

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

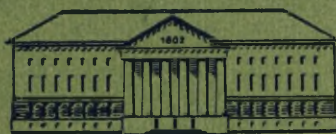
ALUSTATUD 1893. a.

VIHİK № 87 ВПУСК

ОСНОВАНЫ в 1893 г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР

I

TARTU 1960

TARTU RIIKLIKU ÜLIKOOLI TOIMETISED
УЧЕННЫЕ ЗАПИСКИ
ТАРТУСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ALUSTATUD 1893. a. VIHK 87 ВЫПУСК ОСНОВАНЫ В 1893 г.

EESTI NSV AJALOO KÜSIMUSI
ВОПРОСЫ ИСТОРИИ ЭСТОНСКОЙ ССР
I

TARTU 1960

Redaktsioonikolleegium:

K. Siilivask (vastutav toimetaja), H. Moosberg, V. Reiman, L. Roots, J. Silvet
E. Uuspõld, A. Pravdin (sekretärid)

Редакционная коллегия:

К. Сийливаск (ответств. редактор), Х. Мосберг, В. Рейман, Л. Роотс,
И. Сильвет
Э. Ууспыльд, А. Правдин (секретари)

SLAAVI-VENE ELEMENDID KAGU-EESTI MATERIAALSES KULTUURIS (KUNI XIII SAJANDI ALGUSENI)

Ajalootead. kand. V. Trummal

NSV Liidu ajaloo kateeder

Slaavi ja eesti hõimude vastastikuste suhete suurest vanusest tunnistavad nii keelelised kui arheoloogilised allikad. Eesti keele andmeil arvab P. Ariste võivat väita, et esimesed eesti hõimude kokkupuuted slaavlastega on alanud juba viimaseil sajandeil e. m. a.¹ Arheoloogia andmed näitavad, et idaslaavlased polnud selleks ajaks veel jõudnud eestlaste naabrusse.² Järelikult pidid esimesed kokkupuuted toimuma eestlaste ja lääneslaavlaste vahel, nagu ongi veenvalt näidanud viimased arheoloogia- ja keeleanalüüsid uurimused.³ Nagu P. Ariste oma eespool mainitud töödes märgib, on keele andmeil eestlaste suhted idaslaavlastega, s. o. krivitšite ja Novgorodi sloveenidega, pidanud tekkima veidi hiljemini, kuid siiski sedavõrd varakult, et sellal idaslaavlaste keeles olid veel alles ühisslaavi nasaleeritud ja redutseeritud vokaalid.⁴ Selleks väravaks, mille kaudu slaavi sõnavara on kõigepealt üle võetud, peab mainitud autor Lõuna-Eesti ala, peamiselt just võru- setu murde piirkonda.

Arheoloogiliste materjalide valgusel kujunevad eestlaste sidemed idaslaavi naabritega tihedaks vähemalt I aastatuhande keskpaigast alates, mil Novgorodi sloveenid ja krivitšid olid nihkunud oma pärasistidele asumisaladele Velikaja ja Ilmeni basseini, seega eesti hõimude otsesesse naabrusse. Selleks ajaks oli tekkinud mitte ainult vahetu kontakt mõlemate hõimude vahel, vaid teatavas ulatuses nende kokkupuutealal Kagu-Eesti territooriumil ka segaasustus. Eestlaste suhetest idaslaavlastega on viimasel ajal

¹ P. Ariste, Slaavlaste ja läänemereelaste vanimaist keelelisist kokkupuutest. «Looming», 1952, nr. 6, lk. 698—707; Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn 1956, lk. 20—21.

² П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, М. 1953, lk. 103 jj.

³ H. Moora, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. Eesti rahva etnilisest ajaloost, Tallinn 1956, lk. 106—109.

⁴ P. Ariste, Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk, lk. 20—21.

eesti teaduslikus kirjanduses korduvalt juttu olnud,⁵ kuid seda tõendavat konkreetset arheoloogilist materjali on seni trüki avaldatud vähe. Allakirjutanu poolt uuritud materjalid⁶ võimaldavad käesoleva kirjutise raames käsitleda lähemalt Kagu-Eesti ala muistiseid, mis rohkem kui muu Eesti ala leiumaterjal kajastab suhteid idanaabritega. Antud küsimust on otstarbekas vaadelda eraldi kahel üksteisele järgneval perioodil, olenevalt vastavate muististe iseloomu muutustest. Nii võime eraldada 1) ajajärgu alates esimestest kokkupuudetest eesti hõimude ja idaslaavlaste vahel kuni IX sajandini ja 2) varaste feodaalsuhete kujunemise perioodi (IX sajandist kuni XIII sajandi alguseni).

I aastatuhande keskpaigast m. a. j. leiame Kagu-Eesti territooriumil kõrvuti eesti hõimudele omaste kivikalmetega slaavipäraseid kääbaskalmeid (vrd. joon. 1). Eesti hõimude kivikalmed kujutavad endast suurematest põldkividest ning mullast madalaid kuhjatisi, millede iseloomuliku siseehituse moodustavad riskülikulised kividest tarandid, mis tavaliselt asetsevad reastikku üksteise kõrval.⁷ Need riskülikud on täidetud mulla ja väiksemate kividega, millede vahel leidub põletusmatuste ja neile kaasapandud asjade jäänuseid. Kivikalmete levikualaks on Eesti NSV territoorium ning Läti NSV põhjaosa. Pihkva järve läänerrannikult ning praeguselt setu elanikkonnaga alalt Eesti NSV ja naabruses asuva Pihkva oblasti piirides me kivikalmeid ei tunne. Viimati mainitud piirkond moodustabki juba põhilise slaavi kääbastele levikuala, välja arvatud Pihkva oblasti lääneosas Laura külanõukogu territooriumil üks 7—8-st kivikalmost koosnev grupp, mis oma välisilmelt vastab üldiselt Eesti ala kivikalmetele. Neid mälestusmärke pole aga uuritud.

Kääbaskalmed Eesti NSV kaguosas asetsevad peamiselt Räpina, Põlva ja Võru rajooni alal, kuid ulatuvad mõnevõrra ka lääne poole, Otepää rajooni piiridesse. Rõuge, Kanepi ja Põlva ümbruskond moodustab siinjuures teatava üleminekuvööndi, kus kääbastega kõrvuti esineb ka kivikalmeid, kuna siit ida poole kivikalmeid kohtab vaid üksikuid. Kõige kagupoolsema kivikalmena tunneme kalmet, mis on asetsenud samas rühmas kääbastega Vastseliina Loosi Kivikülas.⁸ Nimetatud üleminekuvööndist põhja ja lääne suunas väheneb samuti järsult ka kääbaskalmete levik.⁹

Kääpad asetsevad harilikult jõgede ligiduses metsaalustel lii-

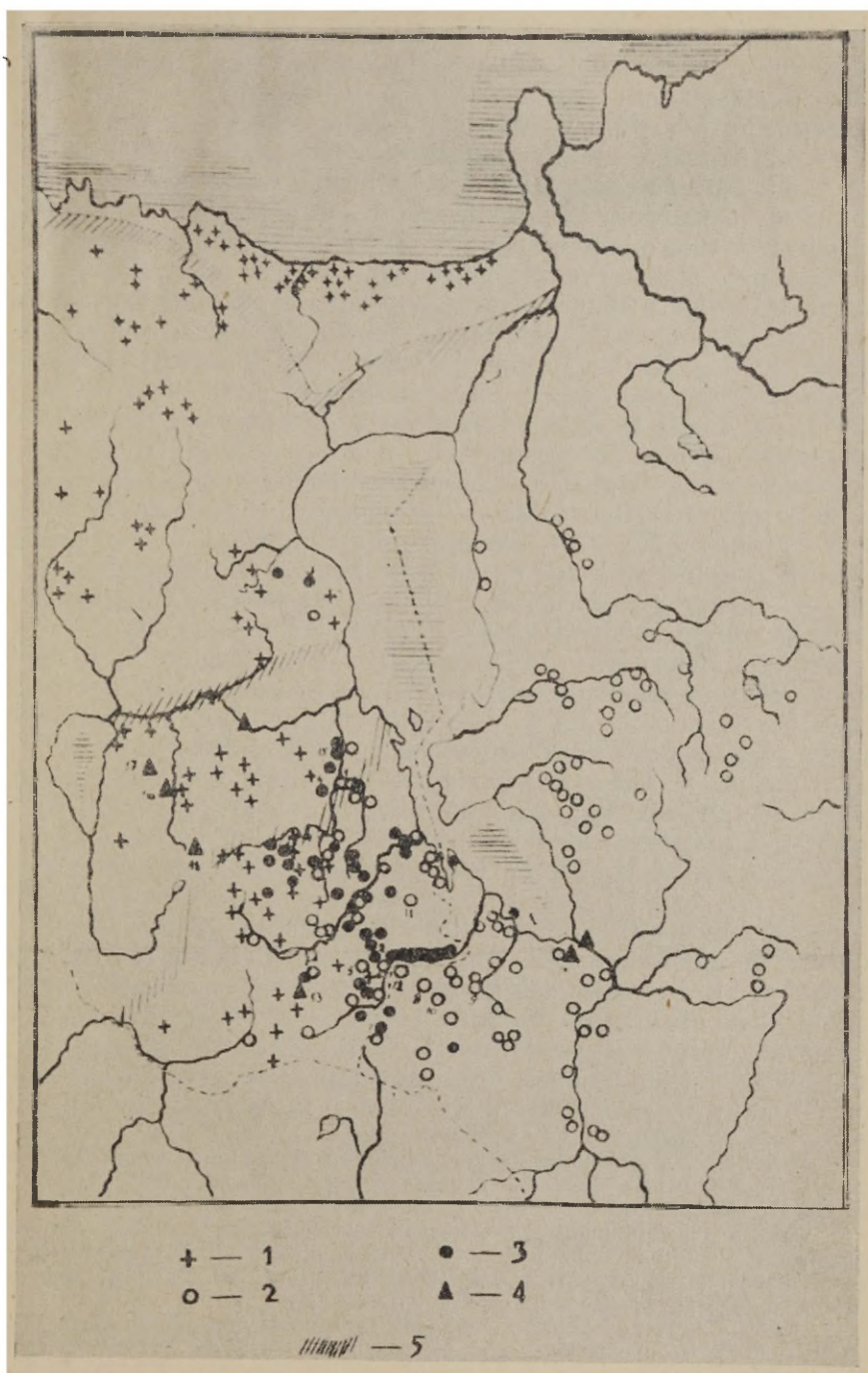
⁵ H. Moora, mainit. töö; A. Vassar, Eesti maad muistse Vene riigi koosseisus. ENSV TA Toimetised, III kd., 1954, lk. 167—179; Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I kd., Tallinn 1955, lk. 40, 64—65.

⁶ В. К. Труммал, Русско-эстонские отношения от IX до начала XIII века. Автореферат диссертации, Тарту 1955.

⁷ М. Шмидехельм, Археологические памятники периода разложения родового строя на северо-востоке Эстонии, Таллин 1955, lk. 49 jj.

⁸ ENSV TA Ajaloo Instituudi arheoloogia sektori arhiiv (edaspidi AI).

⁹ Üksikult esineb varasemaid kääpaid veel Kodavere ümbruses Kallaste rajoonis Peipsi läänerrannikul (vt. joon. 1).

Joonis 1. Kalmetüübid ja linnused Eesti NSV idaosas ning idapoolsel naaberl'al m. a. I aastatuhande kesksaiku. 1 — eesti hõimude kivikalmed; 2 — ümmargused kääpad; 3 — pikad kääpad; 4 — linnused; 5 — murdepiirid.

vikutel piki jõeorge. Kagu-Eestis paljastavad nad niiviisi Võhandu, Ahja, Piusa, Obdjohha jt. väiksemate jõgede kaldaid ning Pihkva järve liivaterrasse.

Kagu-Eesti vanimad kääbaste rühmad koosnevad pikkadest ja nendega tavaliselt kõrvuti esinevaist ümmargustest kääbastest. Viimased on ülekaalus, moodustades mõnikord pikkadest kääbastest eraldi ka omaette rühmi. Meie vabariigi kaguosas on teada ligi 90 kääbaste rühma.¹⁰ Enamik neist langeb end. Võrumaa piirkonda (71 rühma), vähem end. Tartumaa kesk- ja lõunaossa (18—19 rühma). Veelgi tihedamini on kääpaid kaugemal kagu pool, Irboska ja Petseri ümbruses. Siin leiame ligi 95 juhul rühmadena või üksikult seisvaid kääpaid (viimastest kuulub osa küll juba hilisemasse perioodi)

Kääbaste hulk üksikus rühmas on väga mitmesugune, tavaliselt kuulub rühma 5—12 kääbast, harvemini kuni 20 kääbast. Samuti on erinev kääbaste suurus. Näit. Põlva rajoonis Lutsu jõe ääres Arniko veski juures olevate ümmarguste kääbaste läbimõõt on 9—15 m, kõrgus 0,9—1,85 m. Sama rühma pikkade kääbaste pikem telg aga ulatub 21—60 m, laius kuni 10 m. Peaaegu samasugused on andmed Võru rajoonis Loosi jõe kaldal Lindora männimetsas asuvate pikkade kääbaste kohta.¹¹

Kääpaehitust iseloomustab tavaliselt tuha- ja söekiht kääpa põhjas, üsna maapinna tasemel või ka kääpakuhjatise keskmises horisondis. See tuha- ja söekiht kujutab endast tuleaseme jäännust, kus on tehtud tuld nii surnu matmise puhul kui ka hilisematel peidel.¹² Kääpad sisaldavad eranditult põletusmatused, mis on asetatud üksikute põlenud luupesade näol väikestesse põlenud katlakujulistesse aukudesse kas kääpakuhjatises või maapinnas kääpa all. Neid kääpaid iseloomustab äärmine leidude vähe-
sus.

Harvemini esineb põletusmatused saviurnides. Viimast nähtust kohtame ainult kääpais, kuna eestipärastes kivikalmetes seda ei esine. Matused saviurnides tunneme näit. Lindora rühmas, Vastseliina Loosi, Tamme ja Kiviküla kääbastes.¹³ Veelgi rohkem esineb urnis matmist Petseri rajoonis, näit. Tiivikovo kääpais jm., kus põletatud luujäänused on kääpakuhjatises savinõusse maetuna.¹⁴ Täiesti iseloomulik näib olevat kirjeldatud matmisviis

¹⁰ Siia hulka on loendatud ka veel mõningad ajaliselt määramata kääpad.

¹¹ X. Мора, Исследование длинных курганов, Таллин 1952, lk. 1—11. Käsikiri AI-s.

¹² Söe- ja tuhakiht matusega seoses on üheks väga iseloomulikuks tunnuseks, mis eraldab Pihkva ning Oudova (Gdov) piirkonna kriviitide ja Ilmeni sloveenide rühma teistest idaslaavlaste (kriviitide) rühmadest. Vt. В. В. Седов, Кривичи и словене. Автореферат диссертации, М. 1954, lk. 7.

¹³ A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis, I—II von 500 bis etwa 1250 n. Chr. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis. B. VIII, 1, Dorpat 1925, lk. 55.

¹⁴ В. Крейтон, Археологические разведки и раскопки в Псковской губ. в течение лета 1913. Труды Псковского Археол. Общества, 1912—1913, вып. 10, Псков 1914, lk. 19.

Smolenski ala pikkadele kääbastele,¹⁵ samuti esineb matmist urnides ka Velikaja ning Kamenka jõe äärseis kääpais.¹⁶

Pikkades ja ümmargustes kääbastes kohtame peale põletusmatuste sageli omapäraseid tuleasemeid. Huvitavaid tähelepanekuid on näit. Irboska ümbrusest Lezgi kääpaist.¹⁷ Siinse 33 kääpa hulgas leiti ainult 2 pikka vallikujulist kuhjatist, ühe pikkus 28 m, laius 6—7 m, kõrgus 1,20 m, teisel pikkus 14 m, laius 7 m, kõrgus 1,20 m. Ülejäänud kääpad olid ümmarguse või ovaalse põhikujuga. Esimeses pikas kääpas polnud mingisuguseid leide, kuid väljaspool kääpakuhjatist, kääpa serval eraldus must laik — koonusekujuline auk, mille sügavus, arvates pinnasest, on 73 cm. See auk oli täidetud põlenud luujäänustega, mille kaal oli 3,5 kg. Selline luude küllus kõneleb siingi kollektiivsest matusest, kuhu oli korraga maetud mitu põletatud laipa. Koos põlenud luudega leiti ka mõningaid esemeid, kuigi neid pikkades kääbastes esineb muidu väga harva. Leiti pronksist vööosi, üks oimurõnga katkend ja väikesi klambritaolisi naastukesi (бляшки-скобочки) Samasuguseid esemeid tunneme Oudova piirkonnast Zerebjatina kääpast ning kaugemalt põhja poolt Gorodnost Svetlõje Belki lähedalt.¹⁸ Need dateeritakse uurijate poolt umbes V—VI sajandisse.

Teises Lezgi pikas kääpas leiti 7 põletusmatust ja samas kaks t u l e a s e t. Matused olid siingi panusteta nagu tavaliselt, välja arvatud 1 tervena säilinud käsitsi vormitud savinõu, mis dateeritakse uurijate poolt samuti V—VI sajandisse.

Petseri lähedal Tailovo pikas kääpas leidis samasugune tulease, mida omakorda ümbritses veel kividest ring.¹⁹ Sellist nähtust esineb korduvalt Pihkva järvest ida pool, näit. Lossitsi ja Severiku kääpais, kus kivid ümbritsevad tuleaset koonusekujuliselt, ulatudes kuni kääpakuhjatise tipuni.²⁰ Uuriija arvates on taolised tuleasemed võib-olla seoses kosmiliste kujutelmadega.

Pikad ja ümmargused kääpad nimetatud aladel on sageli ümbritsetud kividest ringiga. Nii esineb kiviring Vastseliina Niitsiku ja Päka küla vahel asetsevate kääbaste ümber,²¹ samuti mainitud Loosi Kiviküla kääbastel, siis veel Petseri rajoonis Tailovo nimetatud kääbastel, Tiivikovo rühmas ja samas lähedal Obinitsa kääbastikus,²² kus isegi hauas esinev põletusmatus oli üleni kae-

¹⁵ В. И. Сизов, Курганы Смоленской губернии. Гнездовский могильник вблизи Смоленска. Материалы по археологии России (МАР), № 28, вып. I, С.-Пб. 1902.

¹⁶ С. А. Тараканова, Псковские курганы с трупосожжением. Краткие сообщения ИИМК, XXXVI, М.—Л. 1951, lk. 141—155.

¹⁷ Kaevamisi teostati siin Riikliku Ermitaaži ettevõttel G. P. Grozdilovi juhtimisel 1953. a. Töös on kasutatud Grozdilovi käsikirja kaevamiste kohta, mis säilib A1-s.

¹⁸ Vrd. Тараканова, mainit. töö, joon. 40:6.

¹⁹ Крейтон, mainit. töö, lk. 8.

²⁰ С. А. Тараканова, Длинные и удлиненные курганы. Советская археология, XIX, 1954, lk. 98.

²¹ Vastseliina khk. kirjeldus. A1 topograafiline arhiiv, lk. 4.

²² Крейтон, mainit. töö, lk. 10—20.

tud vähemate kividega (nagu seda esineb eesti tarandkalmetes). Arvestades asjaolu, et selliseid kiviringe kohtame kääbastel eesti-päraste kivikalmete ligiduses nii Kagu-Eestis kui ka naabruses Pihkva oblasti aladel, Pihkva järve idapoolsel kaldal Kamenka jõe ääres esinevaid kääbastel, põhja pool Pljussa jõe kaldal Lositsi ümbruse pikkadel kääbastel jm., võib pidada tõenäoliseks S. A. Tarakanova arvamust, et kivid võivad olla kääpa ümber asetatud eesti hõimude mõjul, kelle tarandkalmetel selliselt asetatud kivid on tavaliseks nähtuseks. Kaugemal ida pool slaavi kääbaste ümber kive ei leidu.²³

Kääbaste ja kivikalmete esinemine kõrvuti Põlva, Kanepi ja Rõuge piirkonnas ning teatud mõjude ülevõtmine teineteiselt on nähtused, mis kõnelevad selle poolt, et Kagu-Eesti alal on kunagi tegemist olnud kahe erineva hõimu väga kauase rahuliku kooskõksisteerimisega. Et Kagu-Eesti kääpad on slaavi päritolu, sellest annab tunnistust asjaolu, et nad vastavad nii oma kujult, leidude äärmiselt kasinuselt kui ka matmisviisilt, samuti asendilt piki jõgede orge täiesti slaavi kääpaile.²⁴ Neile kääpaile iseloomulik sõe- ja tuhakiht aga määratleb nende ühtekuuluvuse kitsamalt Pihkva Oudova piirkonna krivitšite kääbastega. Mõlemate alade kääpaid seovad omavahel ka ülalkirjeldatud kivimoodustised, mis näiteks krivitšite lõunapoolsete rühmade kääbastel puuduvad.

Seega on võimalik ümber lükata eesti kodanlike ajaloolaste senine oletus, mille kohaselt Kagu-Eesti elanikkond olevat slaavlastelt üle võtnud ainult matmiskombe.

Kagu-Eesti kääbaste leiuandmed lubavad seni uuritud kääpad esialgu dateerida V—VII sajandist kuni IX sajandini. Lindora ja Loosi kääpaist saadud tuluskivid ja pronkspintsett, mis on eesti hõimude muististes iseloomulikud V sajandil, on seniste andmete kohaselt vanimad kääbastest leitud esemed. Sama dateeringut kinnitavad ka Petseri-Irboska Lezgi kääpaist pärinevad keraamika- ja metallesemad. Samal ajal Pihkva idapoolse osa kääpaid on dateerinud S. A. Tarakanova märksa varasemasse aega — I—III sajandisse.²⁵ See näitab kahtlemata, et Kagu-Eesti alal kujunes slaavi asustus slaavlaste põliste asumisaladega võrreldes mõnevõrra hiljem. Nii kuulub P. N. Tretjakovi andmetel kõige põhjapoolsemate slaavi hõimude, Novgorodi sloveenide vanimate mälestusmärkide — kõrgete kooniliste ümarkääbaste ehk sokkade ilmumine Novgorodi—Ilmeni basseinis IV—V sajandisse (kuni

²³ Vrd. С. А. Тараканова, Псковские курганы с трупосожжением, lk. 142—148; В. В. Седов, Кривичи и словене, lk. 6, kõneleb samuti, et mainitud kivimoodustised kääbastel tunnistavad sloveenide ja eesti hõimude tihedaist sidemeist.

²⁴ Vrd. vastavaid andmeid mainitud Тараканова ja Седови töödes, samuti А. Спицын, Сопки и жальники. Записки Русского Археологического Общества (РАО), т. XI, 1899, lk. 142 jj.

²⁵ С. А. Тараканова, Длинные и удлиненные курганы, lk. 106.

IX—X sajandini).²⁶ Samal ajal Kagu-Eesti hõimude otseste naabrite kriviitšite algset asustust Daugava, Volga ülemjooksu ja Velikaja vahelisel alal tähistavad neile kuuluvate mälestusmärkidena pikad kääpad umbes III—IV sajandist kuni IX sajandi II pooleni.²⁷ Kuigi kriviitšite algse leviku kohta on mitmeid erinevaid seisukohti,²⁸ on nende ulatuslikum laialiasumine mitmele poole Daugava ja Velikaja ülemjooksu piirkonda, ka letgalite alale jm. toimunud tõenäoliselt ikkagi umbes VI—IX sajandi vahemikul.²⁹ Arvatavasti asus neid sellal järjest rohkem ka Kagu-Eesti piirkonda. Samal ajal levisid laiemale ka Ilmeni sloveenid, kellest üksikuid rühmi asus kohati kriviitšite keskelegi Peipsi- ja Pihkvatagustele aladele ning üksikuid kilde ilmselt ka Kagu-Eesti Vastseliina piirkonda.³⁰

Eespool toodud arheoloogia andmed on kooskõlas keele andmetega, täiendades viimaseid. Nagu nägime, langeb pikkade ja ümmarguste kääbaste levikupiirkond Kagu-Eestis, alates äärmisest kagust ja hõlmates ala kuni Võhandu jõe ülemjooksuni ning ulatudes siit edasi nagu poolkaares piki Ahja ja tema lisajõgede joont kuni Peipsi-Pihkva kaelani, üldjoontes kokku võru murde alaga. Põhja suunas ulatuvad mõned kääbaste rühmad isegi üle võru murde piiri tartu murde alale (joon. 1) Tähendatagu, et hilisema perioodi lingvistiliste andmete kohaselt leidub just sellel kitsamal alal (Võnnu ümbruses) ka tartu murdes kõige enam vene elemente.³¹ Nagu kirjutise algul juba vihjatud, peab P. Ariste mitmeid idaslaavi laene (*und, sundima, lusikas* jt.) eesti keeles väga vanadeks ning oletab nende ületulekut kriviitšitelt.³² Seda tohiks veelgi kinnitada eespool käsitletud kriviitšipärane kääbaste materjal. See kõik tõendab veel kord, et Kagu-Eestis pidi kunagi asuma vägagi pikka aega slaavi elanikkonda.

Peale kääbaskalmete, mis annavad tunnistust eeskätt slaavi etniliste elementide olemasolust Kagu-Eesti alal, tunname siit veelgi rida muistiseid, mis kõnelevad lähemast suhtlemisest idanaabritega. Slaavipäraseid esemeid esineb nii juhuklikult kaardelidudes, aga ka Kagu-Eesti linnuste materjalides.

Urvastest on eesti hõimudele kuuluvast Truuta kivikaldest (III—IV saj.) leitud näiteks kolmnurkne ažuurse mustriaga sõlg,

²⁶ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, Тезисы докладов на пленуме ИИМК СССР 1951 г., посвященных вопросам археологии Прибалтики, М. 1951, lk. 34.

²⁷ Sealsamas, lk. 34.

²⁸ Vt. С. А. Тараканова, Длинные и удлиненные курганы, lk. 109.

²⁹ В. В. Седов, Кривичи и словене, lk. 15.

³⁰ Vt. selle kohta H. Moora, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil, lk. 108.

³¹ М. Муст, Отражение русско-эстонских отношений в лексике южноэстонских диалектов. Автореферат диссертации, Таллин 1954.

³² P. Ariste, Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärg, lk. 21; P. Ariste, Slaavlaste ja läänemerelaste vanimaist keelelisist kokkupuuteist, lk. 698 jj.

mis on tuntud Dnepri ala vorm, esinedes sageli idaslaavlaste nn. anti ajajärgu muististe hulgas.³³ Samuti tuleb märkida kolmnurkset emaililustustega sõlge Otepäält Samueli kivikalmest, mis omab vasteid antide muististe hulgas,³⁴ kuigi on võimalik ka nende balti algupära. Antipäraseid muistisi on levinud veelgi kaugemale põhja poole, näiteks Jõelähtmest Jägala linnamäe idaservalt leiti nn. sõrmiksõlg, mida VI saj. on valmistatud laialdaselt Dnepri ääres.³⁵ Edasi on saadud 11-st hõbekaelavõrust koosnev aardeleid Põlva rajoonist Viira külast.³⁶ Kaelavõrud lõpevad haagi ja aasaga, millede otsad on tagasi painutatud ja mässitud ümber võru. Needki pärinevad umbes VI sajandist, mil seda tüüpi kaelavõrud on tuntud Kiievi ümbrusest.³⁷ Kuid nende päritolu ei ole päris kindel ja on võimalik seda tüüpi kaelavõrude seos Ülem-Dnepri põhjapoolseil aladel säilinud balti elementidega. Samauguseid hõbedast kaelavõrusid kohtame veel lääne pool Suure-Jaani rajoonis Villevere aardeleius.³⁸ Ühe poolega spiraalse oimurõnga katkend on saadud Võru rajoonist Tamme kalmest, teine samalaadne spiraalne oimurõngas pärineb Krutištše külast Pihkva oblastist.³⁹ Mainitud ehteid nii ühekordsete kui ka kaksikspiraalidega leidub hulgaliselt VI—VII sajandist pärinevas antide aardeleius Sudžanis Kurski ligidal.⁴⁰ Need oimurõngad moodustavad omapärase severjaanide hõimu ehte. Mõningaid spiraalseid oimurõngaid esineb aga ka latgalite vastava ajajärgu muististes,⁴¹ mistõttu pole päris lõplik mainitud varaste oimurõngavormide seostamine slaavi ehetega. Kagu-Eesti alalt leitud eksemplarid on valmistatud pronksist, tõenäoliselt kohapeal mõne vastava importeseme jäljendina.

Märgitagu veel, et Varnjast Peipsi äärest ja Emajõe alamjooksult Kavastust on leitud kaks Bütsantsi hõbevaagnat, mis meile on tulnud importesemetena samuti Dnepri teed kaudu.⁴²

Antud perioodi linnustest on Kagu-Eesti alal kõige põhjalikumalt läbi uuritud Rõuge linnus Võru rajoonis,⁴³ peale selle

³³ Vt. mainitud sõlgede kohta Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, Москва 1948, lk. 54.

³⁴ Шмидехельм, mainit. töö, lk. 218.

³⁵ AI:3849.

³⁶ AI:1529; Põlva khk. kirjeldus, lk. 8, säilib AI-s.

³⁷ Vasteid näit. Kesk-Vene aladel, Окаа ülemjooksul jm. Vt. МАР, nr. 25, С. Пб. 1900, lk. 25, joon. 22; Самоковцов, Раскопки северянских курганов, Зап. ПОРАО XI (Miškineva aardeleius), joon. 14.

³⁸ AI:2489; H. Moora, Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II, Tartu 1938, lk. 318—319.

³⁹ Крейтон, mainit. töö, lk. 2.

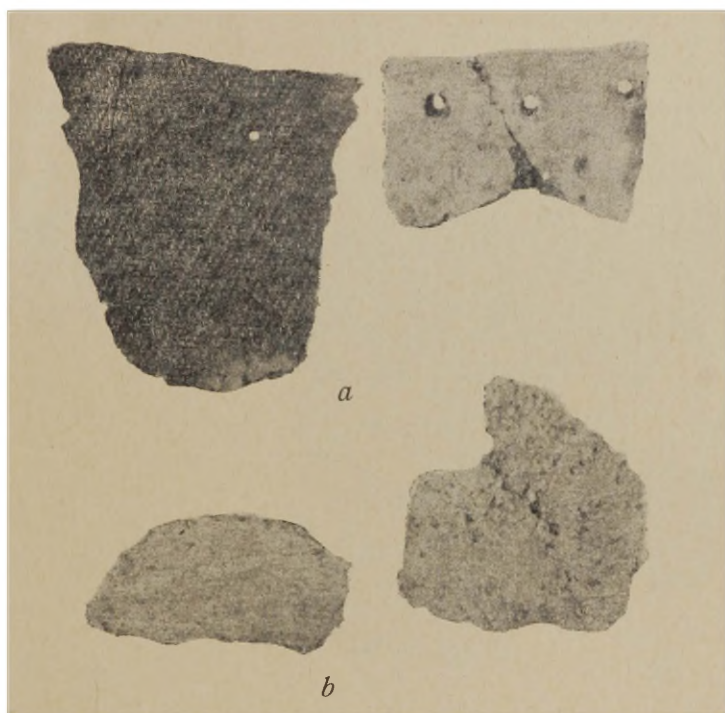
⁴⁰ Б. А. Рыбаков, Новый Суджанский клад антского времени. Краткие сообщения ИИМК XXVII, М.—Л. 1949, lk. 75—76, joon. 30—33.

⁴¹ Vt. Katalog der Ausstellung zum X archäologischen Kongress in Riga, 1896, Riga 1896, III:12 (edaspidi RK).

⁴² H. Moora, Die Vorzeit Estlands, Tartu 1932, lk. 52—53, joon. 34.

⁴³ Rõuge linnust on uuritud alates 1951. aastast ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi poolt vanema teadusliku töötaja M. Schmiedehelmi juhtimisel; linnuse kaevamise tulemuste kohta vt. H. Moora, Muistsete linnuste

on andmeid ka Peedu, samuti Otepää ja Tartu linnuse vastava aja-
järgu kihtidest. Et Rõuge linnuse kaevamise tulemusi valmistata-
takse ette trükis avaldamiseks, siis käesoleval juhul me nendel
lähemalt ei peatu; siin on tähelepanu juhitud vaid neile linnuse
materjalidele, mis antud teema seisukohast omavad tähtsust.

Joonis 2. Savinõude katkendeid Tartu linnuselt: *a* — jäme, koredapinna-
line keraamika; *b* — riibitud pinnaga keraamika. (Tartu Linna Muuse-
umi kogudest.)

Rõuge linnus saab alguse umbes I aastatuhande keskpaigast
m. a. j. ning püsib tõenäoliselt mõne rikka pere või suguvõsa elu-
asemena kasutusel peaaegu I ja II aastatuhande vahetuseni. Lin-
nus pakub võrdlemisi pika asustusaja jooksul rikkalikku leiumater-
jali, sealhulgas eriti keraamikat, töö- ja tarberiistu ning mitme-
suguseid ehteid. Rõuge keraamikast enamiku moodustavad kore-
dapinnalised nõud, mille servad ülemises ääres on läbitud augu-
keste ridadega.⁴⁴ Samas esineb ka õhemaseinalist, siledamapin-

uurimise tulemustest Eesti NSV-s. Muistsed asulad ja linnused, Tallinn 1955,
lk. 55—63.

⁴⁴ Rõuge leiumaterjal vt. AI:4040 (numbri all). Pildistatud H. Moora,
Muistsete linnuste uurimise tulemustest Eesti NSV-s, joon. 17, 18.

nalist ning peenema koostisega segust valmistatud tumehalli värvusega keraamikat. Kirjeldatud keraamikaliike leiame mujalgi vastava ajajärgu Kagu-Eesti linnustest, nagu Otepää, Peedu ja ka Tartu varasemaist kihtidest⁴⁵ (vt. joon. 2 ja 3). Samal ajal

Joonis 3. Sileda pinnaga keraamikat Tartu linnuselt I a.-tuh. II poolelt m. a. j. (Tartu Linna Muuseumi kogudest.)

kaugemal Eesti lääne- ja põhjapoolseil aladel vastava ajajärgu keraamika erineb mitmeti eespool käsitletust. Seega kirjeldatud keraamika Kagu-Eesti linnustes, sealhulgas ka ülalmainitud kääbastes, moodustab nagu teatud omaette

⁴⁵ Otepää linnusel on teostatud arheoloogilisi kaevamisi 1951.—1957. a. ENSV TA Ajaloo Instituudi vanema teadusliku töötaja O. Saadre juhtimisel. Leiumaterjal säilib AI-s. Kaevamise tulemusi on avaldatud H. Moora ülalmainitud töös, samuti O. S a a d r e, Arheoloogilised väliuurimised Eesti NSV-s 1953. a. ENSV TA Toimetised, III kd., 1954, lk. 367—377. Tartus on teostatud arheoloogilisi kaevamisi 1956.—1958. a. TRÜ NSV Liidu ajaloo kateedri poolt allakirjutatu juhtimisel. Leiud säilivad Tartu Linna Muuseumis.

rühma, millel on lähedasi jooni samasse ajajärku kuuluvate slaavi linnuste, eriti Pihkva ja sellest veidi lääne pool asetseva Kamno keraamikaga.⁴⁶ Peale selle kõneleb veel rida esemeid Rõuge linnusest lähemaist kokkupuuteist nimetatud vanade slaavi käsitöökeskustega. Nii leiti Rõuge linnuselt kui ka selle kõrval asetsevast asulast linnukujulisi luuripatseid ja mõned luukammid,⁴⁷ mis nii kujult kui ka ilustamisviisilt sarnanevad vastavate esemetega slaavi ja latgalite aladelt, kus neid mitmel pool, eriti Pihkva ja Kamno linnusel, on valmistatud massiliselt. See näitab, et Kagu-Eesti elanikkond on võtnud vastu mitmeid mõjusid käsitöö alal nii oma ida- kui ka lõunanaabreilt.

Keeleteadlased eraldavad eesti keeles terve rea vanu slaavi laene kangakudumise, rõivastuse, majapidamise ja muudelt aladelt, mis samuti kinnitavad nimetatud hõimude omavahelisi kokkupuuteid, eeskätt aga vastavate valmistamisoskuste ja -kogemuste omandamist slaavi naabreilt. Toodagu siin ainult osa neist sõnadest, nagu *koonal* (кудель), *värten* (веретено), *piird* (бердо), *pasm* (пасмо), *niit* (нить) jt.⁴⁸

Nii Rõuge kui ka Pihkva oblasti linnuste leiumaterjalide võrdlemine näitab, et viimastes oli käsitöö areng (vastavate toodete hulk, valmistamistehnika jne.) kaugemale ette jõudnud Kagu-Eesti linnuste omast, omades juba mõnevõrra eristuva käsitööstusliku tootmise ilmet; neis olid kõik eeldused käsitööstusliku muutumiseks linnaks.⁴⁹ On mõistetav, et sealne arenenud käsitöö, avaldades mõju laialdastele ümbruskonna aladele, pidi mitmeti edasiviivalt mõjutama ka siinse, lähemas naabruses asetseva ala tootmise arenemist. Selle kohta leiame kinnitusi Kagu-Eestist ka hilisemal perioodil, millest lähemalt allpool.

Kokkuvõttes tuleks märkida, et slaavipäraseid elemendid Kagu-Eesti materiaalses kultuuris I aastatuhande keskpaigast või isegi I poolest alates kinnitavad, et Kagu-Eesti piirkond kujunes siitpeale kuni IX sajandini peamiseks kokkupuutealaks suhtlemises eesti ja idaslaavi hõimude vahel. Siit ulatus slaavi kultuuri mõju ka lääne ning põhja poole (vrd. näit. Jägala sõlge ja rida teisi antidele tüüpilisi leide end. Virumaa põhjaosast⁵⁰ jm.). Siitkaudu levisid ilmselt ka slaavi laenuid eesti hõimude keelde.

⁴⁶ Pihkva linnuse keraamika kohta andmeid vt. С. А. Тараканова, Новые материалы по археологии Пскова. Краткие сообщения ИИМК, XXXVI, М.—Л. 1950, lk. 53 jj. Kamno materjaliga tutvus autor 1953. a. Kamno arheoloogilistel kaevamistel. Materjalid säilivad Pihkva Ajaloomuuseumis.

⁴⁷ Pildistatud esemed vt. eespool mainitud H. Moora töös, Linnuste uurimistulemustest Eesti NSV-s, joon. 15 ja 16.

⁴⁸ P. Ariste, Slaavlaste ja läänemereelaste vanimaist keelelisist kokkupuuteist, lk. 698 jj.

⁴⁹ С. А. Тараканова, Древности Псковской земли. По следам древних культур. Древняя Русь, М. 1953, lk. 208 jj.

⁵⁰ Шмидехельм, mainit. töö, lk. 218.

Juba selle ajajärgu lõpul, peamiselt aga II aastatuhande algul, tekkis slaavi hõimude nihkudes kaugemale põhja poole, eriti aga seoses Novgorodi tekkimisega X sajandi paiku, nimetatud vanale läbikäigualale Kagu-Eestis lisaks veel teine kokkupuutepiirkond Kirde-Eestis⁵¹ Viimane küsimus moodustab omaette uurimisala ega mahu antud kirjutise raamesse.

Ülalkirjeldatud slaavipäraste mälestusmärkide uurimine näitab, et eestlaste suhted idanaabritega avaldusid kõigepealt eesti ja slaavi hõimude laia de hulka de kokkupuudetes. Kagu-Eesti alal kujuneb segaasustus, mis tähendas ka ühiste kultuuriliste ja etniliste nähtuste tekkimist ning soodustas teatud määral kultuurivarade vahetust. Viimane toimus algul lihtsa vahetuse teel hõimult hõimule, hiljem, peamiselt järgneval perioodil, arenes see elavaks linnadevaheliseks kaubanduseks. On iseloomulik, et enamik slaavipoolseid mõjustusi kajastub peamiselt Kagu-Eesti elanikkonna igapäevastes tarbeesemetes, nende valmistamisviisis, nimetustes jne. Et need mõjustused olid mõnel määral ka vastastikused, sellest kõnelevad näiteks slaavlaste muistiseist Novgorodi- ja Pihkvamaalt leitud eesti-(balti-)pärased esemed, nagu plokikujulised tuluskivid Kamno linnuselt, Zeltsa pikast kääpast Oudova piirkonnast⁵² ja Kagu-Eesti slaavi tüüpi kääpaist. Samuti tunneme eesti hõimudele tüüpilist tarandkalmistut Staraja Russa lähedal Solonitskos,⁵³ teine samasugune teade on Luuga piirkonnast.⁵⁴ Samal ajal peaks keeleuurijaile pakkuma huvi jälgida, kas ja millisel määral esineb antud ajajärgul eesti keele mõjustusi naabruses asuva slaavi ala keeles. Kahjuks pole sellele vajalikul määral tähelepanu osutatud.

Ülalmainitud aardeleidudes sisalduvad toredusesemed, mis enamikus on nähtavasti imporditud kusagilt Dnepri aladelt, võimaldavad lihtsa hõimudevahelise vahetuse kõrval jälgida ka vastavate hõimude ülikkonna vahel tekkivaid sidemeid. Et mainitud aardeleiid kuuluvad rikkale ülikkonnale, kajastab nende olemasolu juba ülikkonna osavõttu vahetusest kaugemate aladega. Hinnaliste hõbetoodete, nagu hõbekaelavõrude ja hõbevaagnate kui ülikaile tüüpiliste toredusesemete esinemine Kagu-Eesti territooriumil näitab, et ida- ja lõunanaabrite ülikate eeskujul kandsid ning kasutasid neid ka eesti ülikad. On tõenäoline, et I aastatuhande lõpupoolel m. a. j. avaldas siinsete rikkaste mõnevõrra aeglasemale eristumisprotsessile tihe suhtlemine slaavi aladega kiirendavat mõju.

⁵¹ Vt. B. K. Труммал, Русско-эстонские отношения от IX до начала XII века. Автореферат диссертации, Тарту 1955, lk. 14—16.

⁵² С. А. Тараканова, Длинные и удлиненные курганы, lk. 105.

⁵³ Eurasia Septentrionalis Antiqua (edaspidi ESA), V, Helsinki 1930, lk. 101—108.

⁵⁴ H. Moora, Die Eisenzeit in Lettland bis etwa 500 n. Chr. II, lk. 18.

Periood IX sajandist kuni XIII sajandi alguseni on uueks etapiks muistsete eestlaste ja nende idanaabrite suhete ajaloos. Eri-nevalt nende suhete varasemast perioodist arenevad viimased nüüd uutes tingimustes, mida põhjustasid ühelt poolt Vana-Vene feodaalse riigi kujunemine eestlaste otseses naabruses, teiselt aga ka tunduvad nihked eesti hõimude endi ühiskondlik-majanduslikes vahekordades — varafeodaalsete suhete tekkimine. Eesti hõimude ühiskondlik-majanduslikule arengule, mis toimus tihe-das seoses naaberalade, eriti idaslaavlaste vastava arenguga, pidid teataval määral mõju avaldama ka need muutused, mis toimusid nüüd vene feodaalse ühiskonna, majanduse ja kultuuri alal. Vana-Vene feodaalse riigi arenguks vajalik järjest elavnev majanduslik läbikäimine naaberaladega, sealhulgas ka Ida-Ees-tiga, kust kulges läbi liiklusrikas kaubatee, sai üheks oluliseks teguriks ka poliitiliste suhete tekkimisele nimetatud alade vahel. Viimane küsimus, mida valgustavad peamiselt vanimate vene letopisside andmed, vähemal määral Skandinaavia allikad, on leidnud käsitlemist mitmete nõukogude ajaloolaste poolt.⁵⁵ Alg-allikate lünklikkuse tõttu on aga poliitiliste suhete osas mitmed küsimused alles vaieldavad. Käesoleva artikli piires, mis käsit-leb peamiselt suhteid materiaalse kultuuri valdkonnas, pole mui-dugi võimalik ültaltähendatud omaette suurt probleemi analüü-sida. Eespool näidatud materjalidest tuleneb siiski oletus, et Kiievi vürstid, asudes peale Vana-Vene riigi tekkimist kindlustama ja liitma selle külge mitmeid äärealasid, taotlesid seda Kagu-Eestigi suhtes, kuid mitte ainult uute majanduslike asjaolude, vaid ka juba eespool mainitud põliste slaavi-eesti suhete ja sega-asustuse põhjal.

IX—XIII sajandil tuleb põhilistest venepärastest mälestusmär-kidest Eesti NSV kaguosas nimetada endiselt k ä ä p a i d, kuigi need oma asendilt, ehituselt ja kujult on eelmise perioodiga võr-reldes tunduvalt muutunud (vrd. jooniseid 1 ja 4) Peale selle esineb vene elemente veel mündi- ja hõbeaaretēs, juhuleidu-des ning hulgaliselt ka linnuste leiumaterjalides.

Kagu-Eestis, s. o. peamiselt Võru, Vastseliina, Rõuge, Rāpina ja Põlva piirkonnas, kus eelmisel perioodil esines ülekaalukalt kääpaid, leiame nüüd ajaliselts kindlaks määratud kääpaid vaid üksikute rühmadena. Neist esineb Vastseliina-Rõuge piirkonnas 3 rühma, Põlva ümbruses 4 rühma, Helme-Hummuli piirkonnas Väike-Emajõe ääres 1 rühm (vt. joon. 4). Juuresoleval kaardil on näidatud kääpaid veel Ahja ja Lutsu jõe basseinis (14 gruppi), mis aga leiuandmete äärmise puudulikkuse tõttu on dateerimata. On võimalik, et vähemalt osa neist kuulub veel varasemasse peri-oodi.

⁵⁵ Eesti NSV ajalugu kolmes köites, I kd., Tallinn 1955; Я. Я. З у т и с, Русско-эстонские отношения в IX—XIV вв. Историк-марксист, кн. 3/70, 1940, lk. 39—56; Т р у м м а л, mainit. töö, lk. 8—11.

Joonis 4. Kalmetüübid ja linnused Eesti NSV idaosas ja Loode-Vene aladel IX—XIII sajandil. 1 — Novgorodi tüüpi kääpad; 2 — vene ja vadja kääpad; 3 — kriviitši tüüpi kääpad; 4 — ajaliselt täpselt määramata kääpad; 5 — eesti hõimude kivi-kalmed; 6 — eesti hõimude maa-alused matused; 7 — linnused.

Kadumas olevate venepäraste kääbaste asemel paistavad nüüd Kagu-Eesti alal ülekaalu omavat maa-alused matused, mis on eesti hõimudele IX—XIII sajandil üldiselt iseloomulikud. Nime-
tatagu siin näiteks Lootvina kalmet Kiidjärvel, Päidla kalmet Otepää lähedal, Rāpinas Pooste kalmet jt. Samuti esineb mõningaid järelematmisi kivikalmeisse, sagedamini aga vanade kivikalmete kõrvale, nagu Puhja Ulilas ja Põlva kivikalmes, mis sisaldab varasema materjali hulgas ka IX—XII sajandisse kuuluvaid leide; eriti iseloomulikud on maa-alused hauad põhja pool Emajõe, nagu Kodavere Laheperas, Äksi Kobratu, arvukalt Põhja-Virumaal jm.⁵⁶

Kagu-Eesti alal esinevad kääpad erinevad märgatavalt eelmise perioodi kääbastest. Kääbaste asend maastikus pole nüüd enam tingimata seotud jõgede ja järvede nõgudega, vaid neid leidub mitmel pool kõrgematel metsaalustel aladel, põldudel, üksikuid ka jõgede orgudes (vrd. kaarte 1 ja 4). Teiseks esinevad kääbastikud nüüd hoopis suuremate rühmadena, keskmiselt 25 ja enam kääbast rühmas (Vastseliina Luuskas näit. 26 kääbast, Põlva piirkonnas Varbuses Mõksi veski juures 28 kääbast jne.). Et Kagu-Eesti sellegi perioodi kääpaid on vähe uuritud, siis omame nende kohta väga nappe, üldsõnalisi andmeid. Paistab, et kääbaste ehituses on toimunud muudatused peamiselt kääpa mõõtmete vähenemise suunas (keskmine diameeter on 2,5 — 3 m, kõrgus 0,2 — 0,4 m), mis tohiks olla ühenduses matmise individualiseerumisega antud perioodil. Kääpa põhikuju on peamiselt ovaalne või ümmargune, kuhjatis endisest madalam ning osal kääpaist asetseb ümber jalami kiviring.

XIX saj. lõpul on uuritud mõningaid kääpaid Põlva lähedal Metstes.⁵⁷ Siin esineb ühes ja samas kääpas nii laibakuu põletusmatuseid. Kääbaste ümber on ringina suuremaid graniitkive. Ühes kääpas leidis näit. maapinna tasemel kääpa all laibamatus, millel oli kaasas hoburaudsõlg,⁵⁸ kolmnurksete täketega ilustatud spiraalsõrmuseid, eestipärase spiraalikestega tiki-
tud rõiva katkendeid, kaks odaotsa, kirves ja savinõukatkendeid. Kääpakuhjatise keskmisel horisondil aga leidis põletusmatus samasuguste spiraalsõrmustega.

Samas lahtikaevatud teine kääbas sisaldas kääpa põhjal laibamatuse, millele oli kaasas pandud hõbedast peapärg⁵⁹, nahatükikesi, noa käepide pronkstraadist mähisega, lõuaga kirves ja savinõukatkendeid. Kääpa keskosas asetses jällegi põletusmatus koos kolmnurkse pronksist ripatsiga.⁶⁰

⁵⁶ Трумал, mainit. töö, lk. 15—16.

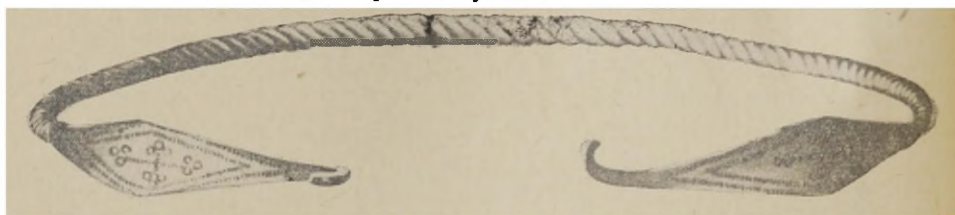
⁵⁷ W. Bielenstein, Hügelgräber in Neu-Koiküll. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Tartu 1895, lk. 121—128.

⁵⁸ Vrd. RK XXVII:22.

⁵⁹ Pildistatud: A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis II, lk. 61, joon. 80.

⁶⁰ Metste leiud vt. AI:1947.

Metstest saadud ehetest kuulub enamik eestipäraste hulka (hoburaudsõled, spiraaltikand, spiraalsõrmused), savinõud aga esindavad venepärast kdrakeraamikat.⁶¹ Mainitud peaehe on samuti eestlaste muististes haruldus, slaavi naiste matustes aga esinevad need sageli, samuti kohtab neid latgalite ja liivlaste matustes. Kõnesoleva Metste peaehte vorm on tõenäoliselt pärit ida poolt. Samasugust paelakujulist, lamedat, veidi kitsenevate

Joonis 5. Traadist keeratud kaelavõru lamedate otstega, mis sulgub haakidega. (ENSV TA AI arheoloogiasektori kogudest.)

otstega peaehet tunneme näit. Jaroslavli kubermangust Voronovo küla juurest.⁶² Üks peaaegu analoogiline eksemplar esineb isuri kääbaste materjali hulgas Peterhofi ümbrusest⁶³; samasuguseid peaehteid on leitud veel slaavlaste kääpaist Dnepri basseinis⁶⁴.

Kääbas kalme vormina Põlvas moodustab samuti endiselt venepärase nähtuse.

Kagu-Eesti kääbastest kõige läänepoolsem rühm on Helme Hummuli kääpa d.⁶⁵ Nii tuleb pidada kääbaste kõige läänepoolsemaks levikupiiriks antud perioodil Helme ümbruskonda, kust me näiteks eelmisel perioodil kääpaid ei tunne. Hummuli kääpad, millest mõned on läbi kaevatud samuti möödunud sajandi lõpul, kujutavad endast madalaid kuhjatisi. Kõigi nende inventar on enam-vähem ühesuguse koostisega. Kääpaist leiti näiteks kuljuseid, helmeid, pronksist rõngaspeanõel koos rinnaketiga, paar õõnega odaotsa, nuge, spiraalikesi, rauast hoburaudsõlg, pronksist punutud kaelavõru lamedate otstega, mis sulgub haakidega (vt. ehtetüüp joonisel 5), 6 baltipärase plettmustriga laia käevõru, spiraalilustustega rõivakatkendeid jm. Samast saadi ka põletusmatuseid. Kääpaid dateerib üks inglise päritoluga münt XI sajandist.

Hummuli kääbaste leiumaterjal sarnaneb enamikus kõigiti selle ajajärgu eestlaste kalmete inventariga (spiraalilustused vaibal, ehtenõelad, plettmustriga käevõrud).⁶⁶ Samal ajal Hummuli

⁶¹ Slaavi tüüpi kdrakeraamika kohta lähemalt vt. lk. 36.

⁶² Tallgren, mainit. töö, lk. 61.

⁶³ Moskva Riiklik Ajaloomuseum (edaspidi MRA), arhiiv 33/18b.

⁶⁴ Tallgren, mainit. töö, lk. 61.

⁶⁵ Kääpaid uurinud 1895. a. R. Hausmann jt., vt. RK, lk. 671—672, esemed AI:1979.

⁶⁶ Võrreldes näit. Kiidjärve Lootvina kalme inventari, vt. AI:3976, samuti Puhja Ulila kivilalme inventari, vt. AI:2839:1—9 jne.

kaelavõru on algselt vene päritolu. Vanimad seda tüüpi kaelavõrud vene aladel on dateeritud, samuti nagu Hummuliski, XI sajandisse, kohati isegi X sajandisse⁶⁷, hilisemad XII—XIII sajandisse, nagu neid kohtame Lõuna-Vene aladel, Vladimiri ümbruskonnas, Loode-Venes jm.⁶⁸ Lätist tunneme seda tüüpi kaelavõru Cēsise ümbrusest.⁶⁹ Eesti alal on see aga tuntud võrdlemisi laialdaselt⁷⁰, olles siia levinud kokkupuute tulemusena Vene aladega ja olles siin teiste balti- ja eestipäraste kaelavõrude kõrval hästi kodunenud.

Nagu näeme, on slaavipärane matmisviis — kääpasse matmine — antud perioodil kõnealuse piirkonna lääneosas isegi kaugemal tuntud kui varasemal ajajärgul, ent leiulinventaris esineb slaavipäraseid elemente järjest harvemini. Nagu Metstes, nii ka Hummulis kohtame vene mõju vähem ehetes (peaehe, kaelavõrud), rohkem tarbeesemetes (keraamika).

Piirkonna kõige lõunapoolsemast osast, Piusa jõe ülemjooksult, on mõningaid teateid ka venepärase inventariga kääbastest. Näiteks Rõuges end. Plaani kirikumäe veerul on olnud kaks kääbast, mis on rajatud tõenäoliselt eelmisel perioodil, kuid sisaldavad ka hilisemaid juurdematmisi, nagu nähtub sealt leitud kõrvarõngastest (oimurõngastest) ja hoburaudsõlgedest.⁷¹ Kõrva- ja oimurõngad panustena moodustavad kõnesoleval perioodil vene matustele iseloomuliku nähtuse. Rõuge kääpaski kõneleb see ilmselt elanikkonna vene päritolust.

Vaadeldavast piirkonnast on teateid veel mitmete kääparühmade juures esinevatest slaavi tüüpi kiviristidest. Viimased tähistavad slaavlastel üldiselt hilisemaid keskaegseid matuseid, ulatudes juba enamikus välja antud perioodi piirest. Nii mainitakse Võru—Vastseliina maantee ääres Kasuka küla lähedal kalmistut madalate kääbastega, millede juures on säilinud kiviristide jäänuiseid.⁷² Kalmest olevat leitud sama teate kohaselt vene münte. On andmeid veel kiviristide olemasolu kohta Põlva Tilsu küla kääbastikus.⁷³ Rāpina ümbruskonnas, kust me kõnesoleval ajajärgul kääpaid ei tunne, esineb teadete kohaselt samuti mitmeid kalmeid kiviristide jäänustega.⁷⁴

Petseri aladel ning veelgi idapoolsematel Pihkva oblasti maal esineb hiliste kääbaste kõrval tavaliselt külakalmeid kiviris-

⁶⁷ Vrd. MAP, nr. 29, tüüp XXIII:7,13.

⁶⁸ MAP, nr. 29, XXIII:14.

⁶⁹ H. M o o r a, Bemerkungen über einige ostbaltische Schmucksachen der jüngeren Eisenzeit I, Sitzungsberichte der GEG, 1928, lk. 165, joon. 5.

⁷⁰ Samasuguseid pronksist kaelavõrusid kohtame veel Kirde-Eestis ja Põhja-Eesti leidude hulgas XI sajandist (vt. AI:3901:1—2 (Küti); 2053:16 (Lahepera) jt.), kus need on levinud samuti idapoolsete kokkupuudete tulemusena.

⁷¹ Rõuge khk. kirjeldus, lk. 26 (leiuteade J. Jungilt).

⁷² Vt. Vastseliina khk. kirjeldus, lk. 31; mündid kadunud.

⁷³ Võrumaa. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, Tartu 1926, lk. 243.

⁷⁴ Rāpina khk. kirjeldus AI-s.

tidega.⁷⁵ Slaavi aladel kohtame sellal veel kiviristidega kalmetega samades gruppides väikesi ümmarguse põhiplaaniga madalaid kääpaid (diameeter $3 \times 2,5$ m, kõrgus 0,3—0,4 m), mis on ümbritsetud suurte põldkividega. Viimased on tuntud žalnikute nime all ning neid peetakse üldse kõige hilisemateks slaavi kääbasteks.⁷⁶ Žalnikud dateeritakse tavaliselt XII—XIV sajandisse, mõnel pool esinevad nad isegi kuni XVI sajandini, nagu näitab neis sisalduv inventar.

Kagu-Eestis me tüüpilisi žalnikuid ei tunne, kui mitte arvestada kohapeal kontrollimata teateid Kasuka küla kääbastikust, kus on andmeid kiviristide esinemise kohta. Kuid viimaste esinemine Vastseliina ümbruses ja siit kirde pool kitsa ribana Pihkva järve läänekaldalt kuni Tilsini Põlvas, kohati kõrvuti eestipäraste muististega, tähistab üldjoontes slaavlaste asustuse kilde Räpina, Vastseliina ja Rõuge piirkonnas hilisemalgi keskajal.⁷⁷

Peale kalmeleidude on Kagu-Eestist veel mõningaid teateid slaavipärastest juhuleidudest. Tartu linnast pärineb kolmest traadist punutud, haakidega sulguv kaelavõru,⁷⁸ missuguse tüübi iseloomustamisel peatusime eespool. Leid kuulub arvatavasti maa-aluse matuse juurde, sest ta saadi koos luustikuga. Vastseliina Loosilt on leitud hõbedast kaelavõru,⁷⁹ mille keskosa on fatseteeritud, otsad aga mässitud ümber hõbetaadiga ja lõpevad sadulakujulise kinnisega. Samasuguseid toredusesemeid tunneme IX sajandist ning IX—X sajandi piirilt Vene aardeleidudest näiteks Loode-Venes Gorki, Uzmini kääbastes,⁸⁰ kuid selline kaelavõru esineb ka balti muististe hulgas ja pole päris kindel selle algne kuuluvus. Rannust Saare külast on teada rida kolmest ja neljast pronkstraadist punutud slaavipäraseid käevõrusid, samuti Vastseliinast (vt. joon. 6).⁸¹ Võnnust Kastrest pärineb slaavi tüüpi ristikujuline ripats (vt. joon. 7).⁸² Tõrva rajoonist Riidoja lähedalt külakalmest on leitud luunula (pool-

⁷⁵ Käesoleva kirjutise raames pole võimalik lähemalt analüüsida Petseri ja Irboska piirkonna hilisemaid kääpaid. Autori poolt läbitöötatud sealsete kääbaste materjal eespool mainitud väitekirjas aga kinnitab nende tüüpilist slaavi päritolu ja otsest seotust kaugema, Pihkva-Velikaja piirkonna kääbaskalmetega.

⁷⁶ Vt. A. A. Спицын, Сопки и жалники, lk. 152—153; B. B. Седов, Кривичи и словене, lk. 11.

⁷⁷ Peale puhtslaavi asustuse on siin ilmselt asunud ka üksikuid kilde ida pool Peipsit vene-vadja segaelanikkonnast, mida kinnitab näit. lõuna pool Emajõe Mäksa kääbaste inventar XIII—XIV sajandist (R. Hausmann, Grabfunde aus Mekhof. Sitzungsberichte der GEG, 1905, lk. 114—119); Mäksa kääpad erinevad oma sisult eespool kirjeldatud Kagu-Eesti kääpaist, kuuludes rohkem kokku hilisema perioodi vene ja vadja kääbastega Peipsi põhja- ja loode-rannikul.

⁷⁸ AI:3782.

⁷⁹ Vt. RK:679, tahvel XXX:4.

⁸⁰ Vrd. Г. Ф. Корзухина, Русские клады IX—XIII вв., М.—Л. 1954, lk. 10, 11, kaart I.

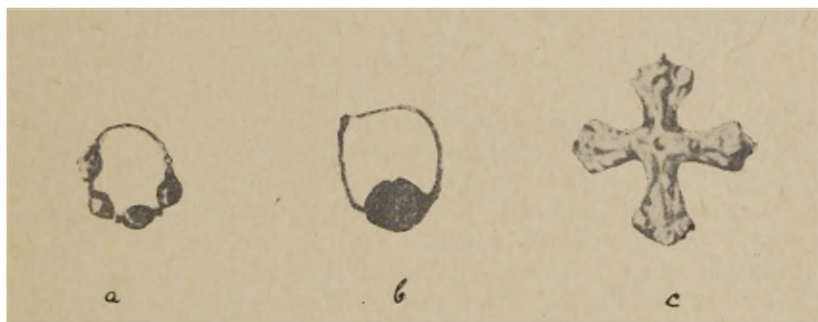
⁸¹ Rannu khk. kirjeldus, lk. 14. Vrd. MAP nr. 29, tahvel XXV:9.

⁸² AI:2513:4.

kuukujuline ripats),⁸³ Peipsi Piirisaarelt pärineb hõbedast fatse-
teeritud helmestega ilustatud kõrvarõngas (vt. joon. 7),⁸⁴ missu-
guseid kohtame arvukalt Vene lõunapoolsetes (Smolenski, Kiievi
ümbruse) aardeleidudes.⁸⁵ Eesti alalt on samasuguseid leitud veel
paaril juhul, ilustatuna filigraanhelmestega (Otepää linnamäe
leidudes, samuti üks eksemplar Saaremaalt Kihelkonna Tagamõi-

Joonis 6. Slaavi tüüpi pronkstraadist punutud käevõrusid:
a — raiutud otstega; b — aasotstega.

Joonis 7. a — fatseteeritud helmestega ja b — filigraanhel-
mega ilustatud kõrvarõngad (Kihelkonnalt ja Piirisaarelt),
c — slaavi tüüpi ristike. (A. M. Tallgreni järgi.)

sast⁸⁶). Otepää lähedalt Päidla kalmest on saadud koos mitmesu-
guste eestipäraste ehetega kaks venepärast luunularipatsit,
samuti mosaiikhelmeid,⁸⁷ millele vasteid leidub Vene alade kal-
metes (vt. joon. 8).⁸⁸

⁸³ AI:4073.

⁸⁴ Tallgren, mainit. töö, tahvel V:14.

⁸⁵ Корзухина, mainit. töö, nr. 67, 68, 74, 94.

⁸⁶ Tallgren, mainit. töö, tahvel V:13; Otepää eks. kohta vt. lk. 38.

⁸⁷ RK, 676; AI:1997.

⁸⁸ Tallgren, mainit. töö, lk. 102—103.

Mainitud esemeist osa kuulub tüüpiliste vene käsitöötoodete hulka (nagu oimu- ja kõrvarõngad, luunularipatsid) ja moodustab tõenäoliselt impordi, mis viitab kaubaühendustele eeskätt Dnepri-Kiievi piirkonnaga. Teine osa aga kujutab endast teatud slaavipäraseid esemeid jäljendavaid vorme (punutud või väänatud traadist käevõrud, mitmesugused klaashelmed, ripatsid-ristikesed, kaelavõrud nagu Hummulis, Tartus jm.), mis on eestlaste juures enam kodunenud, esinevad laiemalt⁸⁹ ja on ilmselt kohapeal valmistatud vastavate vene ehete eeskujul.

Joonis 8. Venepärane luunula-ripats. (ENSV TA AI arheoloogiasektori kogudest.)

Võrreldes eelneva perioodiga on tüüpiliste venepäraste ehete hulk lihtsa külainventari osas tunduvalt vähenenud ka neil aladel, kus veel esineb venepärast kalmevormi — kääpaid. Antud piirkonna põhja- ja läänepoolseis osades on aga eesti (balti) elementide ülekaal täielik. Eestlaste maa-alustes matustes, samuti hilistes kivilalmetes (vt. kaart joon. 4) esinev rikkalik inventar on enamikus eesti- või baltipärane, samuti erineb nende matmisviis slaavlaste matmisviisist. Samal ajal kohtame üksikuid tüüpilisi venepärasteid elemente eestlaste muististe hulgas (Loosi, Riidoja, Päidla jm.). See kõik

näitab, et eelmisel perioodil siin asunud slaavi elanikkond on osalt assimileerunud kohaliku elanikkonnaga, osalt aga võib-olla nihkunud kaugemale kagusse ning ülekaalu Kagu-Eesti alal on saavutanud eesti hõimud, kes kohaliku sisearengu tulemusena asustasid ka siin järjest laiemaid alasid.

Pidades silmas, et ühe erineva etnilise rühma segunemisel teiega muutuvad ilmselt kiiremini ehete kandmise viisid, püsivamaks aga osutuvad igapäevases elus, majapidamises jne. juurdunud traditsioonid (tarbeesemed, keraamika), matmiskombed, samuti keel, tekib oletus, et ülalkirjeldatud Helme Hummuli IX—XI sajandisse kuuluvate kääbaste inventar võiks viidata assimileerumisstaadiumis olevatele elanikkonna gruppidele. Siit järelduks, et kääbaste levik antud perioodil nii kaugemale läände (Hummuli) on seletatav juba tugevasti assimileerunud slaavi perekondade ümberasumisega sügavamale eestlaste sekka. Samuti võib arvata, et eestlaste kalmetes esinevaid slaavi päritoluga esemeid, eriti tähendatud kaguosas, kasutati jätkuvalt juba eestlaste hulka segunenud slaavlaste järglaste poolt. Samaga võiks seletada üksikute slaavi kivistide esinemist eestlaste kalmete kõrval Põlva ja Vastseliina piirkonnas.

⁸⁹ Raiatud otstega, pronkstraadist keeratud käevõrud esinevad mitmel pool Eesti aladel, eriti rohkesti Kirde-Eestis. Nende leviku tsentrum näib olevat kusagil Leningradi oblastis, Oudova piirkonna kääbaste alal.

Et vanades kirjalikkudes allikates pole meieni säilinud mingeid teateid slaavi asustusest Kagu-Eestis, on akad. H. Moora arvanud,⁹⁰ et venelased sulasid siin kohaliku rahvastiku sekka ära mõnevõrra kiiremini, kui kadusid venelaste hulka kaugemal idas asuvad vanad läänemeresoome elanikkonna jäänused, kellel oli sealse kunagise asustuse vana põhi tugevam kui slaavi asustusel Eesti alal. Nagu allpool on näidatud, viitavad ida pool Peipsit veel XI—XII saj. ja hilisemadki leiud eestlaste või nende hõimlaste etniliste saarekeste edasipüsimisega.

Olemasoleva arheoloogilise materjali põhjal pole Kagu-Eesti alal mingite täpsemate piiridega üksikuid etnilisi rühmitusi siiski võimalik eraldada. Ka toponüümilised andmed on selles osas väga lünklikud. Ainult üksikud XIII sajandi esimesest poolest teada olevad kohanimed Kagu-Eesti idapoolsest osast annavad tunnistust, et see piirkond juba tollal oli tihedasti asustatud. Nii tunnevad vene letopissid Moostet ja Mehikoormat, kirjeldades nende asukohta seoses 1242. a. Peipsi jäälahinguga.⁹¹ Siit nähtub, et läbi nende keskuste valis isegi vürst Aleksander Nevski tee oma vägede liikumiseks Tartu suunas. Nimetatud eestlaste külasid ühendab Peipsi ja Pihkva läänerrannikul maa-ala, mis letopissi järgi kannab nimetust Sobolitse (Соболитский бегер)⁹² Ka viimane pole tõenäoliselt puht vene nimetus, vaid sellele omistatakse setu päritolu.⁹³

Arheoloogilisi muistiseid sellest piirkonnast tunneme äärmiselt vähe, kuid mõned juhuleiud slaavipäraste esemete näol (Kastrest luunula, Räpinast kõrvarõngas, mõned pronkstraadist keeratud käevõrud, slaavipärane kedrakeraamika) lubavad oletada nimetatud rannikualadel eestipäraseid nimetusi kandvais külades ka mõningaid vene või juba assimileerunud vene elemente.

«Liivimaa kroonika» autor kõneleb tähendatud alast kaugemal lääne pool asetsevast muistsest keskusest Valgatabalvest, kus sakslased tollal käisid ristimas.⁹⁴ Kroonika tekstist nähtub, et selle autor seob mainitud geograafilise punkti, mida tänapäeval samastatakse Põlvaga, tihedalt Pihkvaga. Ta märgib, et Valgatabalve asub Ugandi Pihkva-poolses osas, selle asemel et viidata läheduses asetsevale Otepääle või Tartule, missugused suured keskused olid samuti üldtuntud nagu Pihkvagi. Et Põlva ja siit kagu poole jääv ala oli olnud varemgi, nagu nägime, tihedas ühenduses kaugemal ida pool asetsevate hõimude (krivitšite) maaga, siis on võimalik, et ka XI—XIII sajandil, mil arheoloogiline mater-

⁹⁰ H. Moora, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil, lk. 111.

⁹¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисловием А. Н. Насоновым, М.—Л. 1950 (1242. a. kroonika).

⁹² Sealsamas.

⁹³ Vt. Э. К. Паклар, Где произошло Ледовое побоище? Исторические записки № 37, 1951, lk. 312.

⁹⁴ Генрих Латвийский, Хроника Ливонии. Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского, М. 1938, lk. 252.

jal näitab siin üksikute slaavi killukeste edasipüsimumist, oli see ala muu Lõuna-Eestiga võrreldes mitmeti eriasendis. H. Moora on märkinud, et see Valgatabalvega XIII sajandi algul tähistatud piirkond on olnud eriasendis ka hilisema etnograafilise ja rahvaluulelise ainekiku poolest, mistõttu on tema arvates võimalik, et see ala moodustas XII ja XIII sajandi vahetusel kas eri maakonna või, kuuludes küll Ugandisse, oli Ugandiga ainult lõdvalt seotud.⁹⁵

IX—XIII sajandi arheoloogiline materjal kinnitab, et ülaltähendatud kõige kagupoolsem muistse Ugandi osa, kuhu oli tollal veel püsima jäänud endisest ajast üksikuid saarekesi vene asustusega või ka assimileerumisstaadiumis olevate elementidega, kuulub oma üldkultuuriliselt ilmelt tihedamalt kokku ida ja kagu pool asetsevate Petseri ning Irboska vene rahvastikuga aladega kui põhjapoolse Ugandiga.

Ülaltoodud venepäraseid elemendid Kagu-Eesti materiaalses kultuuris kõnelevad ka antud perioodil eeskätt lihtsahva hulgas toimunud kokkupuuteist venelastega. Eelneval perioodil segasustuse kaudu toimunud suhtlemine omab nüüd märgatavalt väiksemat tähtsust. Seevastu rida külamaterjalis esinevaid venepäraseid ehteid, mis on pärit kaugemalt Vene aladelt, on rännanud siia ilmselt sugukonnalt sugukonnale toimuva lihtsa vahetuse näol.

Vahetus mõlemate alade vahel on olnud mitmeti vastastikune, nagu näitab arheoloogiline materjal lähema naaberala — Pihkva ja Novgorodimaa muististes. Tõsi küll, Pihkva ja Novgorodimaa lääneosade I ja II aastatuhandesse kuuluvad muistised on suhteliselt nõrgalt uuritud, mistõttu sügavamaid järeldusi on alles vara teha. Ent nii vähene olemasolev arheoloogiline kui ka paleoantropoloogiline materjal, kõnelemata keeleteaduse andmeist, näitab eriti Novgorodimaa loodepoolsete valduste, nn. Vadjamaa tihedat seost eesti hõimudega.⁹⁶ Suhtes selle piirkonnaga on Kagu-Eesti osa kahtlemata väike. Seepärast ruumi vähesuse tõttu viitame ainult mõningaile andmeile kaugemalt lõuna poolt Oudova-Pihkva alalt, kuhu eesti- või baltipäraseid elemendid on sattunud eeskätt Kagu-Eesti kaudu.

Nii on teada tüüpilisi eestipäraseid nn. ristpea- ehk kak-sikristpeanõelu, mida laialdaselt kasutati rõivakinnitusvahenditena eesti hõimude juures, Loode-Venes Zalahtovje kääbastes⁹⁷ Oudovast lõuna pool, Leningradi oblasti idaosas Oredeži alamjooksu piirkonnas Mežnoje ja Jaskelovo kääbastes⁹⁸, samuti

⁹⁵ H. Moora, Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil, lk. 117.

⁹⁶ Труммал, mainit. töö, lk. 16—17.

⁹⁷ В. В. Седов, Этнический состав населения северо-западных земель Великого Новгорода (IX—XIV вв.). Советская археология, XVIII, 1953, lk. 225 (tabel).

⁹⁸ MRA, arhiiv 37/206 (end. Tsarskoje Selo piirkond).

Irboska linnamäe leiutamaterjalis⁹⁹ Veel on teada Voinossolovo kääbastest Summa jõest veidi lõuna pool¹⁰⁰ 5 eksemplari rauast ja pronksist prillspiraal-, labidakujulise ja rõngaspeaga nõelu, mida kohtame eestlastegi muististes X—XI sajandil. Näib, et enamik ehtenõelte vastuvõtjaist on olnud läänemeresoome hõimud (Zalachtovje, Voinossolovo), kuid ka venelaste keskel on need tuntud (Mežnoje, Jaskelovo, Irboska). Põhja-Eesti kaudu on läinud rida käevõrusid ja hoburaudsõlgi Loode-Vene aladele, kuid mõni neist laiadest õõnespaelsetest baltipärase plettornamendiga käevõrudest, näiteks Oudovast lõuna pool Kuritšoki neeme kääbastest¹⁰¹, üks eksemplar Vladimiri ümbrusest¹⁰² ja teine Perejaslavist¹⁰³ võivad olla pärit ka Eesti lõunapoolsemaist osadest¹⁰⁴ Loode-Vene XII—XIII sajandi muististes, samuti Vladimiri piirkonnas leidub rida rombiline kaarelõikega ja rullitud otstega hoburaudsõlgi, mõned orneeritud kaare ja kandiliste nupukestega¹⁰⁵, mille levik on seletatav mitte ainult Eestiga, vaid tõenäoliselt ka lõunapoolse Baltikumiga, kus need olid kodunenud juba alates X—XI sajandist. Otseseiks sõlgede vastuvõtjaiks on jällegi olnud ilmselt mõningad läänemeresoome hõimude killud, kellelt sõlekandmise traditsioon on üle kandunud ka slaavlastele.

Eesti materjalis tuntud massiivne, pronksist, veidi tagasikäänatud otste ja lõikeornamendiga kaelavõru esineb Vitebski piirkonnas Krutšeri leius¹⁰⁶, kuhu see on jõudnud ilmselt Pihkva kaudu. Eesti alal, samuti läti ja liivi muististes X—XI sajandil tuntud ažuurse mustriga keekandjad, nagu Kodavere-Alatskivilt, Põltsamaa-Kanaverest jm., omavad täpseid vasteid Loode-Vene kääbaste leidudes. Üks neist (Laiuse Kõola tüüp) esineb ka Pihkva Grōžovo muististes.¹⁰⁷

Enamik mainitud ehteist moodustab tõenäoliselt impordi Eesti aladelt, mis on liikunud itta peamiselt kagu kaudu ja levinud idaski peamiselt lihtsa külaelanikkonna hulgas, nagu seda näitab selgesti nende esinemine tavalistes külakääbastes. Suurem osa neist näib kuuluvat eesti ja vadja etnilistele kildudele.¹⁰⁸ Ülikonnale kuuluvaist ehetest me ei tunne leide, mis oleksid üle läinud idanaabritele, välja arvatud muidugi mündiaarded, millede päritolust ja levikust kõneleme allpool. Eesti ja balti elementide levik

⁹⁹ B. Nerman, Archäologische Untersuchungen bei Izborsk. Sitzungsberichte der GEG, 1924, lk. 51 (joonisega).

¹⁰⁰ МАР, nr. 20, lk. 51—53, XVII:28—32.

¹⁰¹ МАР, nr. 18, tahvel IV:14.

¹⁰² Известия Археологической Комиссии, № 15, lk. 153, joon. 352.

¹⁰³ I. R. Aspelin, Antiquites du nord finno-ougrien, Helsingfors 1880—1884, nr. 1040.

¹⁰⁴ Vrd. AI:1207:87 (Tavastu Riuma tüüp).

¹⁰⁵ МАР, nr. 29, tüüp VIII:11 jt.

¹⁰⁶ МРА, arhiiv 119/33 a.

¹⁰⁷ AI:2462:31, vrd. МАР, nr. 20, VII:4.

¹⁰⁸ Kääbaste etniline kuuluvus vt. B. B. Седов, Этнический состав населения северо-западных земель Великого Новгорода, lk. 224—229 (etnilised tabelid).

tähendatud idapoolseile aladele toimus ilmselt samal lihtsal hõimudevahelise vahetuse kujul, nagu vastupidi rändasid paljud esemed Eesti aladele. Võiks arvata, et siin etendasid teatavat osa rändkaupmehed, kes tagasiteel siia või sinna mitmesuguseid esemeid kaasa viisid.

Väga olulist materjali eesti-vene suhete seisukohalt pakub IX—XIII sajandi Kagu-Eesti linnuste leiulinventar ning hulgalised mündi- ja aardeleiud, milles kajastub eriti mõlemate alade linnaliste keskuste vaheline läbikäimine.

Varase feodalismi perioodi linnused kui ülikonna tippude võimu tugikohad on Kagu-Eestis, nagu mujalgi Eesti ja teistel Balti aladel, tekkinud peamiselt X sajandi paiku.¹⁰⁹ Mõned nendest nagu Tartu ja Otepää on kasutusel olnud juba palju varem ja sellal ainult tugevamini kindlustatud, teised aga nagu Tilleoru linnus Ahja jõe orus ja Eerumäe kants Elva rajoonis on I aastatuhande lõpul ilmselt alles rajatud. Nagu eespool mainitud, on linnustest lähemalt uuritud vaid Otepää ja vähemal määral Tartu. Et nende kaevamise tulemused avaldatakse eri korras, puudutame siin jällegi vaid otseselt teemaga seoses olevat materjali.

Nii Tartu kui ka Otepää tähtis asend elava liiklustee ääres, mis ühendas Põhja-Eesti muistseid sadamakohti ja Balti merd Vana-Vene käsitöökeskuste Pihkva ja Novgorodiga, aga ka latgalite alaga lõunas, määrab ühtlasi nende väljapaistva koha Lõuna-Eesti alade majanduslik-administratiivsete kui ka kultuuriliste keskustena. Neid linnuseid mainitakse ka meieni säilinud vanimais kirjalikes allikais — Vana-Vene letopissides: Tartut a. 1030 seoses vene vürsti Jaroslav Targa sõjaretkega Kagu-Eestisse ja Otepääd a. 1116, mil viimane oli ajutiselt venelaste valduses.¹¹⁰ Viimane kõneleb juba iseenesest mainitud eestlaste vanimate linnaliste keskuste lähedastest kokkupuudetest Vene aladega.

Tartu ümbruskonna tihe arheoloogiliste muististe võrk, arvukad mündiaarded linnas ja selle lähemas piirkonnas, alates I aastatuhande esimestesse sajanditesse kuuluvaist Rooma müntidest kuni Araabia, Bütsantsi ja Lääne-Euroopa müntideni XII—XIII sajandist,¹¹¹ kõnelevad selle keskuse tekkimise kaugest vanusest. Et enamik mündileide kuulub X—XI sajandisse, tuleb järeldada, et Tartu oli kujunenud elavaks kaubanduskeskuseks juba palju varem, kui vene vürst Jaroslav siia oma garnisoni kindlustatud punkti — Jurjevi kantsi — asutas (a. 1030)

¹⁰⁹ X. А. Моора, Возникновение классового общества в Прибалтике (по археологическим данным). Советская археология, XVII, М. 1953, lk. 131.

¹¹⁰ Повесть временных лет, ч. I. Подгот. текста к печати Д. С. Лихачева, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова, М.—Л. 1950, lk. 101. («Иде Ярослав на чюдъ, и победи я, и постави град Юрьев»); Otepää kohta vt. Новгородская I летопись, lk. 203.

¹¹¹ Mündid säilivad AI-s ning Tartu Linna Muuseumis (alles 1958. a. oktoobris leiti Ropkast 50 Araabia hõbemündist koosnev aare IX—X sajandist).

Jaroslavi linnuse täpsema asukoha suhtes puuduvad konkreetsed andmed. Tõenäoline on oletada, et see rajati eestlastelt vallutatud Tartu linnusele, mille asukohaks oli Emajõe-äärselt luhalt kerkiv järskude veergudega Toomemäe neemiku idapoolne tipp — haruldaselt soodus ja looduslikult kaitstud koht kindlustuse rajamiseks.

1956.—1958. a. arheoloogilised kaevamised Tartu linnusel¹¹² valgustavad esmakordselt siinse asustuse vanust ja iseloomu. Kuid kaevamiste väikese ulatuse tõttu (320-m²-sel alal) pole seni võimalik linnuse asustuse piire ja üksikuid arenemisjärke täpsemalt eraldada. Viimast takistab eriti asjaolu, et varasemad kultuurkihid on hilisema saksa piiskopi kivilinnuse pealeehituse tõttu lõhutud.

Tartu-Jurjevi kõrval, ühtlasi tema mõjualuses piirkonnas asetseva teise suurema muistse Ugandi keskuse Otepää kohta on andmed täielikumad. Peale vene letopisside teadete, kus Otepää esineb korduvalt Медвежья голова nimetuse all, on Otepää linnamäe arheoloogiline uurimine (a. 1951/57) andnud olulist materjali linnuse tekke ja arengu kohta. Kõige sügavamaist leiukihtidest saadud vanim tekstiilkeraamika, mis Eesti linnusasulates (Asva, Iru) dateeritakse I aastatuhande teise poolde e. m. a., määrab ühtlasi Otepää linnuse asustuse vanuse.¹¹³ Kindluseks on Otepää välja ehitatud X sajandil. Ehituste võimsus kõneleb sellest, et linnusel niisuguste suurejooneliste tööde läbiviimisel on ülikonna tipud pidanud kasutama orjatööd ja nähtavasti ka muud sõltuvat tööjõudu.

Hulgaline leiumaterjal nii Tartu kui ka Otepää linnuselt jutustab arenenud käsitööst. Eriti palju on leitud neist mitmeist erinevaist aegadest pärinevat keraamikat. Nagu Otepäälgi, esineb Tartu linnuse alumistes horisontides varase käsitsi vormitud, nn. riibitud keraamika, aga samuti üksikuid tekstiilkeraamika katkendeid, mis näitab, et Tartugi oli asustatud vähemalt I aastatuhande esimesest poolest m. a. j. Rohkesti leidub aga mõlemas mainitud linnuses heakvaliteedilist, hästi põletatud kedrakeraamikat, mis nii kujult kui ka ornamendilt on väga lähedane tüüpilistele slaavi joon- ja lainja ornamendiga tirinakujulistele savinõudele (vt. joon. 9). Juba eelneval perioodil olid käsitsikeraamika valmistamise traditsioonid Kagu-Eestis väga lähedalt seotud naabruses asuvates slaavlaste linnustes valitsevate traditsioonidega. Ka kirjeldatud kedrakeraamika esineb oma tüüpilisel venepärasel kujul ainult Kagu-Eestis. Vähemal määral ja veidi teistsugusel kujul leidub seda veel Lõhavere ja Naanu linnuses¹¹⁴

¹¹² Tartu linnuse 1956. a. arheoloogilisest uurimisest vt. autori märkusi «Edasi» nr. 145, 24. VII 1957 ja 1957. a. uurimisest «Edasi» nr. 148, 29. VII 1958.

¹¹³ O. S a a d r e, Arheoloogilised väliuurimised Eesti NSV-s 1953. a. ENSV TA Toimetised, III kd., 1954, lk. 372.

¹¹⁴ Lõhavere leitud vt. AI:3576—3578.

Viljandi ja Suure-Jaani rajoonis, samuti Kirde-Eestis vene-vadja kääbastes,¹¹⁵ kuna mujal Põhja-Eestis seda esineb väga harva (Vana-Tallinn).¹¹⁶ Seega paistab, et Otepää ja Tartu, kus vene-pärast kedrakeraamikat on leitud rohkesti, ongi olnud keskusteks, kuhu pottsepakedral nõude valmistamise oskus on jõudnud varemini kui mujale eestlaste alale ning siit on see kandunud pikka-mööda edasi ümbruskonna hõimudele. Sama tüüpi kedrakeraamika esineb ka ülalkäsitletud Kagu-Eesti kääbastes (Põlva Metste, Rõuge jt.).

Joonis 9. Slaavipärane joon- ja lainja ornamendiga kedrakeraamika Tartu linnuselt. (Tartu Linnamuuseumi kogust.)

Pottsepakedra levik Kagu-Eestisse on toimunud arvatavasti XI sajandi paiku läbikäimisel Pihkva, Novgorodi ja võimalik ka, et kaugemate Valgevene aladega, kus seda keraamikat kohtab laialdaselt¹¹⁷ ja kus pottsepakeder oli tarvitusele võetud juba sajand varemini. Pottsepakeder võimaldas valmistada savinõusid massiliselt. Kuid see ei tähenda, et kõik meistrid oleksid valmistanud täpselt ühesuguseid nõusid. Savinõude kujus ja ornamendis on sageli teatavaid kohalikke erijooni, näiteks Tartu all-linnast ja Tartu linnuselt leitud keraamika ornament erineb teatud variatsioonides: all-linnas kohtame vaid vähese joonornamendiga nõusid rikkaliku joon- ja lainja ornamendi asemel, mis domineerib linnuselt saadud nõudel. Samuti on mõningaid

¹¹⁵ Kirde-Eesti keraamikat vt. AI:3357:141 (Äksi Kobratu); 3992 (Viru-Jaagupi); 4008 (Iisaku Jõuga).

¹¹⁶ S. A. Тараканова, О. Саадре, Tallinnas 1952.—1953. aastal teostatud arheoloogiliste kaevamiste tulemusi. Muistsed asulad ja linnused, Tallinn 1955, joon. 7; AI:4061.

¹¹⁷ Vrd. В. А. Успенская, Курганы южной Белоруссии X—XIII вв. Труды ГИМ, XXV. Археологический сборник, М. 1953, lk. 109—110.

erinevusi Tartu ja Otepää kdrakeraamika ornamendi detailides. See näitab, et mainitud eri piirkondades töötasid eri meistrid, kes valmistasid nõusid mõnesuguse kohaliku erinevusega, kuid üldtüübilt on need väga lähedalt seotud Pihkva-Novgorodi alade kdrakeraamikaga.¹¹⁸

Peale slaavi tüüpi kdrakeraamika esineb Otepääl ja Tartus veel mõningaid ehteid, mille vormid pärinevad vastavaist slaavi ehetest. Otepää linnuse õuelt leiti kaks slaavipärast lamedat käevõru ja üks kaelavõru punutud kaare ja lamedate laienvate otstega, mis lõpevad haagi ja aasaga (vt. sama tüüp joonisel 5) Antud tüüpi iseloomustasime juba eespool, näidates sellele rida vasteid vene materjali hulgas. Otepääl esineb ka tüüpiline slaavipärane kolme filigraanhelmega ilustatud oimuehe,¹¹⁹ milline tüüp on juba samuti eespool kirjeldatud. Mõlemate linnuste leiumaterjalis on rida pronkstraadist keeratud käevõrude katkendeid, mis enamikus lõpevad järsult äraraiutud otstega; samuti leiti Tartu linnuselt pronkstraadist keeratud ovaalsete aasotstega lõppeva käevõru katkend, millist tüüpi on seni esinenud Kirde-Eesti vene ja vadja hilistes kääbastes (XIII—XIV saj.),¹²⁰ samuti mõni eksemplar Irboska piirkonnas. Rohkem on neid teada lõuna pool, Ülem-Volga—Smolenski—Kiievi piirkonnas, kust mõningad eksemplarid on levinud ka põhja poole ja Baltikumini.¹²¹

Väärib mainimist, et Otepääl ja Tartu linnusel leitud relvade hulgas on rida rombikujulise lehega nooleotsi, millist tüüpi kohtame laialdaselt Vana-Venes.¹²² Enamik nooleotsi kuulub siiski hilisemasse perioodi ja pärineb sakslastelt.

Linnuste loetletud materjalidega on oma sotsiaalselt kuuluvuselt tihedasti seotud antud perioodile iseloomulikud a a r d e j a m ü n d i l e i u d. Mõlemat tüüpi mälestusmärgid erinevad oma iseloomult tolle aja lihtrahva poolt mahajäetud muististest. Mündi- ja aardeleidud, nagu linnusedki, on peamiselt seotud ülikonnaga. Kagu-Eestist tunneme mündi- ja aardeleide üle 20. Muu Eesti aladega kokku moodustab nende arv meie muuseumides umbes 100 leidu. Mainitagu siin, et Eesti ala on mündileidude poolest rikkaim kogu Baltikumis.

Kagu-Eesti mündiaaretest enamiku moodustavad Araabia,

¹¹⁸ Novgorodi keraamikaga tutvunud 1956. a. aprillis Leningradis ИИМК teadusliku sessiooni puhul korraldatud Novgorodi leidude näitusel. Samuti vrd. Г. П. Смирнова, Опыт классификации керамики древнего Новгорода (по материалам раскопок 1951—1954 гг.). Материалы и исследования по археологии СССР, 55, Москва 1956, lk. 228—249.

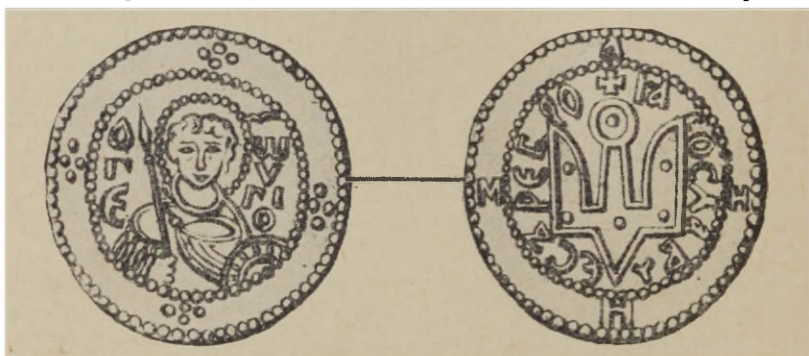
¹¹⁹ Pildistatud: S a a d r e, mainit. töö, lk. 371, joon. 6:2; Vene aladel vt. samasuguseid: Сп и ц ы н, mainit. töö, joon. 131, 133, 134.

¹²⁰ AI:4008, kääbas XXI jt.

¹²¹ Vrd. MAP, nr. 20, II:8, IV:2; Läti materjalid RK, XX:26, lk. 87.

¹²² Vt. S a a d r e, mainit. töö, lk. 371, joon. 6:1; Сп и ц ы н, mainit. töö, joon. 88, 91; А. Ф. Медведев, Оружие Новгорода Великого. Материалы и исследования по археологии СССР, № 65, М. 1959, joon. 14 : 11, joon. 15 : 14, 16, 17.

vähemiku Läänemaade mündid.¹²³ Ajaliselt kuulub enamik müntidest X—XI sajandisse, pärinedes Kagu-Eesti suurimate keskuste (nagu Tartu, Otepää) ümbrusest, vana kaubatee lähedusest. Rida mündileide palistab ka Emajõe-äärseid sadamakohti (Haaslava, Tartu), Võhandu jõesuet jm. Peipsilt Emajõe ja Tartu kaudu kulges Põhja-Eestisse samuti elav kaubaliiklussoon, mis ühendas Pihkvat Tallinna sadamaga. Enamik Araabia müntidest, nagu uurijad on näidanud, jõudis IX—X sajandi jooksul Ida-Euroopasse ja siit venelaste vahendusel edasi Balti mere piirkonda, kust neid tunneme üle 4000 eksemplari.¹²⁴

Joonis 10. Jaroslavi münti esi- ja tagakülg.
(A. A. Kuniku järgi.)

Hilisemaid ning vähemaarvuliselt esindatud Läänemaade münte kohtame samuti ühtviisi nii Eesti alal kui ka selle naabruses Vana-Vene käsitöö- ja kaubanduskeskusi ühendavate teede ääres, nagu Pihkva, Velikie Luki, Vana-Laadoga, Volhovi suudme ja Novgorodi ümbruses, Laadoga lõuna- ja kagurannikul.¹²⁵ Need mündid on enamikus vermitud Saksamaal Reini-äärseis linnades, kuna väiksema osa neist moodustavad anglosaksi mündid. Teate kohaselt on leitud Tartust end. Raadi mõisa alalt ka Vene münt vürst Jaroslav Targa embleemiga (Püha Georgi Pobedonossetsi kujutusega), mis on harulduseks isegi Vene aladel¹²⁶ (vt. joon. 10).

Kuigi kaubanduse teid, mida mööda Lääne-Euroopa mündid

¹²³ Vt. Kagu-Eesti kihelkondade kirjeldused AI topograafilises arhiivis; kokkuvõetult kirjeldab münte veel A. M. Tallgren, Zur Archäologie Eestis II, lk. 149—151; samuti koguteos: Tartumaa. Maateaduslik, majandusline ja ajalooline kirjeldus, Tartu 1925, lk. 168, 239, 322 jt.

¹²⁴ В. А. Романов, Деньги и денежные обращения. История культуры древней Руси, т. I, М.—Л. 1951, lk. 381 jj.

¹²⁵ Vt. Tallgren, mainit. töö, lk. 150—151.

¹²⁶ А. А. Куник, С русско-византийских монетах Ярослава I Владимировича, с изображением Св. Георгия Победоносца. Спб. 1860, lk. 43—47, tahvel B, nr. 2 (eksemplar kuulus krahv S. G. Strogonovi kogusse, mille järgi ka pildistatud).

on jõudnud Ida-Baltikumi, on aarete leviku põhjal raske jälgida, paistab siiski olevat tõenäoline, et enamik lääne päritoluga münte sattus Vene ja Eesti aladele just Vana-Vene ja Läänemaade tihedate kaubanduslike sidemete tõttu, mis toimusid suurelt osalt Baltimaade vahendusel. Nagu näitab tuntud vene numismaatik N. Bauer,¹²⁷ on enamik lääne müntidest sattunud Vene laialdastele aladele, eeskätt Novgorodimaale, umbes XI sajandi paiku, jõudes sinna Lääne- ja Põhja-Eestist Pihkva ning Novgorodi poole kulgevaid ühendusteid pidi, kõigepealt Narva ja Tartu kaudu. Põhimine osa neist leidudest lõpeb praeguse Vene NFSV lääne- ja loodepiirkonnas, üksikud ulatuvad kaugemale, Valge-Vene piirkonda. Esitatud seisukohta tõendab uurija arvates mündiaarete ühesugune koosseis nii Eesti kui ka nimetatud Vene territooriumil.

Kõrvuti mündileidudega tähistavad Kagu-Eesti nimetatud tähtsamaid keskusi mitmed aardeleid, mis sisaldavad mitmesuguseid hõbebehteid, tinaesemeid jne. Hinnalisem Kagu-Eestist teada olev aardeleid pärineb Tartu linnast. Leid kuulub umbes XII saj. keskele¹²⁸ ja sisaldab hõbebehteid, nende hulgas rea venepäraseid juveelitooteid. Siia kuulub ristikujuline ripatstoreduese (vt. joon. 11, alumine), millele vasteid leidub mitmel pool Lõuna-Venemaa leidudes;

Joonis 11. Hõbeesemeid Tartu aardeleiuist — luunula ja ristikujuline ripats. (Leningradi Riikliku Ermitaazi kogust.)

filigraanhelmed (vt. joon. 12),

¹²⁷ N. Bauer, Die russischen Funde abendländischer Münzen des 11. u. 12. Jahrhunderts. Zeitschrift für Numismatik XXXIX, Berlin 1929/30, lk. 66—188.

¹²⁸ M. Schmiedehelm, Ein Depottfund aus Tartu. ESA IV, Helsingi 1929, lk. 265—270. Aare pildistatud «Eesti NSV ajalugu», 1955, lk. 98.

¹²⁹ Известия Археологической Комиссии, IX, lk. 55, joon. 33 a, b.

mida sageli kohtame Vana-Vene juveelide hulgas, peamiselt rikkastes aardeleidudes (Tver, Kiiev jm.).¹³⁰ Viimaste hulka kuulub ka sinne hõbedast luunularipats, mis on ilustatud granulatsioonitehnikas¹³¹ (vt. joon. 11, ülal). Edasi kohtame Tartu aardeleius veel laiu paelakujulisi, keskelt kitsenevaid, otstest laienevaid hõbedast käevõrusid (6 eksemplari), milledele vasteid leidub Okaa ja Kaama alade muististes.¹³²

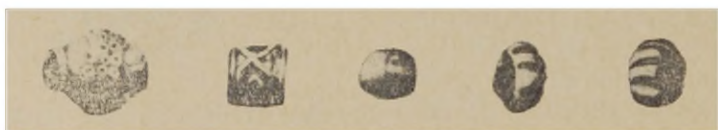
Leiu koosseisu kuulub veel täkkelise ornamendiga ilustatud käevõrusid, punutud kaarega hoburaudsõlgi (üks ilustatud loomapeaotstega, teine rullitud otstega), keeratud hõbetaadist käevõru, mille keermete vahele on omakorda punutud peenike pärltraat¹³³ jt. Viimati mainitud laiade käevõrude ja hoburaud-

Joonis 12. Hõbedast filigraanhelmed ja sõrmus Tartu aardeleiuist. (Leningradi Riikliku Ermitaazi kogust.)

sõlgede tüüpe kohtame nii Vene kui Balti leidude hulgas, kuid Tartu aare, koosnedes eranditult hinnalistest linnakäsitöötoodetest, on nähtavasti tervikuna pärit mõnest Vana-Vene käsitöökeskusest ja on tulnud meile ilmselt Pihkva kaudu.

Rõngust Pühastust on saadud küll vähemhinnalisi esemeid sisaldav leid,¹³⁴ kuid arvuka koguleiuna kuulub ta, samuti nagu Tartu aaregi, mõnele rikkale. Selles leius kohtame enamiku eesti- ja baltipäraste ehete kõrval mitmesuguse kujuga värvili-

Joonis 13. Värvilisest klaasist ja tinast vaadikujulisi helmeid. (ENSV TA AI arheoloogiasektori kogust.)

sest klaasist, osalt inkrusteeritud helmeid (vt. joon. 13)

¹³⁰ Vrd. Schmiedehelm, mainit. töö, lk. 268, joon. 8; Корзухина, mainit. töö, aare nr. 68.

¹³¹ Корзухина, lk. 19; vt. ka MRA, arhiiv 40/36 (Leningradi obl. Budino).

¹³² Schmiedehelm, mainit. töö, lk. 268.

¹³³ Vrd. Корзухина, mainit. töö, aare nr. 30, tabel X (Kiiev, Brodskoje).

¹³⁴ Leid säilib AI:3667 all.

ning lõppeks tinaehteid: tinast filigraanterakestega ilustatud vaadikujulisi helmeid,¹³⁵ 2 tinasõrmust ja tinuliste katkendeid. Üldse on Eesti alalt tinaehteid ja tinulisi teada väga vähe,¹³⁶ sest tina, samuti nagu vaskegi, saadi väljastpoolt. Olemasolevad teated tinaehetest ja tinulistest kuuluvad XI—XIII sajandisse. Hilisemal keskajal tinuliste hulk Eesti alal suurenes ja eriti rohkesti on neid kasutatud XVI—XVII sajandil. Venemaa ida-aladel on tinaehteid samuti kantud võrdlemisi kaua, millest kõnelevad vastavad leiuteated Okaa ja Kaama piirkonnast.¹³⁷ Lätist on tinaehete kohta samuti üksikuid teateid XII sajandist. Nähtavasti on nii tinuliste kui ka teiste tinaehete kandmise traditsioon idapärane.

Tartu aarde koosseis, samuti üksikud juhuleidudena saadud hõbedast toredusesemed, hõbedast oimurõngas Piirisaarelt jt. kajastavad ilmekalt Vana-Vene linnakäsitöö mõju, osalt aga on koguni sealt pärit. Leiumaterjali hinnaline iseloom (peamiselt hõbedast toredusesemed, hõbemündid) näitab, et kaubaühendust Vana-Vene tähtsamate keskustega on pidanud eeskätt ülikkond. Sama kinnitab ka venepärane materjal mainitud Eesti linnustelt. Vene-eesti suhete arengu seisukohalt omavad viimati mainitud linnuste materjal ja aarete leiud erilist tähtsust, kinnitades, et uus suhete laad — kaugühenduse kujunemine Vana-Vene käsitöökeskustega, mis sai alguse osalt juba eelneval perioodil, omandab kõnesoleval ajajärgul lihtsa hõimudevahelise vahetuse kõrval järjest suuremat tähtsust. See lõi veelgi soodsamad võimalused naaberrahvaste kultuurisuhete arenguks.

Venepärane arheoloogiline materjal Kagu-Eestis viitab üldiselt sellele, et intensiivsem kokkupuutumine kaugühenduse teel on toimunud esmajoones Pihkva kaudu Kiievi-Dnepri aladega. See ühendus on vanim, ulatudes tagasi I aastatuhande keskpaika, nagu eelnevas näitasime. Kõnesoleval perioodil, eriti aga XI sajandi lõpust alates, kujunevad senisele lõunapoolsele ühendusele veel lisaks tihedad sidemed põhja pool asetsevate Vene aladega, eriti Novgorodiga. Ka neis kokkupuuteis etendavad juhtivat osa Kagu-Eesti tähtsamad keskused — Tartu ja Otepää.

Samal ajal eespool loetletud puht venepärased ehted Otepää ja Tartu leiumaterjalis (oimuehe, venepärased käevõrud, juveelid Tartu aardeleiuist, Jaroslavi münt) näitavad, et siin on kohal olnud või ajutiselt käinud venelasi. Need ehtetüübid ja münt ei ole tavaliselt eestlaste kaubaartikleiks. Arvestades Otepää ja

¹³⁵ AI:3667:42; vene vasteid vt. MRA arhiiv 33/18b (Leningradi obl., Peterhofi kääpad jm.).

¹³⁶ Vt. AI:4008:kääbas XXXV ja kääbas XXIII (Iisaku Jõuga); 2712:177 (Järva-Jaani).

¹³⁷ MAP, nr. 26, XXXIX:4 (Roždestvenskaja) tinulised koos filigraanhelme-
stega. MAP, nr. 26, XI:23 (Košibejevo Kaama ääres) tinulised moodustavad
peaehed nagu Jõugal.

Tartu asendit suurte ühendusteede ristmel, mille kaudu toimus läbikäimine Pihkva ja Novgorodiga, on mõistetav, et siin avaldusid vene kultuuri mõjud (ehetes, tarbeesemetes) mitte ainult tugevamini kui mujal Kesk- ja Põhja-Eesti aladel, vaid et siin oli ka otsest kokkupuutumist Vene elanikkonnaga (läbisõitvad kaupmehed, käsitöölised jne.) Teatud mõju avaldasid siin ka Kagu-Eestis säilinud vene asustuse killud. Seega on loomulik mõelda, et vene ainelise kultuuri mõjustused levisid mujale eestlaste aladele suurel määral Otepää ja Tartu kaudu.

Mõnede tähelepanekute varal võib kinnitada, et Kagu-Eestis on toimunud nähtavasti ka klassiühiskonna kujunemise protsess mõnevõrra kiiremini kui mujal Eesti alal. Näiteks Kagu-Eesti ülalkirjeldatud linnused paistavad muu Eesti ala linnustega võrreldes silma oma suuruse ja tugevate kindlustuste, kõrgete vallide, aga ka leiumaterjali rohkuse ning mitmekesisuse poolest. Samuti on näiteks Tartu ja Otepää varem kujunenud feodaliseeruva ühiskonna tippude kindlustatud kantsideks kui ükski teine Eesti ala varase feodalismi perioodi linnus. Kahtlemata ei olnud ka juhuseks, et vürst Jaroslav Tark, kes vene algletopissi teate kohaselt vallutas Tartu ja rajas siia Jurjevi kindlustuse, valis just nimelt selle punkti oma garnisoni asupaigaks. Ilmselt pidas vene vürst Tartut eestlaste kõige mõjukama ladviku tsentrumiks, mis tuli eeskätt vallutada, et rajada siia oma, s. t. Vene mõju aluste maade keskust ning kindlustada eestlaste valduses olevat Balti mere äärde kulgevat tähtsat kaubateed.

Letopissi teated ei jäta kahtlust ka selles, et Vene vürsti-võimu ajutise¹³⁸ tugipunkti rajamisega Jurjevis kaasus ka teatud vene feodaalse korralduse kehtestamine XI saj. 30-ndail aastail. Vene garnisoni kõrval koondati siia nähtavasti ka vene käsitöölisi ja kaupmehi, vürsti ametimehi: asemikke, kohtumõistjaid, maksukogujaid jne., kellele püstitatigi vajalikud ehitised (хоромы), mille olemasolust Tartus kõnelevad letopissid¹³⁹ ja millise terminiga entograafiliste paralleelide kohaselt tähistati vene suurnike elamuid. Jääb mulje, et Tartu-Jurjevi lähikonna küladest (села) vähemalt osa pidi olema vürsti ja ta asemike päralt, nagu see oli läbi viidud kõikjal vene vürstide ja bojaaride pärusvaldustes.¹⁴⁰ Letopissid mainivad peale Tartu ümbruse suurte külade (села) Tartu ja Otepää piirkonnas ka «arvutute» pogostite olemasolu, mille tähendust võiks samuti seostada Vana-Vene pogostiga, s. o. külakogukonnaga, mis tähendas tollal nähtavasti ka teatud andamikogumisüksust.¹⁴¹ Võib-olla tähendaski

¹³⁸ Letopissi teate kohaselt vallutasid eestlased Tartu tagasi a. 1060. Vt. lk. 45, viide 5.

¹³⁹ Vrd. letopissi teksti viite 143 all.

¹⁴⁰ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века. Кн. I, второе исправл. и дополн. изд., М. 1952, lk. 111—126.

¹⁴¹ Pogosti tähenduse kohta on mitmeid arvamusi. Я. Я. Зутис, mainit. töö, lk. 45 märgib, et pogost tähendab andamiüksust, mis koosnes taluperedest,

ülalmainitu vene vürsti pärusmaad, millele korduvalt vihjavad sajandeid hiljemgi oma pretensioonides Liivimaale kui vanale pärusmaale vene vürstid, väljapaistvad poliitikud Ivan III ja Ivan IV.¹⁴²

Eeltooduga võiks seletada ka sossolite viha Tartu ja selle ümbruse külade vastu, mis nende poolt vallutati ja maha põletati a. 1060, pärast seda kui vürst Izjaslav oli määranud sossolitele ränka andami (2000 grivnat)¹⁴³

Vanad teated kõnelevad Tartus ka Jaroslavi poolt asutatud kiriku olemasolust, millest tänapäeval pole enam jälgi.¹⁴⁴ Vene kirik esines tollal feodaalse ideoloogia, eeskätt aga vürstivõimu toena ning ülima pühitsejana. Seegi asjaolu ei saanud Kagu-Eestis mõju avaldamata jätta feodaalse ideoloogia levikule. Keeleteadlased on põhjendanud, et ristiusu terminoloogiagi eesti keeles on laenatud venelastelt, mis muidugi kinnitab ristiusu kui feodaalse ideoloogia levikut eestlaste hulka venelastelt. Arheoloogilises materjalis tõendavad seda mitmete pronksist ja hõbedast ristikeste leiud kui ristiusu sümbolid, nende hulgas eriti Tartu aardes esinev ristikujuline filigraanripats kui tüüpiline vene feodaalidele ja vaimulikele kuuluv toredusese. Näib, et ka haruldane Jaroslavi mündi leid Tartus on seoses mõne siinse feodaalse võimukandjaga.

Seega XI sajandi keskpaiku arenenud poliitilised sündmused, mille tulemuseks oli ajutine Kiievi vürstivõimu tugevnemine Kagu-Eestis, avaldasid mõnevõrra kiirendavat mõju ka eesti hõimude feodaalsuhete arengule. Sügavamalt puudutas see aga eeskätt Tartu ja Otepää ülikkonda, kes vene feodaalsete võimukandjatega, nende ideoloogiaga, eluviisidega jne. otseselt kokku puutusid, mis kajastus ka eespool näidatud arheoloogilises materjalis. Edasine poliitiliste sündmuste areng — Vene vürstivõimu laiendamise katsed tšuudide maal — ei olnud esialgu nähtavasti erilises vastuolus eesti ülikate majanduslike ja poliitiliste huvidega, sest neile jäeti vabad käed eestlaste maa siseasjade korraldami-

kes olid kohustatud maksma teatud maksuühiku. А. Н. Насонов, «Русская земля» и образование территории древнерусского государства, М. 1951, lk. 82 märgib, et näit. Pihkvamaal ei ole omanud pogostid mitte maksuterritooriumi tähendust, vaid tähistasid asulat.

¹⁴² Послания Ивана Грозного. Под ред. В. П. Адриановой-Перец, М.—Л. 1951, lk. 202.

¹⁴³ Псковская I, Софийская I, Новгородская I летопись под 6568, lk. 183. «Ходи Изяслав на сосолы и дань заповеди дяти по 2000 гривень, они же поручения и изгнаша даньники, на весну же пришедше, повоеваше села в Юрьеве, и город и хоромы пожгоша, и много зло створиша, и Плескова доидоша воуююще». Vt. selle kohta veidi erinevat arvamust «Eesti NSV ajalugu», 1955, lk. 97.

¹⁴⁴ Е. В. Петухов, О некоторых исторических и литературных фактах, связанных с именем Успенского Псково-Печерского монастыря в XVI—XVII вв. Труды X арх. съезда, 1896, Рига 1899, lk. 257 tsit. «Летопись Псково-Печерского монастыря» teadet Püha Nikolause ja Suurkannataja Georgi kiriku kohta Tartus, mille olevat asutanud vürst Jaroslav.

ses jm. soodustusi, nagu selles kuuleme letopissidest. Hiljem aga, feodaalsuhete edasise arenguga tekib eesti ülikonna poolt ägedam vastupanu. Vene maksualasest sõltuvusest püütakse lahti öelda, nagu nähtub vene algletopissi andmeil kokkupõrkeist vene vürsti vägede ja eesti ülikate vahel XII sajandil.

Samal ajal aga avaldas sajandeid kestnud venelaste naabruse tugevat mõju eriti Eesti kaguosa materiaalsesse kultuuri. Silmas pidades sidemeid vanimate Vene linnaliste keskuste Pihkva ja Novgorodiga, kus käsitöö ja kaubanduse areng oli tollal Baltimaadest mitmeti ette jõudnud¹⁴⁵, ei saa jätta rõhutamata eriti vene linnakäsitöö positiivset mõju vastavale arengule Eesti alal.

Mainitud kokkupuuted on jätnud ka eestipoolse mõju pitseri naabruses asetseva Loode-Vene materiaalsesse kultuuri. Siiski on suure vene rahva lähedus ja mõju eestlaste materiaalses ja vaimses kultuuris avaldunud märgatavamalt kui vastupidi. Nii on suhtlemine venelastega rikastanud eesti keelt. Samal ajal on mitmeid uusi elemente eestlaste folklooris seotud vene mõjuga.¹⁴⁶ Nagu selgub Ida-Eesti hilisema (XVII—XVIII sajandi) antropoloogilise materjali uurimisest, on slaavi antropoloogiline tüüp aja jooksul mõjustanud tunduvalt idabalti antropoloogilist tüüpi, eriti mainitud Eesti idaosas.¹⁴⁷ Kõik see kokkuvõetuna on kahte rahvast lähendanud.

Peamiselt arheoloogilise ainese alusel oleme püüdnud näidata ka neid mitmekesiseid teid, mida mööda vene mõju kõige enam levis ja puudutas eestlaste arengu varasemal etapil üht või teist siinset rahvakihti. Üldkokkuvõttes aitas see kaasa muistses eesti ühiskonnas tootlike jõudude, käsitöö ja kultuuri arengule.

¹⁴⁵ Vene käsitöö arengu põhjalikku analüüsi vt. Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М. 1948.

¹⁴⁶ Vt. selle kohta ENSV TA Toimetised, 1954, III kd., lk. 161, samuti R. Viidalepp, Eesti ja vene põlise sõpruse kajastus Kalevipoja kujus. «Rahva Hääle» nr. 95, 20. IV 1952.

¹⁴⁷ K. Mark, Antropoloogilisest uurimisest Eesti NSV-s. ENSV TA Toimetised, II kd., 1953, lk. 505—521.

СЛАВЯНО-РУССКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ В МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЭСТОНИИ (ДО НАЧАЛА XIII В.)

Канд. ист. наук В. Труммал

Резюме

Как языковые, так и археологические данные свидетельствуют о древних связях эстонских и славянских племен. Исследования последних лет показывают, что первые соприкосновения древних эстов с западными славянами имели место уже в последние века до нашей эры. По лингвистическим данным выяснено, что с восточными славянами, т. е. с кривичами и новгородскими словянами соприкосновения начались несколько позднее, но все же еще в то время, когда в языке восточных славян существовали общеславянские назальные и редуцированные гласные (середина I тысячелетия нашей эры).

В свете археологических данных тесные связи эстов с восточными славянами прослеживаются по крайней мере с середины I тысячелетия нашей эры, т. е. тогда, когда в юго-восточной Эстонии появились смешанные поселения, о чем свидетельствуют находящиеся здесь, наряду с характерными для эстонских племен могилами с каменными оградками, курганные погребения славян (см. карта I). В нынешних Вастселийнаском, Ряпинаском, Пыльваском и Вырусском районах известно около 90 (длинных и круглых) курганных групп. Еще больше их встречается в окрестностях Печер и Изборска.

Обнаруженный в некоторых из раскопанных курганов (в Пыльваском районе — в лесу Линдора и около Изборска — в местности Лезги) весьма скудный инвентарь позволяет датировать их с V по IX в. По инвентарю, устройству и характеру погребений они сходны с длинными курганами кривичей Псковского и Гдовского районов.

Территория распространения длинных курганов в юго-восточной Эстонии в общем совпадает с территорией распространения выру-сетуского диалекта, в котором (как доказали проф. П. Аристэ и научн. сотр. АН ЭССР М. Муст) сохранились более древние славянские заимствования. Это убедительно показывает, что на территории юго-восточной Эстонии в те времена проживали кривичи совместно с эстами. Через эти смешанные поселения связь со славянами поддерживали и другие эстонские племена. Ряд случайных находок и кладов в юго-восточной Эстонии говорит о связях эстов с ранними ремесленными центрами славян (Псков, Камно и др.); о них говорит и тот вещественный материал, который обнаружен в нижних слоях городищ Рыуге и Отепя (керамика, предметы культа и др., см. рис. 2 и 3). Эти материалы, а также ряд заимствований в эстонском языке в

области сельскохозяйственной и ремесленной терминологии, показывают, что славянские племена оказали в этих областях хозяйственной жизни заметное влияние на эстов. Нахождение предметов эстонского и балтийского типа в древностях районов Новгорода и Пскова говорит также о взаимном обмене культурными ценностями.

В следующий период (IX—XIII вв.) связи эстов с их восточными соседями развиваются в новых условиях, вызванных, во-первых, возникновением древнерусского феодального государства в непосредственном соседстве с эстами и, во-вторых, значительными сдвигами в общественно-экономическом развитии самих эстонских племен — возникновением раннефеодальных отношений. В этот период торговые связи играют важную роль в эстонско-русских отношениях.

Значительные изменения происходят на территории смешанного поселения в юго-восточной Эстонии. Количество курганов уменьшается, лишь в окрестностях Вастселийна, Рыуге и Пыльва сохранилось несколько групп курганов, западная граница распространения которых проходит в местности Хельме, Хуммули (см. карта 4). В их инвентаре встречается меньше предметов славянских типов. Преобладающими становятся грунтовые могилы и позднейшие каменные могильники — погребения эстонского типа, в которых нередко встречаются предметы славянских типов (витые браслеты и гривны (см. рис. 5). бусы, лунницы, керамика и т. д.). На некоторых могилах и курганах появляются характерные для русских каменные кресты.

Этот археологический материал показывает, что в юго-восточной Эстонии происходил процесс ассимиляции славянского населения, что эсты, в результате внутреннего развития, начинают все больше заселять эту территорию. Но эта ассимиляция происходила постепенно, и некоторые курганные погребения отражают стадию ассимиляции (в Хуммули и Пыльва-Метсте).

Подобная ассимиляция уменьшила значение «моста» через смешанное эстонско-славянское население, но взаимные связи и обмен эстов с восточными областями крепнет и расширяется. Так например, на территории к востоку от Пскова и Гдова в материальной культуре IX—XIII вв. встречается много эстонских и балтийских элементов (некоторые типы подковообразных фибул, булавки с крестовидными головками, браслеты и гривны с чеканным орнаментом и т. д.).

В связи с расцветом русского ремесла и торговли, с ростом русских городов, русско-эстонские взаимоотношения приобретают более разносторонний характер. Об этом свидетельствует прежде всего археологический материал, обнаруженный в городищах Опея и Тарту, в частности керамика (рис. 9). некоторые украшения (витые браслеты, височные кольца, см. рис. 6, 7 8.) и наконечники стрел славянского типа, а также многочисленные находки серебряных монет, которые больше всего встречаются в

окрестностях Тарту и Отепя. Тартуский серебряный клад (XII в.) (см. рис. 11 и 12) содержит характерные для русского ремесла ювелирные изделия. В Тарту найдена монета с изображением Ярослава Мудрого (рис. 10). Наконец, и данные древних русских летописей подтверждают, что Тарту и Отепя играли важную роль в оживленной торговле древнерусских городов с западными странами, причем Тарту, кроме того, был временным опорным пунктом русского княжества в юго-восточной Эстонии во второй половине XI столетия.

Все это показывает, что влияние русской материальной культуры, особенно городского ремесла, а также более развитого феодального строя Древнерусского государства, оказалось в Тарту и Отепя сильнее, чем в каком-нибудь другом месте Эстонии. В основном отсюда оно распространялось дальше, в другие районы Эстонии.

SLAWISCH-RUSSISCHE ELEMENTE IN DER MATERIELLEN KULTUR SÜDOSTESTLANDS (IN DER ZEIT BIS ZUM ANFANG DES 13. JAHRHUNDERTS)

V. Trummal

Zusammenfassung

Sowohl sprachliche wie archäologische Tatsachen erzählen uns von den frühesten Beziehungen zwischen Esten und Ostslawen.

Um die Mitte des 1. Jahrtausends sind im südöstlichen Teil Estlands neben den für die estnischen Stämme charakteristischen Steinsetzungen auch Hügelgräber von slawischem Typus bezeugt (s. Karte 1.) Das Verbreitungsgebiet der letzteren umfaßt vorwiegend die Bezirke Rāpina, Põlva und Võru, wo uns nahezu 90 solcher Gräberfelder bekannt sind. Weiter in östlicher Richtung nimmt ihre Anzahl noch zu. In ihrer Lage längs Flußtälern, der Bauart sowie den Grabbräuchen nach stimmen diese Gräber bis ins einzelne mit den Hügelgräbern der Kriwitschen in den Gegenden von Pskow und Gdow überein. Das Verbreitungsgebiet der Hügelgräber in Südostestland entspricht annähernd dem Gebiet des wõru-setukesischen Dialekts, in dem sich slawischer Einfluß außer in slawischen Lehnwörtern noch insbesondere im Lautbestand äußert. Dieser Umstand ist durch eine dauernde und enge Berührung beider Sprachgruppen zu erklären. Sowohl sprachliche Tatsachen wie der archäologische Befund zeugen also davon, daß es im Südostteil Estlands in der genannten Periode neben der estnischen Bevölkerung ostslawische Elemente gegeben haben muß.

Wie aus den Bodenfunden hervorgeht, hatte sich um diese Zeit zwischen den estnischen Stämmen und ihren östlichen und südöstlichen Nachbarn auch ein reger Tauschverkehr entwickelt.

Seit dem 9. Jahrhundert, insbesondere aber im 12.—13. Jahrhundert tritt zum bisherigen Tauschverkehr von Stamm zu Stamm der Handel mit den zu dieser Zeit aufkommenden russischen Städten (Pskow, Nowgorod, Polotzk) hinzu. Die Verbindungen mit den russischen Nachbarn, die Beziehungen zum gegen Ende des 9. Jahrhunderts entstandenen altrussischen Reich übten auf die wirtschaftliche und soziale Entwicklung der estnischen Stämme einen tiefgehenden Einfluß aus.

Indessen gingen die ins südostestnische Gebiet eingedrungenen slawischen Elemente allmählich in der estnischen Bevölkerung auf. Ihr Verschmelzungsprozeß spiegelt sich im Verschwinden der Hügelgräber wider (s. Karte 4) In Südostestland sind jetzt die Flachgräber der estnischen Stämme in der Überzahl.

Dieser Vorgang behinderte aber nicht die Weiterentwicklung des Verkehrs mit den russischen Nachbarn. Zu den Knotenpunkten dieses Verkehrs werden in Südostestland die beiden stadtähnlichen Zentren Otepää und Tartu. Von regen Verbindungen mit Rußland zeugen die in diesen beiden Zentren gefundenen Schmucksachen, Pfeilspitzen u. a. dgl. Gegenstände von russischen Typen, ferner auf der Töpferscheibe gefertigte Keramik slawischer Art. Dazu kommen zahlreiche in der Umgebung von Tartu, Otepää und anderen Zentren gemachten Münzfunde östlichen Ursprungs.

TALLINNA KESKAEGNE ELAMU

Prof. V. Vaga

NSV Liidu ajaloo kateeder

Feodaalse killustumuse ajal valitses Eestis kõigil ehituskunsti aladel elav tegevus ja kujunes välja võrdlemisi omapärane ehitusviis. See omapära ilmneb eriti selgesti just Tallinna hilisgooti — XV sajandi ja XVI sajandi alguse arhitektuuris. Me võime rääkida Tallinna arhitektuuri koolkonnast, Tallinna ehitusviisist, mille eeskuju andev mõju levis Põhja-Eestis. Ka linnaelamute püstitamisel kujunesid välja erivõtted ja -jooned, mida võib täheldada nii fassaadi kujundamisel kui ka sisearhitektuuris, ruumide jaotuses ja dekooris. Tallinn on muide ainuke Eesti linn, kus on võimalik tutvuda keskaegse elamuga; neid on siin säilinud meieni terve rida. Väärtuslikuks lisandiks Tallinna elamu uurimisel on ka joonised ja vanemad ülesvõtted. Mis puutub teistesse Eesti linnadesse, siis on nendes kõik vanemad majad hävinud ja ka nende hoonete vähesed piltkujutused ei suuda täiendada Tallinna mälestiste vaatlusel saadud üldkäsitust keskaja elumaja iseloomust. Peab küll tähendama, et ka Tallinnas pole ühtki hoonet, mis täielikult oleks säilitanud oma keskaegse ilme. Kõige selgema kujutluse saame fassaadidest; Tallinnas leidub fassaade, mis vähe on kannatanud hilisemate muudatuste all. Halvem on olukord siseruumide ja sisearhitektuuri detailide osas. Kõik keskaja elamute interjöörid on hilisemate ümberehitustega niivõrd moonutatud, et elamu sisearhitektuuri rekonstrueerimine on võimalik ainult üldjoontes. Ka saame meie tänapäeval umbkaudse pildi ainult hilisema etapi ehitusviisist (alates XV sajandiga), vanema perioodi hoonetest teame aga väga vähe.

Rääkides linnaelamutest mõtleme nende all ainult valitseva klassi — kaupmeeste ja käsitöölise elamuid, mis asetsesid linna müüri piiratud osas. Linna kindlustusvööndi taga olid eeslinnad, kus elas osa linna vaesemat kihti — voorimehed, mündrikud jt. Nende elamutest ei tea me midagi. Võib oletada, et need meenutasid talupoja suitsutaret. Ei ole võimatu, et vähemalt osa neist omas linnaelamute eeskujul ehitatud mantelkorstnaga kööki.

Märgime ka seda, et käesolevas saame kujutluse ainult teatud linnaelamutüübist — jõukama kaupmehe ja käsitöölise elamust. Me ei tea midagi väiksematest elamutest, mis kuulusid kaubanduse või käsitööga mittetegelevaile elanikele — kiriku teenistuses olevaile isikuile, ametnikele jt. On säilinud ainult üks hoone, mida võib pidada üürimajaks. Võib oletada, et Toompeal elunevad aadlike elumajad nii mõneski osas erinesid kodanike elamuist all-linnas. Kõik need hävisid nähtavasti 1684. a. iidtulekahjus ja on meile täiesti tundmatud.

Pole kahtlust, et linnamajad peale mõne erandi olid alguses puidust ja et linn mitmeti meenutas maa-asulat. 1248. a. kinnitas kuningas Erik Plogpennig Tallinnale Lüübeki õiguse kasutamise privileegi. Selle mõnes paragrahvis oli ettekirjutusi hoonete ehituse ja puhtuse eest hoolitsemise kohta.¹ Veel täpsemad ja kategooriliselt sõnastatud ettekirjutusi sisaldasid 1282. a. koodeksi peatükid 119 ja 139.² 1288. aastal oli Tallinnas suur tulekahju, mis hävitas hulga hooned. Muidugi oli ka see ajendiks üha saginevale kivihoonete ehitamisele.

XIII sajandi elamute kohta pole säilinud mingeid andmeid. Alles a. 1312 alates saame ehitustegevusest mingisuguse kujutluse dokumentide põhjal, mis leiduvad L. Arbusowi ja E. von Nottbecki poolt väljaantud linna kinnisvarade pärandamise raamatutes.³ Ehkki nendes raamatutes avaldatud ürikutes üksikute hoonete mainimisel kaugeltki alati ei märgita, missugusest materjalist need on ehitatud, nähtub nende ürikute andmetest siiski, et juba XIV sajandi esimesel poolel (kuni aastani 1360) olid kivi-majad Tallinnas ülekaalus.

Linna raad võitleb pidevalt puuehituste püstitamise vastu. XIV sajandi lõpul (täpne aastaarv pole kindlaks tehtud) annab ta rea mitmesuguseid linna elu reguleerivaid korraldusi (Burspraken), ühe korralduse kohaselt lubatakse edaspidi ehitada ainult kivist («vortmer wat men hir negest buwen wil, dat sal men van stene buwen») ⁴ Umbes samast ajast pärineb veel rida teisi rae korraldusi (Willküren) millest mõned puudutavad ehitustegevust. Nendes kirjutatakse ette, missugune peab olema

¹ F. G. von Bunge, Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten I (1093—1300), Reval 1853, nr. 199 [edaspidi: LUB].

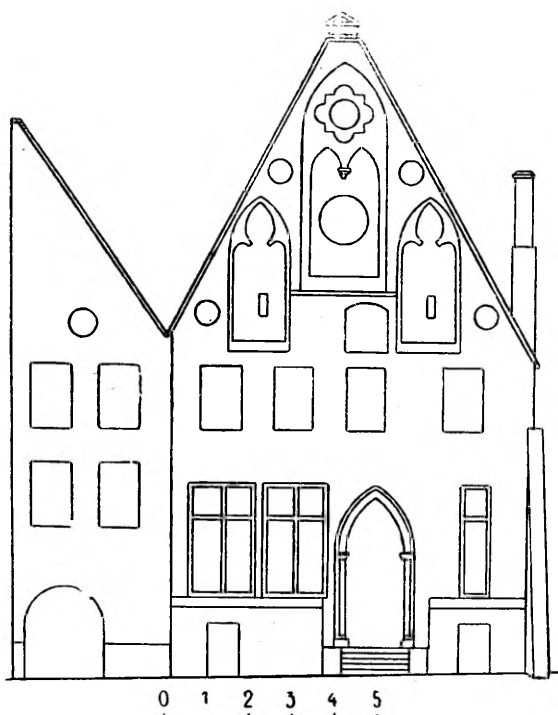
² F. G. von Bunge und C. O. von Madai, Sammlung der Rechtsquellen Liv-, Esth- und Kurlands. Erste Abteilung: Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Herausgegeben von F. G. von Bunge, Dorpat 1844—1847, lk. 66 ja 117.

³ L. Arbusow, Das älteste Wittschopbuch der Stadt Reval (1312—1360). Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. III Folge, I Band. Revaler Stadtbücher I, Reval 1888; E. von Nottbeck, Das zweitälteste Erbebuch der Stadt Reval (1360—1383). Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. III Folge, II Band. Revaler Stadtbücher II, Reval 1890; E. von Nottbeck, Das drittälteste Erbebuch der Stadt Reval (1383—1458). Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands. III Folge, III Band. Revaler Stadtbücher III, Reval 1892 [edaspidi: Revaler Stadtbücher].

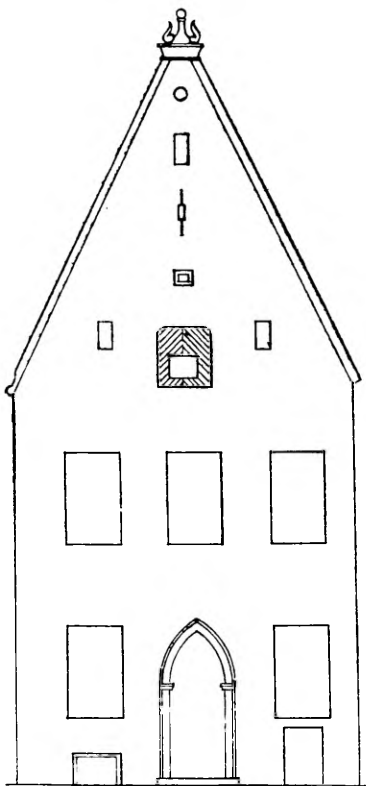
⁴ LUB, IV. nr. 1516, punkt 75.

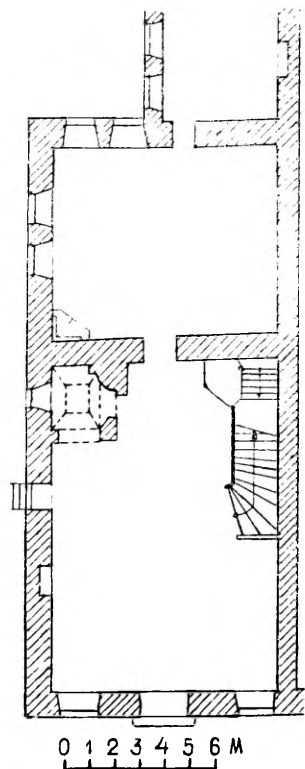
Joonis 1. Tallinna tänavad XIX sajandi algul: Viru tn. põhjapoolne külg (ülal); Viru tn. lõunapoolne külg (keskel); Harju tn. idakülg. NSVL Riiklikus Sõjaajaloo Keskarhiivis Moskvas asuva joonise järgi.

Joonis 2. Maja Niguliste tn. nr. 1. Joonise järgi aastast 1857.

Joonis 3. Maja Lai tn. nr. 23 fassaad XIX sajandi algul. NSVL Riiklikus Sõjaajaloo Keskarihiivis Moskvas asuva joonise järgi.

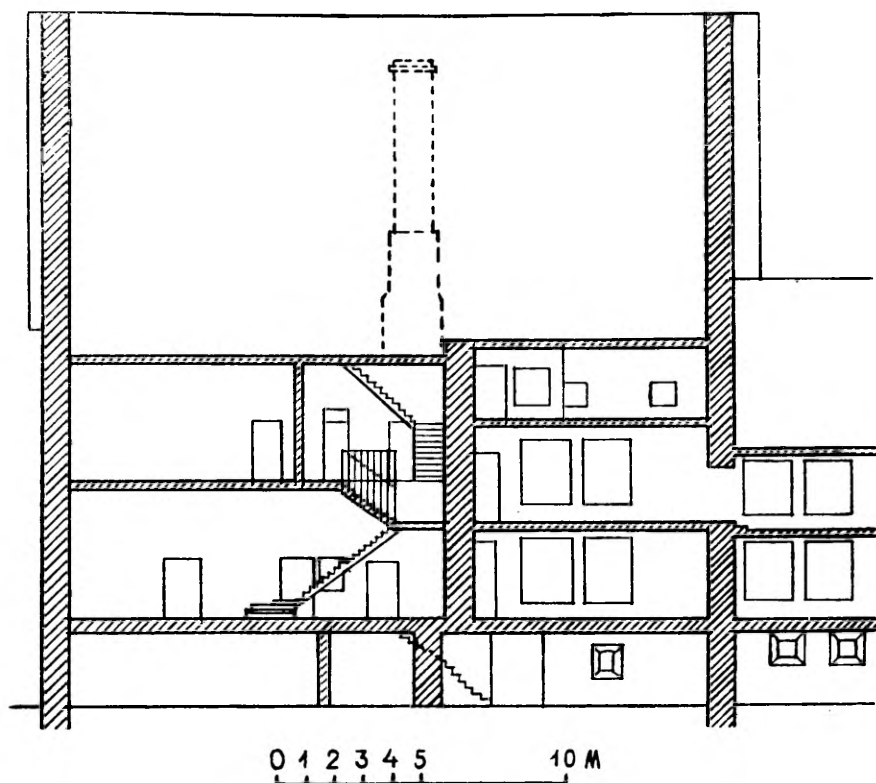
Joonis 4. Maja Lai tn. nr. 23 esimese korruse plaan XIX sajandi algul. NSVL Riiklikus Sõjaajaloo Keskarihiivis Moskvas asuva joonise järgi.

müüride paksus ja keldrite suurus, samuti antakse juhendeid, kuidas toimida siis, kui sademed katuselt valguvad naabri õue või aeda jne.⁵

Vaatamata nendele korraldustele jätkus puuhoonete püstitamine siiski pidevalt. See asjaolu sundis raadi astuma energilisemaid samme. 1428. aastal, esmaspäeval enne Maarja sünnipäeva, s. t. 6. septembril, antakse kategooriline käsk lammutada kõik puust tallid ja teised keelatud elamud hiljemalt järgmise aasta nelipühiks ja lammutatud hoonete materjal viia lubjaahju. Käsu mittetäitja pidi maksma 10 marka trahvi,⁶ mis oli tole aja kohta küllalt suur summa.

⁵ LUB, IV, nr. 1514, punktid 5—9.

⁶ E. von Nottbeck, Der alte Immobilienbesitz Revels, Reval 1884, lk. 44 [edaspidi: Nottbeck].

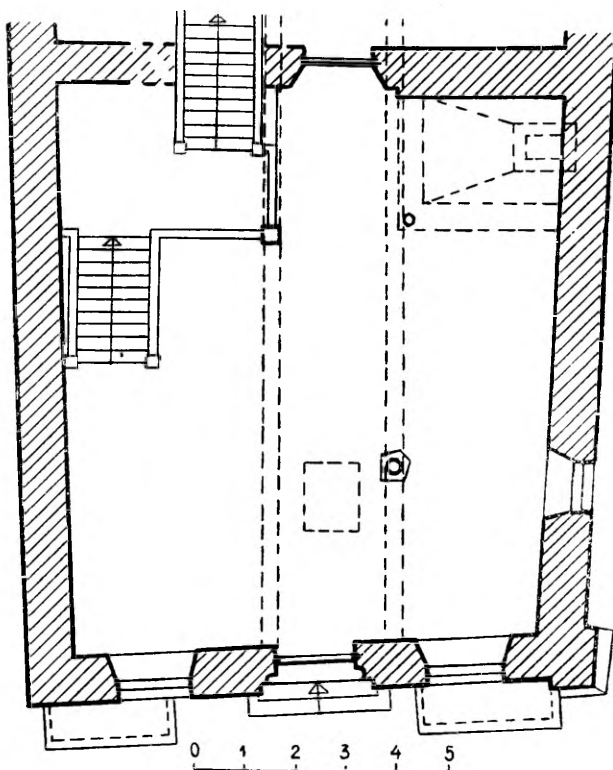

Joonis 5. Maja Lai tn. nr. 23 pikilõige XIX sajandi algul. NSVL Riiklikus Sõjaajaloo Keskarhiivis Moskväs asuva joonise järgi.

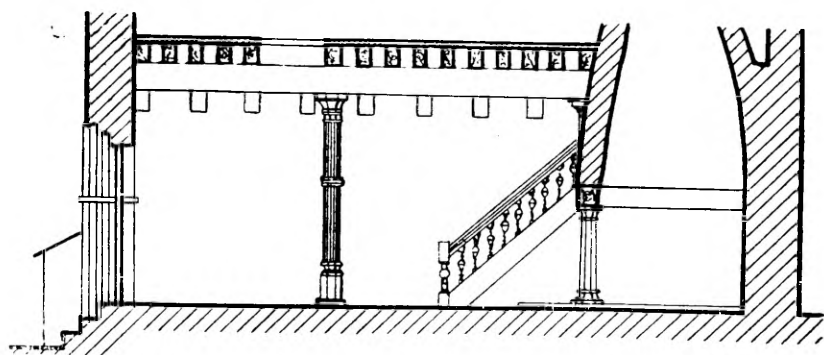
Otsustades allikate andmete järgi, oli Tallinnas ülalmainitud daatumini siiski veel üsna arvukalt puuehitusi. Peale kinnisvarade pärandamise raamatute leidub selle kohta andmeid ka A. Plaestereri poolt väljaantud rendiseraamatu dokumentides.⁷ Nendeski dokumentides mainitakse kahjuks ainult erandlikult, missugusest materjalist hoone on ehitatud. Ometigi nähtub kõigest nendest ebatäielikest, lünklikest ja juhuslikest andmetest, et puuhoonete arv vähenes järjekindlalt. Nii mainitakse 1360. kuni 1383. aastani 66 korda kivihooneid ja 52 korda puuhooneid. Ajavahemikes 1383. kuni 1428. aastani muutub aga pilt tunduvalt; kivihooneid mainitakse 73 korda, puuhooneid ainult 32 korda.

11. mail 1433. a. oli Tallinnas suur tulekahju, mis olevat hävi-

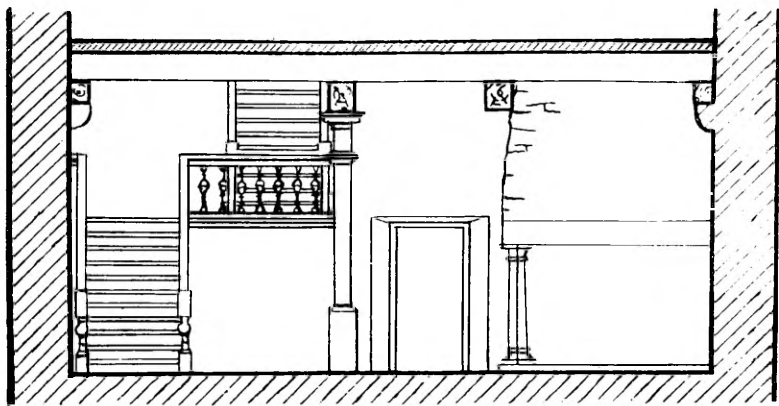
⁷ A. Plaesterer, Das Revaler Pergament Rentenbuch. 1382—1518. Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv Nr. 5. A. Plaesterer. Tallinna pärgamentne rendiseraamat. 1382—1518. Tallinna linnaarhiivi väljaanded nr. 5, Reval 1930 [edaspidi: Plaesterer].

Joonis 6. Maja Pika ja Pagari tn. nurgal (lammutatud a. 1911). Esimese korruse (kokoja) põhiplaan.

Joonis 7 Maja Pika ja Pagari tn. nurgal. Esimese korruse (kokoja) pikilõige.

Joonis 8. Maja Pika ja Pagari tn. nurgal. Esimese korruse (koja) põikilõige.

tanud kogu linna.⁸ See kroonikates esinev väide, mida kordavad paljud autorid, on ilmselt tugevasti liialdatud; kogu linna hävimisest ei saa mingit juttu olla.⁹ Muidugi pole kahtlust, et tule-

⁸ B. R u s s o w, Chronica der Prouintz Lyfflandt... Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland; in genauem Wiederabdrucke der besten, bereits gedruckten, aber selten gewordenen Ausgaben. Zweiter Band, Riga und Leipzig 1848, lk. 29 ledaspidi: Russow]. Teised arvukad allikad, mis mainivad seda sündmust, on ära toodud uurimuses: R. H a u s m a n n, Der Silberschatz der St. Nikolaikirche zu Reval. Mitteilungen der Gesellschaft für Geschichte und Altertumsurkunde der Ostseeprovinzen Russlands. Band XVII, Heft 2, Riga 1899, lk. 216 jj.

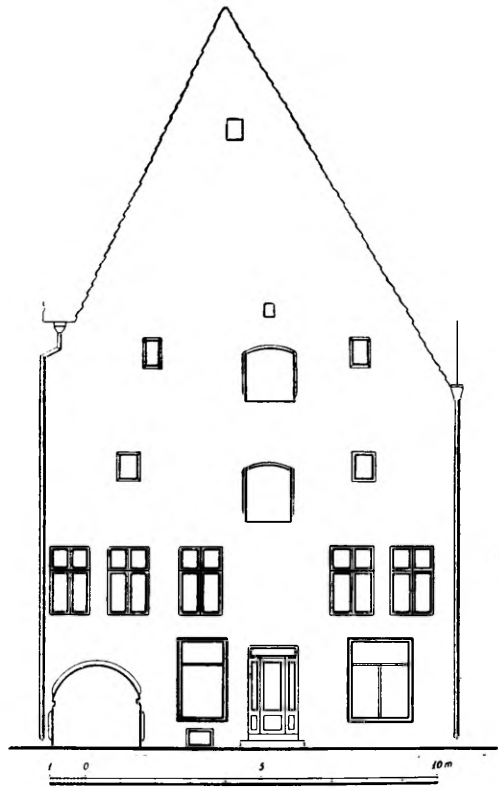
⁹ Tulekahjus ei kannatanud ei Suure Gildi ega Oleviste Gildi hoone, ei raekoda, ei Pühavaimu kirik, ei naistsistertslaste klooster ega dominiiklaste klooster; ometigi olid kõik need hooned juba 1433. aastal olemas. Mis puutub Niguliste kirikusse, siis ei puudutanud tulekahju ka seda, sest allikates on teateid annetustest Margareete altarile a. 1434 (Revaler Stadtbücher III, nr. 1081), a. 1437 mainitakse vikaariat Niguliste kirikus (Revaler Stadtbücher III, nr. 1148), samal aastal jälle Margareete altarit (Revaler Stadtbücher III, nr. 1157), a. 1440 Blasiuse altarit (Revaler Stadtbücher III, nr. 1184), a. 1447 Barbara altarit (Plaesterer, nr. 980). Täpselt samasugune on olukord Oleviste kirikuga: 21. augustil 1433 on teade annetusest Antoniuse altarile (Revaler Stadtbücher III, nr. 1063), a. 1434 mainitakse Dorothea altarit (Revaler Stadtbücher III, nr. 1077), a. 1437 on juttu raha annetusest Stefani altarile (Revaler Stadtbücher III, nr. 1144), samal aastal on jutt Antoniuse altarist (Plaesterer nr. 880), a. 1438 püha risti altarist (Revaler Stadtbücher III, nr. 1156).

Otsustades eespool mainitud pärandite raamatute ja rendiseraamatu andmete järgi, kulges majanduslik elu Tallinnas peale 1433. a. umbes endises rütmis.

Veel ühele asjaolule tuleb juhtida tähelepanu. Nimelt arenes Tallinnas alates XV sajandi 2. veerandist elav ehitustegevus kirikliku arhitektuuri alal; suurejoonelises laadis ehitati ümber Toomkirik, Niguliste kirik ja Oleviste kirik. Kust oleks tulekahjus vaesunud kodanikkond võtnud raha selleks ehitustegevuseks? Märgitagu ka, et sajandi keskel algas (samuti väga suurejooneline) linna kindlustusvööndi ümberehitus.

Joonis 9. Maja Pika ja Pagari tn. nurgal. Aknasambake.

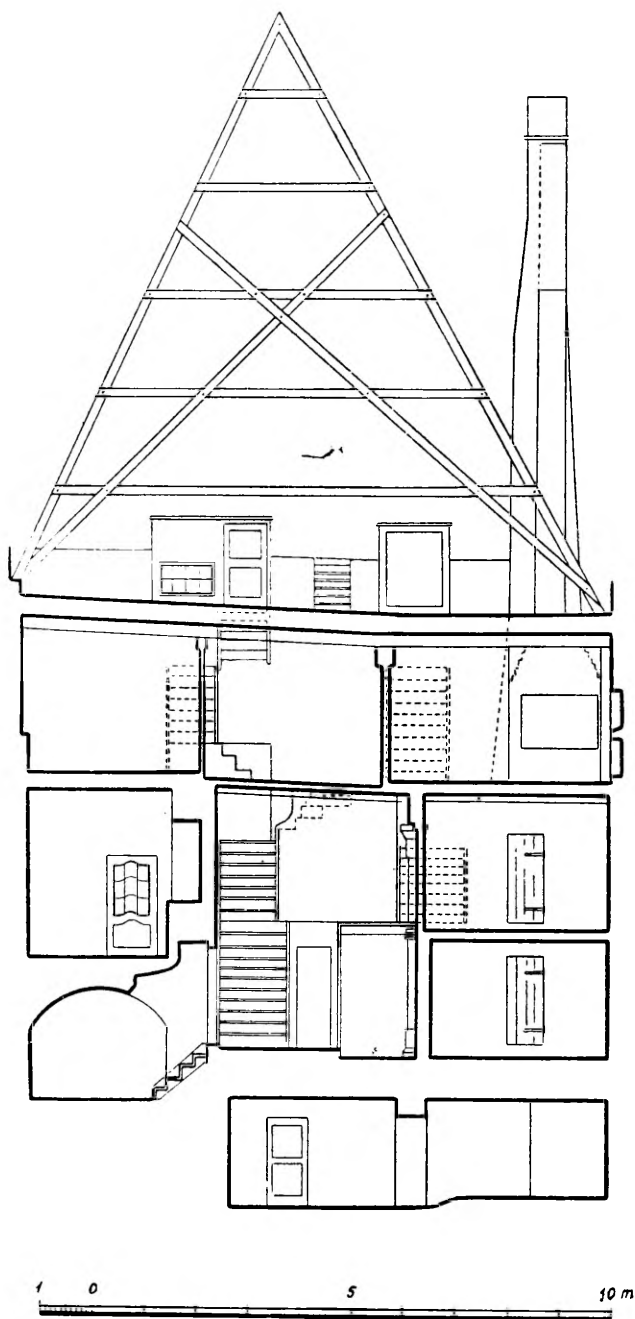

Joonis 10. Maja Viru tn. nr. 11 fassaad (lammutatud a. 1931). O. Grohmanni joonis.

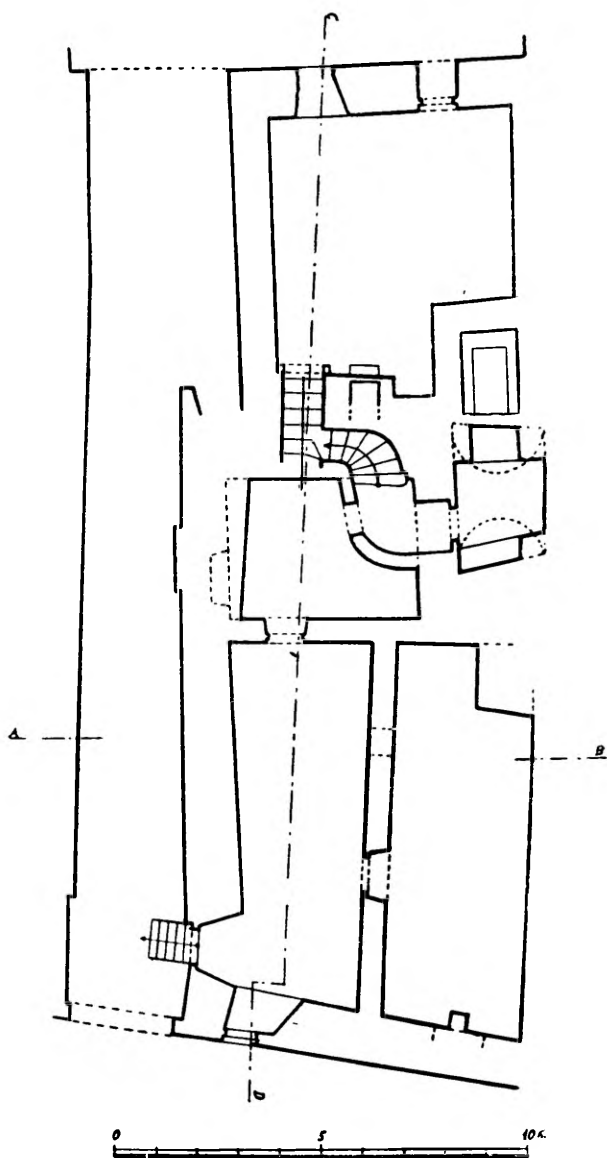
kahju tegi linnale palju kahju. Võib oletada, et see katastroof aitas kaasa puuehituste püstitamisele täieliku lõpu tegemisele. Tegelikult ei mainita allikates peale 1433. a. kunagi enam puuehitusi.

Nii algab XV sajandi algul, mil hakkab valitsema ainuüksi kivehitus, uus periood linnaelamute ajaloos. Sellesse perioodi kuuluvad kõik meieni säilinud hooned. Need hooned erinevad aga vanematest hoonetest. Millised olid need vanemad hooned, mis Tallinnas püstitati kuni XV sajandi alguseni, sellest saame väga ebamäärase kujutluse vaid allikates leiduvate märkuste põhjal.

XIV sajandi ja XV sajandi allikates — kinnisvarade pärandamise raamatutes ja rendiseraamatus — mainitakse elumaju, aitu ja ladusid. Iseloomulik varasema perioodi (kuni XV sajandi 2. veerandini) ehitustegevusele on see, et lao- või aidahoone püstitatakse elumajast eraldi. Sealjuures ehitatakse lao- või

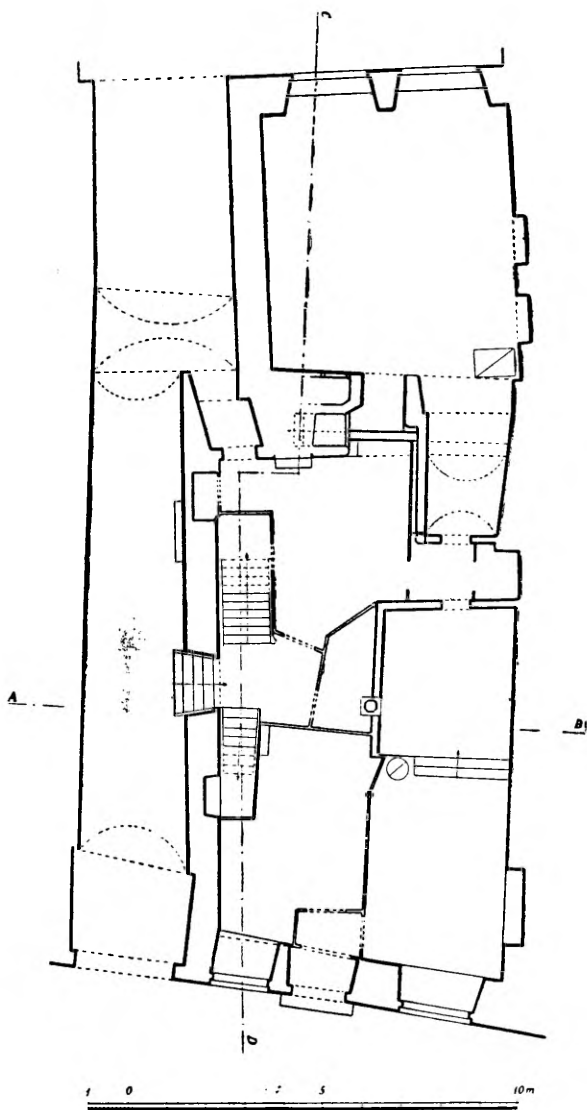

Joonis 11. Maja Viru tn. nr. 11. Põikilõige. O. Grohmanni joonis.

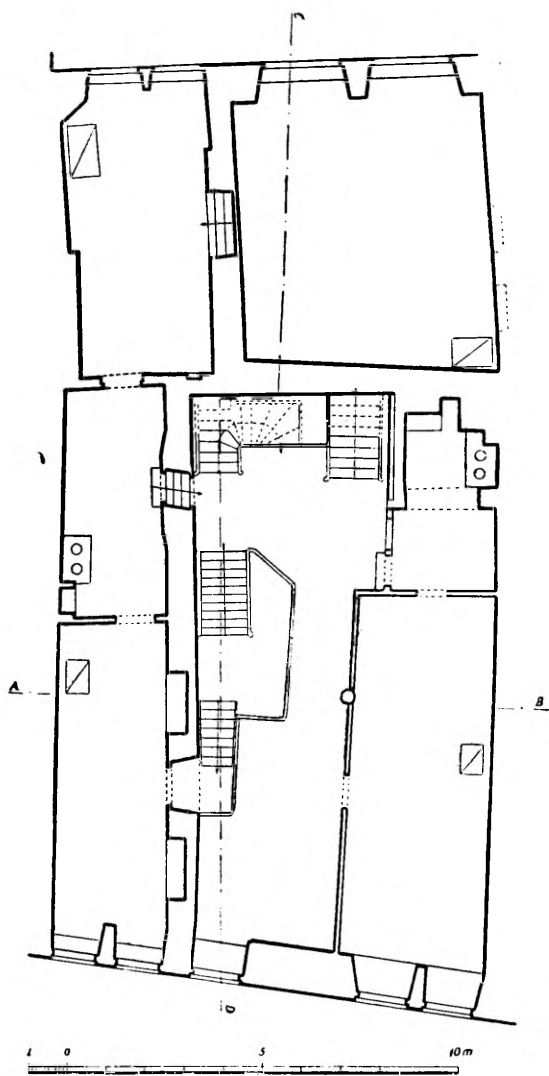
Joonis 12. Maja Viru tn. nr. 11. Keldrikorruse plaan. O. Grohmanni joonis.

aidahoone kivist, kuna elumaja sageli (võib-olla enamal jaol juhtudest) on puust. Kiviäita nimetati alguses tavaliselt ladina keeles *hereditas*, elumaja aga *domus*. *Hereditas*'e mainimise puhul ei ole algul öeldud, missugusest materjalist ta on ehitatud, elumaja puhul aga lisatakse tavaliselt juurde, kas ta on kivist

Joonis 13. Maja Viru tn. nr. 11. Esimese korruse plaan. O. Grohmanni joonis.

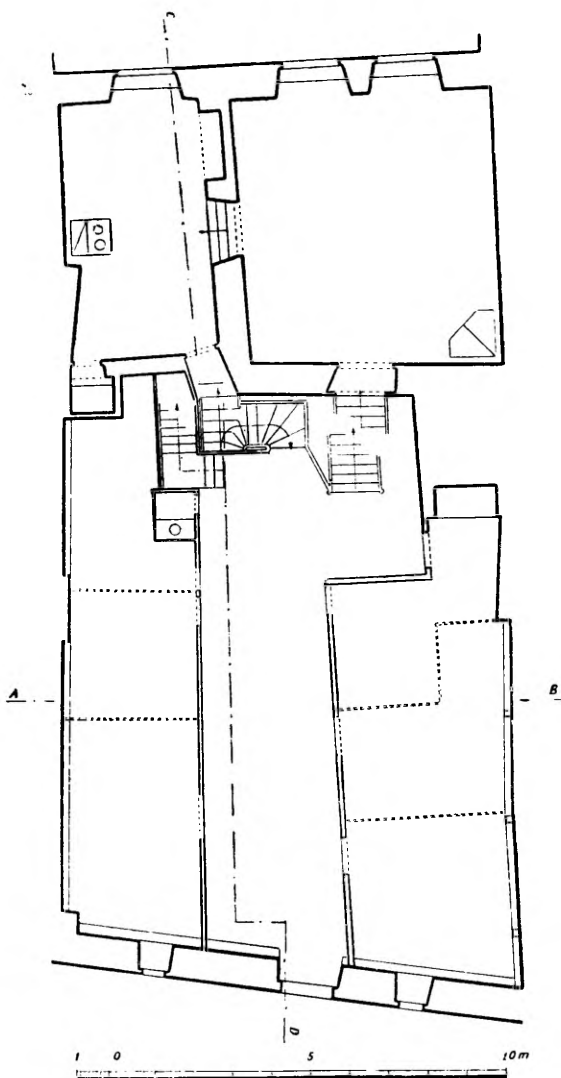
(*domus lapidea*) või puust (*domus lignea*) Erandlikult nimetatakse ka aita *domus*, kuid selguse mõttes lisatakse juurde *dicta kornhus*. XIV sajandi kestel, sedamööda kuidas kasvas kivihoonete püstitamine, hakkab sõna *hereditas* kaotama oma kindlat tähendust ja selguse mõttes viidatakse aida mainimisel tema spetsiifikale (*hereditas lapidea dicta kornhus*); terminit *hereditas* kasutatakse ka elumaja märkimisel, kusjuures ebaselguse välti-

Joonis 14. Maja Viru tn. nr. 11. Teise korruse plaan. O. Grohmanni joonis.

miseks ka sel juhul mainitakse tema kui elumaja spetsiifikat (*hereditas lapidea in qua moratur hereditas lapidea in qua habitat, hereditas lapidea in qua inhabitat, hereditas lapidea inhabitabilis, hereditas habitabilis, hereditas dicta wanehuis, hereditas dicta wonehus*). Esineb ka nimetus *hereditas lignea*.

Missugused olid vanemad puuelamud, sellest teame väga vähe. Teatavat valgust heidab puuelamute ehitusviisile ainult üks korraldus XIV sajandi lõpust, mille kohaselt hoone ülemine

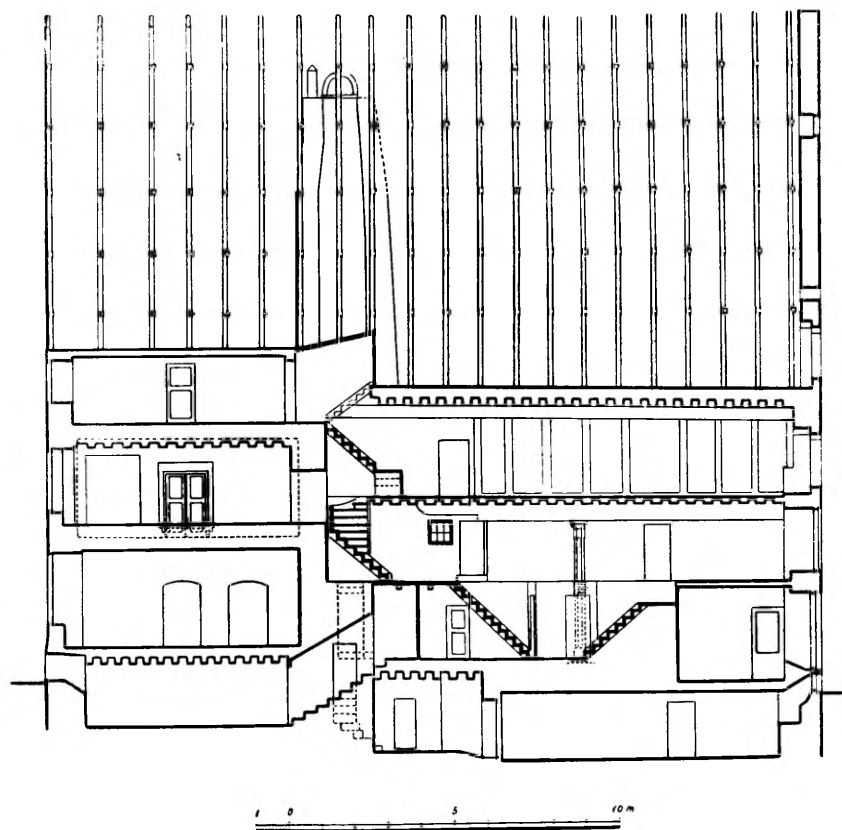
Joonis 15. Maja Viru tn. nr. 11. Kolmanda korruse plaan. O. Grohmanni joonis.

korrus ei tohi rohkem kui kaks jalga seinast välja ulatuda («Man sal nicht vorder overhengen, wen II vute»)¹⁰. Sellest märkusest võib järeldada, et ka Tallinnas esinesid Lääne-Euroopas üldiselt levinud sõrestikhooned, kus ülemised korrused olid rippkorrused. Muudest ehituslikest ja stiililistest iseärasustest puuduvad igasugused andmed.

Midagi kindlat ei tea me ka vanemate kiviellamute arhitek-

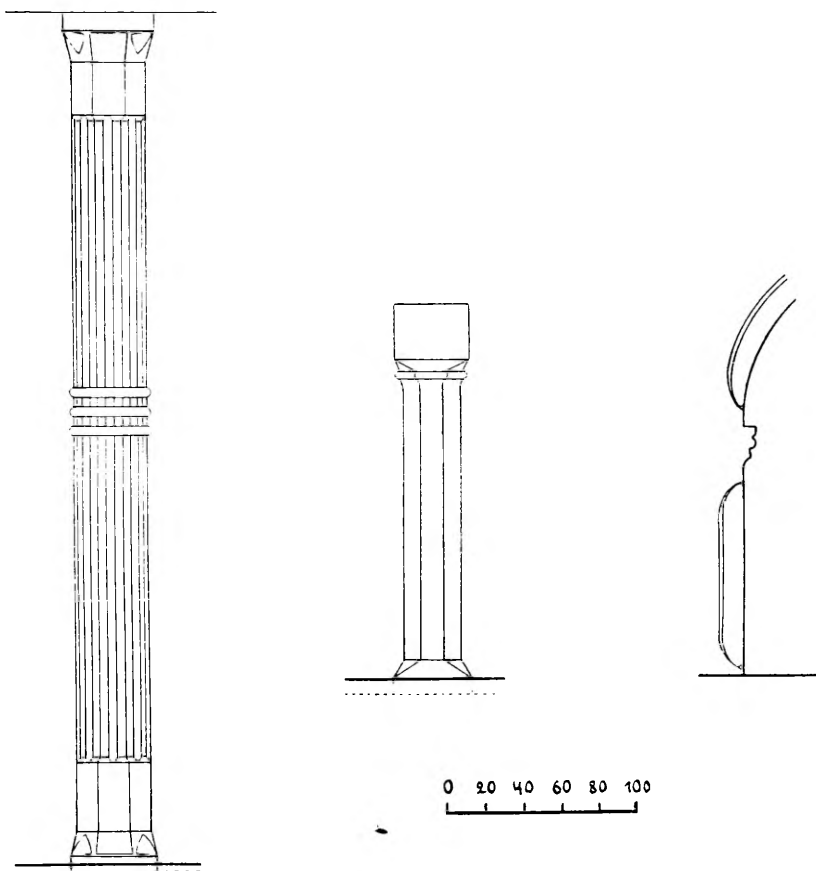
¹⁰ LUB, IV, nr. 1516, punkt 64.

tuurist ja kaunistusviisidest. Kuna aida- või laoruumid polnud eluruumidega ühes hoones (ühise katuse all), nagu seda näeme hiljem, on tõenäoline, et elumajad olid madalamad, võib-olla ilma kõrge viiluta, võimalik, et nad olid sageli ühekorruselised (keldriga). Näib, et erinevalt XV sajandi teise poole elamutest polnud vanemad Tallinna elamud, asetsedes tänava joonel, mitte

Joonis 16. Maja Viru tn. nr. 11. Pikilõige. O. Grohmanni joonis.

ehitatud tihedalt üksteise kõrvale. Kruntide piiridel asetsesid vahemüürid. Elamu toetus tavaliselt ühele neist, kuid hoone ja teise piirdemüüri vahele jäi väravakoht. Selle kaudu pääses maja taga olevale õuele, kus paiknesid laohoone ja tallid. Korduvalt on allikates juttu sellest, kuidas korraldada maja katusest langeva lume ja vihma äravoolu, mis valgus naaberkrundil olevasse kraavi või veerenni; selle nimetus on *druppenval*, *dryppenval*, *druppenrum*, *dryppenrum*, ladina keeles *stillicidium* (tilgaruum), ka *aqueductus*. Ka see näitab, et majad ei paiknenud tihedalt üksteise kõrvale.

Joonis 17. Maja Viru tn. nr. 11. Detaile (vasakult paremale): koja piilar, mantelkorstna sambake, läbisõiduava. O. Grohmanni joonis.

Allikatest nähtub, et elamutes oli ainult üks köetav ruum, nn. *dornse* või *dornze*, ladina keeles *aestuarium* või *estuarium*, mida esmakordselt mainitakse a. 1314.¹¹ Teised, kütmata ruumid kandisid «kõrvalkambri» nimetust — *bikamer*, ladina keeles *camera*. Millal aknaklaasi hakati tarvitama, pole teada. Juhul, kui oli vaja ehitada aken, kust avanes vaade naabri krundile, kaeti aken pärغامendiga.

Ülaltoodud andmed on kõik, mida praegu teame Tallinna elamute kohta enne XV sajandit. Võib oletada, et linna üldilme, kus puuhooned (palk- ja sõrestikehitused) seisid kõrvuti madalate kivimajadega, polnud kuigi ühtlane ja vaevalt jättis monumentaalse mulje.

¹¹ Revaler Stadtbücher I, nr. 52.

XV sajandil toimub Tallinnas elamute ehitamisel põhjalik muutus. Nüüd omandasid lõpliku kuju uued võtted hoonete paigutamisel, üksikute hoonete seostamisel üksteisega, kujunes välja uus, omapärane elamutüüp, mis erineb Lääne-Euroopa keskaegsest elamust nii välisarhitektuuri ja ruumide jaotuse kui ka kaunistusliku külje osas.

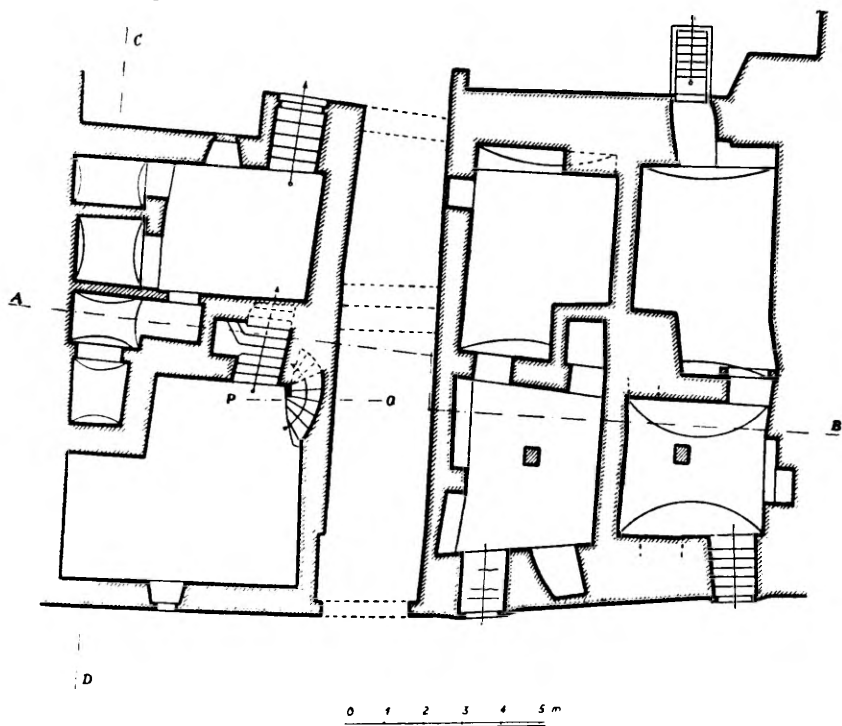

Joonis 18. Majade nr. 34 (vasakul) ja 34a (paremal) fassaadid Rataskaevu tn. O. Grohmanni joonis.

Erinevalt esimesel perioodil domineerinud tavast — ehitada elamu taha iseseisev aidahoone — püstitatakse edaspidi ainult üks hoone, mis mahutas nii eluruumid (alumistel korrustel) kui ka aida- või laoruumid (eluruumide peal). Veel XV sajandi esimesel poolel esinevad linna pärandamise, pantimise ja rendiseraamatutes sellised nimetused, nagu *erue* (*erve*), *inwonlike erwe*, *wonhus* (kõik elumaja märkimiseks), ja nende kõrval nimetused *huss* ja *stenhuss* (*steenhus*) aida või lao märkimiseks. Alates a. 1459 esineb aga (üksikud erandid välja arvatud) ainult väljend *huss unde inwonlike erve*;¹² seda terminit kasutatakse ühe hoone märkimiseks, mis mahutas nii eluruumid kui ka aida. See termin näitab, et hiljemalt XV sajandi keskel oli lõppenud kahe eriots-
tarbelise hoonetüübi kokkusulamine; see termin näitab ühtlasi, et oli säilinud selge kujutlus nende nüüd liidetud, kuid varemini lahus seisnud ja iseseisvaid funktsioone täitnud hoonete (resp. ruumide) erinevusest ja spetsiifikast.

¹² Plaesterer, nr. 1023.

Elamud ehitatakse nüüd tihedalt üksteise kõrvale ja nad moodustavad pideva frondi mõlemal pool tänavat. Otsustades Riiklikus Sõjaajaloo Keskarhiivis säilinud jooniste järgi, olid Harju ja Viru tänav veel möödunud sajandi algul väga suurel määral säilitanud oma keskaja lõpul kujunenud iime (joon. 1) Hoonete püstitamine toimus traditsiooniliste ettekirjutuste kohaselt, mis olid fikseeritud linnaõiguses. Need ettekirjutused ja reeglid, ehkki võrdlemisi primitiivsed, kuid selged ja järjekindlad, aitasid

Joonis 19. Rataskaevu tn. majade nr. 34 (vasakul) ja 34a (paremal) keldrikorruse plaan. O. Grohmanni joonis.

väga palju kaasa selleks, et linn omandas tervikliku ilme. Väga oluline oli muidugi ka tolle aja inimese mitteindividualistlik mõtteviis: keegi ei tahtnud naabrist erineda, vaid nimelt just sarnaneda. Väga tähtis oli lõppeks ka kohalike ehitajate meisterlikkus, kes oskasid asjatundlikult ja maitsega rakendada sinseid materjale, kes töötasid välja omapärased, spetsiifiliselt tallinlikud ehitustraditsioonid, konstruktiivsed võtted ja kaunistusmotiivid. Kõik need faktorid tingisid tolle kordumatu arhitektuurilise ilme, mis iseloomustab Tallinnat feodaalse killustumuse perioodi lõpul.

Hooned olid tavaliselt kitsa küljega vastu tänavat ja fassaadi kroonis terav, kõrge viil. Fassaad oli mõnikord väga kitsas,

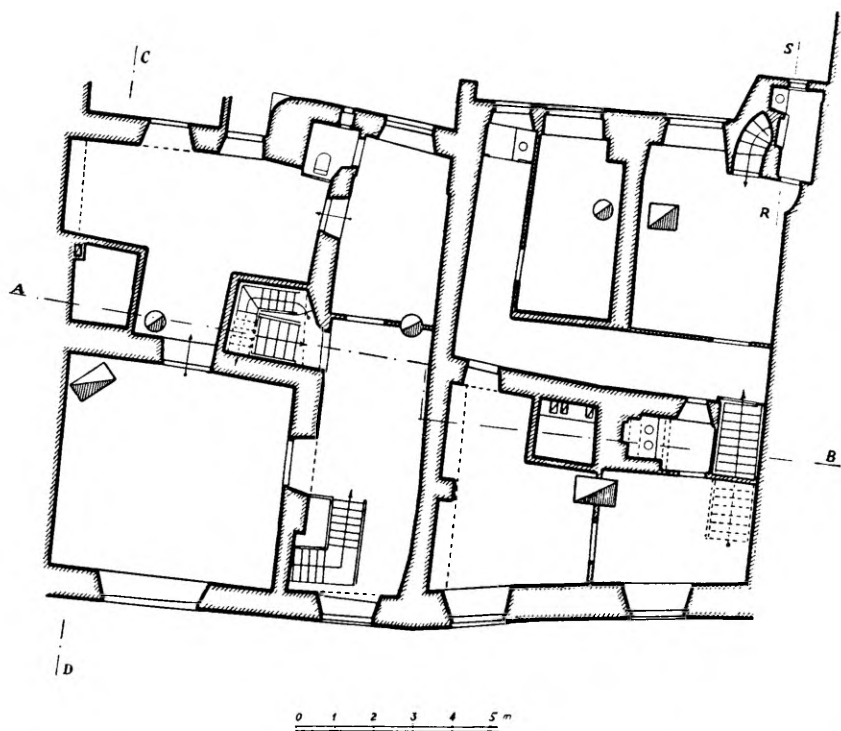

Joonis 20. Rataskaevu tn. majade nr. 34 (vasakul) ja 34a (paremal) esimese korruse plaan. O. Grohmanni joonis.

samuti krunt, millel ta paiknes; krundid olid aga enamikul juhtudel nähtavasti väga sügavad. Juhul, kui krunt oli laiem, koosnes fassaad mõnikord kahest osast; suurema osa kohal kerkis kõrge viil, kitsama osa kohal madalam viil või poolviil. Selline oli nn. «piiskopi maja» Niguliste tänavas nr. 1 (joon. 2) Maja taga asetsevale õuele oli võimalik pääseda käigu kaudu, mis oli fassaadis, sama viilu all kus eluruumidki (joon. 1, 10, 18, 28, 34 ja 39). Kui fassaad koosnes suuremast ja väiksemast osast, oli käik või läbisõit viimases (joon. 2 ja joon. 1 ülal keskel). Mõnikord oli läbisõit kahe suure fassaadi kokkupuutumise kohal (joon. 1, all vasakul). Nähtavasti kuulusid need mõlemad hooned ühele peremehele ja kahel majal oli ühine õu. Mõnel majal poind üldse läbisõitu ja õue pääses ainult esimese korruse ruumide kaudu. Ka sel juhul kuulusid ilma läbisõiduta maja ja naabermaja, kus oli läbisõit, samale omanikule. Pole muidugi kahtlust,

et oli ka juhtumeid, kus väravad asetsesid elamu kõrval (nagu see oli tavaline enne XV sajandi teist poolt)

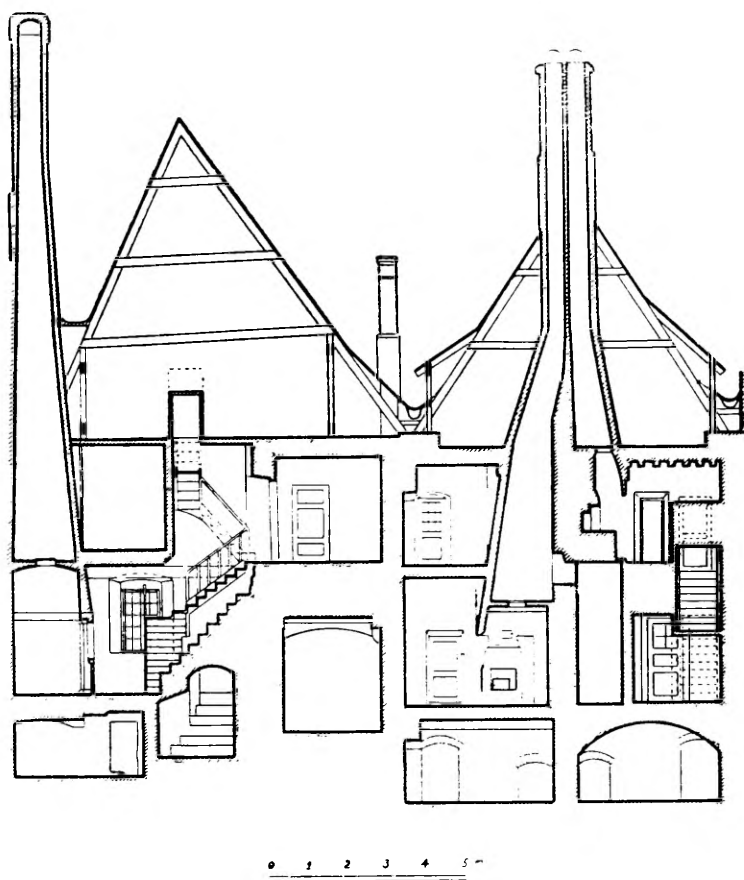
Maja taga olevas õues asus rida mitmesuguseid majapidamiseks vajalikke kõrvalhooneid ja ruume. Siin paiknesid tallid, pesuköök, õllepruulimise köök jm. Võimalik, et siin olid ka osa teenijaskonna eluruumid. Missugusel määral meieni säilinud kõr-

Joonis 21. Rataskaevu tn. majade nr. 34 (vasakul) ja 34a (paremal) teise korruse plaan. O. Grohmanni joonis.

valhooned keskaegsete majade õues pärinevad keskajast, pole selge, nagu see pole teada ka hoonete osas, mida näeme möödunud sajandi piltkujutustel. Võiks oletada, et osa neist hoonetest on siiski keskaegsed.

Tallinnas säilinud elamute vaatluse ja mõningate piltkujutuste analüüsi põhjal võiks anda Tallinna keskaegse elamu siseruumide, fassaadi kujunduse ja hoone kaunistusliku osa alljärgneva kirjelduse. Elamu tähtsaim ja avaraim ruum oli tavaliselt hall või koda (*Diele*). See asetses keldrikorruse peal ja juhul, kui fassaadis polnud läbisõitu (kangialust), võttis oma alla kogu hoone laiuse. Selline koda on säilinud nüüd osaliselt ümberehitatud majas Lai tn. 23, mille ehitusviisist annavad täiendava käsituse Moskvas Sõjaajaloo Keskarhiivis säilitatavad möödunud

Joonis 22. Rataskaevu tn. majade nr. 34 (vasakul) ja 34a põiki-lõige. O. Grohmanni joonis.

sajandi algul valmistatud joonised (joon. 3—5). Selline koda oli ka a. 1911 lammutatud majas Pika ja Pagari tn. nurgal (nn. hansakaupmehe majas) (joon. 6—9),¹³ majas Pikk tn. nr. 71 (joon. 44 ja 45, keskel) ja mujal. Kui fassaadis oli läbisõit, ulatus koda selleni (joon. 11, 13, 37, 38, 40, 41). Koda oli tavaliselt hoone tänavapoolses osas. Koda võis aga paikneda ka õuepoolses osas, nagu elamus Rataskaevu tn. 34 (joon. 20) ja nähtavasti ka 1921. a. ümberehitatud majas Vana Turg nr. 2 (joon. 31). Väiksemates hoonetes oli koda niisama kõrge kui kõrvalruumid; seda näeme elamutes Rataskaevu tn. 34 ja 34a (joon. 18—23). Viimane maja on huvitav ses mõttes, et selles olid ühe katuse all

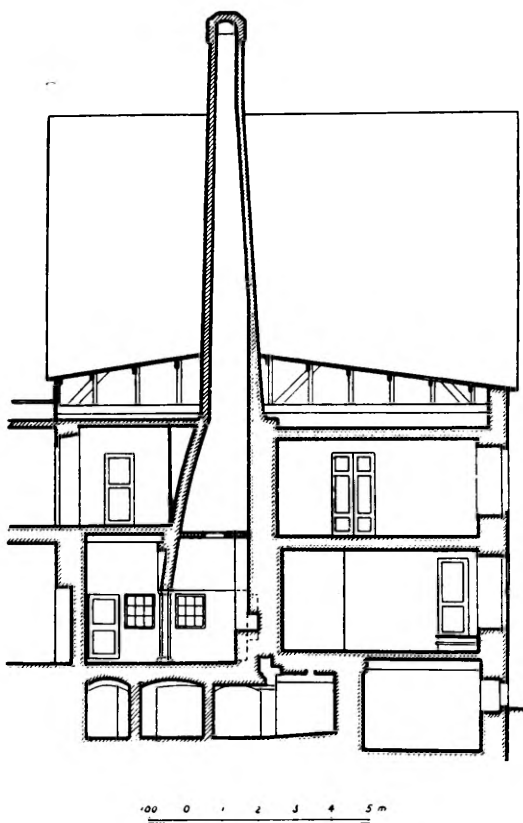
¹³ L. Tiigilt saadud andmeil kuulus see hoone a. 1508 kuni a. 1536 rae-härra Johann Selhorstile.

kaks korterit. Vahemüür jaotas hoone kaheks peaaegu võrdseks osaks, mis omasid iseseisvaid sissekäike; nüüd on vasakpoolse (lõunapoolse) korteri uks ümber ehitatud aknaks (joon. 18—23). Meil on siin nähtavasti tegemist üürimajaga. Suuremates hoonetes oli koda teistest alumise korruse ruumidest tunduvalt kõrgem (joon. 5, 16, 35 ja 46). Juhul, kui koda oli tänavapoolses osas, pääses sellesse otse fassaadis oleva portaali kaudu. Kui aga koda oli õuepoolses osas, nagu Rataskaevu tn. nr. 34, oli sissekäik kangialusest (joon. 20 ja 26). Selline oli olukord ka majas Vene tn. nr. 9 (joon. 40 ja 41, paremal) ja arvatavasti ka elamus Vana Turg nr. 2 (joon. 29—33).

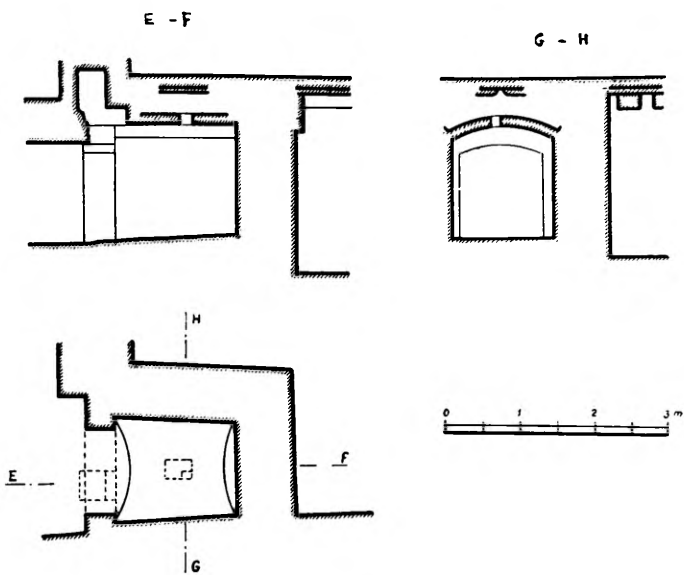
Koda oli kaupmehe elamus nähtavasti peamiseks tööruumiks, kus toimusid läbirääkimised, sõlmiti tehinguid, võeti vastu külalisi ja kus arvatavasti säilitati ka kallihinnalisemaid kaupu. Sageli oli siin seintega eraldatud kontoriruum. Käsitöölise elamus võis koda sageli olla ka tööruumiks.

Koda etendas suurt osa ka omaniku perekon-naelus, sest ta oli ühtlasi köögiks. Nimelt paiknes koja ühes (tagumises) nurgas kolle, mille kohal kerkis avar lahtine mantelkorsten (joon. 4, 6—8, 13, 14, 20—23, 38, 41 paremal, 48). See toetus sageli arhitektooniliselt kujundatud sambakesele (joon. 7, 8, 17, 23, 27).

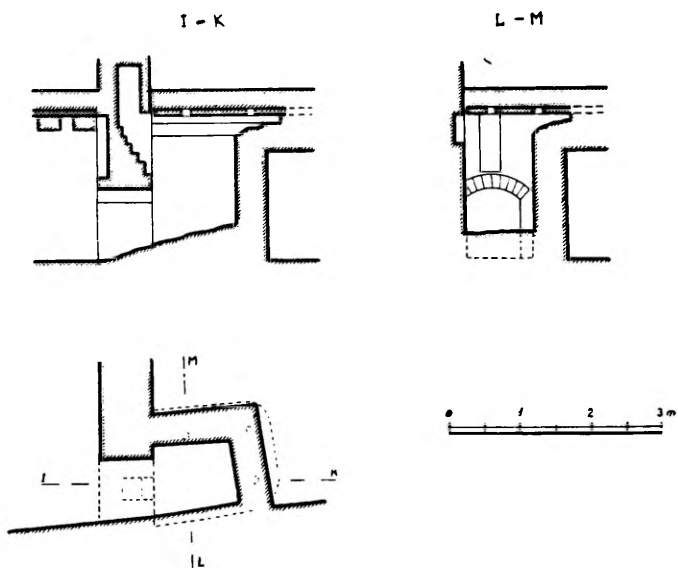
Koja taga oli teine tähtis ruum — elutuba (juba alguses mainitud *dornse* või *aestuarium*) See oli ainuke püsiva soojusega ruum elamus — seda köeti sooja õhuga. Elutuba oli tavaliselt (aga mitte alati) niisama lai kui koda, kuid ikka ainult ühe korruse kõrgune. Köetava elutoa taga võis suuremates elamutes olla üks või mitu väiksemat külma tuba. Üks külm tuba paiknes sageli ka koja kõrval, kangialuse peal. Ehkki Suur Turg nr. 2 maja lammu-

Joonis 23. Rataskaevu tn. maja nr. 34 piki-lõige. O. Grohmanni joonis.

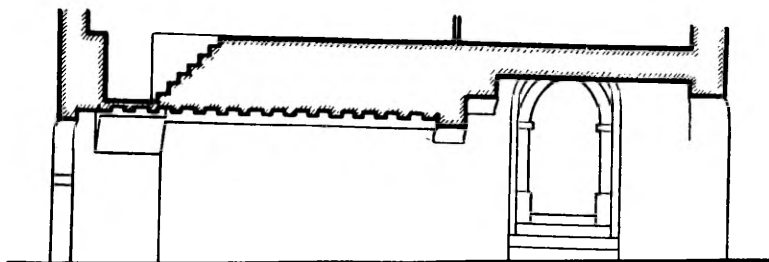
Joonis 24. Sooja õhu küttekamber Rätaskaevu tn. majas nr. 34. O. Grohmanni joonis.

Joonis 25. Sooja õhu küttekamber Rätaskaevu tn. majas nr. 34a. O. Grohmanni joonis.

tamisel valmistatud joonised ei võimalda täit selgust, näib, et siin oli olukord mõnevõrra erandlik. Nimelt oli siin (hoovi pool paikneva) koja taga soe tuba, aga tänavapoolses osas oli nähtavasti üks väga suur kütmata ruum, mille põrand oli pisut kõrgemal koja põrandast (joon. 31—33). Külma tuba nimetati *bikamer*

Koja taga oli trepp, mille kaudu pääses teisele korrusele, sooja elutoa peal paiknevasse ruumi, mis samuti oli kasutatav eluruumina (joon. 5, 16, 22, 23, 35, 46). Nende ruumide ja koja

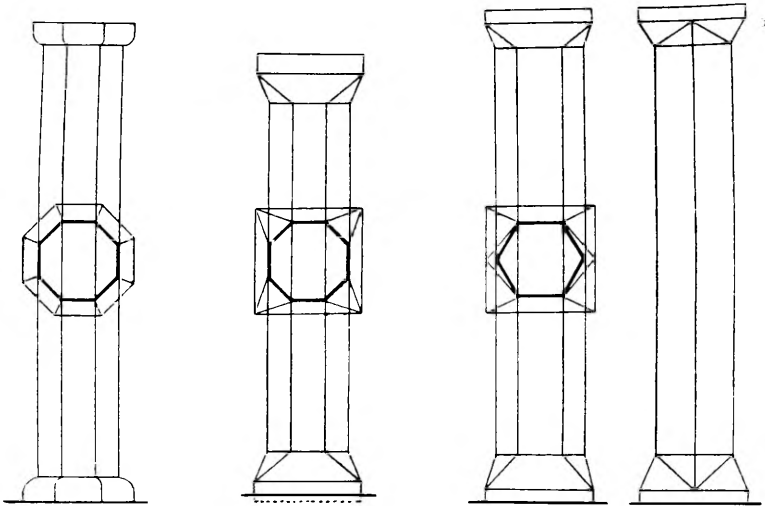
Joonis 26. Läbisõit majade nr. 34 ja 34a hoovi Rataskaevu tn.
O. Grohmanni joonis.

peal olid lao- ja aida ruumid, sageli mitmekorruselised (joon. 5, 16, 22, 35, 46) Kaubad ja vili tõsteti laoruumi seinas olevate avade kaudu ploki abil.

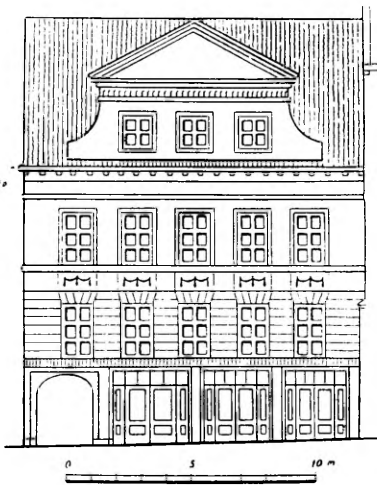
Tavaliselt omas arvatavasti iga maja keldrit, kuhu võis pääseda müüritrepi kaudu, sageli aga ka otse tänavalt. Kelder oli sageli, kuid kaugeltki mitte alati, võlvitud.

Paest ehitatud majade müüride paksus oli kuni 1,5 m. Laed olid ehitatud suurtest, teatud vahemaaga asetatud palkidest, mis olid põiki, s. t. paralleelselt fassaadimüürile asetatud. Suurtes elamutes, kus olid avarad kojad, oli kandekaugus väga suur. Selline oli olukord 1931. a. lammutatud majas Viru tn. 11 (kus koda oli kahjuks vahelae, vaheseinte ja uute treppide ehitamisega tugevasti rikutud) ; siin oli kandekaugus 8 m (joon. 11 ja 13) Sel juhul asetati hoone pikitelje suunas tugev ematala, mis ulatus välismüürist elutoa seinani ja millele asetati põikipalgid. Et suurtes majades kojad polnud mitte ainult laiad, vaid omasid ka suurt sügavust (majas Viru tn. 11 oli sügavus 14 m). oli vaja ematala toetada ruumi keskele asetatud postiga. Võimalik, et need toed olid nii mõnigi kord puust. Sageli kasutati aga ematala toetamiseks kivist piilarit (joon. 11, 13, 16, 41). Mõnikord, eriti avarate kodade puhul, oli talasid kaks, järelikult ka piilareid. Selline koda oli nähtavasti a. 1911 lammutatud hoones Pika ja Pagari tn. nurgal (joon. 6—8).

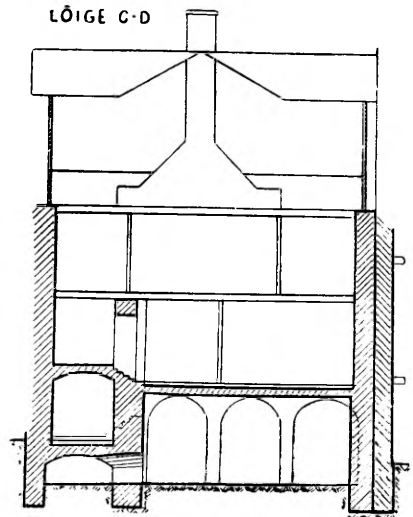
Ematala kandev piilar kojast oli sageli kunstipäraselt kujundatud. Elamus Viru tn. 11 oli see ümmargune ja kaunistatud arvukate kepikestega; piilari keskel oli kolm tüvesevõru (joon. 17).

Joonis 27. Mantelkorstna sambakesed majades nr. 34 (vasakul), 34a (teine vasakult) ja 32 (paremal) Rataskaevu tn. O. Grohmanni joonis.

Joonis 28. Maja Vana Turg nr. 2 (fassaad klassitsistlik XIX sajandi algusest). Lammutatud a. 1921. E. Kühnerti joonis.

Joonis 29. Maja Vana Turg nr. 2 põikilõige, E. Kühnerti joonis.

Ilusad piilarid on säilinud ka majas Suur-Karja tn. nr 8 (joon. 51) ja Müürivahe tn. nr. 11 õues (joon. 52).

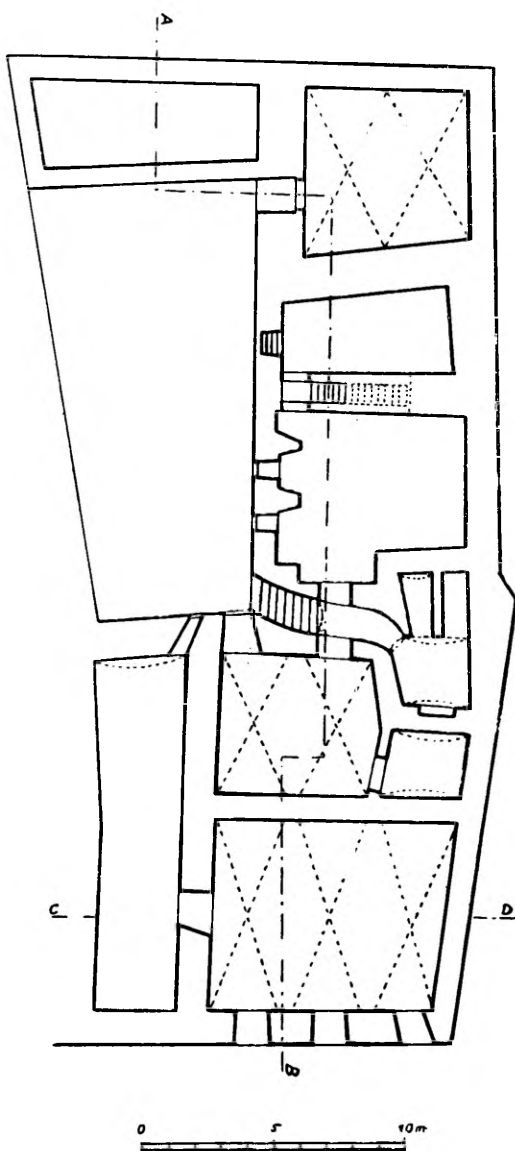
Et piilar ka ise omakorda vajas kindlat alust, millele toetuda, ehitati keldrisse piilari alla müür, mis jaotas keldri kaheks osaks. Hoones Viru tn. 11 asetses see sein piki hoonet (joon. 12).

Sambakesed, mis seisid mantelkorstna nurgal selle toetamiseks, toetusid ka ise tavaliselt keldris vastavale kohale ehitatud müürile või piilarile. Sellised piilarid keldris on säilinud elamus nr. 34a Rataskaevu tänaval (joon. 19)

Peale keldrite ei olnud Tallinna elamutes nähtavasti võlvid ruumid. Põrandate ja lagede ehitusviisiga oli võimalik lähemalt tutvuda maja nr. 11 lammutamisel Viru tänaval a. 1931. Kõik vahelaed olid ehitatud erakordselt suurtest männipalkidest. Puulagedele olid laotud paeplaadid.¹⁴ Viimase korruse lagi oli tavaliselt kaetud ka mullaga. Kõik see tegi nad väga vastupidavaks ja pommikindlaks, nagu näitasid sündmused Liivi sõja ajal.¹⁵

Tallinna keskaegsed elamud olid köetavad. Üks soojuse allikas

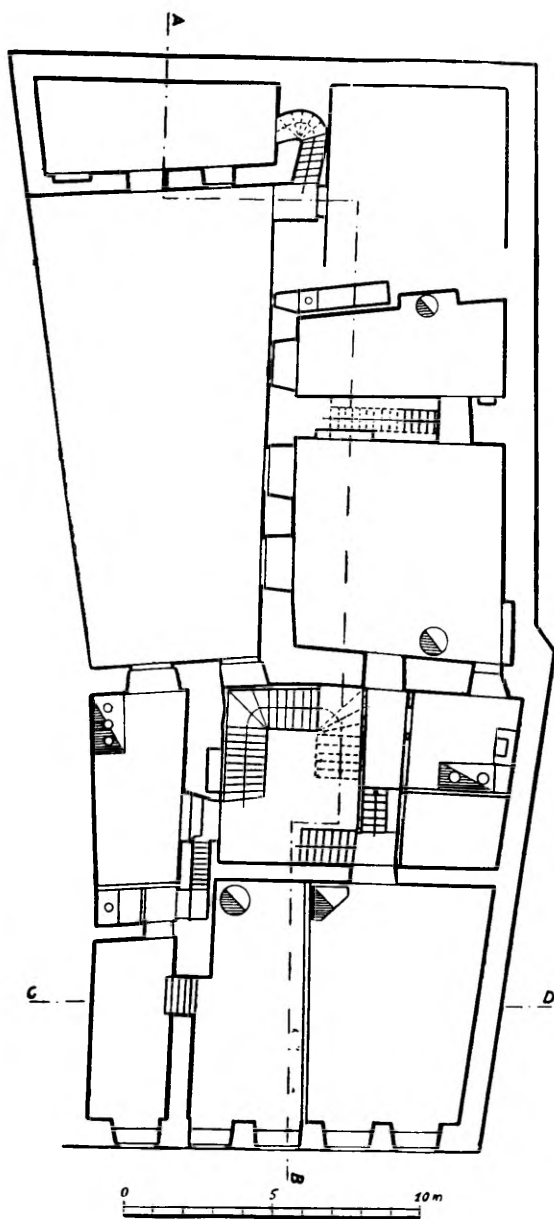
oli kolle mantelkorstna all, kust soojus levis kotta. See oli

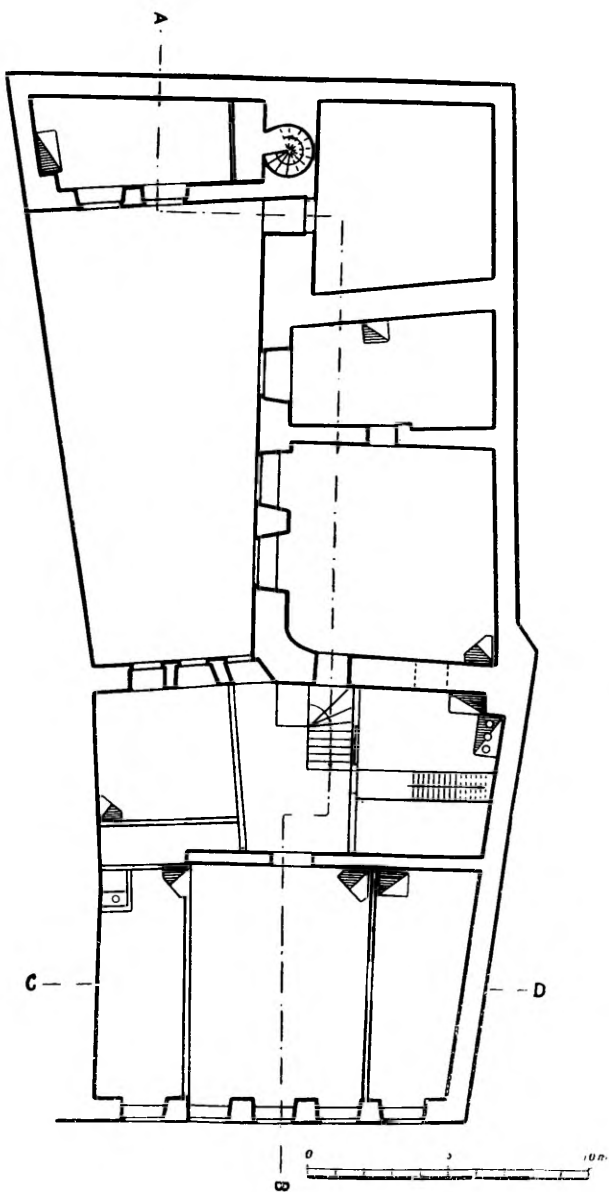
Joonis 30. Maja Vana Turg nr. 2 keldri-korruse plaan. E. Kühnerti joonis.

¹⁴ Vana-Tallinn hävimise ohus. Viru tänaval lõhuti ordu ajast püsinud maja. «Vaba Maa» nr. 173, 28. juulil 1931.

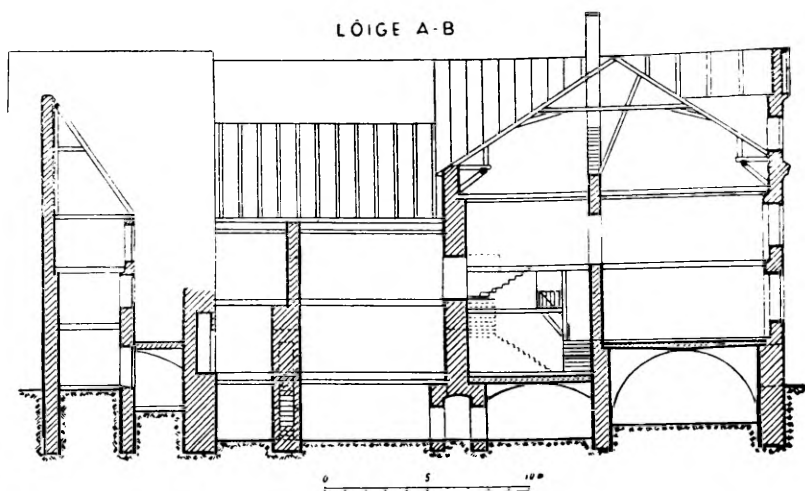
¹⁵ Russow, lk. 116.

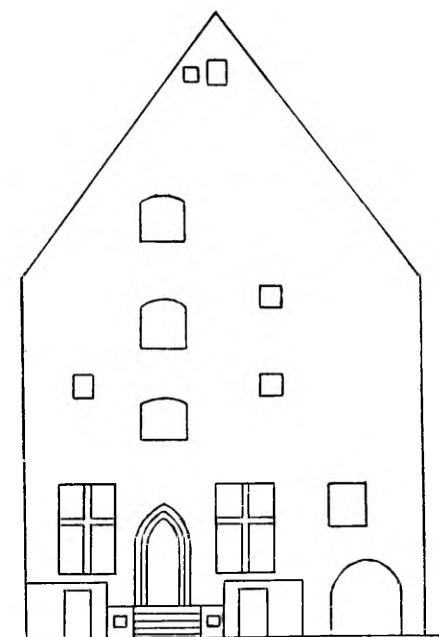
Joonis 31. Maja Vana Turg nr. 2. Esimese korruse plaan. E. Kühnerti joonis.

Joonis 32. Maja Vana Turg nr. 2. Teise korruse plaan. E. Kühnerti joonis.

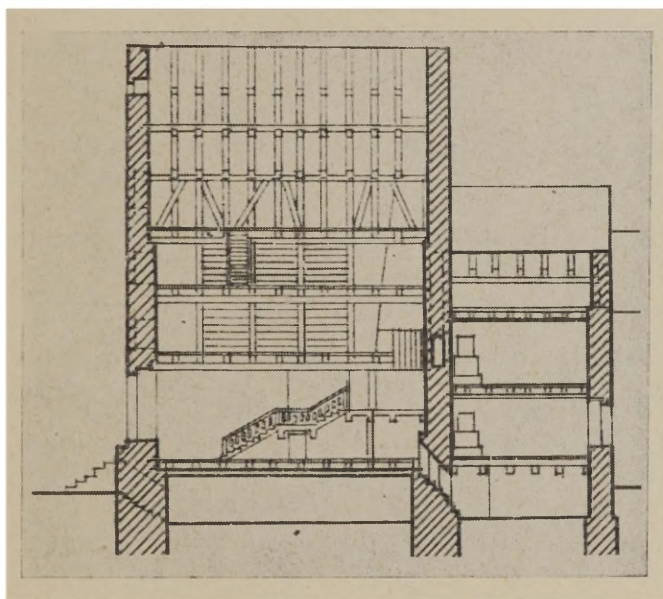

Joonis 33. Maja Vana Turg nr. 2. Pikilõige. E. Kühnerti joonis.

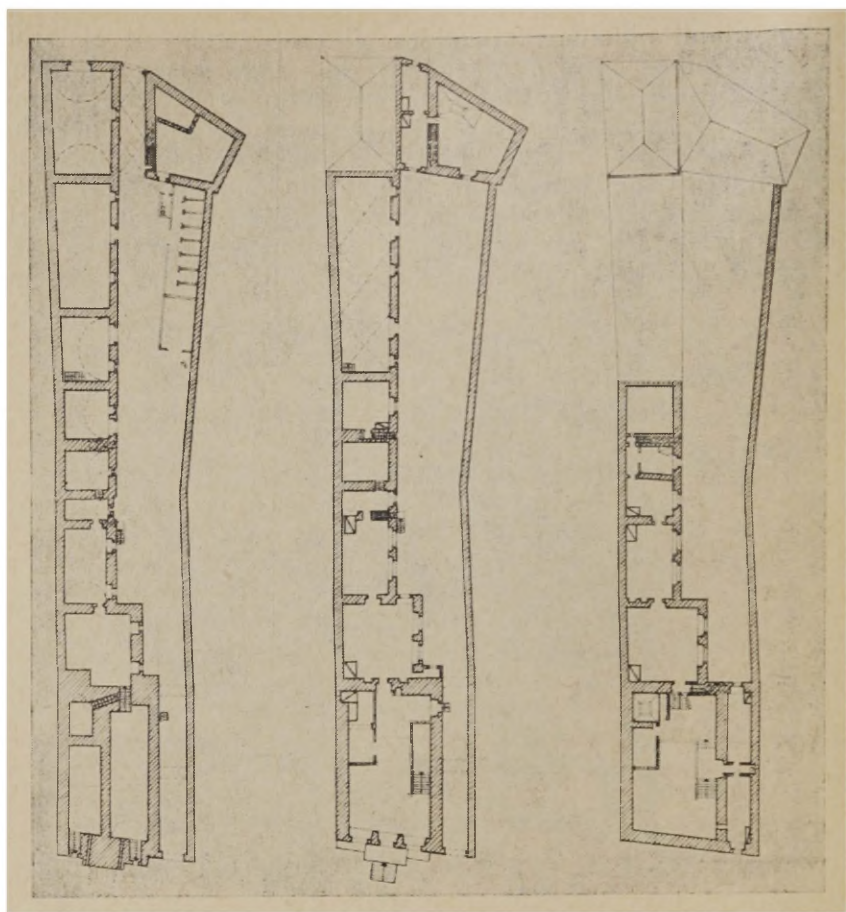
Joonis 34. Maja Lai tn. nr. 25 fassaad (nüüd ümber ehitatud). NSVL Riiklikus Sõjaajaloo Keskariivis Moskvaa asuva joonise järgi.

aga soe ainult niikaua, kui koldes oli tuli. Tunduvalt otstarbekam oli süsteem, mida rakendati koja taga oleva eluruumi *dornse* kütmiseks. See Tallinna elamute kütmise süsteem avastati a. 1927 Rataskaevu tn. 34 ja 34a asuvate hoonete ümberehitamisel; mõlemas majas olid säilinud kogu selle süsteemi olulised osad. Hoones nr. 34 olid nii tänavapoolses kui ka õuepoolses keldris vaheseintega eraldatud ja võlvitud kambriid (joon. 19 ja 23). Üks kamber (teine) hoovipoolses keldriosas asetses täpselt kolde ja mantelkorstna all; selle kambri vaheseina

Joonis 35. Maja Lai tn. nr. 25 pikilõige (nüüd ümber ehitatud). Joonise järgi NSVL Riiklikus Sõjaajaloo Kesk- arhiivis Moskvast.

kohal oli koja mantelkorstna nurka toetav sambake. Järgnes kolmas kamber ja sellele neljas, millel olid väga paksud müürid ja mis paiknes juba tänavapoolses keldrinurgas, s. t. elutoa (*dornse*) all. See viimane kamber oligi soojaõhukütte ahi — kaloriga (joon. 24). Kambri sisemine pikkus oli umbes 2 m, laius umbes 1,25 m. Kamber oli kaetud lameda tellistest võlviga, mille keskel oli väike nelinurkne ava. Võlvi ja põranda vahel oli tühi ruum, mis oli üleni tahma täis (ja mida ei olnud võimalik täielikult möödistada). Kaares kambri ukse peal oli vertikaalne ava või šaht, mis umbes toa põranda kõrgusel oli kinni müüritud, kuid algselt oli olnud ühenduses mantelkorstnaga eeskojas. Kui ahjukambri tehti tuld, tungis soojus võlvi kaudu võlvi ja põranda vahelisse ruumi ja ajas kuumaks võlvi peal olevad kerisekivid. Suitsugaasid levisid kambri ava müüris oleva šahti

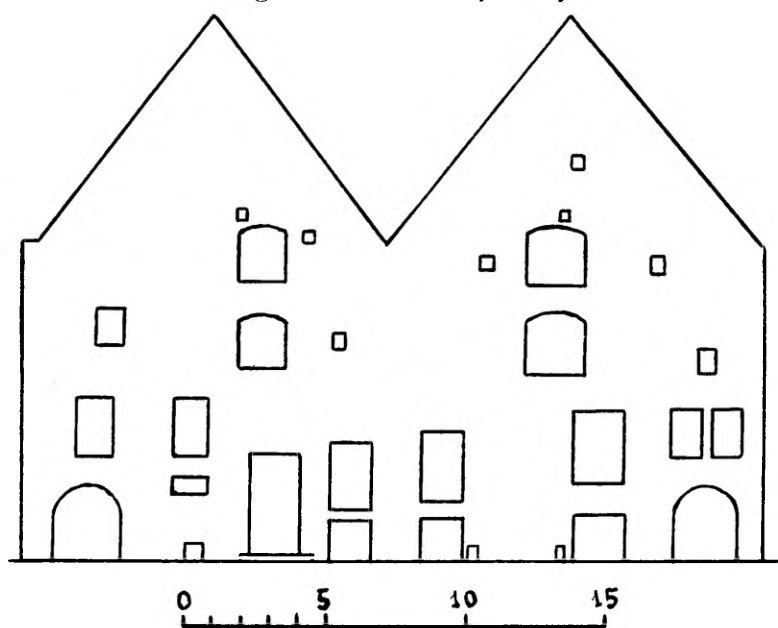
Joonised 36—38. Maja Lai tn. nr. 25 (nüüd ümber ehitatud). Vasakult paremale: keldrikorruse plaan, esimese korruse plaan ja teise korruse plaan. NSVL Riiklikus Sõjaajaloo Keskarhiivis Moskvast asuvate jooniste järgi.

kaudu mantelkorstnasse; šahti mantelkorstnaga ühendavat ava oli võimalik sulgeda. Peale kütmise lõpetamist, kui puud olid täiesti põlenud ja suits šahti ning mantelkorstna kaudu välja lastud, suleti šahti ja mantelkorstna vaheline ava ning suleti ka küttekambri uks (mis polnud säilinud). Elutoa (*dornse*) kivist põrandal otse küttekambri kohal olid ümaravad, mis kütmise ajal olid metallkaantega suletud (need avad polnud a. 1927 enam säilinud). Need kõrvaldati nüüd ja avade kaudu voolas soe õhk elutuppa.

Samasugune küttekamber avastati naabermajas, Rataskaevu tn. nr. 34a, kus oli kaks kõrvuti olevat korterit. Küttekambriga oli võimalik tutvuda ja seda mõõdistada aga ainult korteris, mis asetses maja vasakpoolses (s. t. lõunapoolses) osas; maja

parempoolses keldris oli see täiesti kinni müüritud (joon. 19) Erinevalt eespool kirjeldatud kambrist majas nr. 12 polnud siin säilinud küttekambri võlv, mille peal asetsesid kerisekivid. See-eest oli aga elutoa paekiviplaadidega kaetud põrandal säilinud neli ümarava, millede kaudu soe õhk tuppa võis voolata (joon. 25)

Ka eespool mainitud Viru tänaval maja nr. 11 lammutamisel aastal 1931 tuli avalikuks samasugune kütteseadeldis (joon. 12) Selle üksikasjad polnud aga enam säilinud. Arhitekt E. Ederberg avastas a. 1951 Müürivahe tn. nr 3 asunud maja varemetes kütteseadeldise fragmendid; nende ja mujalt saadud andmete

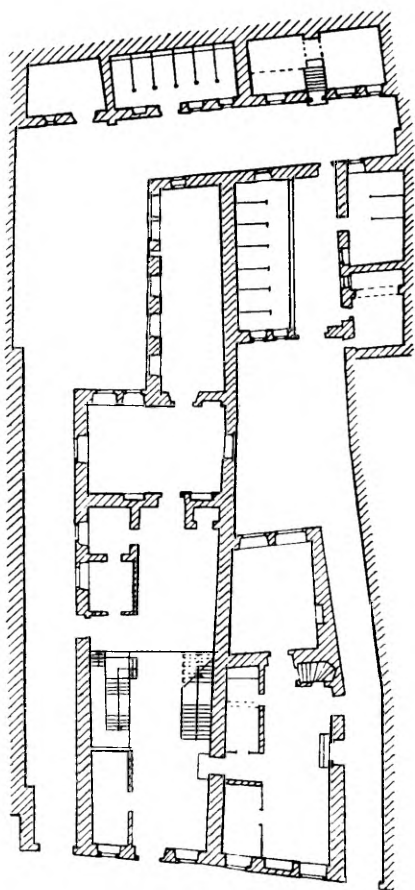

Joonis 39. Maja fassaadid Vene tn. nr. 9 (nüüd ümber ehitatud). NSVL Riiklikus Sõjaajaloo Keskarhiivis Moskvast asuva joonise järgi.

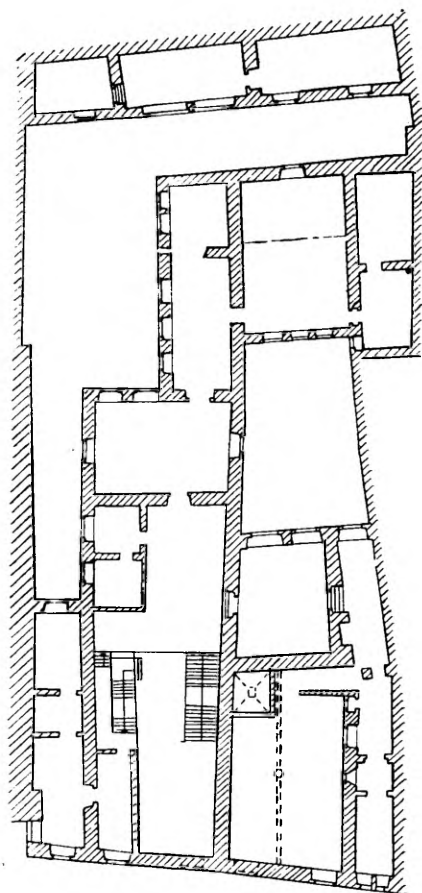
alusel joonistas ta Tallinna kütteseadeldise oletatava rekonstruktsiooni (joon. 48). See erines pisiasjus kütteseadeldisest Rataskaevu tänava majades. Kütteseadeldise asukoht on säilinud osaliselt Pikk tn. nr. 71 (joon. 43). Selle asukoht oli säilinud (samuti küll moonutatud kujul) ka majas Vana Turg nr. 2, mis lammutati a. 1921 (joon. 30). Selle kütteseadeldise fragmente ümaraukudega paekiviplaadi näol tuli avalikuks ehitustöödel Sädeme tn. nr. 2.

Siin kirjeldatud kütteseadeldis esineb kõikjal Saksa Ordu aladel, samuti ka tsistertslaste kloostrites.¹⁶ Tallinnas oli

¹⁶ G. Fusch, Über Hypokausten-Heizungen und mittelalterliche Heizungsanlagen, Hannover 1910, lk. 94 jj-d; Dipl. — Ing. T. Wärmestuben des Mittelalters. Ergebnisse der Ausgrabungen in Altzella. «Berliner Zeitung» Nr. 24, 29. Jan. 1957.

Joonis 40. Majade Vene tn. nr. 9 esimese korruse plaan (nüüd ümber ehitatud). NSVL Riiklikus Sõjaajaloo Keskarhiivis Moskvas asuva joonise järgi.

Joonis 41. Majade Vene tn. nr. 9 teise korruse plaan (nüüd ümber ehitatud). NSVL Riiklikus Sõjaajaloo Keskarhiivis Moskvas asuva joonise järgi.

selline kütteseadeldis peale elamute kindlasti ka raekojal. Küttekamber, mis pidi sooja andma kolmandal korrusel olevale raesaalile, paiknes teise korruse keskmise ruumi kagunurgas, kuid on nüüd kinni müüritud.¹⁷ Sellist kütteseadeldist omas dominiiklaste klooster¹⁸ ja mõne aasta eest avastati selline Suure Gildi hoones. Eesti ala linnustest on see säilinud

¹⁷ Tallinna raekoda. Tallinna linnaarhiivi eriväljaanne, Tallinn 1935, pilt nr. 5.

¹⁸ E. Kühnert, Das Dominikanerkloster zu Reval. Beiträge zur Kunde Estlands, XII Band, 1.—3. Heft. Herausgegeben von der Estländischen Literärischen Gesellschaft in Reval, Reval i. a., joon. 8.

Joonis 42. Maja Pikk tn. nr. 71 fassaad.

Kuessaares¹⁹ ja Koluveres²⁰ Maakloostritest omab seda tsis-tertlaste klooster Padises.²¹

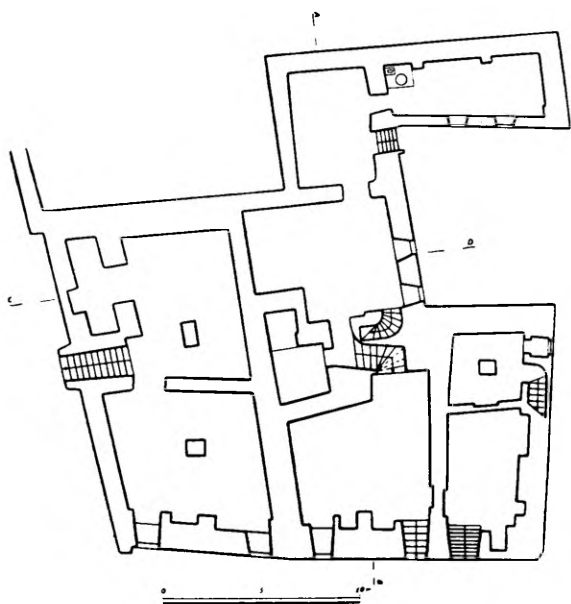
Tallinna elamute fassaadid olid sageli kaunistatud mitmekujuliste petikniššidega. Lihtsate teravakaareliste petikute kõrval näeme rikkalikumalt teostatud viilukaunistusi. Neist väärrib esmajoones tähelepanu nn. «piiskopi maja» Niguliste tn. 1 (joon. 2). Viilu keskosas näeme siin suurt teravkaart, mille ülaosas on teine, neliksiiruse-kujuline petik; selle all on jälle petik, mille ülaosa lõpeb kahe teravkaarega. Keskmise suure teravkaare kummalgi pool, sellest pisut madalamal on kolmikkaarega lõpevad petikud, mis on asetatud teravkaarpetikute sisse. Teravakaareliste petikute kõrval on sõrpetikud, milles nüüd on puu peale maalitud Kristuse ja nelja evangelisti büstid. «Piiskopi maja» kaunistuste süsteem sarnaneb täpselt a. 1436 valminud Pirita kloostrikiriku fassaadi kaunistustega (joon. 50). Nii on põhjust oletada, et ka

¹⁹ H. Seuberlich, Das Schloss zu Arensburg. Jahrbuch für bildende Kunst in den Ostseeprovinzen. 1907, Riga i. a., lk. 88.

²⁰ A. Tuulse, Die Burgen in Estland und Lettland. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXXIII [Tartu], 1942, lk. 257 [edaspidi: Tuulse, Burgen].

²¹ V R a a m, Padise klooster. Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Arhitektuuri Valitsus, Tallinn 1958, lk. 10.

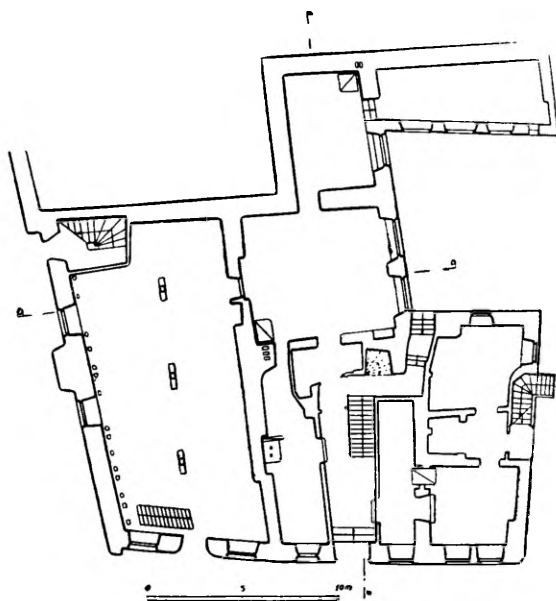
«piiskopi maja» on ehitatud Pirita kloostri meistri Hinrich Swalbergi poolt. Pirita kloostri ja «piiskopi maja» fassaadi dekoori motiive näeme ka maja fassaadil Pikk tn. 71 (joon. 42). Analoogilist viilu kompositsiooni omas, otsustades ühe joonise järgi moodunud sajandi esimesest poolest, ka üks nüüd ümberehitatud maja Viru tänava lõunaküljel. Ka neid ehitusi tuleks viia ühendusse Swalbergiga. Nii selgub, et Swalberg, kes etendas suurt osa Tallinna XV sajandi omapärase arhitektuurstiili loomisel, on otsustavalt mõjutanud ka elamuarhitektuuri.

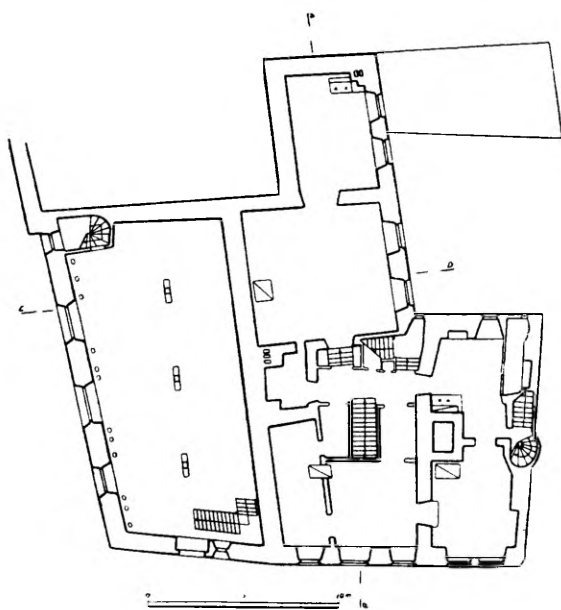
Joonis 43. Maja Pikk tn. nr. 71 keldri plaan.

Nähtavasti oli võrdlemisi levinud viilude kaunistamine kolme või viie petikuga, millest keskmine lõppes kolmikkaarega, selle kummalgi poolel olevad petikud aga olid poolitatud kolmikkaarega (joon. 53 ja 54). Siin reprodutseeritud viilud on ainukesed meieni säilinud seda tüüpi viilud. Sellist viilukaunistust omasid moodunud sajandil ümberehitatud elamud Suur-Karja tn. 1 (joon. 56) ja Vene tänaval telegraafi kõrval; rida sellise viiluga hooneid näeme moodunud sajandi esimese poole joonistustel. Ühel joonisel aastast 1831 on kujutatud viil kuue petikuga, mis kõik omavad ülaosas poolitatud kolmikkaare kuju.

Viimati kirjeldatud viilud moodustavad nähtavasti hilisema etapi keskaegse elamu fassaadi kaunistamise arengus, pärineb XV sajandi lõpust. Üks neist elamutest on nimelt täpselt dateeritud. Elamu Suur-Karja tn. nr. 1 ümberehitusel säilis selle portaal; see oli algselt hoone Vana Turu poolses fassaadis

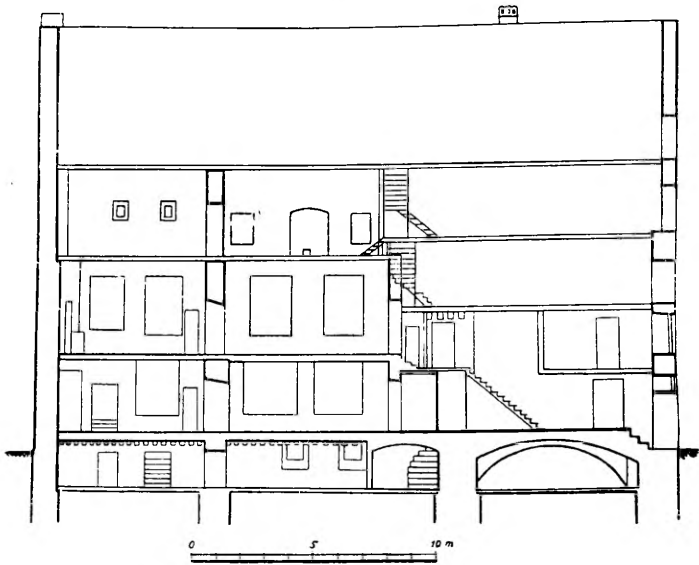

Joonis 44. Maja Pikk tn. nr. 71 esimese korruse plaan.

Joonis 45. Maja Pikk tn. nr. 71 teise korruse plaan.

LÕIGE A-B

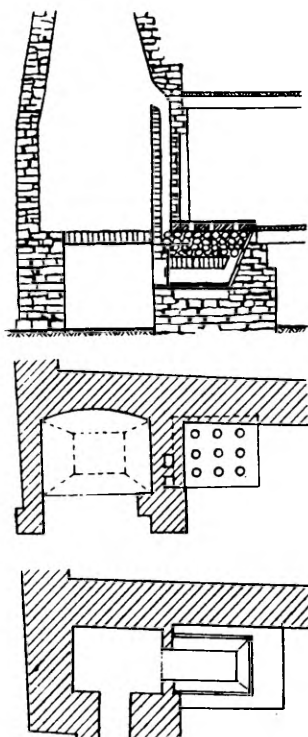

Joonis 46. Maja Pikk tn. nr. 71 pikilõige.

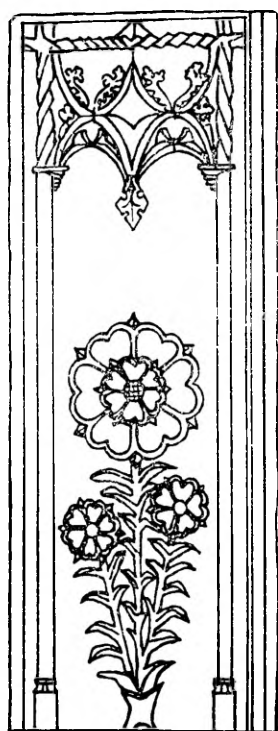
LÕIGE C-D

Joonis 47. Maja Pikk tn. nr. 71 põikilõige.

Joonis 48. Tallinna elamu kütteseadeldis. E. Ederbergi rekonstruktsioon.

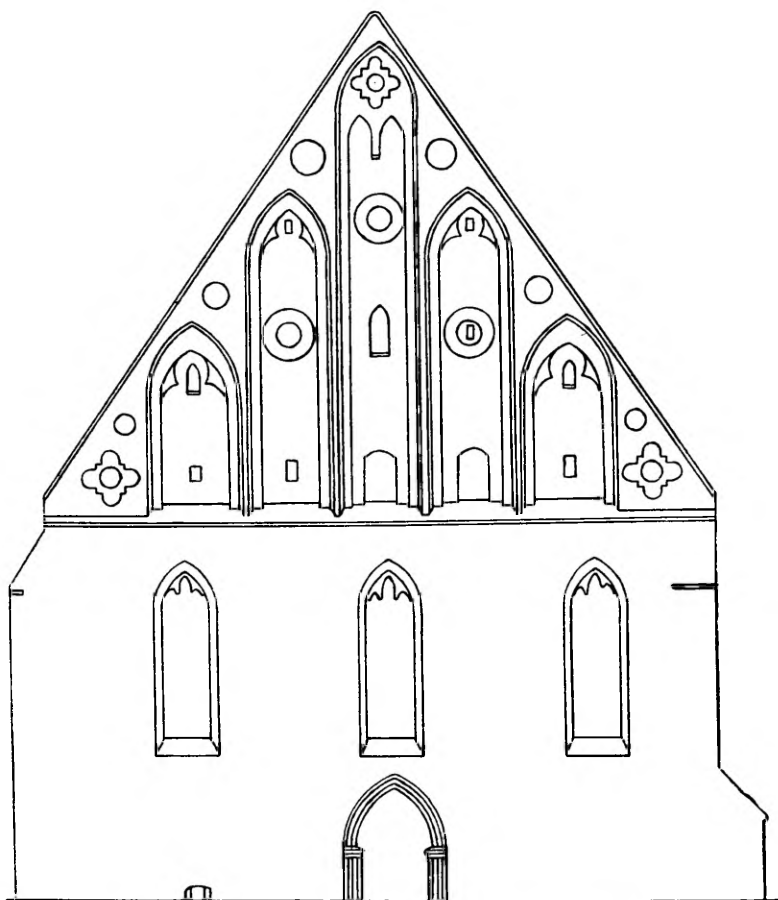
Joonis 49. Aknapalestiku reljeef Olevimäe maja nr. 14 õues.

(joon. 56), ümberehituse ajal tõsteti aga Suur-Karja tänava pool-
sesse fassaadi. Selle rikkalikult profileeritud portaali palestikus
on talumikujuline osa ehhinusega. Ehhinusel on lamedas stiilis
teostatud skulptuurid: vasakul antiteetiliselt asetatud lõvikuju-
tused, millede vahel on sõnad «help ihesus xps», paremal sama-
sugused lõvikujutused ja tekst «anno MCCCC XC VIII» [1498].

Autorile pole teada ühtki hoonet Lääne-Euroopas, kus esineks
selline viilukujutus. Prof. L. A. Matsulevitš juhtis esimesena tähe-
lepanu asjaolule, et mõnedel Novgorodi ja Pihkva ala kirikuehi-
tustel on viilud, mille kaunistus mõnevõrra meenutab Tallinna
viilupetikuid.²²

See, mis Tallinna elamute fassaadidele andis eriti piduliku,
kuid ühtlasi intiimse, meeldiva ja külalislahke ilme, olid portaa-

²² Л. А. Мацулеви́ч, Новгород и Таллин (К вопросу о генезисе архи-
тектурных форм). Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях
Института истории материальной культуры. Академия Наук СССР. Институт
истории материальной культуры имени Н. Я. Марра. X, М.—Л. 1941,
lk. 47 jj-d.

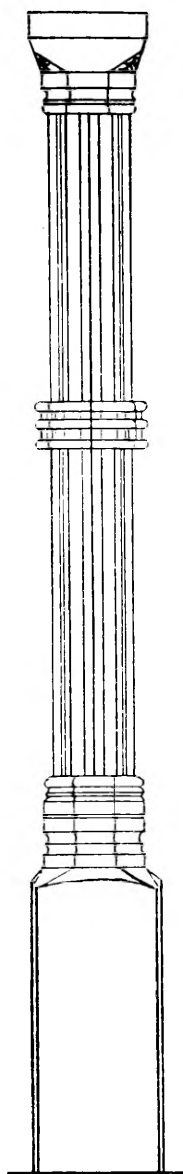

Joonis 50. Pirita kloostrikiriku fassaadi joonis.

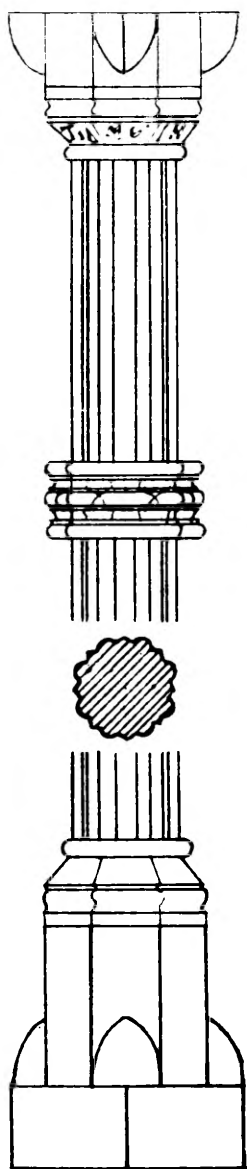
lid. Neid on Tallinnas säilinud kaunis arvukalt. Rääkisime alguses sellest, et Tallinna XV sajandi arhitektuur on võrdlemisi omapärane; võib-olla on just Tallinna portaalid (arvestades ka kirikute ja kommunaalhoonete portaale) Tallinna hilisgooti arhitektuuri koolkonna silmapaistvaim ja originaalseim saavutus.

Portaali palestikud ja arhivoldid on sageli võrdlemisi rikkalikult profileeritud. Palestikus puuduvad osad, mida võiks õieti kapiteelideks nimetada; selle asemel näeme siledat plaati (mõnikord ka profiile), mida võib vaadelda talumit moodustava talastiku friisina. Selle all on sageli ehhinusekujuline plaat (joon. 55, 57, 59) Selline portaali palestiku kujundus (ilma kapiteelideta) on üks Tallinna arhitektuuri iseärasusi. Esmakordselt esineb see teadupärast Niguliste kiriku põhjaportaalil (umbes a. 1300).²³

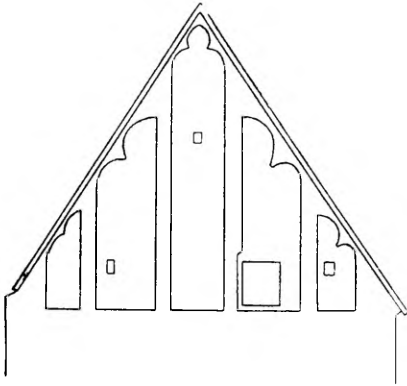
²³ S. Karling, Gotland och Estlands medeltida byggnadskonst, Rig 1939, lk. 104.

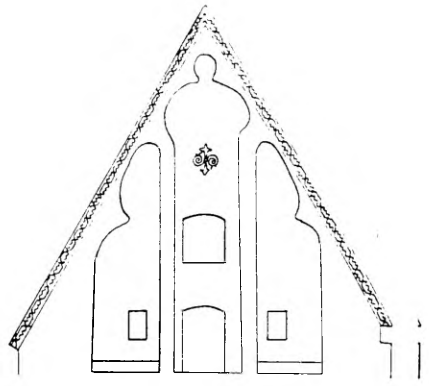
Joonis 51. Koja piilar Müüri-
vahe tn. nr. 11.

Joonis 52. Koja piilar
Suur-Karja tn. nr. 8.

Joonis 53. Pikk tn. nr. 43 viilu
joonis.

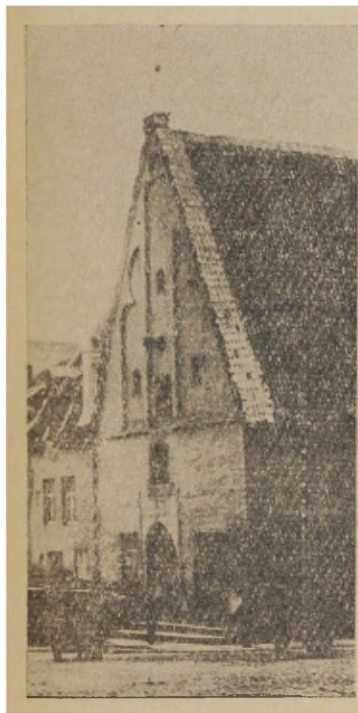

Joonis 54. Maja Kinga tn. nr.
10 viilu joonis.

Joonis 55. Maja Vene tn. nr. 17. Osa fassaadist.

Skulpturaalsed kaunistused esinesid portaalidel nähtavasti ainult erandina. Meieni on säilinud igatahes ainult kaks skulptuuridega ilmestatud portaali. Üks on ülalmainitud portaal Suur-Karja tn. nr. 1 aastast 1498, teine — portaal Vene tänaval nr. 17 (joon. 55). Ka selle ehhinusel näeme lamereljeefis tahutud võitlevate lõvide kujutusi (joon. 57). Vene tänava maja kuulus väga rikkale Tallinna kodanikule pürjermeister J. Viandtile ja on

Joonis 56. Maja Suur-Karja tn. nr. 1 enne ümberehitust.

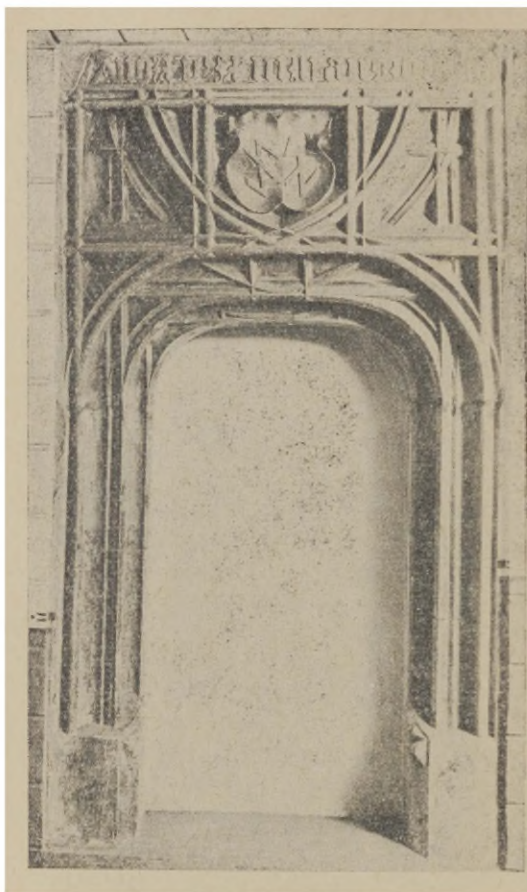

Joonis 57. Detail maja portaalilt Vene tn. nr. 17.

ümberehitatud a. 1513. See daatum ja omaniku nimi on raiutud siseportaali peale maja eeskojas (joon. 58).

Mis puutub selle range, pinnalise reljeefistiili algupärasele, siis esineb seda Tallinnas juba XV sajandi alguses ja selle vanimad näidised on teadupärast Suure Gildi saali piilarite kapiteele kaunistavad reljeefid aastast 1410. Sellesse suunda kuuluvaid teoseid leidub aga ka väljaspool Tallinna — Lõuna-Eestis ja Lätis.²⁴

²⁴ A. Tuulse, Die spätmittelalterliche Steinplastik in Estland und Lettland. Suomen muinasmuistonyhdistyksen aikakauskirja. Finska Fornminningsföreningens tidskrift. XLIX:1. 1948, Helsinki-Helsingfors 1951, lk. 38 jj-d [edaspidi: Tuulse].

Joonis 58. Siseportaal majas Vene tn. nr. 17.

Joonis 59. Maja Niguliste kiriku õues (hävinenud a. 1944).

Mõned Tallinna elamuportaalid olid mõnikord asetatud ümbrate liistude või keppide vahele. Kord näeme ainult kaht portaali raamivat liistu (joon. 56), siis ka vertikaalseid liiste, millele on asetatud horisontaalne liist (joon. 59). On ka portaale, kus vertikaalsed liistud ei alga mitte tänava pinnal, vaid arhivoldi kõrgusel (joon. 55). Viimati mainitud portaali liistud on kaunistatud inimpeade kujutustega. Selline portaalide kaunistamine neid raamivate liistudega on Tallinna arhitektuuri koolkonna iseärasuseks, mis kusagil mujal ei esine.

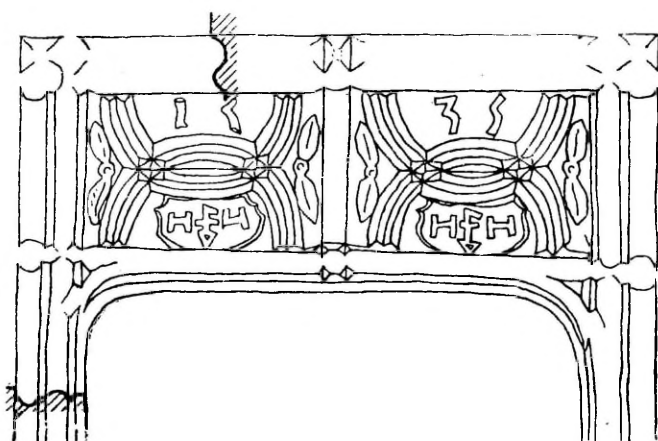
Portaali ees oli sageli mõne astme kõrgune lahtine rõdu või platvorm, nn. etik. Neist pole kahjuks ühtki tervikuna säilinud — kõik nad kõrvaldati möödunud sajandi alguses, sest nad takistasid liiklemist.²⁵ Etikud olid tavaliselt kaunistatud püstiseivate

²⁵ Etik, kuid ilma etikukivideta on säilinud end. Suure Gildi hoonel.

Joonised 60 ja 61. Aknapalestiku reljeefid Ülemnõukogu Presiidiumi hoones (end. ordulinnuses).

Joonis 62. Aknapalestiku reljeef a. 1931 lammutatud majast Viru tn. nr. 11.

Joonis 63. Siseportaal aastast 1539.

paeplaatidega, nn. etikukividega. Need omasid sageli mitmesuguseid lamereeljeefis teostatud ornamentaalseid kujutusi ja majaomaniku initsiaale ning õuemärke. Nende paigutus võis olla väga mitmekesine.²⁶

Tallinna elamu fassaadide aknad, mida tavaliselt oli üks rida, olid ristkülikukujulised; kõik teravakaarelised aknad on oma praeguse kuju saanud hilisemate ümberehituste tulemusena. Akende raamitus oli tavaliselt monoliitne. Et vähendada silluse kandekaugust, jaotati aknaava vertikaalse raidkivist profiileeritud vahepostiga kaheks, horisontaalse raidliistuga koguni neljaks (joon. 55) Laiematel akendel oli kaks vertikaalset vaheposti, nagu näiteks a. 1923 lammutatud majas Vene tn. nr. 13.²⁷ Esines ka aknapalestiku kaunistamist reljeefplaatidega, millel on peenelt töödeldud lille- või viinamarjaväädi motiivid ja fantastiliste loomade kujutused (joon. 49, 60—62).²⁸

Ka kangialuse avad, mis nähtavasti alati olid ümarakaarelised, olid kaare osas sageli dekoratiivselt ilmestatud: nurkades ja arhivoldis asetsevas mõigas, arhivoldi algel oli profiileeritud talum (joon. 10, 17, 18)

Siseruumides omasid dekoratiivset kujundust peale ematala toetavate piilarite ja mantelkorstna sambakeste veel siseportaalid, mis pärinevad keskaja lõpust. Portaalid kaunistasid keldrisse viivat treppi või ust koja ja kontori vahel. Neil portaalidel näeme majaomaniku ja ta abikaasa dekoratiivselt käsitletud vappe, nende õuemärke ja initsiaale (joon. 63) Peene töötamise poolest väärib tähelepanu Vene tn. nr. 17 oleva J. Viandti maja eeskoja seinas säilinud uks aastast 1513 (joon. 58). Nende osade üksikasjaline käsitus siin on liigne, sest see on antud juba teise autori poolt.²⁹

Koja ja kontori vahel olev lai aken oli mõnikord varustatud keerdsambakesega. Selline oli säilinud majas Pika ja Pagari

²⁶ Tuulse, lk. 42 jj-d.

²⁷ C. von Löwis of Menar, Die städtische Profanarchitektur der Gothik, der Renaissance und des Barocco in Riga, Reval und Narva. Herausgegeben von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, Lübeck 1892, Taf. XIX.

²⁸ E. Ederbergi järgi on siin reprodutseeritud reljeefplaadid majast Viru tn. nr. 11 ja Olevimäe nr. 14 õuel aknapalestiku plaadid (Eesti arhitektuuri ajalugu, Tallinn 1959, lk. 163; E. Ederberg, Tallinna XVI ja XVII sajandi raidkivid. Kalender-teatmik 1959, Tallinn 1958, lk. 224), mitte aga etikukivid, nagu oletab A. Tuulse eespool mainitud uurimuses lk. 47 ja 52.

Viru tänaval nr. 11 leitud reljeefi dateerib A. Tuulse XVI sajandi algusega. Seda dateeringut kinnitab täiesti peapiiskop Jens Brostrupi (surnud 1497) hauaplaadil Lundi toomkiriku krüptis. Sellel on täpselt samasugused viinamarjaväädi motiivid nagu Tallinna kivil (E. Wrangel, Konstverk i Lunds domkyrka [Lund] 1923, lk. 47, tahv. XXI). Nende kahe raidkivitoote sarnasus on nii suur, et neid võiks pidada ühe ja sama meistri tööks.

²⁹ Tuulse, lk. 52 jj-d. Vene tn. nr. 17 kojas on arvatavasti siiski portaal, mitte dekoratiivne nišš, nagu oletab Tuulse. Selle ava kõrgus on 1,19 m, laius 0,76 m.

tänava nurgal (joon. 9).³⁰ See paigutati Pikal tänaval nr. 24 asuva hoone (end. Oleviste Gildi) ümberehitamisel a. 1926 selle hoone teise korruse aknasse. Selliseid sambakesi on leitud ka Pärnus, Haapsalus ja Tartus.³¹

Nii Tallinna elamute plaanikompositsioon, fassaadiarhitektuur ja konstruktiivne külg kui ka dekoratiivsed detailid tunnis-tavad selgesti Tallinna ehitusmeistrite ja kiviraidurite loomingu-lisest iseseisvusest. Tallinna elamu plaani skeem, nii nagu see välja kujunes XV sajandil, meenutab ainult kõige üldisemates joontes Põhja-Saksa (Hansa) elamut. Täiesti omapärane on fas-saadi kujundus; mingisuguseid analoogiaid Tallinna portaali-arhitektuurile mujal ei leidu, vastupidi — võib rääkida Tallinna portaalitüübi ülevõtmisest rootslaste poolt.³² Väga eredalt ilmneb kohalike meistrite omapära Tallinna elamute suurepära-stes raid-detailides — etikute ja aknapalestiku kivides, siseportaalide ja dekoratiivsete niššide teostamisel, dekoratiivsete sambakeste loo-misel jm. Tallinna keskaegse elamu arhitektuur moodustab hin-natava panuse kogu Euroopa gooti ehituskunsti varasalve.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЖИЛЫЕ ДОМА ТАЛЛИНА

Проф. В. Вара

Резюме

Жилые дома периода феодальной раздробленности в Эстонии сохранились только в Таллине. Эти дома относятся к XV веку и к началу XVI века. Данные источников показывают, что вначале (и вплоть до XV века) жилые дома нередко были деревянные, а стоявшие отдельно от них на том же участке здания амбаров или складов каменные. В XV веке окончательный вид получил новый тип здания, где под одной крышей были как жилые помеще-ния (на первом, в большинстве случаев, по-видимому, и на вто-ром этаже), так и склад (над жилыми помещениями). Дома, за-канчивающиеся острым высоким щипцом и, как правило, обра-щенные к улице торцовой стороной, образовали непрерывный фронт (рис. 1). Позади дома находился двор, где были располо-

³⁰ E. von Nottbeck u. W. Neumann, Geschichte und Kunstdenk-mäler der Stadt Reval. Zweiter Band. Die Kunstdenkmäler der Stadt Reval 1904, lk. 22; Tuulse, lk. 61.

³¹ Tuulse, lk. 55 jj.; R. Guleke, Alt-Livland. Mittelalterliche Baudenk-mäler Liv-, Est-, Kurlands und Oesels, Leipzig 1896, F. III, Taf. XXV; R. Guleke, Eine Treppendocke und Treppensäule in Dorpat. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat 1892, Dorpat 1893, lk. 97 jj.-d.

³² Tuulse, Burgen, lk. 391; A. Tuulse, Om konstförbindelserna Est-land-Finland under medeltiden. Finskt Museum 1953, Helsingfors 1953, lk. 35 ja 37.

жены хозяйственные помещения и жилые помещения прислуги. Во двор можно было пройти через проезд, устроенный в фасаде здания (рис. 1, 10, 18, 28, 34, 39) или же расположенный под узкой пристройкой к главному зданию (рис. 2 и 1 наверху в середине).

Самым главным и обширным помещением, как правило, были сени, которые часто занимали всю ширину дома и в большинстве случаев были расположены в его передней части (рис. 4, 6, 13, 37, 40, 41, 44). Иногда они были расположены и в задней части дома; вход в сени в таком случае был не с улицы, как обычно, а с проезда (рис. 20, 26, 31). Сени в большинстве случаев были выше других помещений (рис. 5, 16, 35, 46),¹ иногда же имели одинаковую с ними высоту (рис. 20—23). Сени были рабочим помещением, нередко и мастерской. Они служили также кухней — в их заднем углу находился очаг под прямым дымоходом (рис. 4, 6—8, 13, 14, 20—23, 38, 41, 48). В углу дымохода возвышался столб, нередко архитектурно оформленный (рис. 7, 8, 17, 23, 27). Сводами был обыкновенно перекрыт только подвал, сени же (и другие помещения) были перекрыты балками с настилом из плитняка. Балки нередко опирались на прогон, который сам опирался на декоративно оформленный каменный столб (рис. 7, 17, 51, 52). В очень обширных сенях их было два (рис. 6). Рядом с сенями находилась жилая комната, отапливаемая нагретым воздухом; камера отопления находилась в подвале под жилым помещением (рис. 12, 19, 36, 43, 48). После отопления нагретый воздух проникал в комнату через круглые отверстия в полу комнаты (рис. 24, 25, 48). Эта система впервые была обнаружена в 1927 году в домах на улице Ратаскаеву № 34 и 34-а. За этим отапливаемым помещением находились одна или несколько холодных комнат. Холодные комнаты имелись и на втором этаже, куда можно было пройти по открытой лестнице в сенях (рис. 5, 16, 22, 23, 35, 46).

Щипцы были иногда украшены плоскими нишами, обработанными ложными арками. Фасады домов на ул. Нигулисте № 1 (рис. 2) и на улице Пикк № 71 (рис. 42) напоминают сооруженный Г. Свальбергом фасад монастырской церкви в Пирита (рис. 50). Имелись щипцы с тремя или пятью нишами, из которых средняя завершается трехлопастной аркой, а боковые — половиной такой арки (рис. 53, 54, 56). Аналогичная обработка фасадов встречается на новгородских и псковских храмах. Своеобразный облик имели богато профилированные порталы. Порталы с плоскостно трактованной скульптурой являются исключением (рис. 57). Порталы имели иногда обрамление из поднимающихся по сторонам портала тяг, с горизонтальной тягой (рис. 55 и 59) или без таковой (рис. 56). Перед порталом было открытое крыльцо, с поставленными вертикально каменными плитами, украшенными декоративными рельефами. Плиты с рельефами встречались и в косяках окон (рис. 49, 60—62). Оконный проем часто был раз-

делен вертикальными каменными стойками на две части; иногда имелся еще и поперечный каменный брусок (рис. 55). Встречаются также окна с декоративно оформленной колонкой (рис. 9). В помещениях нередко строились небольшие декоративно оформленные порталы, украшавшие вход в подвал или в контору (рис. 58 и 63). Архитектура таллинских жилых домов является очень самообытной.

MITTELALTERLICHE WOHNHÄUSER IN TALLINN

V. Vaga

Zusammenfassung

Die Wohnhäuser der Periode der feudalen Zersplitterung in Estland sind nur in Tallinn erhalten. Diese Häuser stammen aus dem XV und aus dem Anfange des XVI. Jahrhunderts. Wie sich aus den Quellen nachweisen läßt, war das Wohnhaus anfangs (und noch ins XV Jahrhundert hinein) nicht selten aus Holz, während der auf demselben Grundstücke stehende Speicher aus Stein errichtet war. Seit dem XV Jahrhundert werden aber die Wohnräume und der Speicher in einem und demselben Bau untergebracht: die Wohnräume zum Teil im Erdgeschoß, zum Teil im Obergeschoß, über den Wohnräumen die Lagerböden. Die dicht nebeneinander stehenden Giebelhäuser wenden ihre Schmalseite der Straße zu und bilden eine geschlossene Straßwand (Abb. 1). Hinter dem Hause war der Hof mit wirtschaftlichen Nebengebäuden (Pferdeställen u. a.) und Gesindewohnungen. In den Hof konnte man durch einen gewölbten Torweg gelangen, der entweder unter dem Giebel der Fassade (Abb. 1, 10, 18, 28, 34, 39) oder unter einem schmalen Nebenhause angeordnet war (Abb. 2 u I, oben in der Mitte).

Der Hauptraum im Hause war die Diele, die häufig die ganze Breite des Gebäudes einnahm und gewöhnlich im Vorderteil des Wohnhauses eingerichtet war (Abb. 4, 6, 13, 37, 40, 41, 44). Bisweilen liegt sie auch zum Hof hin; in diesem Falle war der Eingang nicht an der Straßenfront, wie gewöhnlich, sondern unter der Einfahrt (Abb. 20, 26, 31). In der Regel war die Diele höher als die anderen Räume (Abb. 5, 16, 35, 46), bisweilen hatte sie dieselbe Höhe (Abb. 20—23). Die Diele diente als Arbeitsraum, nicht selten auch als Werkstatt. In der hinteren Ecke der Diele befand sich auch die Kochstelle. Sie bestand aus einem Herd unter einem gewältigen Mantelschornstein (Abb. 4, 6—8, 13, 14, 20—23, 38, 41, 48). Zur Unterstützung des Mantelschornsteins diente bisweilen eine Säule (Abb. 7, 8, 17, 23, 27). Gewöhnlich waren nur die Keller gewölbt; die Diele (und die anderen Räumlichkeiten) waren mit Balken bedeckt und hatten den Fußbodenbelang aus Fliesen. Die

Unterstützung der Balkenlage wurde vermitteltst Unterzug ausgeführt, der von einer dekorativ bearbeiteten Säule getragen wurde (Abb. 7 17, 51, 52). In geräumigen Dielen gab es zwei Unterzüge (Abb. 6) Hinter der Diele befand sich die einzige heizbare Wohnstube. Zur Beheizung dieser Stube diente die in die Keller eingebaute Warmluftanlage (Abb. 12, 19, 36, 43, 48) Nach der Schließung des Rauchschiebers wurden die Bolzen der über dem Ofen befindlichen Wärmröhren geöffnet, und die Wärme konnte in die Stube eindringen (Abb. 24, 25, 48). Diese Anlage wurde im Jahre 1927 in den Häusern № 34 u. 34^a in der Rataskaevu Straße entdeckt. Dieser warmen Stube schlossen sich ein oder mehrere kalte Kammern an. Eine Treppe führte in das Obergeschoß, wo sich noch einige kalte Zimmer befanden (Abb. 5, 16, 22, 23, 35, 46).

Die Giebel waren häufig mit flachen Blendnischen verziert. Die Giebel des Hauses Niguliste-Straße 1 (Abb. 2) und Pikk-Straße 71 (Abb. 42) sind der von H. Swalberg errichteten Fassade der Klosterkirche in Pirita verwandt (Abb. 50). Es kamen auch Giebel mit drei oder fünf Blendnischen vor, von welchen die mittlere mit Dreibogen abschließt, die Nebenblenden aber mit der Hälfte eines Solchen (Abb. 53, 54, 56) Ähnliche Verzierung haben auch die Fassaden einiger Kirchen von Nowgorod und Pskow Originelles Aussehen hatten die reich profilierten Portale. Portale mit Darstellungen im Flachrelief sind Ausnahmen (Abb. 57). Manchmal hatten die Portale eine Umrahmung aus zwei senkrecht stehenden Stäben, mit einem wagerechten Stab darüber (Abb. 55 u. 59), aber auch ohne (Abb. 56) Dem Portale war ein Beischlag vorgelagert, der mit senkrecht gestellten und skulptierten Beischlagsteinen versehen war. Auch die Fensterlaibungen waren manchmal mit skulptierten Kalksteinplatten belegt (Abb. 49, 60—62). Die Fensteröffnung wurde manchmal mit einem oder zwei steinernen Stützbalken und einer waagerechten Steinstange versehen (Abb. 55) Es kamen auch Fenster mit Ziersäulen vor (Abb. 9). In den Innenräumen kamen auch reich geschmückte Türstürze vor, die bei den Kellertreppen Anwendung fanden (Abb. 58 u. 63). Die Architektur der Tallinner Wohnhäuser ist selbständig und originell.

TALURAHVA VÕITLUS FEODAALSE RÕHUMISE VASTU PÕHJA-EESTIS A. 1805

Dots., ajalootead. kand. J. Konks

Üldajaloo kateeder

Talurahva võitlus feodaalse rõhumise vastu a. 1805 kuulub kahtlematult eesti talurahva antifeodaalse võitluse väljapaistvamate peatükkide hulka. Selle tähtsamate võitluskollete kohta on ilmunud rida pikemaid või lühemaid kirjutisi. Puudutades peamisi neist tuleb kõigepealt märkida L. Margi arhiiviandmete tegevust väärtuslikku artiklit Karinu ja Orina talurahva võitlusest.¹ Kose-Uuemõisa talurahva võitluse kohta ilmus peaaegu 100 aastat tagasi E. Iversenilt artikkel,² mis seoses Vene esimese kodanlik-demokraatliku revolutsiooniga G. v. Sableri poolt uuesti avaldati.³ Mainitud artiklis on kasutamist leidnud küll arhiiviandmed, kuid üldiselt on käsitus talurahvale vaenulik. Järgnevaks suuremaks artiklikaks Kose-Uuemõisa sündmuste kohta on G. E. Luiga oma.⁴ Mainitud autori poolehoid kuulub küll talurahvale, kuid talurahva võitluse peamist põhjust näeb ta liiga pinnapealselt, nimelt usaldusväärse ja autoriteetse selgituse puudumises talurahvale Eestimaa talurahva seaduse kohta. Kõige ulatuslikumalt käsitleb Kose-Uuemõisa talurahva võitlust M. Aitsami ajalooline jutustus,⁵ kuid siin on ajalooliste tõsiasiade kõrval rikkalikult fantaasiat. Talurahva karistamise küsimus, eriti seoses Tallinna võimude osaga selles, on lähemalt käsitlemist leidnud A. Marguse poolt.⁶ Lühema asjaliku iseloomustuse talurahva võitlusele Põhja-

¹ L. Mark, Talurahva rahutused Karinus ja Orinas 1805. «Ajalo Ajakiri», 1941, nr. 3, lk. 130—139.

² [E. Iversen]. Die Excesse der Bauern im Estland im Jahre 1805. «Illustrierter Revalscher Almanach», 1859, lk. 33—57.

³ G. v. Sabler, Eine Parallele zur lettisch-estnischen Revolution aus den Oktobertagen des Jahres 1805. «Revalsche Zeitung», 1907, nr. 246—249, 251.

⁴ G. E. Luiga, Kose-Uuemõisa mäss. «Eesti Kodu», 1908, lk. 84—88.

⁵ M. Aitsam, Eestimaa kuningas, Tallinn 1938.

⁶ A. Margus, 1805. a. rahutustest osavõtnud talusulaste karistamine Tallinnas. Vana Tallinn, II kd., II vihk, Tallinn 1938, lk. 57—69.

Eestis, eriti aga Kose-Uuemõisas, annab H. Kruus⁷ ning kõige hilisemalt I. Kahk,⁸ kusjuures viimane käsitus väärib tähelepanu oma huvitava kontseptsiooniga talurahva võitluse taktikast.

Käesolev artikkel oli kirjutatud 1956. aastal lühikokkuvõttena mainitud antifeodaalsest võitlusest, silmas pidades 150 aasta möödumist sellest. Artikli koostamisel on kriitiliselt läbi vaadatud juba seni kasutatud materjalid ning toodud juurde uusi. Artikli piiratud ruum ei võimalda muidugi kõigi küsimuste valgustamist, mis võiksid kerkida seoses 1805. a. talurahva võitluse käsitlemisega.

Talurahva võitlus feodaalse rõhumise vastu Põhja-Eestis a. 1805 on mõistetav kõige lähemas seoses feodaal-pärisorjusliku süsteemi kriisi süvenemisega, ta on mainitud kriisi selgejooneli-seks näitajaks. Kriisinähtused hakkasid ilmnema siin nagu naaberprovintsis Liivimaalgi juba XVIII saj. 2. poolel pärisorjusliku majanduse edasiarengu tingimustes. Kuid olukorda, kus teravalt ilmnis vastuolu kasvava kaubalise põllumajanduse ja olemasoleva feodaal-pärisorjusliku põllumajanduse tootmisorganisatsiooni vahel ning kus senised tootmissuhted olid ilmselt kujunenud piduriks tootlike jõudude arengule, sattus pärisorjuslik kord siin XVIII saj. lõpul.

Põhja-Eestis nagu Liivimaalgi oli XVIII saj. 2. poolel mõisnike tähelepanu oluliselt koondunud teravilja kasvatamise suu- rendamisele. Seda soodustas viljahindade tõus seoses kapitalistlikkude suhete kiire arenguga Euroopa läänepoolsetel aladel. Teiselt poolt avaldas suurt mõju teravilja kasvatamisele viinapõletamise kiire levik XVIII saj. 2. poolel. 1760-ndatest aastatest peale kuni XIX saj. alguseni, eriti just siinse viinapõletamise seostumise tõttu Vene turuga, tõusid viina hinnad siin tunduvalt. Põhja-Eestis saavutas viinapõletamine XVIII saj. 2. poole ja järgneva sajandi kahe esimese aastakümne kohta kõrgpunkti a. 1799, mil 394-s viinavabrikus põletati 680 470 pange viina, millest kroonu tellimuste täitmiseks läks 314 818 pange.⁹ Põllumajanduse kaubalisuse kasv ja mõisate tulukuse tõus viis üldiselt mõisate hindade tõusule ja spekulatsiooni kasvamisele mõisatega, eriti just 1770-ndatest aastatest alates. Põllumajandussaadustega kauplemine ja spekulatsioon mõisatega ei olnud mõeldav ilma krediidita, kuid pangakrediidi puudumisel tungis põllumajandusse linna liigkasu võttev kapital. Eestimaa mõisate võlgnevuse kasvus etendasid teatud osa põllumajanduse kaubalisuse kasv, aga küllaltki olulisel määral ka pärandusvõlad ja luksuslikum elustiil. XIX saj. algul tõusis Eestimaa mõisate võla-

⁷ H. Kruus, Eesti ajalugu kõige uuemal ajal I, Tartu 1927, lk. 55.

⁸ Eesti NSV ajalugu, I köide, toimetanud A. Vassar, Tallinn 1955, lk. 564—567.

⁹ Eesti NSV Riiklik Ajaloo Keskarchiiv (edaspidi ENSV RAKA), f. 29, Eestimaa kubernerite kantselei, nim. 1 I, sü. 5A, l. 109—110.

summa 5 314 000 hõbe- ja 2 332 600 banko rublale.¹⁰ Arvestades, et hõbe- ja banko rubla olid tollal peaaegu võrdsed, langes keskmiselt ühele adramaale 1000 rubla, mis moodustas $\frac{1}{3}$ hiljem Eestimaa krediitkassa poolt hinnatud adramaa väärtusest.

Liigkasu võtva laenukapitaliga tihedalt seotud mõisamajandus oli äärmiselt tundlik mõisate sissetulekute suhtes. Kui XIX saj. algul Eestimaad tabas viljaikaldus, käis hädakisa ähvardava pankroti ees läbi Eestimaa rüütelkonna ja ulatus rüütelkonna peamehe kaudu troonikõrguseni. Eestimaa mõisate selline majanduslik olukord väärib eriti tähelepanu, sest et turu jaoks tootvate ja võlgadega koormatud mõisate omanikud olid kindlalt senise kurnamissüsteemi piiramise vastu. Need mõisnikud otsisid uusi vahendeid, selleks et talupoja kurnamist suurendada, et talupojalt kätte saada kõik, mis võimalik. Fr. Engels rõhutab XVIII sajandi Venemaa kohta, et põllumajandussaaduste väljavedu kutsus esile talupoegade rõhumise, mis kasvas vastavalt sellele, kuidas suurenes väljavedu.¹¹ See on täies ulatuses õige ka Põhja-Eesti kohta. Nagu näitavad ankeediandmed XVIII saj. lõpust ja vakuraamatud XIX saj. algult, oli rakme- ja jalapäevade arv nädalas ühelt adramaalt korralise teoorjuse raamides tõusnud võrreldes XVII saj. lõpuga 100%, abitegu ja muud töökohustused veelgi enam. Feodaalse rõhumise kasv halvendas talurahva olukorda ning kutsus esile klassivõitluse tõusu. 1788-ndal aastal oli talurahvas käärimas Virumaal, Läänemaal ja Harjumaal lääneosas.¹² 1797. a. leidsid aset vastuhakud Järve mõisas, Kehtnas, Tammikul ja Härküla-Saaremõisas.¹³ 1803. a. juulis alustasid Suuremõisa talupojad Hiiumaal võitlust teokoormiste vähendamise eest, mis tekitas ärevust kogu Hiiumaal, köites tugevasti talurahva tähelepanu teisteski mõisates.¹⁴ Märkimisväärse ulatuse saavutas ka Silmsi küla talupoegade võitlus Harjumaal kohaliku mõisniku vägivalla vastu.¹⁵ Peale vastuhakkude kasutas talurahvas võitluses feodaalse rõhumise vastu pagemist, mida kõigist karmidest määrustest hoolimata ei suudetud likvideerida. Nii seis Eestimaa rüütelkond talurahva rõhumist suurendades vastamisi ähvardavalt kasvava talupoegade klassivõitlusega. Kõige selle juures ei läinud Eestimaa rüütelkond oma nn. heast tahtest agraaarsuhete reguleerimise teele, nagu seda esile tõstab näiteks

¹⁰ A. v. Gernet, Die Gründung der adligen Güterkreditvereine in Livland und Estland im Jahre 1802. «Revalsche Zeitung», 1902, nr. 235—236; Fr. Bienemann, Ein Ehstländischer Staatsmann. «Baltische Monatsschrift», Bd. 24, Riga 1875, lk. 492.

¹¹ Fr. Engels, Anti-Dühring, Tallinn 1951, lk. 311.

¹² Fr. Bienemann, Die Ostsee Provinzen vornehmlich Estland während des schwedisch-russischen Krieges 1788—1790, St. Petersburg 1874, lk. 17.

¹³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, sü. 51.

¹⁴ ENSV RAKA, f. 854, Eestimaa rüütelkonna kantselei, nim. I, sü. 1244.

¹⁵ N. Loone, «Iggauks» ja Silmsi talupojad a. 1803. «Ajalooline Ajakiri», 1933, nr. 4, lk. 206—218.

A. v. Gernet.¹⁶ Rüütelkonna taotluseks oli maha suruda talurahva vastupanu riigivõimu kaasabil. Vene tsarismi tähelepanu, lähtudes aadliimpeeriumi üldistest huvidest, koondus XIX saj. algul tõsiselt Balti provintsidele, kus feodaal-pärisorjusliku korra kriisi tingimustes klassivõitlus teravnas. Vene tsarism hakkas taotlema klassivastuolude nõrgestamist agraarsuhete reguleerimise kaudu. Kartusest Vene tsarismi vahelesegamise ees töötab Eestimaa rüütelkond välja regulatiivi «Iggaüks» (1802), millega püüti ühelt poolt rahustada talurahvast, aga teiselt poolt kõrvaldada agraarsuhetesse vahelesegamise võimalus tsaari poolt. Kui aga tsaarivalitsuse vahelesegamine Liivimaa agraarseadusandluse küsimusse teoks sai ja selle tähe all valmis Liivimaa talurahvaseadus a. 1804, pidi Eestimaa rüütelkond agraarseadusandluses edasi minema, mille tulemuseks oli Eestimaa talurahvaseadus samast aastast. Arvestades ulatuslikumat vahelesegamise võimalust tsaari poolt, püüdis Eestimaa rüütelkond uue seaduse kaudu näidata, et ta pooldab talurahva koormiste reguleerimist, kindlate suhete loomist talupoja maavalduse ja tema koormiste vahel. 1804. a. Eestimaa talurahvaseadus ei toonud aga talurahvale vajalikke kergendusi. Kui võrrelda Eestimaa talurahvaseadust Liivimaa omaga samast aastast, siis jäi selle seaduse alusel Eestimaa talurahva olukord tunduvalt raskemaks Liivimaa talurahva omast. Eestimaa talurahva koormised jäid samalt maa-alalt suuremaks Liivimaa talurahva omadest, tema õigused vähemaks, mõisnike poolt tulevad karistused julmemaks.¹⁷

Elades raske rõhumise all ja võideldes selle vastu, ootasid talurahvahulgad agraarseadusandlusest oma olukorrale kergendust. Kui sai teatavaks Eestimaa talurahvaseadus (1804. a. juulist alates) ja kui nähti, et selles mööndusi ei ole, loeti mainitud seadus ebaõigeks, mõisnike poolt talurahva tüssamiseks väljaantud seaduseks. Olles heas usus riigivõimu suhtes, loeti Liivimaa talurahvaseadust riigivõimu tahte avalduseks ning ainsaks tema poolt sanktsioneeritud seaduseks siinsele talurahvale. Kui talurahvahulgad Eestimaal 1805. a. välja astusid feodaalse rõhumise vastu, tegid nad seda sügavas veendumuses, et nad võitlevad õiguse nimel riigi seadusliku korra eest, selle võltsijate ja moonutajate vastu. Peamise võitlejate rühma moodustasid teosulased, kelle õlgadel oli esijoones teotöö kogu oma raskusega. Mis puutub peremeestesse, siis nende poolehoid kuulus täielikult sulastele, sest mida rängemini rõhus mõis sulaseid, seda vähem oli peremeestel võimalik neid ära kasutada talutööde juures. Mõnel pool liitusid nad sulastega ja mitmel pool olid nad koguni võitluse algatajad. Niisiis nagu antifeodaalses võitluses tavaliselt, esines ka siin talurahvas tervikuna.

¹⁶ A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, Reval 1901.

¹⁷ Vt. lähemalt J. Ph. G. Ewers, Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Ehstland, St. Petersburg 1806.

Talurahva algava võitluse esimeseks väljapaistvaks näitajaks oli Ambla kihelkonnas Järvamaal asuva Roosna mõisa teosulaste väljaastumine feodaalse rõhumise vastu esimesel heinanädalal pärast jaani. Roosnalased taotlesid senise kuue jalapäeva vähendamist nädalas neljale, nii nagu see oli olnud kaheksa aastat tagasi, ning jätsid ka vastavalt kaks jalapäeva nädalas mõisa tegemata. Mõis püüdis sulaste võitlust murda peremeeste kaudu, kes kutsuti mõisa. Peremeestelt nõuti, et nad saadaksid sulased mõisa tööle kuueks päevaks nädalas, neid ähvardati ning rõhutati, et nad vastutavad sulaste eest. Kuid see ei andnud tulemusi. 16. juulil esitasid Roosna mõisavõimud kaebuse sulaste peale Ambla kihelkonnakohtunikule W v Helfreichile selles, et sulased on loobunud töötamast mõisas senises ulatuses. Kihelkonnakohtuniku poolehoid kuulus mõistetavalt mõisnikule. Pärast kohtuistungit teatas kihelkonnakohtunik, et sulastel tuleb oma tööd edasi teha nii, nagu nad seni on teinud, ning nõudis, et sulased oleksid mõisale kõigiti kuulekad.¹⁸ Kuid Helfreich ei leppinud ainult sellega. Ta pöördus rüütelkonna peamehe G. v Rosenthali poole juhendite saamiseks talupoegade vastupanu murdmiseks, nende karistamiseks ning mõisale kaotsiläinud teopäevade järeletegemisele sundimiseks. Rüütelkonna peamees alarmeeris viivitamatult kubermanguvalitsust ning nõudis haagikohtuniku kohalesaatmist. Kubermanguvalitsuse ülesandel sõitis kohale Ida-Järva haagikohtunik M. v. Baer, kelle otseseks ülesandeks oli sulaste vastupanu mahasurumine ning süüdlaste saatmine kubermanguvalitsusse. Tutvunud eelnevalt olukorraga, kutsus haagikohtunik sulased mõisa. Kui need olid enamikus juba mõisa õuele kogunenud, kutsus ta kaks neist mõisa ruumidesse ja nõudis nendelt juhtide nimetamist. Sulased rõhutasid, et üritus on kollektiivne ega sõltu ühest või teisest sulasest. Siis laskis haagikohtunik nad julmalt läbi peksta.¹⁹ Mingeid andmeid juhtide kohta haagikohtunik siiski ei saanud. Sulased aga lahkusid kõik mõisa õuelt ning pagesid hirmul peksu eest metsa. Baer nõudis sõjaväe kohalesaatmist. Seitse sulast: Sepa Tõnu Jüri, Jaani Jüri Mart, Matsi Mihkli Toomas, Nõmmiku Aadu Frits, Mardi Jakobi Jüri, Madise Jakobi Madis ja Madise Mihkli Tõnis aga ruttasid Tallinna kubermanguvalitsusse ning kirjeldasid seal eriti perekonnaga sulaste rasket majanduslikku olukorda. Nad märkisid, et olles kuus päeva mõisatööl, ei jää neile enam aega perekonna eest hoolitsemiseks, ja palusid tööpäevi nädalas vähendada ning kaitsta neid mõisa ja kohtuvõimude karistuste vastu. Kubermanguvalitsus arutas küsimust sulaste ülekuulamise ja adrakohtuniku poolt saadud aruande alusel 22. augustil. Arves-

¹⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 75, l. 307—308.

¹⁹ ENSV RAKA, f. 29, nim. I I, sü. 159, l. 3.

tades sõjaväe vähesust Eestimaal, mis oli tingitud sõjast Prantsusmaaga, püüdis kubermanguvalitsus küsimust suurema kärata lahendada. Oma otsuses rõhutas ta, et kuna sulaste vastupanus ei leidu kuritahtlikke elemente ning nad on nüüd valmis mõisale nõutavat kuulekust osutama, siis ei tule neid senise tõrkumise eest karistada. Kihelkonnakohtunikule aga tegi kubermanguvalitsus ülesandeks uurida, kas sealsete talupoegade teopäevad on kooskõlas Eestimaa talurahvaseadusega. Haagikohtunikule teatati, et kuna Roosnas on kord juba jalule seatud, pole sõjaväge enam vaja sinna saata.²⁰

Kubermanguvalitsuse otsus kutsus esile Roosna mõisaomaniku, kihelkonnakohtuniku, haagikohtuniku ja ka rüütelkonna peamehe ägeda vihatormi. Selle peamiseks põhjuseks oli asjaolu, et sulased jäid karistamata. Kihelkonnakohtunik leidis, et sulaste karistamata jätmisega on loodud halb pretsedent äreval ajal.²¹ Rüütelkonna peamees teatas kubermanguvalitsusele, et maksva Eestimaa talurahvaseaduse alusel pole sulastel mingit õigust loobuda kuuapäevastest töönädalast. Et kubermanguvalitsus oli oma otsuses vaikides mööda läinud sellest, kas mõisal on õigus tagantjärele nõuda kadumaläinud teopäevi või mitte, siis tõstis rüütelkonna peamees selle küsimuse teravalt üles.²² Nüüd pidi kubermanguvalitsus mõisale möönduse tegema. 1806. a. jaanuaris teatas kubermanguvalitsus, et Roosna sulased on küll karistusest vabad, kuid kaotsiläinud teopäevad on vaja järele teha.²³ Mis puutub teopäevade vähendamisse, siis Roosna talupojad ei saavutanud midagi, sest uutes vakuraamatutes fikseeriti senised koormised.

Augusti esimesel poolel alustasid vastupanu Virumaal Jõhvi kihelkonnas Järve mõisa talupojad. Nad ei nõustunud andma abilõikajaid rukkilõikuse ajal. Vastupanu ajendiks oli seejuures Liivimaa talurahva seaduseraamat, mille kohalikud talupojad olid ostnud ühelt kõrtsmikult Lüganuse kihelkonnas, seda lugenud ja sellest oma järeldused teinud. Regulaatiivi sattumisest talupoegade kätte teatas Järve mõisaomanik Lüganuse kihelkonnakohtunikule, kelle mõisa territooriumil oli mainitud kõrtsmik. Kihelkonnakohtunik laskis kõrtsmikule anda 80 kepihoopi. Nagu ta rüütelkonna peamehele teatas, avaldas see mõju ka Järve mõisa talupoegadele, kes järgnevalt lõpetasid tõrkumise ja saatsid nõutud abilõikajad.²⁴

Augusti esimesel poolel algas vastupanu ka Seidlas Järve-Madise kihelkonnas ja nimelt seoses rehepeksuga. Sealsete sulased nõustusid rehte peksma ainult päeval. Kohalik mõisnik v. Mohrenschildt kutsus kokku talurahvakohtu ning püü-

²⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 75, l. 301—304.

²¹ Sealsamas, l. 309—310.

²² ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 44, l. 253—258.

²³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 76, l. 23—24.

²⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 75, l. 261—262.

dis selle kaudu sulaseid mõjustada oma otsust muutma, kuid talurahvakohus polnud valmis vahele segama mõisniku kasuks. See näitab, et sulaste võitlust pooldasid ka peremehed, kelle esindajad olid talurahvakohtus. Et Mohrenschildt vajas hädasti seemnerukist, siis oli vaja vili kiiresti peksta. Sellises olukorras pidi ta sulastele mõõndusi tegema. 14. augustil sõlmiti kokkulepe, mille alusel pool rehtedest tuli peksta öösi ja pool päeval.²⁵ See kokkulepe oli sulaste võit (kuigi osaline) ja avaldas olulist mõju vastupanuliikumise kasvule teistes mõisates.

Kuid mõõnduse oli Mohrenschildt teinud häda pärast ja üsna pea pöördus ta kubermanguvalitsuse poole, et abi saada endise korra jaluleseadmiseks rehepeksu alal ja et vastuhakanuid karistada.

2.

Suurema ja tõsisema ulatuse võttis talurahva võitlus 1805. a. Järva-Jaani kihelkonnas Karinu ja Orina mõisas. Siin arenes vastuhakk nagu Seidlaski öise rehepeksu pinnal, kusjuures Karinu sulaseid innustasid võitlust algama otseselt Seidla sulaste poolt saavutatud mõõndused. Vastupanu öisele rehepeksule algas Karinus 28. augusti õhtul. Karinu sulased asusid Evarti Aadu ja Nugo Tooma juhtimisel seisukohale, et öösi peksavad nad rehte ainult sel tingimusel, kui neile selle eest nädalas jäetakse tööpäevi vähemaks. See otsus tehti teatavaks mõisavõimudele. Kui mõisavõimud püüdsid järgmisel päeval sulaseid sundida endise rehepeksu korra juurde tagasi pöörduma, jäid sulased oma otsusele kindlaks. Veel enam — Karinu sulane Tõnu Tõnu nõudis Eestimaa talurahvaseaduse asemel õiget seaduseraamatut.²⁶ Hiljem kohtulikul ülekuulamisel kinnitas ta, et ta ise sellist seaduseraamatut polnud näinud, kuid oli selle olemasolust kuulnud. Samuti oli ta kuulnud, et õige seaduseraamatu alusel pole enam mõisnikel õigus nõuda öist rehepeksu. Mõisavõimude kaebuse peale järgnevalt kohaletulnud kihelkonnakohtunik G. v. Nierothi taotlus sundida sulaseid oma otsust muutma ei andnud samuti tulemusi.²⁷ Kihelkonnakohtunik teatas olukorrast kubermanguvalitsusele, kes tegi sulaste vastupanu mahasurumise ülesandeks Ida-Järva haagikohtunikule Baerile.²⁸ 4. septembril oli haagikohtunik Karinus, kuhu sulased olid kokku kutsutatud. Ka haagikohtunikul ei õnnestunud sulaste vastupanu murda. Sulased jäid oma nõudmise juurde nii öise rehepeksu küsimuses kui ka õige seaduseraamatu suhtes. Baer teatas olukorrast kubermanguvalitsusele ja kinnitas, et talurahva vastupanu murdmine on võimalik ainult

²⁵ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 75, l. 282—283.

²⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. 7. sü. 43, l. 353.

²⁷ Sealsamas, l. 28.

²⁸ ENSV RAKA, f. 30, Eestimaa kubermanguvalitsus, nim. 406, sü. 900, l. 814—816.

sõjalise jõu surve.²⁹ Arvestades haagikohtuniku mainitud nõudmist, pöördus tsiviilkuberner A. Langell viivitamatult sõjakuberner admiral A. G. Spiridovi poole, paludes valmis seada 120-meheline sõjaväeüksus ühes varustusega 10-ks päevaks ning saata Karinusse.³⁰

Karinust kanõus sulaste võitlus õise rehepeksu vastu üle Orinasse. Seal katkestati õine rehepeks 10 päeva pärast õise rehepeksu lõppu Karinus, kusjuures ka Orina sulased nõudsid päevase töö vähendamist kompensatsioonina õise rehepeksu eest. Otsest informatsiooni Karinu sündmustest saadi Orina sulaselt Kõrtsi Mardi Joosepilt, keda selles suhtes oli informeerinud Evarti Aadu ja soovitanud ka orinalastel õõsi rehte mitte peksta.³¹ Karinu ja Orina sulased moodustasid siitpeale ühise võitlusrinde feodaalse rõhumise vastu. Pole teada, milliste teede kaudu ulatusid talupoegade ni teated sõjaväe tulekust, kuid 11. septembril olid karinulased sõjaväe saabumisest juba informeeritud. Samal õhtul olid Orina küla kõrtsis koos Karinu sulased Evarti Aadu ja Sassi Jaani Juhan ning Orina sulane Nala Mart, kusjuures karinulased informeerisid orinalast sõjaväe tulekust ning esitasid plaani ühiseks tegutsemiseks sel puhul, kui sõjavägi on juba kohal. Kui ähvardas oht karinulasi, pidid orinalased neid abistama ja vastu-
pidi.³² See plaan sai orinalastele teatavaks Nala Mardi ja tema ülesandel tegutseva Orina sulase Jaani Jaani kaudu, ja selle järgi ka toimiti.

12. septembriks käsutas haagikohtunik talupojad mõisa. Seda käsku aga ei täidetud. Et sõjaväe tulekut oli oodata ja polnud teada, missugusesse mõisa ta just tuleb, siis kogunesid sulased Orina kiriku kõrtsi juurde, et siis juba ühiselt minna sinna, kuhu oli läinud sõjavägi.

Teisipäeva hommikul, 12. septembril saabus Baer Orinasse. Et aga siia oli inimesi väga vähe kokku tulnud, sõitis ta edasi Karinusse, kuhu jõudis kella 10-ks.³³ Siin leidis ta eest ainult mõned peremehed. Sõjavägi saabus Karinusse kell 11 hommikul.³⁴ Selleks et peremehi mitte peost lasta ja neilt vajalikke teateid välja pressida, laskis Baer nad sõjaväe poolt mõisa õuel valve alla võtta. Kui Orina kõrtsist nähti, et sõjavägi liigub Karinusse, otsustasid sulased ja seal olevad peremehed sõjaväele järele minna. Tuleb märkida, et talumeestel ei olnud mingit kavatsust sõjaväge rünnata. Kuid nad olid otsustanud end kaitsta ja avaldada vastupanu igale katsele kedagi neist vangistada või karistada.³⁵ Talupojad liikusid mõisa poole osalt ratsa, osalt jalgsi ja

²⁹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, sü. 43, l. 32—32a.

³⁰ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, sü. 159, l. 20.

³¹ ENSV RAKA, f. 862, Viru-Järva meeskohus, nim. 1, sü. 2891, l. 92.

³² Sealsamas, l. 102.

³³ ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, sü. 2891, l. 196.

³⁴ ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, sü. 43, l. 317.

³⁵ ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, sü. 2891, l. 56.

ilma ühegi relvata. Umbes 1/2 versta kaugusel mõisast ruttas neile vastu Karinu sulane Treueri Jüri Jaan, kes teatas peremeeste sattumisest haagikohtuniku ja sõjaväe võimusesse ning kutsus sulaseid üles ruttama, sest vangistatud pekstakse.³⁶ Käesoleval korral teade peksmisest ei vastanud tõele, kuid mõisavõimude ja politsei kätte langenud talupoegade peksmine oli nii tavaline, et selles polnud põhjust ka nüüd kahelda. Nii oli tekkinud haagikohtuniku tegevuse tagajärjel olukord, kus sulased otsustasid tingimata tegevusse astuda ja nimelt vangistatud meeste vabastamiseks. Sulased ruttasid nüüd, kuid ärevuses jäi organiseerimata rünnaku tegelik teostamine. Varustanud end mõisa juures teivastega, tungisid esimesed kohalejõudnud sulased (8—10 meest) mõisa õuel asuvate sõdurite kallale, ootamata suurema hulga kohalejõudmist. Puhkes äge võitlus sulaste ja sõdurite vahel, milles esimesed tarvitasid teibaid, teised aga tääki ja püssipära. Et sõdurid olid ilmses ülekaalus, siis kujunesid ka võitluse tulemused sulaste kahjuks. Kolm Karinu meest: Sassi Jaani Juhan, Eeriku Mihkli Jaan ja Paavo Jaani Juhan ning üks Orina sulane — Matsi Kaarli Jaan said haavata ja langesid vang. Surma sai Orina sulane Uustalu Kaarel.³⁷ Säärases olukorras ei teostanud hiljem kohalejõudnud talumehed enam rünnakut. Küll aga kogunes neid teivastega varustatuna suurel hulgal mõisa ümbrusse. Kartes talupoegade rünnakut, laskis haagikohtunik sõduritel püssid laadida ning valmistus talupoegi püssitulega vastu võtma.³⁸ Mõisaõuel haagikohtuniku võimusesse jäänud taluperemehed kuulati üle ning lasti siis vabaks tingimisel, et nad ei liitu vastuhakkajatega. Kaitseseisundisse jäid talupojad kuni pimeduse saabumiseni, mil koju mindi.

Tundes sõjaväe ülekaalu, püüdsid karinulased ja orinalased oma võitlusrinnet tugevdada. Sel eesmärgil sõitsid Karinu sulane Tõnu Tõnu ja Karinu peremees Kure Jaan ning Orina sulased Toho Jüri Mart ja Kõrtsi Mardi Joosep Võhmuta mõisa, et sealseid sulaseid appi kutsuda. Need aga ei tulnud.³⁹ On võimalik, et abisaamine läks nurja mõisaametnike vahelesegamise tõttu.

13. septembril kogunes veel enam talupoegi kui elmisel päeval mõlemast mõisast Karinusse, kusjuures nad olid varustatud enesekaitseks teivastega, mille otsa oli mõnel löödud raudteravik. Ka sel päeval ei olnud sulastel mingit mõisa ründamise mõtet. Haagikohtunik püüdis mõningaid talupoegi sõjaväe abil vangistada, mis aga talupoegade õigeaegse taganemise tõttu nurjus. Haagikohtunikule paistis olevat kindel, et ta senise sõjaväehulgaga talupoegade vastupanu murda ei suuda, pealegi saabusid talle teated, et karinulaste ja orinalastega on liitunud mõningate teiste mõisate talupojad. Sellises olukorras nõudis Baer kuber-

³⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, sü. 43, l. 356.

³⁷ ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, sü. 43, l. 356.

³⁸ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, sü. 159, l. 28.

³⁹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, sü. 43, l. 356.

manguvalitsuselt 300-mehelist abiväge.⁴⁰ Niisuguse väeüksuse Karinusse saatmist taotles ka tsiviilkuberner sõjaväevõimudelt,⁴¹ kuid sõjakuberner Spiridov sai lubada tunduvalt vähem. Lisaväeüksust siiski enam polnud vaja, sest sulased hakkasid loobuma vastupanust. Nad oli kaotanud lootuse oma nõudmisi läbi suruda, sest mõisavõimude selja taga seisis sõjavägi, pealegi ei õnnestunud neil väljastpoolt abi saada. On võimalik, et talupojad said teada ka haagikohtuniku taotlusest uusi vägesid kohale tuua. 14. septembril alustasid orinalased uuesti mõisatööde tegemist⁴² (mis olid ajuti täiesti katkenud), kusjuures nende teatud mõju avaldas ka kohalik kihelkonnakohtunik, kes 14. septembril Orina mõisasse kokkukäsitatud talurahvale lubas nende väljaastumise mõisavõimude vastu andestada ning nende põhjendatud kaebused rahuldada.⁴³ Tegelikult ei tehtud ühte ega teist. 14. septembril alustati öist rehepeksu osaliselt ka Karinus.⁴⁴

Karinulased ja orinalased pidid oma võitluse lõpetama vastaspoolse ülekaalu tingimustes, kuid nad säilitasid täieliku veendumuse oma võitluse eesmärkide õigsusest. Mida nad järgnevalt mõisale tegid, tegid nad ainult sunni mõjul. Talurahva vaenulikkus suhtumist tundis haagikohtunik väga hästi, seepärast hoiti ka sõjaväge Karinus edasi. Selle viimane osa lahkus alles oktoobri lõpul.

Karinu ja Orina talupoegade võitlus mõisavõimude vastu tuli arutlusele kubermanguvalitsuse korraldusel Viru-Järva meeskohus ning kohtuprotsess kestis 7 oktoobrist kuni 14. detsembrini 1805. Kohtu otsus, mis kinnitati väheste muudatustega Eestimaa Ülemmaakohtu poolt 1806. a. jaanuaris, oli äärmiselt karm. Kolmele mehele — Evarti Aadule, Tõnu Tõnule ja Sassi Jaani Juhanile — määrati 40 paari vitsu ja eluaegne sunnitöö Siberis. Kuuele mehele — Nugo Toomale, Eeriku Mihkli Jaanile, Jaani Hansu Mardile, Kõrtsi Mardi Joosepile, Toho Jüri Mardile ja Kaarli Matsi Jaanile — määrati 40 paari vitsu ja 2 aastat sunnitööd. Kuuele mehele määrati 40 paari vitsu, kolmele mehele 30 paari, kahele 20 paari ja kahele 10 paari vitsu. Kokku langes karistuse alla 22 meest, nende hulgas 1 peremees.⁴⁵

3.

Kõige silmapaistvamaks episoodiks Eestimaa talurahva võitluses feodaalse rõhumise vastu a. 1805 kujunes Harjumaal asetseva Kose-Uuemõisa sulaste võitlus, millega liitusid mitmete teiste

⁴⁰ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, sü. 159, l. 24.

⁴¹ Sealsamas, l. 30—31.

⁴² ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, sü. 2891, l. 86.

⁴³ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 75, l. 328.

⁴⁴ ENSV RAKA, f. 862, nim. 1, sü. 2891, l. 115.

⁴⁵ ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, sü. 43, l. 360—375.

mõisate talupojad. Võitlus algas 11. septembri õhtul, mil Kose-Uuemõisa sulased loobusid öisest rehepeksust.⁴⁶ Nagu mõned sulased hiljem kohtulikul ülekuulamisel kinnitasid, oli neil vastupanu mõte tekkinud juba ammu ja järk-järgult küpsenud. Sulaste algavale võitlusele püüdis kohalik mõisnik C. v. Tiesenhausen sellega hoopii anda, et ta järgmisel päeval arvatava «ässitaja» Kõlli Tooma laskis vangistada Tallinna võimude kätte saatmiseks. Nagu hiljem kohalik uurimine näitas, ei etendanud Kõlli Toomas siin erilist «ässitaja» osa. Ta oli aga mõjukas mees, talurahva võitlusest hästi teadlik ja hakkas sellest ka ise innukalt osa võtma. Mõisavõimude viha oli ta oma trotsliku käitumisega juba varem endale tõmmanud. Kõlli Tooma Tallinna saatmisest ei tulnud aga midagi välja, sest saanud kuulda Kõlli Tooma vangistamisest ja Tallinna saatmisest, ratsutasid 40—50 sulast Kõlli Toomale ja valitsejale järele ning vabastasid Tooma umbes 10 versta kaugusel Kose-Uuemõisast.⁴⁷ Sündmus Kõlli Toomaga teravdas ainult sulaste ja mõisa vahekorda. Tema vabastamine oli sulaste võit, nad tundsid oma jõudu kasvavat. Tagasi pöördunud, kinnitasid nad mõisavõimudele, et kuna üks nende inimestest on süütult vangistatud ja tahetud linna viia, siis nemad enam öösi mingil tingimusel rehte ei peksa.⁴⁸ Päeval aga olid nad valmis tööd tegema. Pärast öise rehepeksu lõpetamist pöörasid Kose-Uuemõisa mehed kohe tähelepanu võitlusrinde laiendamisele, mis andis ka tulemusi. Nendega liitusid Kirimäe ja Ravila mõisa sulased, lõpetades öise rehepeksu ning lubades Uuemõisa mehi nende võitluses toetada. Samal ajal tegutses ka Tiesenhausen. 18. septembril teatas ta sulaste tõrkumisest kubermanguvalitsusele ning palus sealt abi «mässajate» vastu.⁴⁹ Kubermanguvalitsuse ülesandel saabus 20. septembril Kose-Uuemõisa Lõuna-Harju haagikohtunik F v. Vietinghoff ülesandega asja uurida ja sulaste vastupanu murda.⁵⁰ Vietinghoff mingit erilist uurimist ei teostanud. Saanud olukorra kohta informatsiooni mõisaomanikult, käsutas ta järgmiseks hommikuks peremehed ja sulased mõisa. Peremehed läksid otse mõisasse, kus haagikohtunik püüdis neile tagajärjetult survet avaldada, et nad sulaseid sunniksid öösiti rehte peksma. Sulased kogunesid aga enne mõisast 2 versta kaugusel olevasse Kuivajõe kõrtsi, kus vahetati mõtteid käitumise üle mõisas. Karistustega ähvardades nõudis haagikohtunik kohalejõudnud sulastelt vastupanust loobumist, kuid tagajärjetult. Siis muutis Vietinghoff taktikat ning püüdis sulaseid üksikult enda juurde tuppa kutsuda. Sulased mõistsid, et niisugust tuppa kutsumist vajas Vietinghoff selleks, et andmeid koguda juhtivate meeste kohta ja need vangistada. Ka peksa-

⁴⁶ ENSV RAKA, f. Harju meeskohus, nim. 1, sü. 1700, lk. 369.

⁴⁷ Sealsamas, l. 370.

⁴⁸ ENSV RAKA, f. 861, Harju meeskohus, nim. 1, sü. 1700, lk. 125.

⁴⁹ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, sü. 1700, l. 37.

⁵⁰ ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 900, l. 954—957.

saamine võis ähvardada sulaseid. Seepärast keegi sisse ei läinud. Sulased teatasid, et kui haagikohtunikul on neile midagi öelda, siis tehku seda kõigi ees. Just sel momendil ilmus ratsa kohale umbes 40 Ravila sulast Uuemõisa meeste kutsel neid abistama. Haagikohtunik mõistis nüüd, et sulaste vastupanu murdmine on ebaõnnestunud. Kasutada mõisaametnike abi sulaste vangistamiseks oli aga ohtlik. Et vabaneda sõjakaks muutuvatest sulastest, käskis haagikohtunik neil ära minna. Veel samal päeval teatas ta kubermanguvalitsusse olukorrast Kose-Uuemõisas ning rõhutas sõjaväe kohaletuleku vajadust.⁵¹ Tsviilkuberner nõudis sõjaväevõimudelt 250 mehe saatmist Uuemõisa 10-päevase proviandiga,⁵² kuid sõjaväe vähesuse tõttu Tallinnas oli võimalik välja saata 104 meest, nende hulgas 94 sõdurit, 6 allohvitseri ja 4 ohvitseri eesotsas kapten J. Muskeiniga. Ühtlasi komandeeriti Uuemõisa kubermanguvalitsuse nõunik parun F. v. Rosen, kelle käsutusse pidi minema mainitud sõjaväeüksus. Rosen koos Eestimaa Commissariusi fisci J. C. Holtziga lahkus Tallinnast pärast sõjaväeüksust ja saabus Uuemõisa enne sõjaväe sinnajõudmist, reedel, 29. septembril kell 8 õhtul. Ärevas olukorras oli tolele ajaks Uuemõisa saabunud rida ümbruskonna mõisnikke.⁵³ Mis puutub sõjaväe tulekusse, siis ei jäänud see saladusse. Sulased, kes ööbisid Uuemõisa Mäe rehes, said sellest teada neljapäeva õöl vastu reedet ja levitasid seda teadet. Järgmisel päeval Uuemõisa sulased enam tööle ei läinud, vaid varustanud end teivastega, mille otsas olid raudteravikud, mõned koguni püssidega, kogunesid Kuivajõe kõrtsi juurde. Siit läksid saadikud Kirimäele, Ravilasse ja mujale abi otsima.⁵⁴ Kirimäe ja Ravila mehed saabusid juba samal päeval Kuivajõe, mitmed neist olid varustatud tulirelvadega. Sulased asusid seisukohal, et sõjaväe vastu tuleb end kindlasti kaitsta, mitte kedagi välja anda ega nõudmistest loobuda. Paar meest sõitis Tallinna, et sealt Liivimaa talurahvaseaduse raamat muretseda, millele oleks võimalik tugineda, oma nõudmisi õiguslikult põhjendada.⁵⁵ (Selle muretsemine aga ei õnnestunud.) Öösi läks enamik sulaseid koju, ning öö vastu 30. septembrit möödus väliselt rahulikult, kuigi ta oli täis ärevust nii mõisas kui ka ümbruses.

Laupäeva hommikul kell 9 jõudis kohale sõjaväeüksus eespool mainitud koosseisus ning sai kohe Rosenilt korralduse olla võitlusvalmis.⁵⁶ Sõjaväe tuleku ootel oli Rosen käsutanud mõisa talurahvakohtunikud ja taluperemehed, keda ta nüüd sõjaväe kohaloleku tingimustes püüdis välja mängida sulaste vastu. Talurahvakohtunikelt nõudis Rosen, et need oma mõju maksma panek-

⁵¹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, sü. 159, lk. 65.

⁵² Sealsamas, l. 97

⁵³ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, sü. 1700, l. 74—75.

⁵⁴ Sealsamas, l. 202, 217, 231.

⁵⁵ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, sü. 1700, l. 319.

⁵⁶ Sealsamas, l. 75.

sid ja nõuaksid sulastelt tõrkumise lõpetamist, samuti pidid nad püüdma «ässitajaid» vangistada ja nad välja andma. Pärast talurahvakohtunikke taheti käsile võtta peremehed, kuid just nende kogunemise ajal mõisa õue saabus teade, et Kuivajõe kõrtsi poolt on saabumas sulaste kolonn.⁵⁷ Sulased olid uuesti kogunenud Kuivajõe kõrtsi juurde laupäeva hommikul. Peale Uuemõisa meeste oli seal sulaseid Kirimäelt, Ravilast, Ojasuult ja mujaltki. Asudes Roseni käsu kohaselt teele mõisa, varustasid sulased end teivastega ning jäid ka nüüd otsuse juurde end kindlasti kaitsta. Kui Rosen nägi relvastatud sulaste hulka tulemas, laskis ta sõjaväekomando mõisa õuel lahingukorda seada ja püssid lahingupadrunitega laadida. Samal ajal nõudsid Vietinghoff ja Holtz, et peremehed mõjustaksid sulaseid võitlust mõisa vastu lõpetama. Peremehed aga põiklesid selle ülesande täitmisest kõrvale. Rosen ei julgenud nii suurt relvastatud sulaste salka mõisa õue lasta, kus need oleksid võinud kergesti lähivõitluses sõdurite suhtes ülekaalu saavutada. Ta läks neile ise vastu ja kohtas neid 300—400 sammu kaugusel mõisast, kus sulased hurraa-hüüetega talle vastu valgusid. Rosen nõudis, et sulased oma relvad enne läbirääkimiste algust maha paneksid. Seda sulased ka tegid ja jagunesid siis kahte rühma, kusjuures teibad asetati virna rühmade vahele, nii et neid saaks kergesti jälle kätte. Kui Rosen küsis, miks nad on vastu hakanud, vastasid sulased vihaselt, et nad pole nõus öösi rehte peksma ega ole ka rahul Eestimaa talurahvaseadusega, mis pole keisri poolt kinnitatud, vaid on mõisnike tehtud. Et Rosen oli üksi vihaste sulaste ees, pidas Vietinghoff vajalikuks temale rühma sõdureid ühes ohvitseriga järele saata. Samuti siirdusid sinna Vietinghoff ja Holtz. Rosen püüdis järgnevalt sulastele näidata nende vastupanu «õigusetust» ja et nad on «ässitajate» poolt eksiteele viidud ning et talupoegadele väljajagatud eestikeelne Eestimaa talurahvaseadus on ainus siin kubermangus kehtiv seadus. Talupoegadel olevat võimalus oma põhjendatud kaebused esitada kihelkonnakohtusse, nendele olevat kindlustatud, kui nad pole rahul kihelkonnakohtu otsusega, võimalus edasikaebamiseks. Kuid seni, kuni asi pole veel otsustatud, tuleb neil kõik mõisakoormised täita. Rosen kinnitas, et kui kuulekust ei saavutata muidu, siis rakendatakse sulaste vastu sõjaväge. Kuid sulased olid oma nõudmiste õigsuses täiesti veendunud ja küsisid Rosenilt irooniliselt, kuhu on jäänud need kaks vankrikoormat trükitud seaduseraamatuid, mis keisri poolt Peterburist Tallinna saadeti. Nad teadvat väga hästi, et mõisnikud neid seaduseraamatuid varjavad ja on nende asemel andnud talupoegadele omatehtud regulatiivi. Sulased kinnitasid veel, et kuna Vene riik seisab ühe monarhi võimu all, siis peavad ka kogu riigis olema ühed ja samad seadused. Kuna sulaste meeolelu muutus järjest ärevamaks ja senised võtted olid sulaste suhtes liiva jooksnud, püüdis Rosen näi-

⁵⁷ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, sü. 1700, l. 76.

data, et regulatiiv on riigivõimu kaitse all (nagu see tegelikult oligi) Ta teatas, et Eestimaa kubermanguvalitsus on 28. septembril andnud välja publikaadi, mis käib siinse regulatiivi kohta. See publikaat on antud keisri korraldusel ja loetakse pühapäeval kirikus ette. (Rosen muidugi ei öelnud, et publikaat anti mõisnike nõudmisel.) Kirikusse saatmine ei rahuldanud sulaseid kaugeltki. Vihaga küsisid nad, milleks on sõjavägi kohale toodud. Nad ütlesid otseselt, et sõjavägi on mõisnike käsutuses, ja kinnitasid, et senikaua kuni sõjavägi jääb mõisasse, pole nad nõus mõisatöid tegema, ning nõudsid sõjaväe äraviimist. Sulaste ägedus kasvas ja hulgalised vahelehood härraste seletustele tugevnesid, nii et need endi kuuldavaks tegemiseks pidid karjuma. Kartusest sulaste kasvava viha ees otsustasid nad tagasi pöörduda ning läksid pärast kolm tundi kestnud sõnalahingut ühes sõjaväesalgaga tagasi mõisa. Sulased haarasid oma teibad ja läksid hurraa-hüüetega tagasi Kuivajõe kõrtsi juurde.⁵⁸ Jõu ülekaal näis olevat sulaste poolel. Rosen pidas sõdurite arvu ja nende laskemoonatastavara liiga väheseks, et vastu astuda sulaste lagedal väljal, veel vähem rünnata Kuivajõe kõrtsi. Tundes oma positsiooni nõrkust saatis Rosen veel samal õhtul kiirkäskjala Langelli juurde ning palus kiiresti uue, 200—300-mehelise sõjaväekomando kohalesaatmist.⁵⁹ Kartes võimalikku rünnakut sulaste poolt, laskis Rosen mõisa ümber välja panna valvepostid. Ka sulased panid omalt poolt välja ratsa-valvepostid, et olla üllatuste eest kaitstud. Õhtuhämaruses aga lahkusid sulased Kuivajõe kõrtsi juurest ja läksid koju, kuid oli otsustatud esmaspäeval tagasi tulla.

Suuri lootusi oma võimu kindlustamiseks ja talurahva vastupanu murdmiseks pani Rosen mõisnike liitlasele kirikule. Kose pastorile tegi ta ülesandeks pidada jutlus, mis mõjustaks sulaseid tõrkumist lõpetama. Peale selle tuli lugeda kantslist ette kubermanguvalitsuse publikaat ja jagada eestikeelsed eksemplariid talupoegadele välja. Rosen, Vietinghoff ja Holtz ilmusid ka ise kirikusse, et näha oma silmaga tulemusi. Kuid tulemused olid nende ootustele vastupidised. Pastori noomival jutlusel polnud loodetud mõju, jutluse lõpul hakkas talurahvas koguni avalikult rahulolematust avaldama. Kui lõppeks pastor veel kubermanguvalitsuse publikaadi ette luges, käis läbi kiriku vihane protestiavalendus.⁶⁰ See oli omamoodi demonstratsioon kogu talurahva poolt, sest kirikus oli mitte üksnes sulaseid, vaid ka peremehi ning naisi. Talurahva rahulolematust publikaadiga oli arusaadav, sest selles kinnitati, et Eestimaa talurahvaseadus on täiesti õige ning kehtiv seadus, seega ka kõik need koormised, mis olid selles seaduses fikseeritud. Seadusele vastupanijaid ähvardati karmide karistustega ja lõpuks nõuti kõigilt talupoegadelt täielikku kuule-

⁵⁸ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, sü. 1700, l. 77—85.

⁵⁹ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, sü. 1700, l. 86.

⁶⁰ Sealsamas, l. 89.

kust mõisa suhtes.⁶¹ Olukord kirikus oli igatahes nii ärev, et Rosen, Vietinghoff ja Holtz pärast jumalateenistust pidid salaja hiilima Uuemõisa, sõjaväe kaitse alla. Sulaste vastupanumõte oli jäänud kõigutamatuks ning pühapäeva õhtupoolikut kasutasid Uuemõisa sulased selleks, et võitlusrinnet veelgi laiendada, uusi mõisaid kaasa tõmmata. Uuemõisa saadikud läksid Habajasse,⁶² et sealseid sulaseid esmaspäevaks Uuemõisa kutsuda — appi sõjaväele vastu panema, kui selleks on vajadus. Habaja saadikud viisid Uuemõisa meeste ülesandel kutse Uuemõisa tulekuks Kuimetsa⁶³ ja sealsed sulased viisid kutse edasi Kaiusse⁶⁴. Uuemõisa sündmustest läksid teated kaugemale ka kirikuliste kaudu. Ümbuskonna mõisates levisid kuuldused, et esmaspäeval loetakse Uuemõisas ette uus seadus, mis on sealsete sulaste võitluse vili. Uuemõisa kogunevate sulaste kaitseks olevat sealsetel sulastel tagavaraks 120 püssi ja küllaldasel määral teibaid.⁶⁵

Otsustavaks päevaks Kose-Uuemõisa sulaste võitluses kujunes esmaspäev, 2. oktoober. Kella 10 paiku hommikul saabus Rosenile kiri tsiviilkubernerilt, milles ta teatas, et võimatu on niipalju sõdureid saata, kui see oli nõudnud, kuid vähem sõjaväeüksus on saabumas. Tsiviilkuberner Langelli poolt lubatud abi jõudis kohale kella 2 ja 3 vahel ning koosnes 86 sõdurist kahe ohvitseri juhtimisel.⁶⁶

Sulaste kogunemine Kuivajõe kõrtsi juurde algas uuesti esmaspäeva hommikul. Sinna kogunes mehi Uuemõisast, Kirimäelt, Ravilast, Kaiust, Kuimetsast, Triigilt, Kautjalast, Alaverest, Inglisele, Ojasuult, Harmist ja Habajast ning mujaltki. Enamik neist oli varustatud teivastega, mis saadi Kuivajõe kõrtsi juurest, kuid mitmel olid kaasas püssid ja mõnel püstol. Otsese rünnaku plaani mõisa ja sõjaväe vastu polnud talupoegadel ka esmaspäeval. Kuid nad otsustasid minna mõisa ilmselt selleks, et saavutada positiivset lahendust nii öise rehepeksu kui ka talurahvaseaduse küsimuses. Talupojad olid valmis end kaitsma iga vägivallakatse vastu. Kui Rosen nägi relvastatud sulaste hulka, keda ta hindas 400—500 meheni,⁶⁷ üle välja mõisale lähenemas, andis ta kapten Muskeinile käsu viia sõjaväekomando enamik talupoegade vastu ja seada see umbes 100 sammu kaugusele üles lahingurivis. Rosen andis käsu nõuda, et talupojad oma relvad maha paneksid ja kui nad seda kohe ei tee, siis viivitamatult tulistada. Sõdurite tulekul hargnes sulaste mõisale lähenev kolonn arvatavasti varem kokkulepitud plaani kohaselt pikaks

⁶¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 75, l. 351—352.

⁶² ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, sü. 1700, l. 290.

⁶³ Sealsamas, l. 255—256, 291.

⁶⁴ Sealsamas, l. 163.

⁶⁵ Sealsamas, l. 261.

⁶⁶ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, sü. 1700, lk. 91.

⁶⁷ Tõenäoliselt võis sulaste arv kõikuda 250—300 mehe vahel.

reaks, kusjuures kaks meest seisis kõrvuti. Sel viisil püüti nähtavasti võimaliku kokkupõrke puhul raskendada tabamist sõdurite poolt. Ainult keskele jäi suurem salk. Olulist osa talupoegadele veresauna korraldamises etendas sõjaväeüksuse ülem Muskein. Vihates talupoegi kui oma klassivaenlasi samuti nagu Rosengi ja pidades nende jõudu tühiseks, viis ta sõdurid ainult 20 sammu kaugusele. Sellelt liinilt astus ta 10 mehega veel mõned sammud edasi ja nõudis relvade mahapanemist,⁶⁸ millest aga talupojad aru ei saanud ja mida nad vaevalt oleksidki täitnud. Äärmiselt pinevas õhkkonnas viskas oma teiba käest juba elatanud teosulane Neitsima Mart, ruttas kapteni juurde, langes põlvili ja haaras kapteni jalgade ümbert kinni. Neitsima Mart oli teistele sõdurite lähenedes öelnud, et läheme ja palume ohvitseri käest armu.⁶⁹ Et teised sulased seda mõtet ei pooldanud, asus ta selle teostamiseks üksi. Kapten tõukas ta aga toorelt pikali ja andis käsu tulistamiseks.⁷⁰ Sulased asusid silmapilkselt rünnakule. Esimesena langes kapten, kes kukkus teadvusetult maha Kaiu sulase Luige Mardi teibalöögist pähe.⁷¹ Hiljem jagasid talle hoope veel mõned teisedki sulased. Talupoegade ridadest tuleva tulistamise tagajärjel langes allohvitser J. Filippov Sulased, kes ründasid sõdureid teivastega, löid oma hoogsa pealetungiga taganema sõdurite vasema tiiva ja samuti ka tsentrumi. Võitluse käigule otsustavaks sai väeüksuse parem tiib, kes avaldas kindlamat vastupanu ja kindlustas endale võimaluse pidevaks tulistamiseks. Viimane toimus küll huupi ja talupoegade tabamine nende kiire liikumise tõttu oli raskendatud, kuid talupoegadele mõjus see tugevasti häirivalt, mistõttu mitmed sulased pagesid peatselt võitlusväljalt. Tänu sõdurite parema tiiva vastupanule oli varsti võimalik ka teistel sõduritel end võitluseks korraldada ning avada talupoegadele tuli. Pärast $\frac{3}{4}$ tundi kestnud ägedat võitlust tõmbusid sulased lahinguväljalt tagasi Kuivajõe kõrtsi poole, võttes kaasa oma haavatud. Ka sõjaväekomando tõmbus tagasi mõisa.⁷² Kuivajõe kõrtsi rünnata sõjaväeüksus ei julgenud.

Mis puutub kaotustesse, siis sulaste pooltel sai surma 6 inimest: Kõnnukse Jaani Madis Uuemõisast, Kangru Peetri Mikk Ravilast, Hansu Tõnu Madise Evart Ojasuult, Pärtli Aadu Tõnu Hindrek Triigilt, Tõnsu Jaani Tõnu ja Vade Jaani Berend Kaiust. Üks raskesti haavatud sulane — Kangru Jaani Tõnu Uuemõisast — langes vangi ja suri hiljem.⁷³ Teiste haavatute arvu ei saa kindlaks määrata, sest talupojad varjasid oma haavata saamist. Rosen hindas haavatute arvu kolmekümnele, mis oli tõenäoliselt suurendatud talupoegade hirmutamiseks. Sõjaväekomandost said

⁶⁸ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, sü. 1700, l. 93.

⁶⁹ Sealsamas, l. 308.

⁷⁰ Sealsamas, l. 248.

⁷¹ Sealsamas, l. 252.

⁷² ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, sü. 1700, l. 92—94.

⁷³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, sü. 159, l. 156—157.

surma kapten Muskein ja allohvitser Filippov ning haavata 10 meest. Talupoegade vastu tulistati välja 564 padrunit.⁷⁴ Võitluses langenud talupoegade laipu nende omastele välja ei antud. Talupoegade hirmutamiseks pandi nad mõneks päevaks välja mõisa rehti ja aeti siis soomülkasse.

Roseni ja Muskeini poolt organiseeritud veresauna tagajärjel langes küll sulaste võitlusmeeleolu, kuid see polnud veel murtud. Enamik sulaseid läks pärast lahingut koju, kuid osa jäi veel Kuivajõe kõrtsi. Mõisa tööle esialgu ei mindud. Kose-Uuemõisas valitses pärast lahingut üsna ebakindel meeleolu ning sulased jäid edasigi kardetud jõuks. Mõisa saabusid ärevad teated, et sulased organiseerivad uusi abijõude ja et mõne päeva jooksul võib sulaste hulk tõusta mitme tuhandeni, kes teostavad siis juba rünnaku mõisale ja löövad sõjaväeüksuse puruks. Selle tagajärjel haaraks üleštõus kogu Eestimaa ja võimalik, et ka Liivimaa. Ja mõisnikud nõtitaks siis halastamatult maha.

Sellises ebakindlas olukorras pani Rosen peamise lootuse välja-pääsuks ja talurahva vastupanu murdmiseks sõjaväekomando suurendamisele. Veel 2. oktoobril saatis ta tsiviilkubernerile kirja, milles nõudis uue sõjaväeüksuse kohalesaatmist, senistele sõduritele uut laskemoona, uut julget ülemat Muskeini asemele (siinsed olevat liiga noored ja kartvat võitlust) ning kahte suurtükki ühes kartetšidega.⁷⁵ Langell pidas lisasõjaväeüksuse kohalesaatmist väga vajalikuks, sest kui talupoegadel õnnestuks purustada Uuemõisa sõjaväeüksus, võivat sellel väga tõsised tagajärjed olla. Tsiviilkuberner nõudis sõjaväevõimudelt 300 meest ühes suurtükide ja kartetšidega.⁷⁶ Kuid saadi anda ainult mõned suurtükiväelased, 170 madrust, kes olid relvastatud püstolite ja piikidega, ning 113 sõdurit mitmesugustest väeosadest, kes olid varustatud vajalikul määral püsside ja laskemoonaga. Uus sõjaväekomando jõudis Uuemõisa ooberst Hastfehri juhtimisel 4. oktoobril ning tal oli kaasas 2 suurtükki ühes kartetšidega.⁷⁷ Nüüd oli jõu ülekaal läinud täielikult Roseni poolele. Sulased Uuemõisas ja selle ümbruskonna mõisatest pidasid siitpeale edasist vastupanu ja võitlust lootusetuks. Et sisendada hirmu ümbruskonna talurahvasse, et koguda kindlaid andmeid ümbruskonna mõisatest sealse olukorra kohta ning vangistada isikud, keda vajalikuks peeti, saatis Rosen 10-mehelise ratsakomando läbisõidule mõisast mõisa. Komando koosnes madrustest, oli relvastatud püstolite ja piikidega ning pidi meenutama kardetud kasakaid.⁷⁸ Talurahva vastupanu murdmiseks laskis Rosen mõisaametnike ja kohtumeeste kaudu teatada, et kui need, kes on osa võtnud võitlusest võimude vastu, ilmuvad ise mõisa ja end vaba-

⁷⁴ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 75, l. 412.

⁷⁵ ENSV RAKA, f. 29, nim. I I, sü. 159, l. 126—127.

⁷⁶ Sealsamas, l. 128—129.

⁷⁷ ENSV RAKA, f. 861, nim. I, sü. 1700, l. 102.

⁷⁸ ENSV RAKA, f. 861, nim. I, sü. 1700, l. 103.

tahtlikult võimu kätte annavad, võivad nad saada kergema karistuse või karistusest koguni vabaneda. See oli Roseni poolt mõeldud selleks, et saada sulaste võitluse kohta vajalikke andmeid ning vangistada juhtivad mehed. Nähes vastupanu jätkamise lootusetust ning lootes karistuse kergendamist, hakkasid sulased tulema mõisa ülekuulamisele. Sel teel vangistati ka arvatavad «ässitajad». 7 oktoobril tuli ratsakomando ringreisilt tagasi Uuemõisa ning teatas rahu valitsemisest kõigis ümbruskonna mõisates. 8. oktoobril saatis Rosen uue sõjaväekomando, mis koosnes 20 madrusest, ümbruskonna mõisatesse samal otstarbel kui eelmiseги. Tagasi pöördunud 11. oktoobril, teatas see, et talupojad on asunud kõikjal mõisatööde tegemisele.⁷⁹

Et sulaste vastupanu oli murtud, saatis Rosen osa sõjavägedest 8. oktoobril Tallinna tagasi ühes viie vangistatud talupojaga. Kuid pidades olukorda siiski veel ebakindlaks, jättis ta kohale veel 173 sõdurit ühes vajalike ohvitseride ja 2 suurtükiga. Kuulekuse kindlustamiseks pooldas ta koguni mõnedesse mõisatesse sõjaväeüksuste, võimaluse korral just kasakate paigutamist. Sõjaväe paigutamist alaliselt mõisatesse ei pidanud tsiviilkuberner otstarbekaks, sest see tekitab asjatut ärevust talurahva hulgas. 11. oktoobril, kuna paistis, et talurahva vastupanu on täielikult murtud, lahkusid Uuemõisast Vietinghoff, Holtz ja järgmisel päeval ka Rosen ning ülejäänud sõjaväekomando.⁸⁰

Pärast Kose-Uuemõisa ja naabermõisate talupoegade võitluse mahasurumist sõjalise jõu abil algas kubermanguvalitsuse korraldusel Harju meeskohtus protsess vangistatud sulaste enamiku üle. Protsess algas 9. oktoobril ja lõppotsus tehti 18. detsembril 1805, mis teatud muudatustega kinnitati Eestimaa Ülemmaakohtu poolt 25. jaanuaril 1806. a. Mõisnike klassi võimuorganid tegid otsused sellised, et need vastaksid mõisnike võimu kindlustamise huvidele Eestimaal ning aitaksid mõjuvalt kaasa talurahva antifeodaalse võitluse mahasurumiseks.

Kõrgeim karistus — 40 paari vitsu ja eluaegne asumine Siberisse — määrati Kaiu sulastele Luige Mardile ja Penti Tõnule. Esimene neist oli maha löönud kapten Muskeini ja teine, võideldes talupoegade esiridades, oli sõdureid püssist tulistanud.

20 paari vitsu ja eluaegne sunnitöö Siberis määrati Kõlli Toomale Kirimäelt, Kolu Tõnu Juhani Tõnule, Pauna Peerna Maidule ja Siimu Jüri Hansule Uuemõisast. Need olid silma paistnud oma aktiivsusega talurahva vastupanu organiseerimisel ning võtnud otseselt osa võitlusest 2. oktoobril.

15 paari vitsu ja eluaegne sunnitöö Siberis määrati Villandi Jürile Ravilast, Aleksander Maibaumile ja Lutsu Jaanile Kuimetsast; 20 paari vitsu ja 4 aastat sunnitööd määrati Raudsepa Hindreku Jaagule Uuemõisast, 20 paari vitsu ja 3 aastat sunnitööd

⁷⁹ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1. sü. 1700, l. 104—105.

⁸⁰ Sealsamas, l. 105.

Pauna Madise Joosepile Uuemõisast, 15 paari vitsu ning 2 aastat sunnitööd Tõnu Mihklile Ravilast. Peale selle määrati 20 paari vitsu kümnele, 15 paari vitsu kahele, 12 paari vitsu kuuele, 10 paari vitsu ühele ja viis paari vitsu ühele mehele.⁸¹ Kõik 32 karistatud olid sulased.

Kose-Uuemõisa ülestõusust osavõtnud Ingliste meeste karistamist arutas Lääne meeskohus, sest Harju meeskohus oli kooramatud. Lõppotsus tehti 28. veebruaril 1806, mis kinnitati ka Eestimaa Ülemmaakohtu poolt. Kohtuotsuse alusel määrati 40 paari vitsu ja eluaegne sunnitöö Siberis Kaesta Hindrekule, peale selle 30 paari vitsu ja kaks aastat sunnitööd neljale mehele, 30 paari vitsu kahele mehele, 20 paari vitsu kolmele mehele ja 15 paari vitsu neljale mehele.⁸² Neljateistkümnest karistatust olid kõik sulased peale ühe, kes oli peremees. Peale Ingliste meeste kuulus karistatute hulka ka üks Hõreda mõisast pärinev sulane. Kokku määrati karistus niisiis 46-le Kose-Uuemõisa antifeodaalsest võitlusest osavõtnule.

Kohtuotsuse täideviimine kehalise karistuse alal Karinu, Orina, Kose-Uuemõisa ja ümbruskonna talupoegade suhtes toimus Tallinnas raekoja platsil 1806. a. jaanuari lõpust kuni märtsini. Karistusalsused aheldati peksu ajaks raekoja seina külge kättest, jalgadest ning kaelast. Külmadele ilmadele vaatamata rebiti kurnatud keha ülaosa paljaks ning peksti veriseks.⁸³ Talupojad kannsid julma karistust kindlameelselt, nende võitlusvain jäi kõigutamatuks. Siberisse saatmisest pääses sinna määratuist ainult Kolu Tõnu Juhani Tõnu, kellel õnnestus sealpool Moskvat põgeneda.

4.

Talurahva antifeodaalne võitlus Eestimaal 1805. a. tõusis haripunkti septembri lõpul ja oktoobri algul. Kose-Uuemõisa ja ümbruskonna mõisad moodustasid selle võitluse kõige väljapaistvama kolde. Kuid selle kõrval süttisid osalt samal ajal, osalt aga pisul hiljem uued võitluse kolded, mis võrreldes Kose-Uuemõisaga jäid aga kaugelt nõrgemaks. Üheks sääraseks antifeodaalse võitluse koldeks kujunes Palmse mõis juba varemini käärivas Kadrina kihelkonnas Virumaal.⁸⁴ 27 septembril ilmusid Palmes 30 pere-

⁸¹ ENSV RAKA, f. 861, nim. 1, sü. 1700, l. 408—411.

⁸² ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, sü. 43, l. 339.

⁸³ Lähemalt talupoegade karistamisest Tallinnas vt. A. Marguse eespool mainitud artikkel.

⁸⁴ Juba juulis oli siirdunud Kadrina kihelkonnast Jõepere mõisast mõisa aednik Jaan Peterburi, et esitada kaebus-palvekirjad keisrile nii enda kui ka ümbruskonna talupoegade nimel kohaliku mõisarentniku kohta. Viimane oli tuntud talupoegade suure rõhujana ning tema tagakiusamise alla oli langenud ka Jaan. Oma eesmärki Jaan Peterburis ei saavutanud, sest ta vangistati ning saadeti Tallinna kubermanguvalitsusse. Et Jaan oli suure süüdiusega välja astunud «püha» rõhumisõiguse vastu, andis kubermanguvalitsus ta augusti

meest mõisa ja avaldasid oma esindajate kaudu kohalikule mõisnikule parun v. d. Pahlenile rahulolematust Eestimaa talurahvaseadusega, kehtivate mõisakoormistega ning väljendasid tahet saada riigitalupoegadeks.⁸⁵ Pahlen tembeldas need talupojad seaduse-rikkujateks, sest nad olid ilma kutsumata niisugusel hulgal mõisa tulnud, ning kinnitas, et talupoegadel millegi üle nuriseda pole, sest koormised vastavad Eestimaa talurahvaseadusele. Pere-mehed selle vastusega ei rahuldunud. Järgnevalt, pärast oma vahelist nõupidamist, otsustasid nad minna Tallinna ja esitada oma seisukohad kubernerile. Umbes samal ajal alustasid mõisa vastu võitlust ka sulased, nõudes öise rehepeksu eest tööpäevade vähendamist nädalas. Et mõisavõimud sel alal vastu ei tulnud, lõpetasid sulased ise öise rehepeksu.⁸⁶ 4. oktoobril jõudsid 37 talu-peremeest Palmsest eesotsas Ilumäe Jüri Miku Jüri, Reo Jakobi, Jera Juhani ja Kõnnu Madisega Tallinna ning andsid seal tsiviil-kubernerile palvekirja, milles rõhutati, et nende koormised pole maaga vastavuses. Olemasoleva maa suuruse juures nad ei suuda end toita ega kanda mõisakoormisi. Sellisest olukorrast pääsemi-seks palusid nad endid arvata riigitalupoegadeks. Viimases küsi-muses asus Langell kohe eitavale seisukohale, kuid maa suuruse ja koormiste vastavuse osas pidas ta vajalikuks talupoegade läbi-rääkimist rüütelkonna peamehega ning käskis selleks talupoegi jätta oma esindajad Tallinna. Ülejäänud pidid aga kohe koju minema.⁸⁷ Rüütelkonna peamees selgitas vastaval kokkusaamisel talupoegade esindajatele peamiselt Eestimaa talurahvaseadust, andis ka lubaduse uurida Palmse talupoegade koormisi ja käskis neil siis koju minna. Parun Pahlenile teatas ta, et peremeestega tuleb püüda kohapeal ära leppida, Kadrina kihelkon-nakohtunik aga sai ülesandeks uurida talurahva mõisakoormisi

lõpul Kadrina kihelkonnakohtusse. 13. septembril aga tehti kubermanguvalitsuse poolt Jaani küsimuse arutamine ülesandeks Viru-Järva meeskohtule. Kohtulikul ülekuulamisel, nähtavasti enesekaitse eesmärgil, kinnitas Jaan, et ta seisab ühe Peterburis oleva kõrge isiku kaitse all ning et tal on temalt kirjad, milles on fikseeritud talurahva tõelised õigused ja näidatud nende kättevõitmise tee. See kinnitus ei vastanud küll tõele, kuid tekitas võimudes suurt ärevust. Pealegi ütles Jaan, et ta on ka kohalikku talurahvast sellest kirjast informeerinud. Kadrina talurahva käärimine igatahes suurenes, nii et kubermanguvalitsus saatis septembri 2. poolel Rakveresse 100-mehelise sõjaväeüksuse, mis oli esialgselt määratud lisajõuna Karinusse saatmiseks. 27. septembril nõudis siseminister V. P. Kotšubei Jaani ühes seniste ülekuulamismaterjalidega Peterburi, kus ta uuesti üle kuulati. Siseminister nõudis, et kohus teeks Jaani kohta kiiresti ja karmi otsuse ning et ta vähemalt ajutiselt kodukohast ära saadetaks. Viru-Järva meeskohus langetas oma otsuse 3. novembril 1805. Jaan kvalifitseeriti avalikule rahule ohtlikuks meheks, talle tuli anda 30 paari vitsu ning saata siis Siberisse. Selle otsuse kinnitas 8. novembril Eestimaa Ülemmaakohus ja peat-selt ka tsiviilkuberner. Otsus ihunuhtluse kohta saadeti täide Tallinna turul 2. detsembril ja selle järel saadeti Jaan raudus, range valve all Tartu kaudu Siberisse.

⁸⁵ ENSV RAKA, f. 862, nim. I, sü. 3011, l. 150.

⁸⁶ ENSV RAKA, f. 29, nim. I, sü. 159, l. 125.

⁸⁷ Sealsamas, l. 145.

uue talurahvaseaduse valgusel. Kubermanguvalitsuse ja rüütelkonna peamehe taktika seisis selles, et Palmse taluperemeeste võitlust võimalikult kiiresti summutada, sest uue ohtliku võitluskolde kujunemine oli igati ebasoovitav, pidades silmas eriti sõjaväe vähesust.

Nagu kihelkonnakohtunikule uurimisel selgus, polnud Palmse talupoegade koormised maaga vastavuses. Koormised olid kõrgemad, kui seda uus talurahvaseadus ette nägi.⁸⁸ Kuid sellest ei tehtud järeldusi talupoegade kasuks. Lõplikult pidi küsimuse otsustama alles maa mõõtmine ja niikaua oli mõisnikul õigus nõuda seniseid kõrgemaid koormisi. Pahlen aga ei taotlenud peremees-tega leppimist, vaid nende karistamist. Ta esitas kubermanguvalitsusele kaebuse, milles süüdistati peremehi avaliku rahu rikkumises ning kinnitati, et nende vähemik olevat vägivalda ja survevahenditega sundinud peremeeste enamikku võitlusse mõisa vastu. Selle kaebuse andis kubermanguvalitsus arutada Viru-Järva meeskohutusse, kus asja arutamine kestis 18. jaanuarist kuni 5. märtsini 1806. Hoolimata sellest, et meeskohtu poolehoid kuulus oma klasikaaslasele, oli ta kõiki ülekuulamisi arvesse võttes sunnitud oma otsuses kinnitama, et taluperemeeste üritus oli üksmeelne ning et juhtivad mehed polnud mingit sundust või vägivalda teiste suhtes tarvitanud. Sellepärast mõistetigi 48 taluperemehest õigeks 47, kuigi hoiatusega, et nad tulevikus «seaduslikku korda» ei rikuks. Karistusväärseks loeti Ilumäe Jüri Miku Jüri tegevus, kuid lõppotsust tema kohta polnud võimalik teha, sest ta oli end päästnud pagemisega.⁸⁹

Mis puutub Palmse sulaste võitlusse, siis sulased ei peksnud seal teatavasti juba 1805. a. sügiskuudel õõsiti rehte ega tahtnud seda teha ka 1806. a. sügisel. Alles sõjaväe kohaletoomisega murti 1806. a. sügisel sulaste vastupanu. Viru-Järva meeskohus oma otsusega 26. nov. 1806. a. määras kahele juhtivamale mehele Kanguste Jaani Madisele ja Juhani Jaani Jaagule kummalegi 30 paari vitsu, Kõnnu Madise Jürile, Ilumäe Jüri Miku Jüri Joosepile, Peerna Peetri Peetrile, Külaotsa ehk Jüri Tõnu Jakobi Jürile ja Tõnu Jaani Madisele 20 paari vitsu.⁹⁰ Eestimaa Ülemmaakohtu otsuse järgi 15. dets. 1806. a. tuli karistus täide viia Tallinna turul.

Viimased väljapaistvamad võitlused feodaalse rõhumise vastu 1805. a. sügisel toimusid Orgita mõisas Märjamaa kihelkonnas Läänemaal ja Väätsa mõisas Türi kihelkonnas Järvemaal.

Orgita talupojad avaldasid oktoobri algul oma rahulolematust Eestimaa talurahvaseadusega, mida nad ei pidanud õigeks, ning protestisid uute vakuraamatute vastu. Talupojad kinnitasid mõisavõimudele, kihelkonnakohtunikule ja haagikohtunikule, et nad uute vakuraamatute järgi mingil tingimisel käima ei hakka ning

⁸⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. A3, sü. A II 75, l. 450—451.

⁸⁹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 7, sü. 43, l. 501—517.

⁹⁰ Sealsamas, l. 483.

on valmis võitlema eluks või surmaks.⁹¹ Sellepeale pöördus Sise-Läänemaa haagikohtunik W v. Brümmer 6. oktoobril kubermanguvalitsuse poole palvega saata kohale 100-meheline sõjaväeüksus. Ilma sõjaväelise jõuta polevat tal lootust talupoegade vastupanu murda ega juhte vangistada.⁹² Tsviilkuberner otsustas kohale saata Pärnu garnisoni komandost saabunud 100-mehelise väeüksuse ning palus Spiridovi anda sellele kaasa ka suur-tükke vajaliku arvu suurtükiväelastega.⁹³ Väeosa ülem sai käsu talupoegade vastu otsustavalt välja astuda, kui muidu pole võimalik nende vastupanu murda, ning kaitsta kindlalt sõjaväe autoriteeti.⁹⁴ 13. oktoobril oli sõjavägi Orgitas. Talupojad käsutati mõisa ja relvastatud jõudude kohaloleku tingimustes nad pidid alistuma, nõustuma vastu võtma uued vakuraamatud ning maksma ka mõisa poolt nõutavat vilja lisamaksu.⁹⁵ Nii suruti sõjalise jõuga maha Orgita talurahva võitlus. 16. oktoobril sai sõjaväeüksus tsviilkubernerilt loa Tallinna tagasitulekuks.⁹⁶

Väätsa mõisas puhkes sulaste võitlus mõisavõimude vastu seetõttu, et kohalik mõisnik V v. Baranoff, tuginedes Eestimaa talurahvaseadusele, milles oli märgitud, et talupoeg peab mõisa rehed peksma, muutis öise rehepeksu veelgi raskemaks kui seni. Eelmistel aastatel oli pekstud nädalas öösi 3 rehte, kuid 1805. a. sügisel nõudis mõis, et ühel nädalal pekstaks 4 ja teisel 5 rehte. Töö pidi lõpetatama mitte keskhommikuks nagu varem, vaid juba enne seda. Selle järel pidid sulased minema muule tööle. Säärasele öösi ja päeval peaaegu vahet pidamata kestvale tööle sulased kaua vastu ei pidanud ja 9. oktoobril nad tööle ei läinud. Mõisnik pöördus kohe kihelkonnakohtuniku poole, nõudes, et kihelkonnakohus võtaks abinõud tarvitusele sulaste vastupanu murdmiseks ja karistaks tõrkujaid. Kihelkonnakohtunikule pidi olema küllalt selge sulaste ülekurnatus, kuid siiski asus ta kaitsma mõisa nõudeid. Kohus otsustas, et ühel nädalal tuleb peksta ikkagi 4 ja teisel 5 rehte, kusjuures rukkipeks tuli lõpetada hommikul kella 10-ks, odrapeks aga pidi lõpetatama päikese tõusuks.⁹⁷ Pärast kihelkonnakohtu mainitud otsust asusid sulased tööle. Kuid kui 11. oktoobril rehelised rukkirehte kella 10-ks lõpetada ei suutnud, käsutati nad mõisa talli juurde ja seal peksti mõisniku juuresolekul kolm neist — Mihkli Mats, Tõnise Rein ja Villemi Jüri Hans — veriseks. Ülejäänud mehed päästsid end põgenemisega. Nüüd käsutas Baranoff kihelkonnakohtuniku juurde mõisa kupja, aidamehe, talurahvakohtunikud, peremehed ja sulased ning laskis teatada, et sulased on jälle tema käsule vastu hakanud, ei täida tööülesandeid vajalikult, mistõttu neid tuleb karistada. Väätsa talurahva üldiseks taotluseks

⁹¹ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, sü. 159, l. 212.

⁹² Sealsamas.

⁹³ ENSV RAKA, f. 29, nim. 1 I, sü. 159, l. 204.

⁹⁴ Sealsamas, l. 205.

⁹⁵ Sealsamas, l. 283.

⁹⁶ Sealsamas, l. 281.

⁹⁷ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1 I, sü. A II 75, l. 373.

oli tagasi pöörduda endise rehepeksukorra juurde, s. t. kolme rehe juurde nädalas. Kuid kihelkonnakohus seda taotlust ei rahuldanud. Otsustati, et edaspidi tuleb igal nädalal peksta 4 rehte ja seda nimelt öösi. Mis puutub sulaste karistamisse, mida taotles Baranoff, siis soovitas kohus tal selles asjas kubermanguvalitsuse poole pöörduda.⁹⁸ Vaevalt olid sulased koju jõudnud, kui kuuldus, et järgmisel päeval laseb Baranoff nad kõik läbi peksta. Selle mõjul läksid 18 Väätsa sulast 15. oktoobril Lõuna-Järva haagikohtuniku v. Knorringi juurde ja kirjeldasid seal kogu asjakäiku ning palusid neid kaitsta Baranoffi määramise vastu. Asitõendina näitasid Mihkli Mats ja Tõnise Rein oma veriseks pekstud selgi.⁹⁹ Haagikohtunik teatas asjast (nagu ta amet nõudis) kubermanguvalitsusele ja saatis samal päeval Baranoffile kirja, milles rõhutas, et «kaaluvatel põhjustel» ei tule Baranoffil sulaseid selle eest karistada, et nad tema käske ei täitnud.¹⁰⁰ Selles ei tule näha haagikohtuniku poolehoidu sulastele, vaid püüdu sulaste võitlust summutada olukorras, kus mõisniku vägivald kandis kõige tooremat iseloomu. Rehepeksu kord aga jäi Väätsas nii, nagu kihelkonnakohus oli määranud.

*
* *
*

Nagu esitatud käsitus näitab, võttis talurahva antifeodaalne võitlus Eestimaal a. 1805 märkimisväärselt suure ulatuse. Kui V. I. Lenin, iseloomustades vene talurahva antifeodaalset võitlust, ütleb, et talupojad tõusid üles «... lihtsalt sellepärast, et nende kannatus katkes, et nad ei tahtnud surra tummalt ega vastupanuta,»¹⁰¹ siis on see samuti õige ka siinsete talupoegade kohta. Talupojad võitlesid nii, nagu oskasid ja suutsid, kuid nende võitlus lõppes lüüasaamisega. Talurahva võitlus Eestimaal kandis stiihilist iseloomu, ta oli lokaalselt killustatud, ei saanud leida toetust ega juhtimist revolutsioonilise kodanluse ega töölisklassi poolt, sest sääraseid klassijõude siin tollal polnud. Võideldes feodaalse rõhumise vastu ei saanud talurahvahulgad aru Vene tsarismi klassiolemusest. Nad uskusid tsaari õiglusse ja tema heasse tahtesse abistada talupoegi. Kuid just Vene tsarism, kes lähtus aadliimpeeriumi kindlustamise huvidest, aitas siinsetel mõisnikel purustada talurahva antifeodaalset võitlust. Hoolimata sellest, et talurahva võitlus maha suruti, millega seoses langes tohutuid kannatusi eriti väljapaistvamatele võitlejatele, polnud see võitlus siiski asjatu. Ta paljastas suure jõuga feodaal-pärisorjusliku korra kriisi ja kõigutas selle korra aluseid. Talurahvahulkade terav klassivõitlus oli just selleks peamiseks jõuks, mis tingis edasised nihkumised agrarsuhete arengus Eestimaal.

⁹⁸ ENSV RAKA, f. 854, nim. A 3, sü. A II 75, l. 375.

⁹⁹ Sealsamas, l. 373—374.

¹⁰⁰ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1 I, sü. A II 75, l. 372.

¹⁰¹ V. I. Lenin, Teosed, 6. kd., lk. 385—386.

АНТИФЕОДАЛЬНАЯ БОРЬБА КРЕСТЬЯН В ЭСТЛЯНДИИ В 1805 Г

Доц., канд. ист. наук Я. Конкс

Кафедра всеобщей истории

Резюме

В антифеодальной борьбе эстонских крестьян важную роль играет борьба крестьян Эстляндии в 1805 году. Главным событиям этой борьбы посвящен ряд ранее опубликованных статей. В данной статье автор пытается дать обзорный очерк связанных с этой борьбой существенных событий, поскольку недавно исполнилось 150 лет со времени исторической крестьянской антифеодальной борьбы 1805 года.

При написании статьи использованы как ранее известные, так и новые архивные материалы. Несомненно, что основной причиной борьбы крестьян было их тяжелое экономическое положение, но непосредственным поводом послужило аграрное законодательство Лифляндии и Эстляндии. Эта антифеодальная борьба охватила крестьян целого ряда мыз северной Эстонии, но основными очагами следует считать имения Карину и Орина в Ярвамаа и Козе-Ууэмыйза в Харьюмаа.

Крестьянская борьба, в которой ведущую роль играли батраки, была безжалостно подавлена, причем помещики навязали крестьянам известное «Положение о эстляндских крестьянах 1804 г.», которое ни в коей мере не уменьшало крестьянских повинностей. Несмотря на это, борьбу эстляндских крестьян нельзя считать безрезультатной и напрасной, т. к. она, несомненно, способствовала углублению кризиса крепостнической системы и сыграла важную роль в дальнейшем развитии аграрных отношений.

DER ANTIFEUDALE KAMPF DER BAUERN IM JAHRE 1805 IN ESTLAND

J. Konks

Zusammenfassung

Der Kampf der Bauern in Estland im genannten Jahre nimmt einen bedeutenden Platz im antifeudalen Kampf der estnischen Bauern ein. Über die Hauptkampfstellen sind schon in früheren Zeiten eine Reihe Artikel erschienen. Im gegebenen Artikel versucht man im Zusammenhang mit dem vor kurzem verflissenen 150. Jahrestag des genannten Kampfes einen zusammengefaßten

Überblick zu geben. Dabei stützt man sich teils auf schon vorher benutzte, teils aber auf neue archivalische Materialien. Der tiefste Grund des Bauernkampfes war die schwere wirtschaftliche Lage der Bauern, doch zum direkten Antrieb wurde die damalige Agrargesetzgebung in Liv- und Estland. Der antifeudale Bauernkampf ergriff eine Reihe Güter in Estland, wobei die Güter Karinu und Orina in Järvamaa und Kose-Uuemõisa in Harjumaa zu Hauptherden des Kampfes wurden. Der Bauernkampf, in dem die Knechte die Hauptrolle spielten, wurde erbarmungslos von den Machthabern mit Hilfe von Soldaten niedergedrückt, die Gutsbesitzer zwangen den Bauern die Estländische Bauernverordnung vom Jahre 1804 auf, die die ökonomische Lage der Bauern nicht erleichterte. Doch der Kampf war nicht umsonst gewesen. Er erschütterte das bisherige Exploitationssystem, vertiefte die Krisis des Feudalismus und war ein wichtiger Faktor in der weiteren Entwicklung der Agrarverhältnisse.

LISANDEID TALURAHVA PÄRISORJUSEST VABASTAMISE UURIMISELE EESTIS

Dots., ajalootead. kand. L. Loone

Talurahva isiklik vabanemine feodaalsest sõltuvusest toimus teatavasti eri maadel eri aegadel. Selle protsessi konkreetne uurimine on suure teoreetilise tähtsusega, sest see aitab esile tuua feodalismilt kapitalismile ülemineku seaduspärasusi.

Pole huvituseta jälgida talurahva vabastamist pärisorjusest ka nii väikesel territooriumil kui Eesti, kus üleminek feodalismilt kapitalismile toimus kurikuulsal preisi tüüpi teel, omas aga konkreetsetes detailides rea erinevusi nii otsesest Preisi eeskujust kui ka feodalismilt kapitalismile üleminekust Sise-Venemaal.

Kirjandust eesti talurahva pärisorjusest vabastamise kohta on rohkesti, kuid vanad balti-saksa ja kodanlikud eesti autorid esitavad küsimuse kohta kontseptsioone, mis vajavad ümberlükkamist ja korrigeerimist ka faktilise materjali osas.

Balti-saksa autorite põhiseisukoht XIX saj. alguse talurahva-reformide suhtes seisnes selles, et kohaliku aadli enamik olevat kõigiti hoolitsenud talupogade eest, toetanud talurahva edenemist ning oma heast tahtest ja humaansusest kehtestanud seadusi, mis talurahvast igati õnnistanud. Et aga 1816/19. a. seadustega kehtestatud olukord oli talurahvale ilmselt laostav, siis süüdistasid aadli apoloegid selles Vene valitsust, kes olevat vastu aadli tahtmist surunud läbi talurahva vabastamise sellise viisi, mis Baltimaade oludesse polevat sobinud, ja see viinud talurahva raskustesse. Selle seisukoha peakaitsjad H. v Bruiningk reas poleemilistes artiklites¹ ning A. v Tobien ja A. v Gernet oma ulatuslikes töödes Baltimaade agrariseadusandluse kohta² kirjeldavad 1816/19. a. seaduste vastuvõtmise ja kehtestamise käiku, kuid nende poolt toodud faktid on sageli sihilikult valitud auto-

¹ H. Bruiningk, Livländische Rückschau, Dorpat, Riga, Leipzig 1879; Apologetische Bemerkungen. «Balt. Monatsschrift» 1880, lk. 253 jj.

² A. v. Tobien, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert. I Bd., Berlin 1899; A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, Reval 1901; J. L. R. v. Samson-Himmelstiern, Historischer Versuch über die Aufhebung der Leibeigenschaft in den Ostseeprovinzen. «Inland» 1838, Beilage.

rite aadlit idealiseeriva kontseptsiooni tõestamiseks. Aadli omakasupüüdlikkust paljastavate või ka ainult pehmelts kritiseerivate autorite vastu astusid aadli huve kaitsvad ajaloolased välja vihase vaenulikkusega, püüdsid neid halvustada kui materjali ja olusid mittetundjaid jne.

Kodanlik-liberaalseid vaateid eesti talurahva vabastamise küsimuses esitas saksa autoreist E. Loening, kes hea analüüsiga näitas, et talurahva vabastamine Baltimail 1916/19. a. toimus aadli huvides, oli äärmiselt piiratud ja viidi läbi raskemais tingimustes talurahvale kui vabastamine Saksamaal. Oma teravalt poleemilises töös esineb samalaadsete seisukohtadega A. v Agthe, kes ilmekalt paljastab aadli omakasupüüdlikkuse, tema intriigid ja võltsinguid talurahva seadusandluse puhul XIX saj. algul.⁴

Vene autoreist on põhjalikumalt ja faktiderohkelt talurahva vabastamise perioodi käsitletud slavofiil J. Samarin.⁵ Tema paljastused eesti ja läti talurahva vabastamisel ilmnunud balti-saksa aadli omakasupüüdlikkuse ja hoolimatu jõhkruks kohta ning maata vabastamise üsna terav kriitika on kahtlemata progressiivselt hinnatavad. Kuid Samarini enda projekt Baltimaade agraarolude korraldamiseks on reaktsiooniline: tema arvates on vaja siin kehtestada Sise-Venemaal maksev kord ning venestada eesti ja läti talurahvas.

Baltimaade talurahva vabastamise küsimusele pöörasid suurt tähelepanu dekabristid. Põhiline oli nende juures mitte niivõrd faktilise sündmuste käigu käsitlemine kui hinnang siin toimunud protsessile. P. Pestel oma «Russkaja Pravdas» mõistab hukka talurahvale «valebabaduse» andmise, nagu see toimus Baltimail. Jakuškin, N. Turgenev jt., kes tervitasid pärisorjuse kaotamist, jõudsid seisukohale, et vabastamine ilma maata jätab talurahva endiselt viletsusse. Dekabristide seisukohad Baltimaade talurahva vabastamise suhtes olid seega progressiivsed.

Vaidlused Baltimaade talurahva vabastamise viisi üle olid oluliseks võitluse objektiks vene talurahvareformi ettevalmistamisel. Neid vaidlusi on põhjalikult analüüsinud J. Kahk, kelle käsitlemise juurde olgu lugeja siinkohal juhitud.⁶

Oktoobrirevolutsiooni-eelsel perioodil on eesti talurahva vabastamist pärisorjusest pikemalt käsitletud N. Köstner ja J. Kärner.⁷

³ E. Loening, Die Befreiung des Bauernstandes in Deutschland. «Balt. Monatsschrift» 1880, lk. 89 jj.

⁴ A. v Agthe, Ursprung und Lage der Landarbeiter in Livland, Tübingen 1909.

⁵ Vt. Ю. Самарин, Окраины России, серия первая, вып. 1, Прага 1868; вып. VI, Берлин 1876.

⁶ J. Kahk, Majandusliku mõtte areng Eestis revolutsioonilise situatsiooni aastail. Põhijooni majandusliku mõtte arengust Eestis XIX sajandil, Tallinn 1958, lk. 115—118.

⁷ N. Köstner, Teoorjuse langemine ja maaproletariaadi tekkimine Liivimaal, Tartu 1927 (töö on tegelikult koostatud 1915. a.); J. Kärner, Talurahva vabastamine Eestimaal, Tallinn 1916.

N. Köstner toetub põhiliselt A. Agthe käsitlesele. Balti-saksa aadli reaktsioonilise poliitika mõistab ta selgesõnaliselt hukka ja näitab, et maata vabastamine oli mõisnikele kasulik operatsioon, mis võimaldas asuda mõisate kapitalistlikule ümberkorraldamisele talurahva kulul. J. Kärner kasutab allikana trükis ilmunud teoseid. Faktilise materjali suhtes ta ei esita midagi uut; väärtuslik on, et ta osutab selgelt aadli ja tsaarivalitsuse ühiseile klassihuvidele.

Kodanlikelt eesti ajaloolastelt ei ole talurahva vabastamise kohta ühtegi eriuurimust. Üldkäsitlustes esitatakse balti-saksa kirjandusest tuttav faktiline materjal, kusjuures idealiseeritult hinnatakse liberaalitseva aadli osa seaduste koostamisel. Esineb J. V. Jannsenit meenutav seisukoht, et «paremad mõisnikud» tahtsid rahvast aidata ja kehtestasid talurahva kaitseks seadusi. Rahva klassivõitlusele kui peategurile, mis sundis valitsevaid klasse reformide teele asuma, kodanlikud autorid vajalikku tähelepanu ei pööra.

Nõukogude ajaloolastest on XIX saj. esimese kahe kümnendi seadusandlusele Liivimaal pühendanud eriuurimuse prof. Zutis,⁸ kes annab sügava analüüsi toimunud sündmustele. Talurahva vabastamise käigu faktilist kulgu ta vaatlleb aga lühidalt, pöörates suuremat tähelepanu seaduste otsesele analüüsile. Küllalt põhjaliku ja uusi andmeid esitava kirjelduse osaliseks on see küsimus saanud ka Läti NSV ja Eesti NSV ajaloo üldkäsitlustes. Neis üldteoseis antud käsitlust peab eriuurimus muidugi täiendama. Seda ongi käesolevas artiklis võimalik teha ja esitada mõningate küsimuste kohta uut arhiivimaterjali.

Võitlust feodaalkorra vastu Eestis on viimaseil aastail käsitletud reas ajaleheartiklites. Huvitavate andmete kõrval on neis esitatud aga hinnanguid, millega ei saa olla nõus ja mida käesolev kirjutis püüab korrigeerida. Võitlust talurahva vabastamise eest kogu ulatuses ei ole lühikeses artiklis muidugi võimalik vaadelda.

* *
*

Võitlust eesti talurahva vabastamise eest pärisorjusest võib jagada kolme perioodi. Esimeseks võiks pidada perioodi 1760-ndaist aastaist 1790-ndate aastate keskpaigani, mil feodaalkorra esimeste laostumisnähtuste ja teravneva klassivõitluse baasil saab alguse feodaalkorra kriitika ning eesrindlike mõtlejate poolt tõstatatakse talurahva pärisorjusest vabastamise küsimus, ilma et sellega oleks teadlikult seotud kogu feodaalkorra kaotamise nõudmist.

Feodaalkorra kriisi nähtused hakkasid nii kogu Venemaal kui

⁸ J. Zutis, Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi XIX gadsimta sākumā (1804—1819), Rīgā 1954.

ka Eestis avalduma XVIII saj. teisel poolel seoses tootlike jõudude ja kaubalis-rahaliste suhete märgatava arenemisega. Põllumajandussaaduste ulatusliku turustamise võimalused ajendasid mõisnikke produktsiooni tõstma, mida nad saavutasid mõisapõlde laiendades ja talurahva koormisi tõstes. Feodaalse surve süvenemine põhjustas aga talurahva klassivõitluse kasvu. Teravnev klassivõitlus XVIII saj. lõpul oli algava feodaalkorra kriisi üheks tunnuseks. Kaubalis-rahaliste suhete arenemine tõi kaasa mõisate võlastumise, mis pidevalt süvenes, seda enam et pärisorjuse ja teotegemise tingimustes sularaha hankimine oli raskendatud. Kuid terava klassivõitluse tingimustes eksploateerimist veelgi süvendada ei olnud ka mõisnikel lihtne. Seepärast algasid valitseva klassi liikmete hulgas arutlused, kuidas sundida talupoega innukamale tööle ja kuidas pidurdada klassivõitluse kasvu. Reaktsiooniline aadel soovitas seda saavutada karmima sundimise ja vägivallaga. Kuid kriisinähtuste mõjul kujunes mõningais aadli ringkondades seisukoht, et tuleks kõrvaldada feodaalkorra äärmuslikud pahed, eriti pehmenendada talurahva kohtlemist. Pärisorjade tööinnu tõstmiseks soovitati anda neile suuremaid õigusi vallasvarale. Selliste küsimuste arutlusi oli XVIII saj. lõpul Venemaal rohkesti.⁹ Nende mõttekäikude arendamine kasvas feodaalkorra kriitikaks. Kuid nagu kogu Venemaal nii ei kerki ka Eestis 1760-ndaist kuni 1780-ndate aastateni veel mõtlejaid, kes tõstaksid esile valitseva korra hävitamise nõudmise. Sellal taotletakse feodaalkorra äärmuslike pahede kaotamist, feodaalseisuslikku korda ennast säilitades.

Eestis esinevad feodaalkorra kriitikaga selle reformimise eesmärgil J. G. Eisen, J. V. Jannau, M. Snell jt.

Läti uurija M. Stepermanis on veenvalt tõestanud, et J. G. Eisen oli saksa kameralistide õpilane ja et ta esimene töö on kirjutatud juba 1750-ndais aastais.¹⁰ Kameralistid olid reaktsioonilise koolkonna esindajad poliitökonoomias, kes tahtsid feodaalset aadliühiskonda ja riiki lepitada tõusva kodanlusega. Kameralistide õpetusele vastavalt esitab J. G. Eisen oma ühiskodanlik-poliitilise ideaalina seisusliku riigi, kus kõigi seisuste, s. o. aadli, kodanluse ja talurahva huvid oleksid harmooniliselt kooskõlastatud. Selle all mõistab ta olukorda, kus aadel säilitab oma privilegeeritud seisundi, valitseb riiki ja juhib teisi seisusi, kodanlus tegeleb kaubanduse ja tööstusega, talurahvas põllutööga.¹¹ Sealjuures Eiseni veende kohaselt talurahva ülesandeks jääb aadlit teenindada. Need feodaalsele maailmavaatele omased

⁹ История русской экономической мысли, т. I, часть первая, М. 1955, lk. 519.

¹⁰ M. Stepermanis, Zemnieku nemieri Vidzeme 1750—1784, Rīgā 1956, lk. 29—30, 67—69; vt. ka Я. Зутис, Очерки по историографии Латвии, Рига 1949, lk. 70—71; Я. Зутис, Остзейский вопрос в XVIII веке, lk. 334—336.

¹¹ J. G. Eisen, Der Philantrop, eine Periodische Schrift. Erstes Stück, Mitau 1777, lk. 5—11.

mõttekäigud ei annaks meile põhjust Eisenit tänapäeval eriti meenutada. Kuid olulist ja progressiivset annab Eisen siis, kui ta asub detailselt käsitlema talurahva olukorda. Ta esitab väga terava pärisorjuse kriitika, arvustades pärisorjuslikku majapidamist Liivimaal. Eisen rõhutab, et pärisorjus on kahjulik kogu ühiskonnale ja aadlile enesele, pärisorjus ei võimalda arendada põllumajanduslikku tootmist, laostab talupoja majanduslikult ja moraalselt ning laostab ka aadli.¹² Sellest analüüsist teeb Eisen järelduse, et talurahvas tuleb vabastada pärisorjusest ja varustada maaomandiga. Võiks üllatada selliste vaadete esinemine juba XVIII sajandi 50—60-ndail aastail. Neid väljendusi arvestades ongi mõned uurijad Eisenit pidanud kodanlikuks mõtlejaks ja teda on kõrvutatud Prantsuse kodanlike valgustajatega. Selline iseloomustus antakse Eisenile siiski ekslikult, sest ei süveneta tema vabaduse ja omandi mõistesse. Eisen räägib küll talurahva vabastamisest, kuid tema arvates on loomulik ka pärast «vabastamist» talurahva seisusliku ebavõrdsuse säilimine, isikuvabadust piiravate sätete püsimine ja «täielikuks omandiks» saadud maa eest «ülemomanikule», s. o. mõisnikule rendi maksmine. See olevat täiesti endastmõistetav.¹³ Seega peab Eisen o m a n d i õ i g u s e k s maa kasutamise õigust pärusrendi alusel. Nii on tema omandi mõistel üsna piiratud ja kaugeltki mitte kodanlikule ühiskonnale omane sisu. Ligikaudu sama arvamuse oli muide Vene liberaalse aadli ideoloogil D. A. Golitsõnil, kes samuti rääkis talurahva vabastamisest ja maaomandiga varustamisest ning pidas endastmõistetavaks, et vabastatud talupoeg peab mõisnikule makse maksma.¹⁴

Eiseni positiivse programmi piiratus avaldub selgesti ühes tema senitundmatus (käesoleva kirjutise autori poolt avastatud) käsikirjas. Viimane oli koostatud 1768. a. Vene Vaba Majandusliku Seltsi poolt väljakuulutatud auhinna teemale ja pidi sisaldama nõuandeid mõisavalitsejale.¹⁵ Eisen avaldab selles töös üldse oma seisukohti talurahvaküsimuses. Tema eesmärgiks on näidata, kuidas mõisnik peaks oma majapidamist korraldama, et suuremat kasu saada. Eisen soovitab kõigepealt maa kuulutada talupoja omandiks. Talupoeg töötaks siis innukamalt ja mõisnik võiks saada rohkem renti ning rikastuda. Sealjuures arvab Eisen, et mõisa põllupinda võiks üldse poole võrra vähendada, maa anda talurahvale ja sealjuures talurahva koormised tõsta kahekordseks. Isiklikule vabastamisele tuleb asuda otsekohe, kuid sealjuures vabadus kehtestada järk-järgult, nii et talupoeg arugi ei saaks,

¹² Eines livländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauren eingeführt ist. G. F. Müller, Sammlung russischer Geschichte, Bd. IX (1777), lk. 525—527.

¹³ J. G. Eisen, Der Philantrop, eine Periodische Schrift. Erstes Stück, Mitau 1777, lk. 5—11.

¹⁴ История русской экономической мысли, lk. 519.

¹⁵ ЦГИАЛ, ф. 91, оп. 1, 1789 г., д. 417, л. 56—68. Vene talurahva ajaloo uurija Semjevski pidas seda Eiseni tööd kadunuks.

millal ta vabaduseni on jõudnud. Järsu ja mõtlematu vabastamise eest Eisen hoiatab. Talurahva enese väljaastumisi vabaduse eest ta ei pooldanud.¹⁶

Nii oli J. G. Eiseni tegutsemine küllalt vastuoluline. Tema väljaastumisest võib kõige positiivsemaks hinnata teravat feodaalkorra kriitikat. Talurahva vabastamise ja maaga varustamise nõudmised on muidugi sügavalt progressiivsed, kuid neile nõudmistele andis Eisen väga piiratud, feodaalkorra raamidesse mahutuva sisu. Ta ei taotlenud sealjuures kodanlike suhete kehtestamist, vaid ainult feodaalkorra parandamist aadli huvidest lähtudes.

Oluliselt uut ei lisa pärisorjuse kriitikasse H. J. Jannau. Oma põhiteoses¹⁷ asub ta seisukohal, et äärmuslik pärisorjus on kahjulik riigile, ühiskonnale ja aadlile enesele. Tema arvates on tarvis mõisnike omavoli ja vägivalda piirata, talurahva koormised kindlaks määrata, talurahva jaoks luua seisuslikud kohtud. Kuid Jannau on väga kaugel feodaal-seisusliku korra kaotamise nõudmisest. Isegi pärisorjust ei ole tema arvates tarvis kaotada, vaid piisab selle piiramisest ja reguleerimisest. Et need seisukohad annaksid tunnistust Jannau «ilmselt kodanlikust ideoloogiast» ja selle ettevaatlikust propageerimisest, nagu on arvanud A. Traat,¹⁸ tundub olevat liialdus. Seepärast ei saa ka nõustuda prof. Zutise väitega, kes Jannaud nimetab kodanluse eesrindliku osa ideoloogiks.¹⁹ Jannau maailmavaates on raske leida kodanlikke jooni. Põhilisi XVIII saj. kodanluse ideoloogide (kõige tüüpilisemalt prantsuse kodanlike valgustajate) poolt esitatud nõudeid — pärisorjuse kaotamist, aadli seisuslike privileegide kaotamist, kõigi inimeste üheõigusluse nõuet seaduse ees — Jannau omaks ei võta. Feodaalkorra kriitikuna Jannau ei lähe aga kaugemale Eisenist, nagu õigesti märgib prof. Zutis.²⁰

H. J. v. Jannau ise oli Laiuse kirikumõisa pidaja ja Võikvere rüütlimõisa omanik, kuulus seega mõisnike ja pärisorjapidajate hulka, kes muide isiklikultki kauples talupoegadega. Vist eksib prof. Zutis, kes Jannaud peab Riia kodaniku pojaks. On usutavam, et Jannau oli Holstre mõisa valitseja poeg, nagu on märgitud «Eesti biograafilises leksikonis».²¹

Muidugi feodaalkorra kriitika üldse, balti-saksa aadli vägivallategude hukkamõistmine, talurahva majandusliku olukorra

¹⁶ Lāti NSV Riigiarhiiv, t. 7363, nim. 1, sü. 577, G. Eiseni kirjad F K. Gadebuschile 26. V 1774, 21. VII 1774, 27. VII 1774.

¹⁷ Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern Lief- und Ehstland. Ein Beytrag zur Verbesserung der Leibeigenschaft. Nebst der genauesten Berechnung eines Liefländischen Haakens, 1786.

¹⁸ A. Traat, Pärisorjuse kriitika trükisõnas Liivimaal 18. sajandi lõpul, «Edasi» nr. 166, 23. VIII 1955.

¹⁹ Я. З у т и с, Очерки по историографии Латвии, lk. 81.

²⁰ Sealsamas.

²¹ Eesti biograafiline leksikon, Tartu 1926—1929, lk. 165; Tartumaa. Maadeteaduslik, majandusline ja ajalooline kirjeldus, Tartu 1925, lk. 251; «Eesti Kirjandus» 1920, lk. 300—304.

parandamise ja talurahva haridusliku taseme tõstmise vajadusele osutamine oli XVIII saj. lõpul progressiivne. See aitas kõigutada kõikvõimsa aadli autoriteeti ja valmistas kahtlemata pinda edasisele võitlusele aadli ja feodaalkorra vastu. Ei tule unustada, et sel ajal aadel püüdis pärisorjust laiendada, taotledes eesti talurahva surumist rooma orja seisundisse, ja et ajalooliseks ülesandeks oli võitlus pärisorjuse süvendamise vastu.

Kõige otsustavamalt võitles feodaalkorra vastu, pärisorjuse kaotamise eest talurahvas ise, kuigi tema võitlus oli stiihiline, ebateadlik ja seda pidurdas naiivne monarhism.

Iseloomustavaks klassivõitluse vormiks XVIII saj. esimesel poolel oli talurahva pagemine. Esines vihatud mõisasundijate ja mõisnike tapmist. Vastuhakud ning ülestõusud muutuvad sagedasteks XVIII saj. teisel poolel. Suuremaid rahutusi toimus Eesti- ja Liivimaal aastail 1771, 1774, 1778 ja 1784.

Kui 1770-ndail aastail võitluses mõisnikega, rahutustes ning vastuhakkudes domineeris protest kõrgete koormiste ja maa või varanduse äravõtmise vastu, siis 1784. a. kerkib sõnaselgelt isikliku vabastamise nõudmine. Tolleaegsed vaatlejad märgivad, et talurahvas nüüd mitte ainult ei protesti ühe või teise kohustuse vastu, vaid tahab üldse vabaneda mõisnikest.²² Kuigi vabaneda loodeti alles tsaari abiga ja kujutluski vabadusest oli väga eba-konkreetne, ei tohi talurahva vabanemise igatsust alahinnata — see oli oluliseks innustajaks võitlusele mõisnike vastu.

XVIII saj. viimast ja XIX saj. esimest kümnendit võime pidada teiseks etapiks võitluses talurahva vabastamise eest.

Põllumajanduse tunduva arenemise võimalused feodaalsel baasil olid selleks ajaks ulatuslikult ammendatud. Põllumajanduslik toodang neil aastakümneil enam ei kasva, saigid on kõikuvad ja madalad. Sidemed turuga nõudsid aga samal ajal toodangu edasist suurendamist, mis range pärisorjusliku süsteemi piirides ei olnud võimalik. Selline olukord kutsus esile kriisi, mis tabas teravalt mõisaid. Kuid veel raskemaks kujunes olukord talumajanduses. Mõisnikud olid ajanud talurahva koormised nii kõrgele, et paljud talud laostusid. Talupoegadelt võeti ära paremad maad, võeti sageli vägivaldselt ära nende vallasvara ja töösaadused. Võib väita, et feodaalne ekspluateerimine jõudis XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul niisugusele astmele, et mõisnik võttis talupojalt mitte ainult lisaproducti, vaid ka osa vajalikust productist.²³

Eesti- ja Liivimaal olid XIX saj. algul põllumajanduse ekstensiivsuse laiendamise võimalused feodaalkorra piirides kahtlemata ulatuslikumalt ära kasutatud kui enamikus teistes Vene-

²² Vt. M. Stepermanis, Zemnieku nemieri Vidzeme 1750—1784, Rīgā 1956.

²³ Л. Лооне, Развитие производительных сил в сельском хозяйстве Эстонии в первой половине XIX в. Исторические записки, № 60, 1957, lk. 221—224.

maa kubermangudes. Feodaalse eksploateerimise vormid olid aga samal ajal rangemad ja vähem painduvad kui neis Venemaa osades, kus raharendi-obroki ja segarendi vormid võimaldasid suuremal määral kapitalismi elementide arengut. Baltimail pidurdas neid eranditult valitsevi teoorjus ja range sunnismaisus. Sellest oli tingitud erakordselt terav mittevastavus tootlike jõudude küpsenud arenguvajaduste ja valitsevate tootmissuhete vahel. Feodaalpärisorjuslik kord oli XIX saj. algul muutunud piduriks tootlike jõudude edasisele arengule.

Sellises olukorras maa ees seisvaks ajalooliseks ülesandeks oli võitlus feodaalkorra hävitamise eest ja ülemineku eest kapitalistlikule tootmisviisile. Feodaalkorravastase võitluse üheks pealoosungiks kujunes nüüd talurahva pärisorjusest vabastamise nõudmine. Talurahva isiklik vabastamine feodaalkorra lagunemise tingimustes tähendas otsustavat sammu kapitalistliku tootmisviisi võidulepääsu teel. Talurahva vabastamine oli eelduseks feodaalkorra ühe olulise tunnuse — mittemajandusliku sunni lagunemiseks ning vaba tööjõu turu tekkimiseks, ilma milleta ei saa lõplikult kujuneda kapitalistlik tootmisviis. Võitlus talurahva vabastamise eest kujunes XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul objektiivselt võitluseks valitseva feodaalkorra vastu üldse.

Et Baltimail konflikt tootlike jõudude ja tootmissuhete vahel XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul oli eriti terav, siis on loomulik, et sajandi lõpul püstitatakse küsimus feodaalkorra täielikust kaotamisest. Kindlasti mõjutas pärisorjusevastase ideoloogia kujunemist Baltimail Vene revolutsiooniline mõte, mille väljapaistvaim esindaja Radištšev kutsus üles talurahvarevolutsioonile ja isevalitsuse kukutamisele.

Teadlikku võitlust feodaalkorra kaotamise eest Baltimail alustavad kodanliku ideoloogia kandjad.

Feodaalkorravastase võitluse esirinnas sammub siin kahtlemata Garlieb Merkel. Tema osa pärisorjusevastases võitluses ja kodanliku ideoloogia kujunemises, eriti aga tema innustav mõju hilisemaile eesti valgustajaile oli erakordselt suur.

Merkel kritiseerib teravalt ja hukkamõistvalt Liivimaa valitsevat feodaal-pärisorjuslikku korda, tehes seda kodanliku valgustusfilosoofia positsioonidelt. Merkeli käsitluses on uus see asjaolu, et ta oma paljastavad üksiknäited tõstab suure üldistuse tasemele: Liivimaa üldine mahajäämus, talupoegade äärmine viletsus ja ebainimlik käitumine nendega ei ole üksikjuhud, vaid on tingitud kogu feodaal-pärisorjuslikust korrast, aadli privileegidest ja talupoja isiklikust sõltuvusest.²⁴ Siit teeb ta kaugele ulatuva järelduse, et feodaalkord tervikuna tuleb kaotada.²⁵ Sellised seisukohad tõstsid Merkeli kõrgemale kõigist neist pärisorjuse kriitikuist, kes taotlesid ainult pärisorjusliku korra parandamist või pehmenda-

²⁴ G. Merkel, *Die Letten vorzüglich in Livland am Ende des philosophischen Jahrhunderts*, Leipzig 1797, lk. 90—91, 148—149, 175—176.

²⁵ Sealsamas, lk. 217—218, 272—274.

mist. Seepärast on muidugi ekslik öelda Merkeli kohta, et ta oli ainult «Jannau ja Snelli avaldatud mõtete julgeks edasiarendajaks».²⁶ Merkeli maailmavaade erines Jannau ja Snelli omast põhilustes. Merkel on kodanlik mõtleja, kelle eesmärgiks on kodanliku ühiskonna saavutamine ja feodaalse hävitamine. Merkeli suur populaarsus ja aadli metsik raev tema vastu ei ole tingitud mitte ainult hoogsast stiilist ja paatosest, nagu arvab J. Zutis,²⁷ vaid avalikult esitatud feodaalkorra ja aadli eesõigustatud seisundi kaotamise nõudmisest. Feodaalkorda tahab Merkel asendada kodanlikuga.

Kui feodaalkorra kriitikas ja feodaalkorra kaotamise nõudmises Merkel tõuseb oma aja kõige eesrindlikumate mõtlejate tasemele, siis võitlemise meetodeis jääb ta valgustajaks-reformistiks, kes loodab pärisorjuse kaotamisele jõuda valgustatud ainuvalitseja reformidega. Revolutsiooni Merkel ei poolda.²⁸

Oma käsitluse sügavuselt ja vaadete radikaalsuselt ületab G. Merkeli J. Chr. Petri. Ka Petri on oma maailmavaadetelt kodanlik mõtleja. Tema poliitiliseks ideaaliks oli kodanlik, kapitalistlik ühiskond ja selle kiirema saabumise seisukohalt ta hindabki kõiki ühiskondlikke küsimusi. Baltimaade tegelikkuse asjatundlikest kirjeldustest kasvab Petril välja põhjalik ja hävitav feodaalkorra kriitika selle majanduslikes, poliitilistes ja ideoloogilistes avaldustes. Feodaalse majandussüsteemi kriitikas läheneb Petri mõneski osas Radištševile.²⁹ Võitluses feodaalkorra vastu peab Petri üheks olulisemaks nõudeks talurahva vabastamist, kusjuures ta on arvamisel, et talurahvale tuleb kindlustada ka tema omand, sest «vabadus ilma omandita pole midagi».³⁰

Ei ole põhjendatud seisukoht, nagu poleks Petri toonud midagi uut feodaalkorra kriitikasse ja võitluse talurahva vabastamise eest.³¹ Printsipiaalselt uus on juba tema lähenemine küsimusele: ta kritiseerib feodaalkorda selleks, et põhjendada feodaal-seisusliku korra ja aadli kui klassi hävitamise vajadust, ja rõhutab, et aadli võimu ja privileegide püsimine ei võimalda ei majanduselu arengut ega talurahva tõelist vabastamist.

Erinev on Merkeli ja Petri suhtumine revolutsioonilisse võitlusesse. Merkel ei pooldanud revolutsioonilist võitlust. Ta vaid hirmutas aadlit revolutsiooni võimalusega, lootes, et aadel selle puhkemist kartes ise kaotab pärisorjuse. Petri ei looda aadlilt midagi.

²⁶ Vt. A. T r a a t, Pärisorjuse kriitika trükisõnas Liivimaal 18. sajandi lõpul. «Edasi» nr. 166, 23. VIII 1955.

²⁷ Я. З у т и с, Очерки, lk. 93.

²⁸ Vt. Põhijooni majandusliku mõtte arengust Eestis XIX sajandil, Tallinn 1958, lk. 37–39.

²⁹ Põhijooni majandusliku mõtte arengust Eestis XIX sajandil, Tallinn 1958, lk. 41 jj.

³⁰ Ehstland und die Ehsten, oder historisch-geographisch statistisches Gemälde von Ehstland, Gotha 1802, II, lk. 335–336; Neuestes Gemälde I von Lief- und Ehstland unter Katharina II und Alexander I in historischer, statistischer und merkantilischer Hinsicht, Leipzig 1809.

³¹ A. T r a a t, Pärisorjuse kriitika trükisõnas Liivimaal 18. sajandi lõpul, «Edasi» nr. 166, 23. VIII 1955.

Kuigi tal oli teatud illusioone valgustatud ainuvalitseja suhtes, kes võiks teostada talurahva vabastamise (selliseid illusioone oli ka Radištševil), oli ta tavaline mõttekäik järgmine: aadel ei tee midagi talurahva heaks, valitsus ei saa teha, sest aadel tõkestab teda, järelikult on talurahva vabastamist ja aadlivõimu hävitamist võimalik saavutada ainult revolutsiooniga. Revolutsioonide saavutus ei ta õigustab.³² Ka talurahva ülestõuse ta ei mõista hukka, vaid õigustab ja otse soovib võitlust mõisnike vastu. Ta kirjutab: «Ma tahaksin olla esimene, kes liitub nende vaeste karmuse ja julmuse ohvritega (s. o. talupoegadega, L. L.), astuksin nende etteotsa, et teha lõpp aadli despotismile ja see põhjani hävitada».³³ Siin ei puudu enam palju radištševlikust otsesest üleskutsesest ülestõusule. Teisal esitab Petri küll reservatsioonid revolutsioonilise võitluse suhtes, kuid Merkeli tiraade revolutsiooni koleduste kohta ta omaks ei võta ega korda.

Merkelil ja Petril ei olnud palju pooldajaid. Kuid neid toetasid kõik progressiivsed ringkonnad. Feodaalkorra kriitikaga ja pärisorjuse kaotamise nõudega esines tol perioodil rida teisigi autoreid. Võib esile tõsta Tartu ülikooli rektorit G. Fr. Parrotit, J. Ph. G. Ewersit, Tartu ülikooli professorit A. S. Kaissarovit jt.³⁴

Nii võime Baltimail jälgida samasuguse olukorra kujunemist nagu kogu Venes, kus XIX saj. algul sagesid väljaastumised pärisorjuse vastu ja reas teostes (Pnin, Stroinovski, K. Arsenjev) põhjendati pärisorjuse kaotamise vajadust.

Missugust osa etendasid need pärisorjusevastased eesrindlike mõtlejate seisukohad talurahva pärisorjusest vabastamise käigus? Merkeli, Petri ja Ewersi tööd olid kirjutatud saksa keeles ega ulatunud vahetult talurahvani. Merkeli «Lätlaste» kohta on teada, et see läti keelde tõlgituna käsikirjaliselt levis talurahva hulgas, kuid tõenäoliselt veidi hilisemal ajal. Seega vahetult agiteerivat mõju rahva hulgas neil teostel ei saanud olla. Balti-saksa kujuneva linnakodanluse eesrindlikum osa tervitas Merkeli teost. Pärisorjuse kaotamise pooldajaid oli linnades olemas, kuid rahva võitlust tõelise vabastamise eest sinne feodaalseid privileege kasutav linlaste ladvik muidugi ei toetanud. Juba Petri radikaalsed seisukohad polnud balti-saksa büürgeritele vastuvõetavad. See ongi tõenäoliselt põhjus, miks Petri oli palju vähem populaarne kui Merkel.

Käsitletud autorite teosed olid valitsuse ringkondades tuntud, äratasid seal tähelepanu ja neil pidi olema teatav mõju. Kohalike olude tundjate Merkeli, Petri jt. poolt revolutsiooni võimalikule puhkemisele osutamine olukorras, kus seda niikuinii kardeti alaliste

³² Vt. Põhijooni majandusliku mõtte ajaloost Eestis XIX sajandil, lk. 46—47.

³³ J. Chr. Petri, *Ehstland und die Ehsten*, II, lk. 154.

³⁴ A. Traat, Georg Friedrich Parrot. «Edasi» nr. 137, 11. VI 1952; Pärisorjuse-vastase mõtte kandjaid Tartu ülikoolis tema algusaastail. «Edasi» nr. 94, 11. IX 1953; Ю. М. Лотман, Андрей Сергеевич Кайсаров и литературно-общественная борьба его времени, Тарту, 1958.

talurahva ülestõusude tõttu, sundis esitatud seisukohti arvestama. See kõik pidi kaasa mõjuma Peterburis seisukoha kujunemisel, et Baltimail on vajalikud teatud mõõndused talurahvale.

Kõige otsustavam mõju järgnevaile reformidele oli muidugi rahva enese võitlusel. Feodaal-pärisorjusliku korra kriisi teravnemine ei lasknud klassivõitlusel vaibuda. Vastuhakkude sagenemise tõttu kartis aadel, et lokaalsete ülestõusude samaaegne plahvatus võiks hävitada valitseva klassi võimu täielikult. Aadlile olid siinjuures hirmutavaks hoiatuseks nii Pugatšovi ülestõus kui ka Prantsusmaal toimunud revolutsioon. Neist sündmustest oli aadli seas juttu Eestimaal 1805. a., mil rahva pettumus 1804. a. seaduses ja mõisnike püüdlused selle seaduse alusel veelgi tõsta talurahva koormisi kutsusid esile suure osa Põhja-Eestit haaravad rahutused. Kohati sõjaväele relvastatud vastuhakuks arenenud võitlus sai vahetuks tõukejõuks, mis riigivalitsust sundis tõsiselt Baltimaade talurahva olukorraga tegelema.

Alalistes ülestõusudes kerkis pidevalt esile vabaduse nõudmine. Seda stimuleerisid talurahva hulka imbuvad teated vabadusest, mille olid saavutanud talupojad paljudes Euroopa riikides. Aleksander I troonile astumisel levis Liivimaal kuulds, et tsaar annab sõduritele vabaduse pärast 25-aastast teenistust, et Peterburi lähedal olevat talupojad juba saanud vabaduse jne. Selline mentaliteet oli talurahvale iseloomustav enne pärisorjuse langust kogu Venemaal. Mõte vabadusest hõõgus pidevalt talurahva seas ja kutsus esile terava klassivõitluse.

Kui kodanliku mõtte esindajad — valgustajad — olid tõstatanud pärisorjuse ja feodaalkorra kaotamise nõudmise, kui selle eest stiihiliselt oli võidelnud talurahvas, siis balti-saksa aadel jäi sajandi vahetusel valitseva korra kaitsjaks. Osa aadlikke pidas siiski vajalikuks näiliste mõõnduste tegemist, et ülestõuse summutada ja talurahvalt suuremaid töökohustusi välja pressida. Selle eesmärgiga koostati XVIII saj. lõpul ja XIX saj. algul mitmed määrused ja seadused, mille eesmärgiks oli feodaalkorra kindlustamine. Seda taotleti ka 1804. a. talurahvaseadustega, mis pidid andma äärmise piirini jõudnud feodaalsele ekspluateerimisele seadusliku sanktsiooni. Need seadused ei olnud sammuks talurahva isikliku vabaduse poole, nagu väitsid balti-saksa ja mitmed eesti kodanlikud autorid. Talupoeg jäi pärisorjaks, rangelt sunnismaiseks, oli mõisnikust isiklikult sõltuv ja pidi endiselt kandma feodaalkohustusi.³⁵ 1804. a. seadused säilitasid täielikult feodaalse tootmisviisi ning ei soodustanud, vaid pidurdasid arengut kapitalismi suunas. Muidugi ei suudetud nende, feodaalseid suhteid seaduslikult fikseerivate seadustega luua avaramaid tingimusi tootlike jõudude arenguks põllumajanduses. Selleks oli XIX saj. algul vaja feodaalkoormised kaotada, mitte neid normeerida.

³⁵ Vrd. A. T r a a t, Liivimaa 1804. aasta talurahvaseadusest. «Edasi» nr. 182, 14. IX 1954. Artiklis antakse 1804. a. seaduse huvitav ja sügav analüüs.

Range feodaal-pärisorjusliku korra kehtimine oli viinud Baltimaade majanduselu täieliku ummikuni. Majanduskriis, talurahva klassivõitlus ja eesrindlik ühiskondlik-poliitiline mõte olid need tegurid, mis sundisid valitsevat klassi mõõndusi tegema.

K o l m a n d a t etappi pärisorjuse kaotamisel võibki arvestada XIX saj. teisele kümnendile, mil toimub talurahva isikliku vabastamise väljakuulutamise. Kuigi talurahva vabadus ka nüüd jäi piiratuks ja 1816/19. a. seadused kehtestati pärisorjuslaste poolt, kes feodaalset tootmisviisi püüdsid säilitada, töid kõne all olevad seadused uue, kodanliku printsiibi Baltimaade agraarseadusandlusesse. Nende printsiipide võidulepääs soodustas kapitalistliku laadi kujunemist järgnevatel aastakümneil.

Järgnevas käsitluses on võimalik esitada mõningaid uusi detaile 1816/19. a. seaduste vastuvõtmise kohta.

1805. aastal Eestimaa kubermangus puhkenud ulatuslikud rahutused tekitasid Peterburis suurt ärevust. Valitsevad ringkonnad jõudsid seisukohale, et Eestimaa talurahva olukorras on tarvilikud muudatused. Pinevas sõjaolukorras olid talurahvarahutused riigi läänepiiril väga ähvardavad valitsevale klassile. Valitus asus seepärast üsna resoluutselt reforme nõudma, mis talurahvast rahustaksid. Eestimaa aadel aga ei tahtnud kuuldagi mingist kavatsusest vähendada talurahva koormisi. Sellel pinnal arenes aastail 1806—1810 teatav vastuolu Eestimaa rüütelkonna ja tsaarivalitsuse vahel. Reforme nõudma hakati Peterburist juba 1805. a., vahetult talurahvarahutuste mõjul, kuid sõjasündmuste keerises 1806.—1807 a. sai rüütelkond asjaga viivitada. 1808. a., mil Aleksander I sõitis läbi Eestimaa, kerkis küsimus uuesti päevakorrale, sest talurahva käärimine kestis. Pärast ebapopulaarset Tilsiti rahu kartis Aleksander I riigis valitsevat rahulolematust ja püüdis reformiprojektidega opositsioonilisi meeleolusid rahustada. Sama poliitikat teostas ta Eestis, kus just neil aastail talurahva klassivõitlusega paralleelselt esines teravat protesti valitseva korra vastu (ilmusid Ewersi ja Petri tööd, Parrot avaldas tsaarile oma seisukohti, kubermangu revideerivad vene ametnikud teatasid ulatuslikust rahulolematusest talurahva hulgas). Tsaari käsul asutati 1809. a. komitee, mis pidi läbi vaatama Eestimaa 1804. a. seaduse ja kui vaja, tegema selles parandusi.³⁶ Komitee eesistujaks määratud siseminister A. Kurakin, kelle osatähtsus järgnevas sündmuste käigus oli küllalt silmapaistev, kuulus nende vene kõrgeadli esindajate hulka, kes taotlesid Baltimaade olukorra samastamist kogu riigis valitseva seisundiga. Kurakin oli aristokraat, kelle eesmärk oli valitseva korra kindlustamine. Talurahvaküsimuses oli ta arvamusel, et feodaalne sõltuvus tuleb igal juhul säilitada, kuid reguleerida sealjuures pärisorjusliku talupoja õiguslik seisund ja majanduslikud kohustused riiklike seadustega. Kurakini kohta on märgitud, et tal mitmeski küsimu-

³⁶ ENSV RAKA, f. 39, sü. 26, l. 21—22.

ses ei puudunud iseseisvad vaated. Protsessides mõisnike ja talupoegade vahel ta võttis tavaliselt isegi talupoegadele sõbraliku seisukoha.³⁷

Eestimaa komitees hakkas Kurakin tegutsema väga aktiivselt. Ta kogus rohkesti statistilist materjali talurahva ja mõisnike majandusliku olukorra kohta, tutvus Liivimaa seadusega, nähtavasti ka kirjandusega selle küsimuse kohta. Igatahes tundis ta tõenäoliselt Eestimaa seadust kritiseerivat Ewersi brošüüri.³⁸ Et üks J. Chr. Petri teostest oli pühendatud Kurakinile, siis on arvata, et viimane oli ka sellega tuttav. Kõigi nende materjalide põhjal kujunes Kurakinil otsus, et Eestimaa olukord vajab muutmist. Tema algatusel koostatakse komisjonis juhtnõõrid, mis pidi aluseks võetama seaduse koostamisel. Juhtnõõrides esitati põhimõte, et talurahva koormised tuleb kindlalt fikseerida Liivimaa eeskujul, arvesse võttes talumaa väärtust. Piiramata ja määratlemata abitegu tulevat aga kaotada.³⁹ Kurakini eesmärgiks oli tõkestada talurahva koormiste sellist tõstmist, mis viiks talupoja ja seega ühtlasi ka mõisniku laostumisele. Pärisorjus pidi muidugi säilima ja mingit tunduvat talurahva koormiste vähendamist valitsus ei taotlenud.

Kurakini projekt oli aga Eestimaa aadlile täiesti vastuvõetamatu. Nii aadlikud tol korral kui ka hilisemad balti-saksa ajaloolased märkisid argumendina selle vastu, et kulukas maade hindamine oleks Eestimaa «vasesse» aadlile üle jõu käivaks koormaks.⁴⁰ Maamõõtmise kulude kartus mõjutas aga Eestimaa aadli seisukohavõttu ainult osaliselt. Peamine põhjus, miks mõisnikud astusid välja Peterburi projekti vastu, oli kartus, et sellega piiratakse talurahva ekspluateerimise vabadust, võib-olla isegi vähendatakse koormisi. Abitegu tava oli võimaldanud aadlil pidevalt talurahva kohustusi tõsta. Sajandivahetusel valitses Eestimaa paljudes mõisates selline olukord, et talu elanikkond pidi kibedatel tööaegadel täies koosseisus mõisniku põllule välja tulema, s. t. mõisnik nõudis tegu ilma igasuguse reguleerimiseta, oma meelevalda kohaselt.⁴¹ Loomulikult oleks koormiste fikseerimine mõisnike sellist «tegevusvabadust» piiranud. Ja et aadel majandusraskustest ülesaamiseks XIX saj. esimesel kümnendil tahtis talurahva ekspluateerimist veelgi süvendada, siis ei oldud nõus ühegi seadusega, mis selliseid püüdlusi võis piirata.

Peterburi komitee istungil, millest rüütelkonna esindajad osa võtsid, püüdsid nad kangekaelselt kaitsta 1804. a. seadusega loo-

³⁷ Н. М. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева, Москва 1946, lk. 174—176; Н. Тургенев, Россия и русские, Москва 1915, lk. 116, 118, 376—377

³⁸ A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, Reval 1901, lk. 127—128.

³⁹ ЦГИАЛ, ф. 1409, г. 1810, д. 489 — Донесение князя А. Куракина.

⁴⁰ Vt. A. v. Gernet, Geschichte und System des bäuerlichen Agrarrechts in Estland, Reval 1901, lk. 129, 135—137.

⁴¹ ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 1217, l. 3—6, 10.

dud olukorda. Aleksander I oli aga kindlalt otsustanud Baltimail teostada mõningaid reforme, neil aastail Aleksander I ju alles «edvistas liberalismiga». 7 nov. 1809. a. tõrjuti tsaari enese juuresolekul rüütelkonna argumendid 1804. a. seaduse kaitseks tagasi ja komisjoni juhtnõõride alusel pidi aadel asuma uue seaduse koostamisele.⁴² Eestimaa mõisnikud ei kavatsenud ka seda otsest tsaari käsku täita, vaid esitasid veel korduvaid palveid senise olukorra muutusteta säilitamiseks. Keerukate arvestustega püüti neis näidata, et talurahva olukord polevatki halb, mõisnikke tabavat aga katastroof, kui nende sissetulekuid mingil määral piiratakse.⁴³ 17 jaanuaril 1810. a. tuletas Kurakin Eestimaa kindralkubernerile meelde, et rüütelkond pole ikka veel asunud uue seaduse koostamisele, ja andis edasi tsaari vahetu käsu otsekohe maapäev kokku kutsuda ning uue seaduse projekt juulis 1810. a. esitada.⁴⁴ Samal ajal saatis Kurakin rüütelkonnale täpsustatud juhtnõõrid uue seaduse koostamiseks. Neist selgub, et valitsuse nõudmise rahuldamine oleks ainult minimaalses ulatuses vähendanud talurahva koormisi, küll aga oleks see mõningal määral raskendanud fikseeritud kohustuste edaspidist tõstmist.⁴⁵ See oligi peamine põhjus, miks veebruaris 1810. a. kokkutulnud maapäev ikkagi uut seadust välja töötama ei hakanud, vaid jätkas obstruktsiooni.⁴⁶ Kui kevadel 1810. a. A. Kurakin, keda aadel pidas oma peavastaseks, lahkus siseministri kohalt, sõandas rüütelkond esineda tsaari ees järjekordse taotlusega, milles paluti 1804. a. seaduse säilitamist, kuna igasugune uus regulatiiv ruineeriks aadli. Seekord järgnes järsk korralekutse tsaarilt. Rüütelkonnale teatati, et tsaar nõuab 1. juuliks uut seaduse projekti, ning tsaari meelepaha väljendus teravalt siseminister Kossodavlevi kirjas kubernerile 2. juunist 1810. Selles öeldakse: «. võis loomulikult oodata, et aadlile teatatud kõrge monarhi tahe tingimata täidetakse kõige kõrgemalt poolt määratud ajal, kuid kui suur oli üllatus, kui uue seaduse eelnõu asemel rüütelkonna peamees Stackelberg astus välja kogu Eestimaa aadli nimel uue palvega säilitada muutumatu 1804. a. seadus .» Aadli poolt selle kaitseks toodud argumendid olevat samad, mis tsaari juuresolekul ja heakskiidul 7 nov. 1809. a. ümber lükati: «. ja ainult selle otsustava asjaolu unustamine võis viia aadli oma peale-tükkiva taotluse uuendamisele.» Eestimaa tsiviilkuberner saab nüüd korralduse keisri käsul maapäevale teatada, et mingi ettekäanne ei tohtivat enam tõkestada seaduse projekti esitamist 1. juuliks 1810.⁴⁷ Täites korraldust, ilmus tsiviilkuberner 10. juunil maapäeva koosolekule ja tegi resolutses toonis teatavaks

⁴² ENSV RAKA, f. 39, sü. 26, l. 56.

⁴³ Vrd. A. v. Gernet, tsit. teos, lk. 130—134.

⁴⁴ ENSV RAKA, f. 39, sü. 26, l. 45—46.

⁴⁵ A. v. Gernet, tsit. teos, lk. 135.

⁴⁶ ENSV RAKA, f. 854, sü. A I 49. l. 62—72.

⁴⁷ ENSV RAKA, f. 39, sü. 26, l. 56—57.

Aleksander I käsu.⁴⁸ Aadel pidi alistuma. Eelnevast sündmuste käigust tegi slavofiil J. Samarin järelduse, et tsaarivalitsus olevat astunud välja eesti talurahva huvide kaitseks. Muidugi pole see nii. Mõõndused, mille tegemist valitsus Eestimaa rüütelkonnalt nõudis, olid minimaalsed ja oleksid vaevalt talurahva olukorda parandanud. Põhinõudeks oli naaberkubermangus kehtiva olukorra laiendamine Eestimaale, kuid tuleb meeles pidada, et Liivimaal 1804. a. seaduse kehtestamisel toimus põhiliselt talurahva koormiste tõstmine, mitte aga alandamine. Eestimaa rüütelkond ei olnud aga nõus ei talurahva koormiste vähendamisega ega nende kindla fikseerimisega, vaid tahtis säilitada koormiste tõstmise mugavat võimalust ka tulevikus. Seepärast hakati suure innuga otsima lahendust, mis mõisnikele jätaks vabad käed talurahva ekspluateerimise suurendamisel.

Maapäeva arutluste ajal juunis 1810. a. tegi endine Eestimaa rüütelkonna peamees J. G. v. Berg nähtavasti ettepaneku, et juhul, kui ei osutu võimalikuks senist olukorda säilitada, võetaks päevakorda talurahva isikliku vabastamise küsimus.⁴⁹ Ilmselt hakati lootma, et valitsus lepib «talurahva vabastamisega» ega nõua sel juhul koormiste vähendamist. J. G. v. Berg volitatakse järele uurima, kas tsaar küsimust niiviisi lahendada lubab. On üldiselt teada, et see pinna sondeerimine tsaari juures toimus endise Eestimaa kindralkuberneri, Oldenburgi printsi Georgi kaudu.

Hiljuti õnnestus Leningradi Riiklikust Ajaloo Keskarhiivist leida toimik seni kasutamata dokumentidega.⁵⁰ Selles leiduvad koopiad J. G. v. Bergi kahest kirjast M. Speranskile Eestimaa talurahva pärisorjusest vabastamise asjus ning neile lisatud ära kirjad Bergi vastavast kirjavahetusest G. v. Oldenburgiga. Neist kirjadest selguvad kaalutlused, mis viisid Eestimaa rüütelkonna talurahva vabastamise ettepanekut tegema, selguvad ka motiivid, miks see ettepanek vastu võeti. Ühtlasi saab teatavaks fakt, et Eestimaa 1816. a. talurahvaseaduse ettevalmistamise küsimusega oli kõige vahetumalt seotud tolleaegne Aleksander I lähedane nõuandja sisepoliitika alal M. M. Speranski.

Bergi esitised G. v. Oldenburgile ja M. Speranskile paljastavad väga ilmekalt Eestimaa rüütelkonna ja Bergi enese vaateid. Esimene kiri Speranskile⁵¹ on hädaldamine Eestimaa aadli raske olukorra üle. Berg kordab mitmes variandis, et niipea kui siin kehtestatakse Liivimaa 1804. a. regulatiivi taoline seadus, s. o. määratakse kindlaks talurahva koormised, siis see saavat suurimaks õnnetuseks aadlile. Ta kirjutab: «Ma julgen Teile kinnitada

⁴⁸ ENSV RAKA, f. 854, A I 149, l. 103—108.

⁴⁹ Fr. Bienemann, Pro domo. Baltische Monatsschrift, 1879 lk. 599—600.

⁵⁰ ЦГИАЛ, ф. 1409, оп. 1, 1810 г., д. 500. Kõik kirjad on prantsuskeelsed, enamik neist on dateerimata, kuuluvad aga sisu järgi otsustades 1810. aastasse.

⁵¹ Sealsamas, l. 1—3.

kõige nimel, mis mulle on püha, et sel juhul laostataks õnnetud mõisnikud .» Kirjas Speranskile on Berg väga avameelne. Ta ütleb otseselt, et mõisnikke võivad päästa ja rahuldada ainult vabad lepingud talupoegadega, kusjuures mingeid norme rendi määra kohta ei tule fikseerida. Vabade kontrahtide sõlmimisele pidavat paratamatult eelnema talurahva vabastamine, lisab Berg. Seega oli vabastamine tema arvates kõrvalnähtus, peamine oli võimaluse saavutamine talurahva ekspluateerimise süvendamiseks «vabalt» sõlmitavate lepingute kaudu.

Mida aadel mõtles vabastamise all, see selgub Bergi kirjust G. v. Oldenburgile, milles talurahva vabastamise küsimus esmakoordselt sõnastati. Ka selles lähtutakse vabadest kontrahtidest, mis annaksid mõisnikule vabaduse dikteerida talurahvale renditingimusi oma tahte kohaselt. Mis puutub talurahva «vabastamisse», siis rõhutab Berg pidevalt, vabastamine peab toimuma aeglaselt, järk-järgult ja ka vabad talupojad peavad jääma põlluharijaks. Talurahvale ei tule otsekohe anda täit vabadust, see olevat hädaohtlik.⁵² Ühes hilisemas märgukirjas selgitab Berg veel avameelsemalt oma mõtet ja ütleb, et vabadus ei tähendavat sõltumatust, vabadus võib ja peab olema piiratud.⁵³ Siit nähtub, et Eestimaa aadel ei kavatsenud talurahvast tõeliselt vabastada, vaid tahtis seda ainult deklareerida, tegelikult sõltuvust säilitades.

Millised olid valitsuse motiivid aadli poolt tehtud talurahva vabastamise ettepanekuga nõustumisel? Et küsimus esitati tsaarile otsustamiseks G. v. Oldenburgi poolt, siis olid viimase argumentid kahtlemata olulised ka tsaari seisukohtade kujunemisel. G. v. Oldenburgi kirjalik arutus sellel teemal on küllaltki huvitav.⁵⁴ See kordab suures osas J. v. Bergi kirjust ülevõetud seisukohta, et eesti talupojad polevat enam orjad nagu Roomas, vaid et 1795., 1802. ja 1804. a. seadustega olevat nad orja seisundist vabanenud. Kuid olukord ei olevat veel rahuldav, sest alaline võitlus mõisnike ja pärisorjade vahel toidab pidevalt leeki, mis ähvardab lõkkele puhkeda kõige väiksemalgi tõukejõul. Selline olukord võivat kujuneda eriti hädaohtlikuks sõja korral. Kui sõjasündmused kanduksid siia, siis võiks vaenlane kahtlemata kasutada olukorda ja õhutada rahulolematust, lubades orjadele vabadust. Sellisel puhul leiaks vaenlane innukaid pooldajaid.⁵⁵ «Need

⁵² ЦГИАЛ, ф. 1409, оп. I, 1810 г., д. 500, л. 5—6.

⁵³ Sealsamas, l. 23.

⁵⁴ Sealsamas, f. 10—11. Dokument kannab pealkirja «Réflexions sur l'état de liberté, qui pourroit être accordé aux paysans esthoniens», dateeritud 14. nov. 1810. a.

⁵⁵ Kahtlemata kummitas neis mõttekäikudes hirm Prantsuse revolutsiooni aegsete sõdade ees, mil võidukad revolutsioonilised väed tõid tõesti Euroopa rahvastele vabanemise feodaalseist kõidikuist. Olukorras, kus Prantsuse-Vene konflikt 1810. a. hakkas teravnema, kardeti talurahva vabastamise lubaduse demagoogilist ärakasutamist Napoleoni poolt. Kuid, nagu teame, revolutsiooni eesrindlike saavutuste kägistaja Napoleon ei kavatsenud ega saanudki tuua rahvastele tõelist vabadust.

põhjused üksi», kirjutas Georg v. Oldenburg, «peaksid juba määrama Venemaa poliitika ja juhtima ettevalmistavate sammude kaudu orjade isiklikule vabastamisele», et sõja korral vältida kõiki põhjusi ülestõusuks, mida vaenlane võiks kasutada oma huvides. Edasi tehakse aga otsekohe reservatsioon ja rõhutatakse, et vabastamine peab toimuma ettevaatlikult ning piiratult, et ei tekiks rahulolematust aadli hulgas ja et riigi julgeolek ei kannataks. Vabastamine tuleks läbi viia pika aja jooksul ja säilitada sealjuures talurahva isiklikku vabadust piiravad sätted.

Kirjutis on küllalt selge. Põhitõukejõud, miks talurahva vabastamise väljakuulutamist vajalikuks peeti, oli kartus ülestõusu ees oodatava sõja olukorras. Vabastamine oli sealjuures algusest peale kavatsatud demagoogilisena.

G. v. Oldenburg teatavasti esitas oma seisukohad tsaarile, kes ilmselt pidas talurahva pärisorjusest vabastamise põhjendamiseks esitatud argumente küllalt kaaluvaks ja nõustus Eestimaa rüütelkonna ettepanekuga. Sellest teatatakse J. Bergile kirjaga 29. septembrist 1810. a. Kõrgelennuliselt räägitakse selles tsaari heameelest ja Eestimaa aadli õilsusest oma talupoegade tõelise õnne rajamisel.⁵⁶

Kuidas Speranski reageeris Bergi kirjale, selle kohta pole andmeid. On tõenäoline, et ta talurahva vabastamise projekti toetas. Speranski oli teatavasti liberaal-aadellikkude vaadete ja mõõnduste poliitika pooldaja. Kuna 1810. aasta oli tema mõju haritipuks, siis võib arvata, et sellist olulist küsimust ilma temata ei otsustatud.

Tsaar andis loa talurahva vabastamise küsimus maapäeval arutlusele võtta. Kahtlemata oli Aleksander I-le selge kogu ürituse silmakirjalik iseloom, kuid niisama selge on, et just seetõttu oligi projekt tsaarile vastuvõetav. Et Aleksander I sedagi projekti ei kavatsenud laiendada kogu riigile, selgub tema järsult eitavast vastusest Peterburi kubermangu aadli samalaadsele taotlusele.

Eestimaa rüütelkonna maapäev tuli kokku 17 veebruaril 1811. a. Väga iseloomustav on siin peetud rüütelkonna peamehe Stackelbergi kõne.⁵⁷ Pikas sissejuhatuses antakse selles aru neist sammudest, mida on tehtud, et säilitada 1804. a. seadust. Rüütelkonna juhtkond on püüdnud asjaajamise venitamisega küsimust päevakorrast ära tõrjuda, on kasutatud isiklike sidemeid Peterburis, püüdes nende kaudu mõjutada tsaari, on esitatud ametlikke märgukirju reformi vastu sihitud argumentidega. Kõik see ei ole aidanud. Talurahva ülestõusu kartusel nõuab valitsus reformi, mis talurahva koormisi mõningal määral vähendaks. Sellega aga ei saavat rüütelkond mingil juhul nõustuda. Valitsuse survest pääsemiseks olevat ainult üks võimalus: rahuldada tsaar talu-

⁵⁶ ЦГИАЛ, ф. 1409, оп. 1, 1810 г., д. 500, л. 6.

⁵⁷ ENSV RAKA, f. A I 50, l. 150 jj.

rahvale isikliku vabaduse lubamisega ja samal ajal minna üle «vabalepingu» põhimõttele, s. o. saavutada täielikult vabad käed talurahva koormiste suhtes. Maapäeva liikmete rahustamiseks rõhutab rüütelkonna peamees siinjuures, et «vabastatud» talupoegade vabadus ei pea olema täielik: nende liiklemisõigust tuleb piirata oma kubermanguga, talupojad peavad edaspidi jääma põlluharijaiks ja kogu maa mõisniku eraomandiks. Asja arutlusel püstitati aadlike poolt tingimus, et uue seaduse väljatöötamine peab jääma aadli enda ülesandeks. Ainult sel juhul oli aadli maapäev nõus talurahva «vabastamist» teostama ja võttiski vastu sellekohase põhimõttelise otsuse. Nii olid tsaarivalitsus ja Eestimaa aadel kokku leppinud. Võitlus nende vahel oli olnud võitlus valitseva klassi piirides, võitlus mõõnduste määra ja viisi üle, mida peeti vajalikuks teha talurahvale.⁵⁸ Need mõõndused olid aga väga piiratud. Eestimaa aadel ei kaalunud veel tõelist talurahva vabastamist ega üleminekut kapitalistlikele tootmissuhetele. Kodanlike põhimõtteid isikuvabadusest ja vabast lepingust kasutati silmakirjalikult ainult selleks, et varjata oma poliitika pärisorjuslikku sisu. Eestimaa aadel kavatses uut seadust kasutada oma klassivõimu kindlustamiseks, mitte üleminekuks kapitalistlikule tootmisviisile, mis oli toimunud reas Euroopa riikides XIX saj. algul koos pärisorjuse kaotamisega. Sellekohaselt koostatigi seaduseelnõu, mis tsaari poolt kinnitati 1816. a.⁵⁹

Eestimaa talurahvaseaduse vastuvõtmise järel tahtis valitsus kehtestada samalaadse olukorra kõigis kolmes kubermangus. Kardeti nimelt, et vabastamiseseaduse tegelik elluviimine Eestimaal võib esile kutsuda ülestõusu puhkemise naaberkubermangudes. Liivimaal, kus parajasti koostati uusi, kõrgele aetud koormistega vakuraamatuid, valitses pealegi talurahva seas laialdane rahulolematumus.⁶⁰ Liivimaa aadel, kes oli talurahva kohustuste tõstmise eest kallilt maksnud kuluka maamõõtmisega ja nägi, et ka uues olukorras on võimalik talurahva koormisi tõsta, suhtus oma enamuses talurahva vabastamisse eitavalt. Et kavatsetava seaduse mõõdukas iseloom ja vastavus aadli huvidele saaksid üldiselt teatavaks, lubas valitsus toimuda diskussioonil talurahva vabastamise küsimuses.⁶¹ Diskussioon arenes peamiselt Tartu ülikooli professori Rambachi toimetatud nädalalehe «Neue Inländische Blätter» veergudel ja mõningais brošüürides.⁶² Puhkenud diskussioonis

⁵⁸ Vt. V. I. Lenin, Teosed, 17. kd., lk. 84.

⁵⁹ Seaduse enese põhjaliku analüüsi annab «Eesti NSV ajalugu» I, Tallinn 1955, lk. 582—586.

⁶⁰ J. Zutis, Vidzemes un Kurzemes zemnieku likumi, lk. 107 jj.

⁶¹ ЦГИАЛ, ф. 1409, он. I, 1818 г., д. 2508, л. 6.

⁶² Kogu selleaegne poleemika on ära trükitud töös J. v. Sivers, Zur Geschichte der Bauernfreiheit in Livland, Riga 1878. Vrd. L. Meri, Tartu nädalaleht 1819. aasta talurahvareformi eelsel perioodil. «Edasi» nr. 110, 3. okt. 1953. See artikkel ei anna õiget pilti nädalalehe veergudel toimunud diskussioonist. L. Meri iseloomustab pikemalt Rambachi ja K. Bruiningki seisukohti, viimase omi aga ebaõnnestunult. Teoorjuse innukat kaitsjat Bruiningki

võime eraldada kahte leeri. Ühel poolel asuvad aadli ideoloogid äärmistest reaksionääridest kuni reformi pooldajateni, kes kõik tahtsid säilitada feodaalkorra põhialuseid ja otsisid argumente selle kaitseks. Teise leeri moodustasid kodanliku mõtte esindajad, kes taotlesid feodaalkorra ja pärisorjuse kaotamist, selleks et suunata maa arengut kapitalistlikule teele. Feodaalkorra hävitamine ja üleminek kapitalismile vastas objektiivselt maa arenguvajadustele ja talurahva huvidele.

Nagu diskussioonist selgub, jäi Liivimaa aadel XIX saj. algul täielikult feodaalkorra kaitsjaks.⁶³

«Eesti NSV ajalugu» I märgib õigesti, et mõlemad mõisnike rühmad olid talupoegade teoorjusliku ekspluateerimise säilitamise positsioonil. Kuid ei saa olla nõus seal esitatud mõttekäiguga, milles samastatakse Liivimaa mõisnike 1817/18. a. vaidlused poleemikaga, mis puhkes vene mõisnike hulgas 1861. a. eel. Liivimaal ei kavatsenud ükski mõisnike grupp talupoegadele loovutada maad ei väljaostuga ega väljaostuta. Siin ei olnud juttu muust kui ainult feodaalkorrale omasest talupoja maaga varustamise tava seaduslikust fikseerimisest, s. o. sellest, kas säilitada 1804. a. sätted või nad kaotada.

Vaidlused talurahva vabastamise ja selle viiside üle keelati 1818. a. keskel. On ilmne, et vaidluste iseloom oli muutunud selliseks, et see Aleksander I valitsusele enam ei olnud vastuvõetav. Ilmuski just 1818. a. Schröderi brošüür, ilmus Rambachi artikkel, võttis sõna Merkel. Seega oli arutlustes esitatud seisukohti, mis ületasid piiri, milleni valitsus oli oma reformidega nõus minema. Oma kirjas tsaarile 1818. a. juulis märkis kindralkuberner Paulucci, et diskussioon aitas hajutada eksiarvamused ja kartused oodatava reformi suhtes.⁶⁴ Tähenab Paulucci rõhutab, et valitsusel ei olnudki kavatsust minna kaugemale aadli projektidest talurahva nn. «vabastamisel».

Maapäeva koosolek 1818. a., millel Liivimaa talurahva vabastamine tuli kõne alla, oli vaidlusrohke ja tormiline. Suur osa aadlikke ei tahtnud ometi valitsuse ettepanekuga nõustuda. Tekkis isegi kavatsus lausa välja öelda, et seaduse vastuvõtmine toimub valitsuse surve.⁶⁵ Ainult kindralkuberner markii Paulucci ilmumine rüütelkonna maapäevale ja tema sõnavõtt sundisid aadlit järeleandmisele. Ametlikus aruandes kirjutas Paulucci toimunud sündmusest tsaarile kroonulikus silmakirjalikkuses: olevat vaja olnud ainult küsimust selgitada ja Liivimaa aadel oma «heade ja inim-

ei saa pidada oma aja eesrindlikuks inimeseks. Bruiningk ainult žongleerib kodanliku terminoloogiaga, tahab aga praktiliselt säilitada mõisnike maaomandit, talurahva kinnistamist maa külge, teoorjust ja mõisniku «kaitsehärra» positsiooni talurahva suhtes.

⁶³ Vt. Põhijooni majandusliku mõtte arengust Eestis XIX sajandil, lk. 54 jj.

⁶⁴ ЦГИАЛ, ф. 1409, оп. 1, 1818 г., д. 2508, л. 6.

⁶⁵ H. Bruiningk, Das Geschlecht von Bruiningk in Livland, Riga 1913, lk. 182.

armastavate kavatsuste» kohaselt vabastas talurahva.⁶⁶ Kuid samal ajal isiklikus kirjas tsaarile märgib kindralkuberner, et oli karta maapäeva diskussiooni kujunemist ebasobivaks. Paulucci arvas enne maapäeva, et senise olukorra säilitamise kaitseks võib välja astuda Fr. Sivers, kuid avaldas sealjuures lootust, et T Bocki vangistamine vaigistab talurahva vabastamise vastaseid väljaastumisi, n. ö. opositsiooni paremalt. Rohkem muret tegid talle aga «mõnede teadlaste ja eriti härra Parroti poolt» esitatud ideed, kes protesteerisid talurahva maata vabastamise vastu.⁶⁷ Kindralkubneri isiklik autoriteet ja ähvardus kohalt lahkuda olevat asja lõpuks valitsuse tahte kohaselt lahendanud.

Maapäeval vastuvõetud otsuse kohaselt koostati Eestimaa eeskujul uus talurahvaseaduse projekt, mille tsaar kinnitas 1819. a.

Nii oli toimunud Baltimaade talurahva pärisorjusest vabastamine. Uute seaduste väljatöötamisel ja kehtestamisel ei olnud balti aadli eesmärgiks üleminek kapitalistlikule tootmisviisile, vaid oma seisusliku klassivõimu ja talurahva feodaalse eksploateerimise õiguse kaitsmine. Seetõttu püüdsid mõisnikud 1820-ndail aastail eriti rõhutada pärisorjuslike olukordade ja teoorjuse säilitamist endises ulatuses. Ometi ei suutnud aadel nüüd tõkestada kapitalismi elementide senisest kiiremat arengut, sest seda soodustasid 1816/19. a. seaduste kodanlikud jooned. Tootlike jõudude ja tootmissuhete tingimatu vastavuse seadus pani end maksma, ja järgnevail aastakümneil algas üleminek kapitalismile. See üleminek suunati aga aadli poolt kapitalismi arenemise preisi tüüpi tee kõige halvemale variandile. Üleminekuvaeg feodaalkorra rohkete igandite säilitamisega venis erakordselt pikaks ja selle laostavad raskused veeretati talurahvale. Kapitalistliku tootmisviisi lõplik võidulepääs toimus aga ka Eestis nagu kogu Vene- maal alles 1860-ndail aastail.

К ИЗУЧЕНИЮ ВОПРОСА ОБ ОСВОБОЖДЕНИИ КРЕСТЬЯН ОТ КРЕПОСТНОЙ ЗАВИСИМОСТИ В ЭСТОНИИ

Доц., канд. наук Л. Лооне

Резюме

Статья ставит своей задачей опубликовать некоторые пока не использованные материалы из истории освобождения крестьян в Эстонии и указать на ошибочные положения, которые высказывались в печати по этому вопросу.

Первым этапом в борьбе за освобождение крестьян автор

⁶⁶ ЦГИАЛ, ф. 1409, оп. 1, 1818 г., д. 2508, л. 2—6.

⁶⁷ Sealsamas, Paulucci kiri tsaarile 7 VII 1818.

считает 1760—90-е годы. В этот период наблюдаются первые кризисные явления в феодальном способе производства и вследствие этого обострение классовой борьбы крестьян. Борьба крестьян против феодальной эксплуатации является объективно борьбой за освобождение. В те же самые годы передовые мыслители (Эйзен, Яннау и др.) выступают с критикой феодального строя. Они требуют лишь устранения наиболее отрицательных явлений существующего строя, но не уничтожения его.

Вторым этапом в борьбе за освобождение крестьян можно считать последнее десятилетие XVIII и первое XIX в. При остром кризисном положении сельского хозяйства, крестьянские восстания принимают угрожающий для господствующего класса характер. Буржуазные мыслители, в первую очередь Меркель и Петри, выступают в этот период с острой критикой феодализма во всех его проявлениях. Они требуют уничтожения феодального способа производства и сословного общества. Их общественно-политическим идеалом является капиталистический строй и буржуазное государство. Меркель и ряд других мыслителей остаются реформистами, Петри же ставит в пример достижения французской буржуазной революции и отзывается доброжелательно о классовой борьбе крестьян.

Освобождение крестьян в Прибалтике было осуществлено во втором десятилетии XIX в. Под давлением экономического кризиса и классовой борьбы крестьян, учитывая острую критику существующего в Прибалтике положения со стороны передовых мыслителей, правительство проводит здесь реформы. Автор приводит новые документы, из которых выясняется, что страх перед крестьянскими восстаниями в беспокойное военное время (1805—1811) побуждал правительство Александра I настаивать на реформах. Автор указывает на роль Сперанского в принятии решения об освобождении крестьян.

В статье отмечается, что дворянство в Эстонии оставалось на реакционных позициях, стремилось сохранить неприкосновенным весь феодальный строй и надеялось, что после официального освобождения крестьян все же удастся сохранить их неполноправность и зависимость, а также феодальный способ производства.

15 октября 1955 г.

ZUR FRAGE DER BEFREIUNG DER ESTNISCHEN BAUERN AUS DER LEIBEIGENSCHAFT

L. Loone

Zusammenfassung

Im Artikel werden einige neue Dokumente zur Beleuchtung des Kampfes um die Befreiung der estnischen Bauern aus der Leibeigenschaft angeführt.

Als erste Periode im Kampf gegen die Leibeigenschaft in Estland nennt die Verfasserin die Jahre von 1760 bis 1790, wo die Kritik der feudalen Verhältnisse ihren Anfang nimmt. Auf Grund einer neu aufgefundenen Handschrift von J. G. Eisen wird bewiesen, daß Eisen noch nicht die Aufhebung des Feudalismus bezweckte.

Als zweite Periode im Kampf gegen die Leibeigenschaft kann man die Zeit um die Jahrhundertwende ansehen. Unter dem Druck der Krise der feudalen Verhältnisse und dem Klassenkampf der Bauern ziehen die Vertreter der bürgerlichen Ideologie (vor allem G. Merkel und J. Chr Petri) den Schluß, dass die Adelherrschaft vernichtet und die Bauern befreit werden müssen, und der Übergang zum Kapitalismus stattfinden soll. J. Chr Petri stellt dabei die Geschehnisse der französischen Revolution als Vorbild hin.

Die Gesetze, in denen man die Befreiung der Bauern von der Leibeigenschaft deklarierte, wurden im zweiten Dezennium des XIX. Jahrhunderts ausgearbeitet. Dabei beabsichtigte der Adel Estlands durchaus nicht, eine tatsächliche Befreiung durchzuführen, sondern wollte nur sein Streben zur Hebung der Bauerngerechtigkeiten unter dem Schild der Befreiung maskieren. Die Verfasserin benutzt, um dieses zu beweisen, neuaufgefundene Briefe des vormaligen Ritterschaftshauptmannes von Estland J. G. v. Berg an G. v Oldenburg und M. Spe-ranski. Auf Grund dieser Briefe kann man unter anderem feststellen, daß die Regierung sich zu Reformen genötigt fühlte in der Furcht vor einem allgemeinen Bauernaufstande im Falle eines Krieges.

НОВЫЕ ДАННЫЕ О ТАРТУСКИХ СТУДЕНТАХ ПЕРИОДА 1860-х гг.

Доц., канд. филол. наук Б. Егоров

Кафедра русской литературы

Значительная часть деятелей революционного подполья 1860-х годов вышла из студенческой среды. Герцен в «Колоколе» возлагал основные надежды именно на студенческую молодежь, особенно на провинциальную, даже преувеличенно противопоставляя ее столичной: «Как только пахнет свежим воздухом, здоровым, обещающим весну, то это, наверное, с Урала или из Казани, из Киева или из Харькова, из Малороссии или из Сибири».¹

Характерно, что при этом Герцен совершенно не упоминает Тарту, и это, вероятно, не по забывчивости: в той же статье, клеймя тогдашнюю Академию наук за трусость, за раболепство перед правительством, Герцен с сочувствием говорит об ученых другого типа: «Мы знаем имя того дерптского ректора, который не хотел склонить своей головы под фельдфебельское иго».²

Следовательно, умолчание о Тартуском университете объясняется не забывчивостью: идейное господство остзейских баронов в Прибалтике, засилье баронских сынков в университете оставляли для Герцена мало надежды на революционные возможности этих студентов. Соратник Герцена Н. П. Огарев в рукописи о подпольных обществах, перечисляя университетские города,

¹ «Колокол», 1861, 1 февраля, № 91, статья «Провинциальные университеты».

² Там же. Доцент ТГУ Ю. Мадиссон предполагает, что под «фельдфебельским игом» Герцен имел в виду деятельность попечителя Дерптского учебного округа Г. Б. Крафсрема, бывшего николаевского генерала, перенесшего свои «солдафонские» принципы и на правление университетом (1835—1854). Ректором, «не хотевшим склонить своей головы», был видимо, профессор К. Ульман. Мы полагаем, что Герцен спутал факт расправы над Ульманом, уволенным в 1842 г. за принятие от студентов подарка (серебряного бокала), с тем протестом, который выразили по этому поводу профессора Бунге, Мадан и Преллер (ушли в отставку). Об этом эпизоде см. Е. В. Петухов: «Императорский Юрьевский, бывший Дерптский университет за сто лет его существования (1802—1902)», т. I, Юрьев, 1902, стр. 568—570.

дает такую оценку Тарту: «Дерпт — теперь малозначащий центр; для русских и поляков враждебный университет. Его лучше обойти».³

Действительно, тартуское студенчество коренным образом изменило свой социальный состав, стало в основном разночинным и плебейским лишь на третьем этапе освободительного движения в России и лишь тогда приняло массовое активное участие в революционной борьбе народов России против царизма. Но все же общественный подъем 1860-х гг. не мог не коснуться и Тарту. В литературе уже сообщалось о появлении в Тартуском университете ряда студентов, выгнанных или вытесненных из других университетов России за участие в движении «шестидесятников».⁴ Из этих демократически настроенных студентов, бывших в общем небольшой кучкой среди баронских отпрысков, особо следует отметить В. А. Манассеина, известного впоследствии врача и общественного деятеля. После публикации и исследования архивных материалов о деятельности Манассеина⁵ мы имеем довольно полное представление о его роли в революционном движении 1860-х гг. Будучи студентом Казанского университета, Манассеин в 1860 г. был привлечен М. Д. Муравским («отцом Митрофаном»), одним из активных деятелей подпольного революционного общества «Земля и воля», к участию в этом обществе. Манассеин исключительно горячо берется за дело: организует воскресные школы для народа, ведет пропаганду среди студентов и гимназистов («Между гимназистами, — пишет он Муравскому, — есть некоторые личности великолепные (. .) смело готовы они протянуть свою голову под топор за всякое доброе дело».⁶ За активное участие в студенческих волнениях Манассеин был уволен в 1861 г. из Казанского университета, но в том же году ему удалось поступить в Тартуский, также на медицинский факультет.

Собрав вокруг себя небольшую группу товарищей с передовыми взглядами, Манассеин и в Тарту, несмотря на все трудности, энергично действует в духе указаний «Земли и воли»: организует читальню, библиотеку, студенческую вспомогательную кассу, бесплатную школу для бедных детей и даже школу для обучения грамоте жандармов (по-видимому, в пропагандистских целях) Библиотека кружка Манассеина получала наиболее радикальные журналы того времени: «Современник», «Русское

³ «Литературное наследство», т. 61, стр. 503. Об отношении Герцена и Огарева к Тарту см. статью Ю. Кахка ««Колокол» Герцена и крестьянское движение в Эстонии накануне и во время революционной ситуации 1859—1861 годов» («Известия АН ЭССР», 1953, т. 3, стр. 451—462.)

⁴ См. Э. Э. Мартинсон, Исторические связи Тартуского университета с русской наукой, Таллин, 1951, стр. 57—58; П. С. Рейфман, К истории кружка Тишинского, Лебедева, Манассеина, Ученые записки ТГУ. вып. 78, 1959.

⁵ М. Лемке, Молодость «отца Митрофана» («Былое», 1907, № 1, стр. 188—233); Г. И. Арсеньев, В. А. Манассеин, М., 1951.

⁶ «Былое», 1907, № 1, стр. 200.

слово», «Искра», «Книжный вестник».⁷ Тартуские студенты знакомились через Манассеина и с нелегальной революционной литературой. При обыске у него нашли письма, «в которых порицались действия правительства в 1861 и 1862 гг., затем тетрадь запрещенных стихов и рукописных статей, номера «Колокола», «Поярной звезды», «Голосов из России», «Общего веча» и др.»⁸.

Этот обыск (и затем арест) Манассеина произошел из-за провала некоторых членов «Земли и воли», в том числе и Муравского, у которого жандармы обнаружили письма Манассеина. Последний был доставлен в Петербург и несколько месяцев содержался под арестом, затем был отправлен назад в Тарту, под строгий надзор полиции. Потеряв после ссылки Муравского в Сибирь связи с подпольным центром, Манассеин, естественно, оказался в очень трудном положении, фактически будучи предоставленным самому себе. Это давало повод многим исследователям, в том числе и автору последней работы о Манассеине — Г. И. Арсеньеву — утверждать, что он с 1863 г. временно отходит от общественно-политической деятельности.⁹

Возможно, конечно, что провал подпольного центра и поэтому отсутствие координирующих связей несколько заглушили его деятельность. Но все же упомянутая выше заметка в «Книжном вестнике», опубликованная уже после возвращения автора из-под ареста, в конце апреля 1863 г., свидетельствует о достаточно активной работе Манассеина и в этот период.

Впрочем, послать заметку Манассеин мог еще до ареста. Но имеются другие данные о занятиях Манассеина после ареста. В этом отношении большой интерес представляют публикуемые ниже воспоминания А. Гончарова о кружке Манассеина в Тарту. Чтение и комментирование романа Чернышевского «Что делать?» могло состояться в кружке не ранее марта 1863 г., когда началась публикация романа в «Современнике» (закончена в майском номере журнала)

Воспоминания А. Гончарова существенно дополняют также наши прежние представления о кружке передовых студентов Тартуского университета. Особенно интересны данные о приезде в Тарту делегаций других университетов России и о политических требованиях, выдвигавшихся делегатами. Автор воспоминаний справедливо усматривает причину срыва этих требований в реакционных тенденциях, в корпоративном духе, насаждаемом остзейцами, хотя пользуется наивной классификацией по национальному признаку («немцы» и «русские»), не понимая, что дело не в национальности, а в социальном характере враждебных групп.

Важный смысл в этой связи имеет перечень лиц из кружка Манассеина (Гончаров называет Линдемана, Кразе, Петрова).

⁷ См. заметку Манассеина «Письмо из Дерпта» («Книжный вестник», 1863, № 8, стр. 139—140).

⁸ «Былое», 1907, № 1, стр. 207.

⁹ См. Г. И. Арсеньев, В. А. Манассеин, стр. 24.

Ведь Линдеман и Кразе — лица германского происхождения, но Гончаров не называет их «немцами»! Общий дух кружка Манассейна был именно разночинским, плебейским (большинство членов даже по происхождению разночинцы). Эдуард Линдеман, уроженец Нижнего Новгорода — сын чиновника. Александр Петров — «лекарь» (он, кстати, совсем не был профессором, как его называет Гончаров, а лишь оставленным при Казанском университете для подготовки к званию профессора). К сожалению, нам не удалось установить, какого Кразе имел в виду Гончаров. Может быть, речь идет о Краузе (студента по имени Кразе не было в Тартуском университете в XIX веке). Но Краузе — одна из распространенных немецких фамилий, в Тарту училось несколько десятков таких студентов. Правда, в начале 1860-х гг. не было ни одного Краузе.¹⁰

Что касается личности Манассейна, то его разночинский облик (несмотря на дворянское происхождение) не нуждается в доказательствах.

Не совсем ясна степень участия в кружке самого автора воспоминаний. А. Н. Гончаров (1843— около 1906) — племянник известного писателя, уроженец Симбирской губернии, по окончании университета (специальность: физика) не работал по профессии, а служил в различных канцеляриях. По-видимому, под влиянием дяди занимался литературной деятельностью.

Воспоминания А. Н. Гончарова «В. А. Манассейн в Дерпте»¹¹ представляют собой пачку отдельных листов форматом 4⁰, исписанных на обеих сторонах достаточно разборчивым почерком, хотя и встречаются отдельные неясные слова (эти случаи особо оговариваются в подстрочных примечаниях). Рукопись черновая, не подготовленная для публикации: л. 1 содержит начало воспоминаний, затем текст обрывается (на словах «древнюю историю, особенно историю .»). С л. 2 начинается вторая редакция, повторяющая текст л. 1, за исключением отрывка «Так как никто никуда не выезжал древнюю историю, особенно историю .», который содержится лишь в первой редакции. Так как начало второй редакции лишь повторяет (и то не полностью) текст первой, то мы его не воспроизводим. Л. 3. данной пачки бумаг — вставной, представляющий собой особый отрывок воспоминаний об А. Н. Волкове, не имеющий для нас интереса, так как об А. Н. Волкове довольно подробно говорится и в основном тексте мемуаров Гончарова. Таким образом после л. 2 об. текст воспоминаний следует на л. 4 и заканчивается на л. 5.

Мы публикуем этот основной текст, занимающий, следова-

¹⁰ Сведения о членах кружка Манассейна мы черпали в личных делах из архива университета (Центральный государственный исторический Архив ЭССР, ф. 402, оп. 2, №№ 13299, 15020, 18747), а также в «Album academicum . . .», Dorpat, 1889.

¹¹ Хранятся в Центральном Государственном Архиве литературы и искусства (ЦГАЛИ) в Москве (ф. 135, оп. 2, № 18).

тельно, лл. 1—2 об., 4—5 об.. В квадратных скобках дается наша конъектура сокращений, пропусков, непонятных слов.

В архиве А. Н. Гончарова хранятся отрывки и других воспоминаний о тартуской жизни 1860-х гг., носящие обрывочный характер и не имеющие большого исторического интереса, к тому же они в значительной степени повторяют данные публикуемого текста. Эти отрывки мы частично используем в примечаниях, полностью же их воспроизводить не считаем целесообразным.

А. Гончаров. «В. А. Манассеин в Дерпте».

В начале 60-х годов в Дерпте была небольшая кучка русских студентов, которые держались отдельно от немцев, не поступая в немецкие корпорации. Ранее была даже русская корпорация, которая распалась и как-то плачевно.¹ Большинство студентов были люди, более или менее обеспеченные, студенты в то время имели везде широкий кредит, на занятия не особенно налегали и пользовались разными удовольствиями.

В то время в Дерпте жил русский писатель, автор «Тарантаса» и «Аптекарьши», гр. Соллогуб с семьей, в доме его некоторые из русских студентов пользовались широким гостеприимством.² Жители Дерпта русских студентов не особенно долюбливали, делая исключение для богатых или громкой фамилии, но русский язык был совершенно неизвестен, а русская литература не пользовалась ни малейшей известностью: немцы были уверены, что и без этого они проживут прекрасно.

Дерпт 40 лет тому назад был совершенно университетский немецкий городок, жизнь текла мирно, пахло болотом, а нравы студентов напоминали Геттинген, так хорошо описанный Гейне в его «Hatzreise». Так как никто никуда не выезжал из Дерпта, то все уверены были, что за стенами Дерпта [все плохо], русские женщины безнравственные, а [все лифляндские] полны добра и тихих [нравов], и лучше пансиона Fräulein Michel³ быть ничего не может. Девушки в Дерпте получали все образование в разных Töchter-Schulen, где они отлично зубрили древнюю историю, особенно историю *

Состав профессоров был превосходный, в особенности по медицинскому и естественно-историческому факультетам; отношения между студентами и профессорами были самые простые, скорее дружеские, и, чтобы облегчить занятия студентам, профессора допускали разные вольности, не спрашивая, как на это посмотрят в Петербурге. Куратором университета, так в то время назывался попечитель, был гр. Кейзерлинг,⁴ человек ученый и принадлежавший к высшему кругу.

Вот в этот городок с установившимися нравами, с воззрениями средних веков, со студентами, которые верили, что их «коман»⁵

* На этом текст обрывается.

не подлежит критике, что без дуэли студент не может прожить, а пиво и песни обязательны для каждого доброго бурша, как воздух, приехало несколько русских студентов, принимавших участие в студенческих историях Казанского и др. университетов. Из числа выдающихся студентов ун[иверситета] б[ыл] некто А. Н. Волков, отличавшийся необыкновенной даровитостью, изящностью и безукоризненным поведением.⁶ Впоследствии он был профессором ботаники в Одессе, а в настоящее время живет в Венеции и считается одним из лучших акварелистов.

Волков был в то время в Дерпте [лучшим из] студ[енческих] дирижеров на всех балах, удивлял профессоров своей даровитостью, шутя занимался, побивал немцев на рапирах, брал первые призы по стрельбе из пистолета; студенты немцы были от него в восхищении, а немочки краснели, глядя на этого красивого и стройного юношу.

В числе новоприехавших в августе [18]61-го или [18]6[2] года⁷ русских студентов были В. А. Манассеин, Линдеман, Кразе и профессор Петров, последний был послан Казанским университетом за границу, но остался в Дерпте, чтобы послушать лекции по физиологии у Биддера и химии у Карла Шмидта.⁸ При первом знакомстве Манассеин на всех производил самое приятное впечатление: невысокого роста, он и тогда ходил немного согнувшись, носил длинные русые волосы, зачесывая их назад, а всего более привлекали его голубые, лучистые добрые глаза. Говорил он тихо, как будто конфузясь, выбирая слова; но когда начинал спорить или увлекался, он делался красноречивым, а говорил очень умно и бойко.

Помню я его маленькую квартиру, за которую он платил в семестр что-то около 20 руб., и сколько приятных и поучительных часов проводили мы, русские, в этом покойнике!

Он сошелся со всеми русскими студентами; несмотря на то, что Манассеин занимался в клиниках, а вечером до ночи в лаборатории у Карла Шмидта, он находил время забежать к какому-либо из приятелей, дать книгу для прочтения, сообщить какую-нибудь животрепещущую новость и обсудить ее. Интересовался он тогда всем, знал превосходно и положение вещей в университете, говорил с пафосом об освобождении крестьян, о Гарибальди, о польских делах, рассказывал нам о будущности земства,⁹ первый доставал «Колокол» Герцена, читал его и комментировал.

Для нас кого-то «Отцы и дети» Тургенева прошли незаметно,¹⁰ и, узнавши об этом, Манассеин всплеснул руками, и в следующее же воскресенье на его приглашение к нему пришло человек 15 русских студентов, чтобы прочитать роман Тургенева. Читал Манассеин, хотя слабым голосом, но внятно и красиво, комментируя каждую фразу, объяснял нам характер Базарова, который по мере чтения вырастал на наших глазах и производил впечатление какого-то гиганта. С такими же объяснениями прочитано было все у того же Манассеина «Что делать?» Чернышевского, читали

мы в той же квартире «Кто виноват?» и «С того берега» Герцена.¹¹ Кажется, впоследствии читал уже не Манассеин, а Линдеман, поступивший впоследствии на Пулковскую обсерваторию и недавно скончавшийся.

Манассеину обязаны были студенты, что при его содействии и на общие средства стали выписывать газеты и журналы и составила довольно хорошая русская библиотека, распорядителем которой выбран был Линдеман.

Работами Манассеина профессора были очень довольны; в лаборатории Карла Шмидта он произвел несколько выдающихся исследований. Где-то в университете Манассеин встретил Волкова, случайно разговорился с ним и, несмотря на всю его демократическую закваску, он в этом отлично одетом молодом человеке с безукоризненными манерами, совершенно корректном светском юноше, заметил выдающийся ум и большие способности. Скоро они сошлись, сделались большими приятелями, и Манассеин, сколько я припомню, имел на него огромное влияние: он засадил его за книгу, следил за его работами, понукал его и частенько вместо вечера у графа Соллогуба или графини Мантейфель,¹² Волков проводил вечер в лаборатории. В тот же год они перевели с немецкого языка вдвоем на русский язык какую-то органическую химию,¹³ с комментариями Манассеина, которая тогда пользовалась успехом.

Манассеин находил время отыскивать в Дерпте бедных больных, по большей части русских староверов рыбаков, которых он посещал в качестве врача. Только по его отъезде мы узнали, что он не только лечил их, но и помогал им из своих небольших средств и доставлял лекарства.

Влияние Манассеина на Волкова не прошло даром: скоро он кончил курс, уехал в Гейдельберг, где занимался у Кирхгофа и Закса, выдержал экзамен на д-ра философии, потом на магистра ботаники в Дерпте и впоследствии читал лекции ботаники в Одессе. Как потом мне рассказывали, Волков не ужился с начальством, бросил науку и переехал в Италию, где, как говорят, пользуется большой известностью между художниками, и все его картины покупаются охотно и за большую цену англичанами.

В это время, если не ошибаюсь, в конце [18] 62 года, приехали в Дерпт какие-то эмиссары-студенты из других университетов, предлагая дерптским студентам поддержать их в некоторых требованиях, поставленных студентами других университетов,¹⁴ Манассеин все это очень принял к сердцу, устроил сходку, говорил очень воодушевленно и предложил со своей стороны строго выработанную программу, которой нам следовало держаться, даже обещался переговорить с шаржиртами (представителями) немецких корпораций. В назначенный день собрались русские и немцы; но из всего этого ничего не вышло: русские горячились, наши эмиссары, оказалось, совсем не знали немецкого языка, требовали чересчур много, а немцы с начала сходки заявили, что политикой они не занимаются, что это запрещено команом, ссылались

на параграфы, желали только, чтобы не трогали их корпораций, и высказали очень много законности, филистерства, благоразумия и бюргерских добродетелей.

Наши эмиссары уехали, а Манассеин был очень недоволен немцами, стал зло подсмеиваться над обычаями корпораций и дерптскими добродетелями. Немцы как-то попросили его на свой студенческий суд, чтобы потребовать у него объяснений по поводу его отзывов о корпорациях и комане, который по выражению Гейне, *in den legibus barbarorum eine Stelle verdient*.¹⁵ Манассеин не пошел в их суд и написал в тогдашней газете «Русская речь» большую статью по поводу жизни дерптских буршей.¹⁶

Эта статья в то время наделала большого шума в Дерпте и произвела впечатление разорвавшейся бомбы среди мирной обстановки. Надо было *

ПРИМЕЧАНИЯ

¹ Корпорация русских студентов («Ruthenia») была организована в Тартуском университете при активном участии поэта Н. М. Языкова в I семестре 1829 г., просуществовала около 30 лет и распалась в I семестре 1857 г. (См. Е. В. Петухов, ук. соч., стр. 578—592). О последних двух годах деятельности корпорации см. автобиографический роман П. Д. Боборыкина «В путь-дорогу!», т. 3 (Боборыкин был студентом Тартуского университета в 1856—1861 гг.).

В книге E. Kraus «Der Dorpater Chargirten-Convent von seiner Gründung bis 1880» (Dorpat, 1883) указывается, что в 1861—1862 гг. велись переговоры с русской корпорацией (стр. 35). Автор, видимо, ошибся, т. к. в переговорах, наверное, участвовали русские студенты, не имевшие уже тогда корпорационного объединения.

² В. А. Соллогуб, известный писатель, умеренный либерал, переселился с семьей в Тарту около 1859 г. (См. его «Воспоминания», Спб., 1887, стр. 276), где приобрел дом с садом по Карлова-штрассе, 16 (ныне ул. Калеви, 22). (См. «Neuer Dorpater Kalender für 1877», S. 138.)

Соллогуб писал в «Воспоминаниях» не без трусости перед правительством: «Я в Дерпте, как и везде, впрочем, имел глупость широко раскрыть двери своего дома для всех» (стр. 276). Соллогуб с оттенком недоброжелательства сообщал о подъеме 1860-х гг., начинавшем проникать в стены Тартуского университета: «Довольно значительный кружок русских студентов внес в него зачинающееся зерно нигилизма» (стр. 276). Не исключена возможность, что Соллогуб имел в виду именно кружок Манассеина, о котором пишет А. Гончаров.

³ Речь идет, видимо, о «Privatschule für Mädchen von Marie Muyschel» (S. «Dörptscher Kalender auf (. .) 1861», Dorpat, 1860, S. 47).

⁴ А. А. Кейзерлинг был назначен попечителем Дерптского учебного округа 17 апреля 1862 г. Его предшественником был Е. Ф. Брадке, умерший 3 апреля 1862 г. (см. Е. В. Петухов, ук. соч., стр. 357—358).

⁵ Коман (comment) — кодекс, свод правил и наказаний за проступки, которому подчинялись все корпоранты.

⁶ А. Н. Волков поступил в университет в I семестре 1861 г. и учился до 1864 г.; в 1866 г. защитил магистерскую диссертацию (см. «Album Academicum (. .)», S. 539).

* На этом текст обрывается.

⁷ В. Манассеин поступил в Тартуский университет во II сем. 1861 г., Э. Линдеман — в I сем. 1862 г. (см. «Album Academicum (...)», SS. 542, 551), «лекарь докторант» А. Петров был командирован в Тартуский университет из Казанского летом 1861 г. (ЦГИА ЭССР, ф. 402, оп. 2, № 18747, л. 4).

⁸ Всемирноизвестные тартуские профессора физиологии и химии Ф. Биддер и К. Шмидт создали в университете значительные научные школы (См. об этом Э. Э. Мартинсон, ук. соч., стр. 59—65).

⁹ Под «польскими делами» подразумевается, видимо, польское восстание 1863 г.; под «будущностью земства» — начало земских реформ 1860-х гг. в России.

¹⁰ Роман И. С. Тургенева был впервые напечатан в журнале «Русский вестник», 1862, кн. 2. В этом же году роман вышел отдельным изданием.

¹¹ Как указывалось выше, роман Н. Г. Чернышевского «Что делать?» опубликован в «Современнике», 1863, №№ 3—5.

Роман А. И. Герцена «Кто виноват?» впервые был напечатан отдельным изданием в 1847 г. и затем переиздан автором в Лондоне в 1859 г. Возможно, что тартуские студенты читали это бесцензурное издание. Во всяком случае «С того берега» Герцена издавались в Лондоне в 1855 и 1858 гг., и эту книгу они уже, бесспорно, изучали, достав ее нелегальным путем.

¹² Вероятно имеются в виду вечера у известного землевладельца графа Мантейфеля, дом которого находился на площади Grosser-Markt, 3 (ныне — Ньюкогуде Вяльяк, 3). См. «Neuer Doppter Kalender für 1877», S. 136.

¹³ Речь идет о книге Гаруп-Безанец «Руководство физиологической химии», в. I, 1862.

¹⁴ В других воспоминаниях А. Гончарова о Тарту — «Воспоминания о Дерпте в начале 60-х годов» (ЦГАЛИ, ф. 135, оп. 2, № 17) — указаны более конкретно требования студентов: «политических прав и неперемного условия приема женщин в стены университета» (л. 8 об.). К сожалению, не удалось установить, какие университеты посылали делегации в Тарту.

¹⁵ Заслуживает места среди «варварских правд» (записей обычного права германских племен 5—9 вв. н. э.) — точная цитата из «Путешествия на Гарц» Г. Гейне.

¹⁶ Статья Манассеина «Несколько слов о дерптских студентах» была опубликована в газете «Русская речь» от 3 августа 1861 г. Так что или эмиссары приезжали не в 1862 г., а годом ранее, или же А. Гончаров ошибся в хронологической последовательности событий (приезд эмиссаров и статья в «Русской речи»).

Статья Манассеина содержала резкую критику антидемократического корпоративного духа, царящего в университете: «Лишая вновь поступившего студента самостоятельности, без которой невозможно правильное развитие, приучая его к нелепым дуэлям, корпорация не ограничивается этим — она (. .) заставляет его смотреть на себя, как на нечто особенное от общества, лишает его (. . .) уважения к правам другой личности» (стр. 159 годовой пагинации).

UUSI ANDMEID TARTU ÜLIÕPILASTE KOHTA 1860-NDAIST AASTAIST

Dots., filoloogiakand. B. Jegorov

Resümee

Tartu üliõpilaskond muutus oma sotsiaalse päritolu poolest demokraatlikuks alles Venemaa vabastusliikumise kolmandal etapil ja hakkas alles siis aktiivselt ning massiliselt osa võtma

Venemaa rahvaste revolutsioonilisest võitlusest tsarismi vastu.

Kuid üksikud revolutsioonilised rühmitised kujunesid juba varem, eriti aga 1860-ndail aastail. Nende loomisel oli suur osa V. A. Manasseinil, kes oli hiljem tunnustatud arst ja ühiskonnategelane. Juba enne Tartusse asumist oli Manassein põrandaluse revolutsioonilise organisatsiooni «Zemlja i Volja» liige. Tartus jätkab ta oma tegevust, organiseerib ringi, milles levitab proklamatsioone ja Londonis Herzeni poolt väljaantud teoseid. Ringis loetakse ühiselt Herzeni «Kolokol'i», loetakse ning arutletakse Tšernõševski romaani «Mida teha?».

Koos teiste Venemaa ülikoolide üliõpilasorganisatsioonide esindajatega püüdis Manassein võidelda üliõpilaste poliitiliste õiguste laiendamise eest ja naiste vaba sissepääsu eest kõrgematesse õppeasutustesse.

Manasseini ja tema ringi tegevuse mitmekülgsusst valgustavad A. Gontšarovi huvitavad mälestused. Need mälestused pealkirja all «V. A. Manassein Tartus» avaldatakse esmakordselt ja olid seni uurijatele tundmatud.

EINIGE NEUE ANGABEN ÜBER TARTUER STUDENTEN IN DEN 60 GER JAHREN DES XIX. JAHRHUNDERTS

B. Jegorow

Zusammenfassung

Die Tartuer Studentenschaft wurde ihrer sozialen Herkunft nach demokratisch erst auf der dritten Etappe des russischen Befreiungskampfes und begann sich aktiv und massenhaft an dem revolutionären Kampf der Völker Rußlands gegen den Zarismus zu beteiligen.

Doch einzelne revolutionäre Gruppen waren schon früher entstanden, besonders in den 60 ger Jahren des XIX. Jahrhunderts. Bei der Bildung dieser Gruppen hatte ein großes Verdienst W. A. Manassein, der später ein bekannter Arzt und Politiker war. Schon vor der Umsiedlung nach Tartu war Manassein Mitglied der illegalen revolutionären Organisation «Zemlja i Wolja». In Tartu fährt er in seiner Tätigkeit fort, organisiert einen Zirkel, wo er Proklamationen und von A. I. Herzen in London herausgegebene Literatur verbreitete. In diesem Zirkel wird auch Tschernyschewskis «Was tun?» gelesen und besprochen.

Zusammen mit den Vertretern der Studentenorganisationen anderer Universitäten Rußlands versuchte er für die politischen Rechte der Studenten und für den freien Eintritt der Frauen in die Hochschulen zu kämpfen.

Über die vielseitige Tätigkeit Manasseins und seines Zirkels berichten uns interessante Memoiren von A. Gontšarow. Diese Memoiren «W. A. Manassein in Tartu» waren bisher den Forschern unbekannt und werden jetzt erstmalig veröffentlicht.

HANS PÖÖGELMANN 1905.—1907 A. REVOLUTSIOONIS

Prof., ajalootead. doktor H. Moosberg

NSV Liidu ajaloo kateeder

Hans Pöögelmann (1875—1938) on üks eesti töölisklassi vabadusvõitluse suurkujusid. Üle 30 aasta pidas ta lakkamatut võitlust töörahva vaenlaste vastu — sotsialismi võidu eest. Seni on aga tema tegevust veel vähe uuritud. Eesti kodanlikud ajaloolased püüdsid tema osa Eesti revolutsioonilises liikumises, sealhulgas ka 1905.—1907. aasta revolutsioonis, surnuks vaikida. Väikekodanliku kallaku juhtivad tegelased J. Palvadre, V. Vöölmann jt., lähtudes oma rühma huvidest, kujutasid H. Pöögelmanni tegevust täiesti väärtalt.¹ Mainitud rühma fraktsioonilisele tegevusele andis väärika vastulöögi J. Anvelt.² Ta näitas, et J. Palvadre, V. Vöölmanni jt. väited, nagu ei oleks H. Pöögelmann 1905.—1907. a. olnud marksist ega bolševik, on tõe moonutamine, mitte ainult H. Pöögelmanni, vaid kogu EKP laimamine.³ Eesti revolutsioonilise liikumise moonutustest J. Palvadre ja V. Vöölmanni poolt on H. Pöögelmann ise kirjutanud töös «Enamlus ja vähemus Eestis 1905».⁴

H. Pöögelmanni 50. ja 60. sünniaasta juubeli puhul Leningradis ilmunud artiklites on tema tegevus esitatud väga lünklikult.⁵

1938. aastal langes H. Pöögelmann laimu ohvriks ning oli represseeritud. Siis püüdsid mõningad ebateadlikud elemendid tembeldada H. Pöögelmanni ja J. Anvelti trotskistideks ja rahva-vaenlasteks. Alles viimastel aastatel on taastatud tõde nende tulinähtude revolutsionääride — Eestimaa Kommunistliku Partei juhtivate tegelaste kohta. Alates 1956. a. on ilmunud rida artikleid

¹ Vt. Я. Пальвадре, 1905 год в Эстонии, Л. 1925; В. Вельман, 1905 год в Эстонии, Л. 1933.

² J. Anvelt, Meie lahkumineku ehk EKP vastasrindede ajaloolised ülevaated, Leningrad 1928; ehk «Klassivõitlus», 1928, nr. 92—93, 94—95, 96—97, 98—99.

³ «Klassivõitlus», 1928, nr. 92—93, lk. 32—39.

⁴ Leningrad 1933.

⁵ J. Anvelt, H. Pöögelmann. «Klassivõitlus», 1925, nr. 71—72, lk. 3—4; Mõningaid andmeid H. Pöögelmannist. «Klassivõitlus», 1935, nr. 12/183, lk. 12—17.

H. Pöögelmanni tegevusest,⁶ samuti on välja antud tema luuletuste kogumik.⁷

Nagu näeme, rõhutavad mainitud artiklid mõnda osa H. Pöögelmanni tegevusest, mistõttu neil on kahtlemata suur väärtus, kuid neis esineb ka pealiskaudsust, ebatäpsust ja deklaraatiivsust. Nii näiteks on K. Laigna artiklid «Hans Pöögelmann — väljapaistev eesti bolševistlik publitsist»⁸ ja «H. Pöögelmann ajaloolasena»⁹ kujunenud H. Pöögelmanni kirjutiste loeteluks mõningate tsitaatide esitamisega neist ning järeldustega, mis ei ole igakord vajalikult argumenteeritud. Näiteks kirjutab K. Laigna H. Pöögelmanni kohta: «1904. aastal ja osalt ka veel 1905. aasta esimesel poolel on noor ajakirjanik ja üliõpilane siiski veel mitmeti kõikuval positsioonil.»¹⁰ Selline väide ei ole aga millegagi tõestatud.

Nõukogude ajaloolaste ülesanne on näidata, kuidas H. Pöögelmann tegutses eri ajajärkudel ja kuidas ta täitis oma ülesandeid eesti rahva tõelise pojana. H. Pöögelmanni poolt eesti keelde tõlgitud luuletuse ridadega võiks ka teda ennast iseloomustada:

Ja kuhu elulaev mind iial kannab
ma olen võitlev rahvapoeg
ja selleks jään. ¹¹

Käesolevas artiklis püütakse lähtudes konkreetsest materjalist näidata, kuidas H. Pöögelmann kujunes revolutsionääriks ja misugust osa ta etendas 1905.—1907 aasta revolutsioonis.

Hans Pöögelmanni elutee algas väikelalupoja perekonnas Viljandimaal 1875. aastal. Ta õppis pärast kihelkonnakooli lõpetamist Põltsamaa Aleksandrikoolis, kus ilmnedid ta ajakirjanikukalduvad ning armastus luule vastu.¹² Lõpetanud kooli, ihaldas ta olla kasulik oma rahvale. Pilstvere külakooliõpetajana hakkas ta selgitama darvinismi ja ateismi ideid. Kuid see ebaõnnestus tal,

⁶ H. Moosberg, Hans Pöögelmann — revolutsiooni laulik. «Sirp ja Vasar» nr. 24, 15. juunil 1956.

R. Majak, Võitluse esiridades (H. Pöögelmanni elust ja loomingust). «Rahva Hää!» nr. 305, 30. dets. 1956.

A. Kõõrna, Hans Pöögelmann — marksistliku majandusõpetuse väljapaistev propagandist Eestis. «Edasi» nr. 2, 3. jaan. 1957.

L. Krigul, H. Pöögelmann ja Eesti teater. «Edasi» nr. 242, 11. dets. 1957.

N. Andresen, Võitlev luule. «Sirp ja Vasar» nr. 2, 10. jaan. 1958.

M. Laosson, Kuid põõsad varjavad metsa... «Rahva Hää!» nr. 209, 4. sept 1958.

A. Kõõrna, H. Pöögelmanni majanduslikest vaadetest. TRÜ Toimetised, vihik 69, Tartu 1958, jt.

⁷ H. Pöögelmann, Luuletused, Tallinn 1957.

⁸ «Looming», 1958, nr. 8.

⁹ Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateaduste seeria, 1958, nr. 3.

¹⁰ Sealsamas, lk. 184.

¹¹ H. Pöögelmann, Luuletused, lk. 123.

¹² H. Pöögelmann, Luuletused, lk. 3—4.

sest nii tema õpilastele kui ka vanematele inimestele olid need ideed liiga kauged ning arusaamatud. Juba siis hakkas H. Pöögelmänn osa võtma karskustegevusest, tegelema laulukooride ja näiteringidega. Oma elava iseloomu tõttu suutis ta palju ära teha. 1896. a. asus H. Pöögelmänn Viljandisse postkontoriõpilaseks ning jätkas kaastöö tegemist ajalehtedele, eriti «Olevikule». Ta kirjutab luuletusi ja artikleid rahva elust.

H. Pöögelmänn oli XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul väikekodanlike demokraatlike ideede pooldaja. Ta tahtis siiralt aidata kaasa valgustustegevusele oma rahva hulgas. Ta lootis seda teha alkoholismi vastu võitlemisega. Viljandis võttis H. Pöögelmänn elavalt osa karskusseltsi tegevusest, pidas loenguid ning juhtis ka seltsi kultuurharidustööd. Ta valiti isegi seltsi esimeheks.

Pärast lühikest aega Venemaal (Rostovis) postiametnikuna töötamist, kust ta oli sunnitud lahkuma ametnike streigi organiseerimise katse pärast,¹³ siirdus H. Pöögelmänn 1899. a. kodumaale ja asus Tartu «Postimehe» toimetusse tööle. Siin püüdis ta jätkata tööd kirjanduspöllum. Ta pilk oli pööratud töörahva eluküsimustele. Jutustuses «Viletsuse ohver», mis ilmus 1900. a., kirjeldas ta vaeste popside elu. Kodanlik-klerikaalne õhkkond «Postimehe» toimetuses ei rahuldanud teda. Tartus astus H. Pöögelmänn «Karskuse Sõbra» liikmeks ja hakkas selles aktiivselt tegutsema. Tollal ei mõistnud H. Pöögelmänn, nagu paljud teisedki, et karskusliikumist juhtiv eesti kodanlus eesotsas pastor V Reimanniga propageeris rahva hulgas «kainust ja kasinust» isoleeritult sotsiaalsest probleemidest, lootes kasvatada kodanlusele kuulekaid tööorje. Karskusseltsides valitses «rahvastervikluse» vaim, mida püüti rõhutada eelkõige sellega, et seltsi liikmeteks võisid olla kõik, kes aga tahtsid sinna astuda. Kõrvuti majaomanike, taluperemeeste ja haritlastega olid seltsi liikmeteks töölised ja sulased.¹⁴ Sellist «demokratismi» kasutasid kodanlikud tegelased klassivastuolude varjamiseks eesti ühiskonnas. H. Pöögelmänn pööras tollal peamise tähelepanu alkoholismi kahjulikkusele. Kuid mida rohkem ta uuris alkoholismiküsimust, seda enam sidus ta viimast ühiskondlike suhete probleemidega. Eriti Saksamaal olles sai ta rohkem kasutada välismaist kirjandust ning 1904. a. novembris saadab ta Leipzigit Eesti karskusseltside aastaraamatule suure artikli «Alkoholism kui ühiselu paise»¹⁵ Selles artiklis tähendas H. Pöögelmänn, et alkoholismile ei saa vaadata teisiti kui ühis-

¹³ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee Marksismi-Leninismi Instituudi arhiiv (edaspidi EKP arhiiv), f. 25, nim. 25—2, sü. 1301, l. 18.

¹⁴ Esimene karskusselts asutati Soome karskusliikumise mõjul 1889. a. Toris J. Kilgi poolt. XIX sajandi lõpuks oli neid Eestis juba ligi 40. Üldine liikmete arv kõikus 2000 ümber. Tavaliselt oli neis 30—50 liiget, suuremates kuni 100. Näiteks Laiuse karskusseltsi «Püüe» liikmeist oli 1893.—1898. a.: kohaomanikke 5, kohaomanike perekonnaliikmeid 35, töölisi ja teenistujaid 28, kooliõpetajaid 21, käsitöölisi 15, kaupmehi 4, vallasekretäre 2 ja arste 1; kokku 111 liiget. Andmed saadud O. Ibiuse käsikirjast «Eesti karskusliikumise ajalugu».

¹⁵ Eesti Karskusseltside Aastaraamat, 8. aastakäik, Tartu 1905.

kondlikule pahele, mille vastu tuleb võidelda kogu ühiskonna jõududega.¹⁶

«Postimehe» juures olles kirjutas H. Pöögelmann mõned luuletused. Tolle aja parimaks luuletuseks on «Puid pillun küdevasse ahju», milles antakse luulevormis seletus, et materia ei kao, vaid säilib teises vormis, et samuti kui tuli, hävitades ahjus puud, annab inimestele soojust, nii ka võitluses langenud inimesed annavad oma panuse parema tuleviku eest.¹⁷ Tema isamaa-luuletused sisaldavad siirast armastust oma rahva vastu,¹⁸ nad õhkuvad kindlast usust paremasse tulevikku, kuid kuidas see tuleb ja missuguste vahenditega seda saavutada — neile küsimustele ei osanud H. Pöögelmann tollal veel vastata. «Postimehe» meelsusest ta polnud jõudnud siis veel vabaneda ja püüdis isegi kritiseerida Marxi õpetust kodanliku maailmavaate seisukohalt.¹⁹ Teravamad lahkuminekid ilmnesid aga usuküsimustes, sest H. Pöögelmann oli ateist juba 1893. a. alates.²⁰ Järk-järgult ideelised vastuolud «Postimehega» suurenesid ning 1901. a. siirdus Pöögelmann tööle äsjaasutatud ajalehe «Teataja» toimetusse. «Teataja» asutajaks oli eesti liberaalse rahvusliku kodanluse esindaja K. Päts. Uutes, imperialismiperioodi tingimustes ei rahuldanud seda kodanlust enam «Postimehe» ja temasarnaste ajalehtede suund. Liberaalne rahvuslik kodanlus püüdis oma majanduslike ja poliitiliste huvide eest võitlemist kohandada muutunud oludele. «Teatajas» kirjutati: «Meie aeg tarvitab uusi, meie aegseid mehi, kui meie üleüldises käigus teiste jalgade alla ei taha jääda.»²¹ Et võita oma ajalehele rohkem poolehoidjaid ja lugejaid, koondas K. Päts «Teataja» toimetusse tollal tuntumaid ja populaarsemaid demokraatlikke tegelasi: E. Vilde, M. Martna, A. Tammsaare, H. Pöögelmanni, O. Müntheri jt. «Teataja» veergudel hakkas ilmuma rõõbiti majanduslikke küsimusi selgitavate artiklitega ka kirjutisi sotsiaalsete suhete kohta, mis sisaldasid demokraatlikke mõtteid. Rõhutati vajadust intensiivsemalt arendada tööstust, kaubandust, põllumajandust jne. Balti parunite vastased kirjutised olid siin teravamad kui teistes ajalehtedes. Sageli toodi sõnumeid tööliste ja sulaste olukorrast. Tsarismi ees lõmitamist esines suhteliselt vähem. K. Päts püüdis kodanlikku natsionalismi esitada looritatud kujul. Et «Teatajast» pahempoolsemat ajalehte Eestis ei olnud, siis orienteerusid demokraatlikud jõud temale, s. o. ka tööliste hakkasid seda ajalehte rohkem lugema kui teisi. Et toimetuse koosseis oli võrdlemisi kirju, siis tekkis selle liikmete vahel teravaid mõttevahetusi.

¹⁶ Eesti Karskusseltside Aastaraamat, 8. aastakäik, lk. 116—117, 124—126.

¹⁷ H. Pöögelmann, Luuletused, lk. 39.

¹⁸ Sealsamas, lk. 46.

¹⁹ Vt. Postimees 1857—1907. 50-aastase kestuse mälestuseks, Tartu 1909, lk. 226.

²⁰ EKP arhiiv, f. 25, nim. 25—2, sü. 1301, 1. 18.

²¹ «Teataja» nr. 57, 11. märtsil 1903.

Teatavasti oli E. Vilde 90-ndates aastates mõningal määral tutvunud K. Marxi õpetusega, O. Münther tundis suuremat huvi töölisklassi olukorra vastu, M. Martna pidas end sotsiaaldemokraadiks (tegelikult ei olnud tal revolutsioonilise sotsiaaldemokraatiaga midagi ühist — H. M.) jne. Oli küllalt teemasid diskussioonideks, mis panid H. Pöögelmanni mõtlema teoreetiliste küsimuste üle. Siit sai ta tõsise tõuke enesetäiendamiseks. Ta tundis suurt huvi mitmesuguste teadusalade vastu ja pidas isegi mõningatel teemadel populaarteaduslikke loenguid. Näiteks esines ta Tallinna pritsimajas märtsis 1903. a. (karskuse kuratooriumi poolt korraldatud) loenguga «Mõnda elektriväe tarvitamisest».²² Oma rohkearvulistes artiklites majanduslike ja poliitiliste küsimuste kohta püüdis ta käsitletavaid probleeme seletada materialistlikult. Nii näiteks pikemas kirjutises «Pildid Tallinna minevikust» nägi H. Pöögelmann klassivastuolusid balti aadli ja linna alamkihtide vahel.²³ Klassivastuolusid ja ekspluateerimist Eesti ühiskonnas näitas ta ka luuletuses «Kännud ja käbid.»²⁴ Kuid need kirjutised olid veel kaugel marksismist.²⁵ Tundes suurt puudust põhjalikumatest teadmistest siirdus Pöögelmann 1903. a. Leipzigi Kaubandusülikooli.

See oli aeg, mil Saksamaa töölisliikumine elas üle tõusu- perioodi. Nii näiteks toimus 1903.—1904. aastal ligi 3000 majanduslikku konflikti, millest võttis osa üle 257 000 töölise — üle kahe korra rohkem kui eelmise kolme aasta kestel.²⁶ Kogu Saksamaa töörahva tähelepanu köitis Leipzigi lähedal asuva Krimmitschau tekstiilitööstuse tööliste mitu kuud kestnud streik. Saksamaa töölisklassi toetus streikijatele oli niivõrd suur, et Krimmitschau tööliised oleksid võitnud, kui ametiühingute oportunistlikud liidrid poleks tööliste seljataga vabrikantidega kokku leppinud ja nõustunud 1904. a. 19. jaanuariks streiki lõpetama.²⁷

Krimmitschau tööliste streigist kirjutati palju ajalehtedes, eriti siirast poolehoidu avaldas neile Saksa sotsiaaldemokraatia pahempoolse tiiva häälkandja «Leipziger Volkszeitung», mis ilmus XX sajandi algul 36 000-lises tiraazis.²⁸ Leipzigis peeti palju koosolekuid, kus elavalt arutati selle streigi küsimusi. H. Pöögelmann, kes sattus Leipzigi just streigi ajal, hakkas tööliste koosolekuist

²² «Teataja» nr. 55, 8. märtsil 1903.

²³ «Teataja» nr. 107, 280, 281 ja 289, 19. mail, 17., 18., 30. ja 31. dets. 1903; nr. 8, 9 ja 10, 12., 13. ja 14. jaan. 1904.

²⁴ H. Pöögelmanni, Luuletused, lk. 52.

²⁵ Postimees 1857—1907. 50-aastase kestuse mälestuseks, Tartu 1909, lk. 226.

²⁶ Б. А. Айзин, Подъем рабочего движения в Германии в начале XX века, М. 1954, lk. 80.

²⁷ Sealsamas, lk. 89.

²⁸ Б. А. Айзин, op. cit., lk. 60. «Leipziger Volkszeitung'i» peatoimetajaks oli 1901.—1907. a. saksa sotsiaaldemokraatia pahempoolse tiiva väljapaistev tegelane Fr. Mehring (vt. Thomas Höhle, Franz Mehring, sein Weg zum Marxismus 1869—1891, Bd. I, Berlin 1956, lk. 298—299); E. Säärits sissejuhatuses H. Pöögelmanni «Luuletustele» (Tallinn 1957, lk. 9) nimetab ekslikult «Leipziger Volkszeitung'it» radikaalseks ajaleheks.

liikumist ja sellele kaasa tundis, tõendab fakt, et ta 1904. a. Tallinnasse sõites tõi kaasa ning hiljem saatis Tallinna VSDTP organisatsioonile saksa revolutsioonilist kirjandust, sealhulgas ka Königsbergi protsessi materjale.³⁷ Pöögelmann mõistis, et Königsbergi protsessi materjalidel oli väga suur tähtsus nii Saksa- kui ka Venemaa töörahva revolutsioonilise teadlikkuse kasvatamisel, sest need materjalid näitasid, et saksa ja vene proletariaadi internatsionaalsetele sidemetele seisis vastu Saksa ja Vene valitsuse ühisrinne, sellest hoolimata et nendel maadel kehtisid erinevad seadused.³⁸

Königsbergi protsessi lavastajaiks olid tsaarivalitsus ja Preisi riigivõimud. Suur osa vene illegaalsest revolutsioonilisest kirjandusest trükiti välismaal, näiteks leninlikku «Iskrat» ja rida Lenini töid trükiti Saksamaal, Sveitsis jm. Seda tuli toimetada illegaalselt üle Vene piiri. Üheks tähtsaks punktiks, mille kaudu toimus kirjanduse saatmine Venemaale, oli tolleks ajaks kujunenud piiri läheduses asuv Königsberg. Kirjanduse üle piiri transportimist organiseeris kohalik saksa sotsiaaldemokraatlik organisatsioon koos Venemaa SDTP esindajatega.

Ulatuslik illegaalse kirjanduse voolamine Venemaale tekitas tsaarivalitsuses ärevust. Kokkuleppel Saksamaa valitsusega paigutati XX sajandi algul Berliini, Leipzigi, Königsbergi, Stuttgarti, Müncheni jt. linnadesse hulk Vene politseiagente, kelle ülesandeks oli jälgida kõiki «kahtlasi» Vene riigi alamaid ja nendega kokkupuutuvaid sakslasi.³⁹ Agentuuri andmed tehti Vene konsulate kaudu teatavaks Saksa võimudele. Viimased konfiskeerisid kirjanduse, mis oli määratud Venemaale saatmiseks. Kuigi Saksamaa seaduste alusel illegaalse kirjanduse vedamine ei olnud karistatav, toimus 1903. a. novembris rühma saksa sotsiaaldemokraatide arreteerimine. Neid süüdistati esiteks salaühingu organiseerimises, siis riiklikus kuriteos Venemaa vastu ja Vene tsaari solvamises.⁴⁰ Seitsme kuu kestel fabritseeriti süüdistusi, võltsiti dokumente ja seadusi. 1904. a. juulis algas Königsbergis protsess, mis kahe nädala kestel köitis kogu Euroopa tähelepanu.⁴¹

Provokatsioonilise protsessi organisaatorid püüdsid tõestada, et saksa sotsiaaldemokraadid olid seotud vene «terroristidega» ja «mõrvaritega», et illegaalse kirjanduse kaudu kutsuti mõrvama Vene tsaari jne. Sellega loodeti katkestada illegaalse kirjanduse saatmist Venemaale ning nõrgestada saksa sotsiaaldemokraatlikku parteid momendil, mil toimus tööliikumise tõus. Saksamaa valitsevad ringkonnad arvestasid samuti, et kui nad osu-

³⁷ ЕКР архив, ф. 25, нм. 25—2, с. 1301, л. 19.

³⁸ Б. А. Айзин, *op. cit.*, lk. 135.

³⁹ О. И. Бершадская, Из истории революционного содружества русского и немецкого пролетариата. «Вопросы истории», 1955, пр. 9, lk. 87—88.

⁴⁰ Sealsamas, lk. 89.

⁴¹ Sealsamas, lk. 90.

tavad tsaarivalitsusele teene võitluses Vene revolutsioonilise liikumisega, siis Vene valitsus vastutasuks sõlmib Saksamaaga viimasele soodsa kaubalepingu.

Kuid juba enne protsessi ja protsessi käigus paljastasid saksa pahempoolsed sotsiaaldemokraadid A. Bebel, K. Zetkin, K. Liebknecht jt. protsessi telgitaguseid. K. Liebknecht, esinedes kohtus saksa tööliste Ehrenpforti ametliku kaitsjana, näitas, kuidas on võltsitud dokumente, ning tõestas, et revolutsioonilise kirjanduse levitajad ei ole «terroristid» ega «mõrvarid». K. Liebknechti ettepanekul oli üheks ekssperdikis M. Reussner,⁴² kes samuti tõestas protsessi tendentslikku olemust. Nad nõudsid süüdistuste tühistamist ja kohtupingil olijate vabastamist. Sedasama nõudis kogu saksa töötav rahvas ja kohus oli sunnitud kohtualused õigeks mõistma.⁴³ See oli saksa tööliklassi ja pahempoolsete sotsiaaldemokraatide suur võit.⁴⁴

On mõistetav, mispärast Königsbergi protsessi materjalid osutusid tähtsaks illegaalseks kirjanduseks, millega Venemaa revolutsionäärid tutvustasid oma maa töörahvast. H. Pöögelmann, tuues seda Tallinna, aitas kaasa eesti proletariaadi kasvatamisele internatsionalismi vaimus.

Königsbergi protsess toimus ajal, mil Venemaal süvenes revolutsiooniline kriis. Seetõttu osutus protsess sündmuseks, mis äratas saksa töörahva ridades suurt huvi Venemaa revolutsiooni vastu. Viimaseil aastail SD Vabariigis publitseeritud materjalid⁴⁵ ja saksa ajaloolaste poolt teostatud uurimused⁴⁶ näitavad kujukalt, kui suur mõju oli 1905.—1907 a. revolutsioonil saksa töörahvale. Eespool mainitud M. Reussner, viibides Saksamaal, kirjutas 1905. a. esimesel poolel saksa töölistele raamatu «Venemaa võitlused õiguse ja vabaduse eest»,⁴⁷ milles ta sooja sümpaatiaga kõneleb Venemaa miljonite proletaarlaste võitlusest võrdõiguslikkuse ja vabaduse eest ning väljendab kindlat usku peatsesse sotsialistliku revolutsiooni võidusse Venemaal.⁴⁸

⁴² M. Reussner, Tomski ülikooli professor, oli sunnitud XX saj. algul üliõpilaste rahutuste toetamise pärast välismaale siirduma. Seal puutus ta kokku saksa revolutsionääridega, eriti K. Liebknechtiga. 1925. a. kirjutas ta Königsbergi protsessist raamatu. Vt. M. Рейснер, Судебный процесс Карла Либкнехта против русского царя, Рязань 1925.

⁴³ O. И. Бершадская, op. cit., lk. 93.

⁴⁴ Sealsamas, lk. 94—95.

⁴⁵ Die Auswirkungen der ersten russischen Revolution von 1905—1907 auf Deutschland. Archivalische Forschungen zur Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Band 2/I, Berlin 1954; Band 2/II, Berlin 1956.

⁴⁶ Vt. G. Mühlfordt, Zur Weltwirkung der russischen Revolution von 1905—1907. Jahrbuch für Geschichte der deutsch-slavischen Beziehungen und Geschichte Ost- und Mitteleuropas, Halle 1956, lk. 231—245. Mainitud artiklis annab G. Mühlfordt põgusa ülevaate põhimisest kirjandusest, mis on ilmunud Saksamaal 1905.—1907. a. revolutsiooni kohta selle ajal ja ka hiljem.

⁴⁷ M. v. Reussner, Die russischen Kämpfe um Rechte und Freiheit, Halle 1905.

⁴⁸ M. Reussneri raamatut on säilinud äärmiselt vähe eksemplare, sest nagu G. Mühlfordt arvab, olevat tsaarivalitsuse politseiagendid selle juba

1905. a. novembris, umbes samal ajal kui Lenin, saabus M. Reussner Peterburi ja hakkas revolutsioonilisest liikumisest energiliselt osa võtma. Ta töötas bolševistliku legaalse ajalehe «Novaja Žizn» juures ja lubas, samuti kui V. I. Lenin, teha kaastööd viiulikunstnik Ed. Sõrmuse toimetusel Peterburis detsembris 1905. a. ilmuma hakanud eestikeelsele legaalsele bolševistlikule ajalehele «Edasi». ⁴⁹ «Edasi» nr. 4 ilmus M. Reussneri artikkel «Witte-Plehve», milles iseloomustatakse rahvavaenulikku Witte valitsust kui «mutsaja» organiseerijat. ⁵⁰ Sellest selgub, et Reussner võttis osa eesti töörahva revolutsioonilisest liikumisest. ⁵¹

H. Pöögelmann saatis Leipzigit artikleid, luuletusi ja tõlkeid eesti ajalehtedele ja kirjastajatele. «Teataja» nimetas tema isegi oma Leipzigi korrespondendiks.

1903. a. lõpul näiteks saatis ta Tallinna raamatukaupmehele G. Pihlakale parun Th. Korffi raamatu «Surm ehk kohus Tallinna Magistraadis» tõlke. ⁵²

Leipzigi viibides jälgis H. Pöögelmann suure huviga Venemaal alanud revolutsiooni. Ta jälgis tähelepanelikult eesti ajakirjandust ja reageeris sellele elavalt. Näiteks kui 1905. a. aprilli lõpul G. Suits avaldas «Postimehes» oma luuletuse «Needmine», milles avaldus äärmine pessimism, et «altmaa peavad tõusma siis mehed» ⁵³; vastas H. Pöögelmann sellele mõne päeva pärast samas ajalehes oma luuletusega «Needjale», mis on tulvil usku, et «... elupuus tärkamas elu uus». Ta nimetab G. Suitsu unistajaks ning hüüab: «Ise Sa ärka ja silmad lahti aja!» ⁵⁴ Samal ajal tõlkis H. Pöögelmann eesti keelde rea revolutsioonilisi laule, alates «Marseljeesiga», mis avaldati juba 1905. a. suvel Tartus hektograafil paljundatud erikogumikuna. Kellega H. Pöögelmann oli kirjavahetuses Tartus, ei ole õnnestunud välja selgitada.

Kodumaale jõudis H. Pöögelmann 1905. a. oktoobri lõpul, s. o. pärast oktoobrimanifesti, haritud marksistina ja veendunud revolutsionäärina. Ta astus kohe VSDTP liikmeks ⁵⁵ ja hakkas Tallinna komitee ülesandeid täitma. H. Pöögelmanni peamiseks ülesandeks oli tõsta töörahva revolutsioonilist teadlikkust. Ta pidas rohkesti kõnesid nii linnas kui ka maal. ⁵⁶ Nii näiteks esines H. Pöögelmann 20. novembril 1905. a. revolutsioonilise kõnega

revolutsiooni ajal ära korjanud. G. Mühlpfordt refereerib mainitud artiklis M. Reussneri raamatut võrdlemisi põhjalikult, vt. lk. 231–245.

⁴⁹ Vt. «Edasi» nr. 2, 7. dets. 1905.

⁵⁰ Sealsamas, nr. 4, 16. dets. 1905.

⁵¹ M. Reussner oli Narva VSDTP organisatsiooni poolt saadetud detsembris 1905 Tampere konverentsile.

⁵² ENSV TA Kirjandusmuuseum, fond 101, H. Pöögelmanni kiri G. Pihlakale.

⁵³ «Postimees» nr. 93, 28. aprillil 1905.

⁵⁴ Sealsamas, nr. 102, 10. mail 1905; vt. H. Pöögelmann, Luuletused, lk. 66.

⁵⁵ EKP arhiiv, f. 25, nim. 25–2, sü. 1301, l. 19.

⁵⁶ Punased aastad I, Tartu 1932, lk. 31.

Kuusalu karskusseltsi «Seeme» ruumis. Kõne ajal levis hoone ees punane lipp. Sellest tegid riigivõimuorganid järelduse, et karskusselts «Seeme» on revolutsiooniline organisatsioon, ning kindralkuberneri korraldusel ta suleti.⁵⁷

1905. a. november ja detsember olid revolutsiooni kõrgeima tõusu kuudeks ka Eestis. VSDTP Tallinna Komiteel ei olnud oma häälekandjat, ei olnud ka vajalikke materiaalseid ressursse selle asutamiseks. Siis tekkis tööliste hulgas «Teataja» ülevõtmise mõte, et muuta ta Tallinna Komitee häälekandjaks.⁵⁸ Seda mõtet toetas aktiivselt ka «Teataja» toimetusse uuesti tööle asunud H. Pöögelmann. Koos M. Martnaga selgitas ta toimetuse liikmetele ajalehe ülevõtmise vajadust ning toimetus esitaski peatoimetaja K. Pätsile ühise ultimaatumi, milles nõuti, et ajalehte hakataks välja andma töörahva ja revolutsiooni huvides, vastasel korral toimetus ähvardas keelduda ajalehe toimetamisest. Ultimaatumi läbi lugenud, olevat K. Päts vihaseks hüüdnud, et kas nälgitud külakoolmeistrid vähe on, kellega lehte võib toimetada.⁵⁹ Tähendab, Päts ei kavatsenudki arvestada toimetuse ultimaatumit. Tema vastupanu murdis aga VSDTP Tallinna Komitee juhtiva tegelase A. Keskküla⁶⁰ ilmumine toimetusse koos mõnede «Dvigateli» töölistega, kellele oli Tallinna Komitee poolt ülesandeks tehtud «Teataja» üle võtta.⁶¹ Päts oli sunnitud arvestama tööliste jõudu ja lubama ajalehes avaldada Tallinna VSDTP materjale. Juba 31. oktoobril ilmus toimetuse märkus, et tööliste ringkonna poolt palutakse toimetust avaldada teade, et Tallinna tööliste koosolek 27. oktoobril, arutanud informatsiooni mustsaja kavatsustest haritlaste ja juutide tapmise kohta, otsustas võidelda kõikide tööliste käes olevate abinõudega mustsaja vastu.⁶²

Järgnevatel «Teataja» numbrites ilmus teateid ja artikleid, mis olid kirjutatud Tallinna Komitee nimel või teadmisel. Neist suurem osa oli H. Pöögelmanni sulest. Ta käsitles mitmeid väga tähtsaid rahva revolutsioonilise võitlusega seoses olevaid küsimusi.

Jälgides järjest laienevat liikumist rahvakooli demokratiseerimise eest 1905. a. sügisel, mõistis H. Pöögelmann seda kui lahutamatu osa kodanlik-demokraatlikust revolutsioonist. Artiklis «Kool ja usuõpetus» rõhutas ta: «Üleüldises uuendusevoolus ei seisa rahvakooli korraldamise küsimus mitte viimasel astmel ja ei võigi seista.»⁶³

Käsitledes usuõpetust koolis, näitas ta, et seni on usuõpetus koolis olnud ainukeseks õpilaste maailmavaate määrajaks. «Selle kaudu on meie rahvakool ikkagi kiriku ja selle läbi kõige tagurli-

⁵⁷ EKP arhiiv, f. 24, nim. 24—2, sü. 1886, l. 3.

⁵⁸ J. A n v e l t, H. Pöögelmann. «Klassivõitlus», 1925, nr. 71—72, lk. 3—4.

⁵⁹ H. P ö ö g e l m a n n, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905, Leningrad 1933, lk. 15.

⁶⁰ A. Keskküla oli algul revolutsiooni poolt, hiljem osutus ta aga aferistiks.

⁶¹ H. P ö ö g e l m a n n, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905, lk. 15.

⁶² «Teataja» nr. 233, 31. okt. 1905.

⁶³ Sealsamas, nr. 246, 15. nov. 1905.

semate ringkondade käpa alla jäänud.» Ta soovitas eesrindlikel ühiskonna- ja koolitegelastel mõelda, «kuidas õppijaid vangistavast maailmavaatest ja kõigist selle tagajärgedest vabastada».⁶⁴

Tuginedes rea saksa teadlaste arvamustele ning saksa õpetajate ajalehe materjalidele, millega H. Pöögelmann Saksamaal oli tutvunud, näitas ta, et väide, nagu oleks usuõpetus rahvakoolis kõlbluse kasvatamise abinõuna tarvilik, on ainult õnes sõnakõlks.⁶⁵ Sellega kummutas ta ka J. Tõnissoni väite, millega viimane oli esinenud Tartus Eesti põllumeeste seltside kongressil 1905. aasta suvel, nimelt, et usuõpetust peaks koolis ikka säilitama, sest ilma selleta olevat inimene väga toores. Pöögelmann näitas, et kõbelised vaated kujunevad sõltuvalt üldisest haridustasemest ja ühiskonna klasside seisukohtadest, see tähendab, et töölistel on hoopis teistsugused kõbelised vaated kui kapitalistidel.⁶⁶ Lastele usudogmade tuupimine on aga kahjulik ja vastuolus teadusega. Ta märkis, et «oleks Josua-aegne teadus niikauge olnud kui tänine, siis ei leiaks meie piiblist sõna: päike seisab Kiideonis ja kuu Ajaloni orus (Jos. 10, 12)»⁶⁷

Mainitud artiklis esitab H. Pöögelmann nõudmise, et usuõpetus tuleb koolist kõrvaldada.

Rööbiti revolutsiooniliste kõnede pidamisega talurahva koosolekutel püüdis H. Pöögelmann teha mõningaid kokkuvõtteid talurahvaliikumisest valdades. Artiklis «Vallad tõusevad» käsitles ta seda liikumist kui kogu talurahva võitlust tervikuna, kuid samas kutsus üles sulaseid ja maatamehi organiseeruma ning oma nõudmisi esitama. Ta toetas Rapla vallavalitsuse ringkirja teistele valdadele, milles kutsuti üles ühiselt tööle asuma maa-omavalitsuse ümberkorraldamise alal. H. Pöögelmann kirjutas: «Vallad tõusevad — aga osaku nad tõusmisel vabaduse valgust tarvitada ja igapäevaste kasude piirist kaugemale vaadata.»⁶⁸

Artiklis «Raha asjus» analüüsis H. Pöögelmann Venemaa rahanduslikku olukorda. Ta näitas, et Venemaa majanduslik areng sõltub väliskapitalist, et tsaarivalitsus on riigi ülalpidamiseks sunnitud otsima järjest uut välislaenu, mille kõrged protsendid lasuvad raske koormana töötava rahva õlgadel. Rahvas, kartes, et valitsus ei ole võimeline rasket rahanduslikku olukorda parandama, hakkas raha pankadest ja hoiukassadest välja võtma. Sellest tegi H. Pöögelmann järelduse: «. rahapuudus on üks mõjukam revolutsiooni abinõu, mis valitsust ühelt poolt seda käreدامaid abinõusid tarvitama sunnib, et rutemini «rahu» jalule seada, teiselt poolt aga ka seda enam valitsust järele andma sunnib, kui revolutsiooni seisukoht kindlaks jääb.»⁶⁹ Mainitud H. Pöö-

⁶⁴ «Teataja» nr. 246, 15. nov. 1905.

⁶⁵ Sealsamas.

⁶⁶ Sealsamas, nr. 247, 16. nov. 1905.

⁶⁷ Sealsamas.

⁶⁸ Sealsamas, nr. 245, 14. nov. 1905.

⁶⁹ «Teataja» nr. 252, 22. nov. 1905.

gelmanni artikkel ilmus mõni päev enne nn. «Finantsmanifesti» avaldamist ja tõendab, et ta tundis toleaeget revolutsioonilist kirjandust, sealhulgas ka Lenini töid, milles tihti analüüsiti Venemaa majanduselu, eriti katastroofilist finantsolukorda.

«Finantsmanifest» ilmus 2. detsembril ajalehes «Novaja Žizn»⁷⁰ ja juba järgmisel päeval ka bolševistlikus eestikeelses ajalehes «Edasi». Kirjeldades rahvamajanduse laost Venemaal, teeb «manifest» järelduse: «Sellest seisukorrast päästab ainult üks tee — valitsuse kukutamine ja temalt viimaste jõudude äravõtmine. Tarvis on tema eluallika viimane soon — rahalised sissetulekud — kinni sulgeda. Seda ei ole mitte üksinda maa poliitiliseks, vaid ka majanduslikuks vabastamiseks tarvis, kuid peale selle ka veel riigi rahaasjanduse korraldamiseks.»⁷¹ «Manifest» lõppes üleskutsega keelduda kõikide kroonumaksude maksmisest, välja võtta kõik hoiused Riigipangast ja hoiukassadest, nõuda kõikide rahaliste operatsioonide teostamist ja palga maksmist ainult kullas.⁷² Seda «manifesti» levitati ulatuslikult ka Eestis, sest «Edasit» saadeti kõikidesse Eesti ala linnadesse, kust ta ka maale jõudis.

Võib oletada, et H. Pöögelmann oli «Edasiga» seotud. Tema kaudu võis «Edasi» avaldada Fr. Mehringi artikli «Vahetpidamata revolutsioon»,⁷³ sest H. Pöögelmann tundis hästi Fr. Mehringi töid ja oli tema suur austaja.

«Teatajas» ilmus H. Pöögelmanni artikleid tsaarivalitsuse ja balti aadli vahekorra kohta. Ta näitas, kuidas revolutsioon parolüseeris võimukandjaid, kes hakkasid üksteist süüdistama revolutsiooni põhjustamises. Nii süüdistati Liivimaa aadlikonvendi 24. novembri märgukirjas tsaarivalitsust selles, et ta venestamispoliitikaga oli loonud pinna revolutsiooniks. See omavaheline nägelemine ei suutnud siiski varjata balti aadli koostööd tsaarivalitsusega revolutsiooni kägistamisel, nagu märkis H. Pöögelmann.⁷⁴

Kui novembris aktiveerisid oma tegevust eesti föderalistide liidrid P. Speek, G. Ast jt., püüdes mistahes vahenditega suurendada oma nn. Eesti Sotsiaaldemokraatliku Tööliste Partei

⁷⁰ Vt. Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы. Высший подъем революции, ч. I, Москва 1955, lk. 25—26. «Manifest» oli rea revolutsiooni juhtivate ja pooldavate organisatsioonide ühine üritus. Temale olid kirjutanud alla: Tööliste Saadikute Nõukogu, Ülevenemaalise Talupoegade Ühingu Peakomitee, VSDTP Keskkomitee ja Organisatsiooniline Komisjon, Sotsialistide-revolutsionääride Partei Keskkomitee ja Poolamaa Sotsialistliku Partei Keskkomitee (PPS).

⁷¹ «Edasi» nr. 1, 3. dets. 1905.

⁷² Sealsamas.

⁷³ «Edasi» nr. 1, 3. dets. 1905. Fr. Mehringi mainitud artikkel oli trükitud ajakirjas «Neue Zeit» nr. 6, 1905. a. Selles kirjutas autor veenvalt, et Vene revolutsiooniga algab uus ajajärk revolutsioonide ajaloos, et Vene revolutsioon erineb põhjalikult Euroopa revolutsioonidest, sest teda juhib proletariaat.

⁷⁴ «Teataja» nr. 268, 10. dets. 1905.

(ESDTP) liikmete arvu, siis andis H. Pöögelmann reas «Teataja» artiklites nende tegevuse kohta õige hinnangu. Ta kirjutab, et töörahva revolutsioonilise võitluse juhtimiseks ja õige võitlustee kättenäitamiseks peab partei olema ideeliselt ühtne ja tugev, peab lähtuma töölisklassi huvidest. Tartu sotsiaaldemokraadid võtavad aga oma parteisse palju neid, kes on kodanluse maailmavaate pooldajad. See nõrgestab parteid ja tegelikult lõhestab sotsiaaldemokraatlikku liikumist Eestis.⁷⁵ Eesti föderalistid, hakates tegutsema eraldi VSDT Parteist, töötasid tegelikult viimase vastu. Näiteks kui VSDTP Tallinna Komitee otsustas nn. rahvaasemike koosolekust, mille kokkukutsumist organiseeris Tõnissoni Eduerakond, osa võtta, siis otsustas Tartu ESDTP osakond seda koosolekut boikoteerida. Säärased erinevad otsused viisid rahvahulki segadusse ning olid kasuks kodanlusele.⁷⁶ ESDTP Tallinna Komitee poolt väljaantud ajalehe «Vabadus» esimese ja tegelikult ainsa numbri ilmumise puhul näitas H. Pöögelmann veenvalt föderalistide lõhestavat tegevust. Uus ajaleht «Vabadus» tegi ainult «veriseid sõnakõlke», konkreetseid sotsiaaldemokraatia ülesandeid ei selgitata selles sugugi.⁷⁷ H. Pöögelmanni seisukohad eesti föderalistide kohta olid täiesti õiged. Föderalistid läksid isegi nii kaugemale, et eitasid VSDTP olemasolu, püüdes igati kompromiteerida selle liikmeid, näiteks tööliste koosolekul 10. novembril Tartus,⁷⁸ millele VSDTP liikmed vastasid protestiga.⁷⁹ Kuid et need H. Pöögelmanni artiklid ilmusid kodanlikus ajalehes «Teataja», siis kasutasid föderalistid selle asjaolu jällegi osavasti ära VSDTP mustamiseks eesti töörahva ees. Artiklis «Määre kodanlaste ratastele», mis ilmus «Uudistes»,⁸⁰ püütakse tõestada, et VSDTP tegelased, avaldades «Teatajas» oma artikleid, töötavad tegelikult koos kodanlusega nende, see on tõeliste eesti sotsiaaldemokraatide vastu, kes pidavat võitlust eesti töörahva huvide eest.⁸¹ Sellised föderalistide kirjutised tõid suurt segadust töölisklassi ja ka võitleva talurahva teadvusse. VSDTP Tallinna Komitee viga seisis selles, et ta tegelikult ei jõudnud enne karistussalkade tulekut «Teataja» ülevõtmist lõpule viia. K. Päts jäi endiselt «Teataja» peremeheks, kes ajalehe väljaandmisel lähtus kodanluse huvidest. Kuid revolutsiooni tõusuperioodil (s. o. oktoobris, novembris ja detsembris) ta ei julgenud ajalehes avaldada töörahva revolutsioonilise liikumise vastaseid väljendusi ning püüdis olla maksimaalselt objektiivne konkreetsete sündmuste fikseerimisel, seda loomulikult tänu niisugustele toimetuse liikmetele kui H. Pöögelmann jt.

⁷⁵ «Teataja» nr. 254 ja 255, 24. ja 25. nov. 1905.

⁷⁶ Sealsamas.

⁷⁷ Sealsamas, nr. 256, 26. nov. 1905.

⁷⁸ «Uudised» nr. 88, 15. nov. 1905.

⁷⁹ Sealsamas.

⁸⁰ «Uudised» nr. 91 ja 93, 25. nov. ja 2. det. 1905.

⁸¹ Sealsamas.

Kindla bolševikuna võttis H. Pöögelmann osa nn. rahvaasemike koosolekust, mis oli kokku kutsutud Tõnissoni Eduerakonna poolt. H. Pöögelmann koos teiste revolutsiooniliste demokraatidega mobiliseeris kokkutulnud revolutsioonilis-demokraatlikke jõude ning korraldas 27.—29. nov. 1905. a. Tartu ülikooli aulas nende koosoleku. Olles selle koosoleku üheks juhatajaks, etendas ta tähtsat osa viimase revolutsiooniliste resolutsioonide koostamisel.⁸²

Moskva relvastatud ülestõusu algul pöördus VSDTP Keskkomitee Tallinna organisatsiooni poole ettepanekuga toetada Moskva proletariaadi võitlust relvastatud väljaastumisega.⁸³ Tallinna Komitee oma laiendatud koosolekul 10. detsembril arutas seda küsimust ja otsustas saata tööliste relvastatud salgad maale politsei ning mõisnike vastu võitlema. Eelkõige tuli vaenlaste käest relvad ära võtta ning varustada võitlussalku.⁸⁴ Seda otsust selgitas H. Pöögelmann «Voltas» peetud (11. det.) tööliste koosolekul. «Volta» koosolekul viibis osa valdade esindajaid, kes olid Tallinna kokku tulnud, selleks et läbi arutada maaomavalitsuse küsimust. Sõjaseisukorra väljakuulutamise tõttu jäi see nõupidamine ära ja töölistel kutsusid valdade esindajad oma koosolekule. «Volta» koosoleku otsuse kohaselt siirdusid tööliste relvastatud salgad juba samal ööl ja järgmisel päeval maale.⁸⁵

Nendel pingelistel kuudel püüdis H. Pöögelmann hoolitseda selle eest, et eesti töölistele oleks anda niisugust kirjandust, mis rööbiti nende tunnete maailma arendamisega tõstaks ka proletariaadi klassiteadlikkust. Niisuguse kirjanduse kogumikuks osutuski tööliste jõulualbum «Edasi», mis ilmus 1905. a. lõpul J. Lilienbachi toimetusel ja H. Pöögelmanni aktiivsel kaastegevusel.

H. Pöögelmannil selles albumis ilmunud «Ajad ja arvamised muutuvad» on tõsine töö, milles autor püüab selgitada mõnda marksistliku filosoofia põhiküsimust võimalikult lihtsalt, et töölistel sellest aru saaksid. Ta näitab, et ühiskonna ideed muutuvad koos ühiskonna materiaalse baasi muutumisega. Kodanlusel olid oma ideede tõusu ja languse perioodid. Proletariaadil tekib oma ideede maailm, mis tuleneb tema olukorrast kapitalistlikus ühiskonnas. Pöögelmann tsiteerib K. Marxi «Poliitökonoomia kriitikast», et ühiskonna kihid ei ole vabad tootmisviisi valimisel, tootmisviisist sõltub aga kõik muu, ühiskonna pealisehitus. Samas näitab autor, kuidas usk on olnud valitseva klassi huvide teenistuses.⁸⁶

Et H. Pöögelmann oli tollal Tallinnas K. Marxi õpetuse suurim tundja, siis võib oletada, et artikkel «Karl Marx», mis on

⁸² Vt. neid resolutsioone kogumikus: Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов, Таллин 1955, lk. 359—363.

⁸³ H. Pöögelmann, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905, lk. 24.

⁸⁴ Sealsamas, lk. 25.

⁸⁵ Sealsamas, lk. 23.

⁸⁶ Edasi. Tööliste jõulualbum I, 1905, lk. 5—16.

ilma allkirjata, oli samuti H. Pöögelmanni kirjutatud. Selles käsitleb autor Eesti olusid K. Marxi õpetuse seisukohalt.⁸⁷

Albumis ilmus kolm H. Pöögelmanni luuletust: «Hanged», «Kevadetuuled» ja «Kus on nad nüüd?»⁸⁸

1905. a. detsembri lõpul, mil algas karistussalkade määratsemine Eestis, siirdus H. Pöögelmann Gorkisse (Nižni-Novgorodi) ja hakkas seal töötama õpetajana kommertskursustel.⁸⁹ VSDTP Peterburi eesti organisatsiooni ettepanekul tuli ta 1906. a. mai algul Peterburi ja hakkas selle organisatsiooni ülesandeid täitma. Mõni päev pärast «Pamjat Azova» ülestõusu tuli H. Pöögelmann Tallinna ja hakkas osa võtma parteitööst. Ta tegi ära suure töö VSDTP Eesti maaorganisatsioonide nõupidamise ettevalmistamisel ja juhtis selle nõupidamise tööd (toimus augustis 1906. a.).⁹⁰ Tähtsaimaks küsimuseks sellel nõupidamisel oli maaküsimus. Nõupidamisel vastuvõetud resolutsioonis on maaküsimus lahendatud bolševistlikult, nimelt, et Eestimaa omavalitsus konfiskeerib tasuta kõik kroonu-, kiriku- ja kloostr-, rüütelkonna ja mõisnike maad, samuti tsaari õukonnale ja linnadele kuuluvad maad. Konfiskeerimisele ei kuulu talupoegade ostu- ja renditalud, mis jäävad nende omanduseks. Konfiskeeritud maad jagatakse maata ja vähese maaga maarahvale kasutamiseks, kes oma koosolekutel otsustavad, kuidas seda maad kasutada — kas suurmajanditena või tükeldatuna väikemajapidamisteks.⁹¹ Selle resolutsiooniga pandi tegelikult alus eesti bolševike agraarprogrammile, mida H. Pöögelmann kaitses ka VSDTP Eestimaa organisatsioonide Terijõe konverentsil 1907 a.⁹² ja 1917 a. maatameeste konverentsil.

Samal ajal oli H. Pöögelmanni publitsistlik tegevus eriti intensiivne. Ta tegi rohkesti kaastööd Tallinnas 1906. a. suvel ilmuma hakanud pahempoolsele ajalehele «Sõnumed». Selle toimetajad ja väljaandjad A. Hanko ning Ed. Virgo olid tollal väikekodanlikud haritlased, kes teataval määral kaasa tundsid töörahvale. Kodanliku diktatuuri ajal said neist agarad kodanluse huvide kaitsjad — riigitegelased.⁹³

H. Pöögelmann oli ka demokraatliku ajalehe «Hommik» tegelik toimetaja, mis hakkas ilmuma 1906. a. novembri lõpul, ehkki ametlikuks väljaandjaks oli J. Jans.⁹⁴ See selgub H. Pöögelmanni

⁸⁷ Edasi. Tööliste jõulualbum I, 1905, lk. 88—90.

⁸⁸ H. Pöögelmann, Luuletused, lk. 59—62 ja 67—68.

⁸⁹ ЕКР архив, ф. 25, nim. 25—2, сү. 1301, л. 20.

⁹⁰ «Klassivõitlus», 1935, nr. 12 (183), lk. 16.

⁹¹ Vt. Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов, Таллин 1955, lk. 508.

⁹² Sealsamas, lk. 549.

⁹³ A. Hanko — jurist, 1911. a. Tallinna Laevaühisuse asutaja, 1919. a. sõjaminister ja ärimees. Ed. Virgo — ajakirjanik, kodanliku diktatuuri ajal välisministri abi ja diplomaat mitmes riigis.

⁹⁴ J. Jans — sots, advokaat, Asutava Kogu, I ja II Riigikogu liige, 1929. a. Eesti Maapanga direktor.

märkusest ajalehe esimeses numbris, mis oli tehtud arvatavasti konspiratsiooni mõttes.⁹⁵

«Homniku» igas numbris on mitu H. Pöögelmanni kirjutist, mis kannavad kas otse tema allkirja või pseudonüümi. Ta kirjutab töölisliikumisest,⁹⁶ talurahvaküsimusest («Väike-põllumehed»),⁹⁷ eesti kodanluse poliitikast, eriti Tõnissoni Eduerakonna rahva-vaenulikust tegevusest,⁹⁸ Riigiduuma valimistest⁹⁹ jt. küsimustest. Kõik ta kirjutised olid võitlevad, bolševistlikud, kuigi ta sõnastuses pidi olema ettevaatlik. Kaasaegseid sündmusi ja nähtusi kirjeldades püüdis ta äratada lugejate huvi ja kasvatada nende poliitilist teadlikkust.

«Sõnumetes» kirjutab H. Pöögelmann samuti väga mitmesuguste küsimuste kohta. Nii näiteks artiklis «Rahvalikud ettevõtted» näitas ta, et «Vanemuise» teater teenindab tegelikult eesti kodanlust, ehkki kõneldakse rahva teenindamisest.¹⁰⁰ Mitmes artiklis selgitas H. Pöögelmann neid põhjusi, mis sundisid eestlasi maalt välja rändama, ja kirjeldas, kuidas see väljarändamine toimub.¹⁰¹ Ta osutas suurt tähelepanu II Riigiduuma valimistele,¹⁰² Baltimaade omavalitsuse küsimusele,³⁰¹ ametiühingutele¹⁰⁴ jne. 1906. a. sügisel kirjutab H. Pöögelmann rea pikemaid artikleid, näiteks «Mis Jaan Tõnisson sotsiaaldemokraatiast arvab», milles ta iseloomustas teaduslikku sotsialismi ja näitas, kuidas J. Tõnisson seda halastamatult moonutas, süüdistades sotsiaaldemokraate paljudes «pattudes», mis olid Tõnissoni enda väljamõeldised. Kui Tõnisson kõneles «eesti iseloomust», millele ei vastavat sotsialism, siis vastas sellele H. Pöögelmann, et «. Eesti iseloom mitte alati eraomanduse kuldvasika ees kõhuli ei ole roomanud, oli aeg, kus eestlased, niisama nagu kõik teisedki rahvad kogukondliku ühisomandust kõige kohasemaks pidasid ja selle küljes niisama kinni rippusid, nagu nüüd hingemaa küljes — vahest enamgi veel, sest kogukondlik ühisomandus andis kogukonna liikme ülespidamiseks igatahes parema kindlustuse kui seda nüüd hingemaa iganes teha võib».¹⁰⁵ Tähendab «eesti iseloom» on muutlik ning on tingitud konkreetsetest ühiskondlikest suhetest. Edasi näitab H. Pöögel-

⁹⁵ Märkuse tekst on järgmine: «Et ma mitte alatiselt Tartu ei asu, siis palun kõiki toimetusse puutuvaid kirju mitte minu isikliku, vaid «Homniku» toimetuse aadressi saata. H. Pöögelmann.» Et H. Pöögelmann pidi end varjama, siis liikus ta mitmel pool ringi ning üheks varjupaigaks oli tollal ta isakodu, nagu ta ise kirjutas (vt. EKP arhiiv, f. 25, nim. 25—2, sü. 1301, l. 19).

⁹⁶ «Homnik» nr. 1, 28. nov. 1906.

⁹⁷ Sealsamas, nr-d 1, 3, 4, 5 ja 6, 28. nov. 8., 12., 15. ja 19. dets. 1906.

⁹⁸ «Homnik» nr-d 2, 3 ja 6, 5., 8. ja 19. dets. 1906.

⁹⁹ Sealsamas, nr-d 4, 5 ja 8, 12., 15. ja 29. dets. 1906.

¹⁰⁰ «Sõnumed» nr-d 29 ja 30, 4. ja 9. aug. 1906.

¹⁰¹ Sealsamas, nr-d 42, 48 ja 66, 23. aug., 12. ja 20. sept. 1906.

¹⁰² Sealsamas, nr-d 90, 92, 105 jt.

¹⁰³ Sealsamas, nr. 85.

¹⁰⁴ Sealsamas, nr. 109.

¹⁰⁵ H. Pöögelmann, Mis Jaan Tõnisson sotsiaaldemokraatiast arvab. Elu ja võitlus [artiklite kogumik], Peterburi 1907, lk. 39.

mann, et ka abielu ja perekonna vormid on olnud muutlikud. Abielu vorm sõltub omandivormist. H. Pöögelmann tõestas, et mitte sotsiaaldemokraadid ei löhu abielu ja perekonda, nagu kisavad tõnissonid, vaid kapitalistlikud suhted.¹⁰⁶ Sellega andis H. Pöögelmann esmakordselt marksistliku hinnangu reale eesti ühiskonna ajaloolise arenemise nähtustele.

Teises artiklis «Poliitilised parteid ja klassivõitlus» näitas H. Pöögelmann, missuguse arengutee oli läbi teinud eesti kodanlus: võitlejast balti aadli vastu C. R. Jakobsoni ajal oli ta muutunud võitlejaks oma töörahva vastu XX saj. algul. «Ja nagu siis saksad «kihutajate, mässajate ja märatsejate» vastu kõik oma võimu tarvitamisele tõivad, nii teevad seda tänapäev Eesti vararikkad kodanlikud ringkonnad varata kihtide vastu.»¹⁰⁷ Edasi võrdles H. Pöögelmann eesti kodanlust ja balti aadlit ka võitlusvahendite osas: kui sakslased kasutasid võitluseks eestlaste vastu usku ja kirikut, siis eesti kodanlus esineb «rahva» huvide nimel, hariduse kandjana «mässumeeste ja lõhkujate» vastu. Iseloomustades balti-sakslaste Balti Konstitutsioonilist Parteid («Nellat») ja Eduerakonda, näitas H. Pöögelmann, kuidas kumbki võitleb oma klassihuvide eest. J. Tõnissoni Eduerakond nõuab endale niipalju õigusi, kuipalju temale kasulik on, näiteks nõuab ta, et omavalitsuses ainult neile hääleõigus antaks, kes makse maksavad, s. o. varandusega inimestele.¹⁰⁸ Eduerakond ei taha tsaarivalitsuse kukutamist, ta toetab tsaarivalitsust ja tahab, et «keskvõimu käes terve sõjavägi» oleks jne.¹⁰⁹ Tõnissoni partei lubas I Riigiduuma valimistel rahvale kõik kätte nõuda, mis rahvas tahtis, kuid tegelikult ei mõelnudki ta rahva huvidele. «Nella» aga esines balti aadli ja kodanluse huvides.

Artikli lõpus märkis H. Pöögelmann, et on olemas ka kolmas partei — sotsiaaldemokraatlik, kuid sellest ei saa ta pikemalt kõnelda (s. o. tsensuuriolude tõttu — H. M.) Ometi viitas ta sellele, et eespool käsitletud küsimusi hindas ta lähtudes just selle partei seisukohtadest.¹¹⁰ Sama «Edu» kirjastuse väljaandel ilmus 1907 a. ka H. Pöögelmanni «Majandusteaduse õpetus», mille ta oli kirjutanud juba 1905. a. Saksamaal. Tunnetanud kapitalistliku ühiskonna tootmisprotsessi olemust, analüüsis ta selle üksikuid probleeme võrdlemisi põhjalikult, püüdes anda rahvale algteadmisi ühiskonna majanduslikust arengust, mis tingib revolutsiooni paratamatuse. Artiklis «Üks noorelt lahkunud»¹¹¹ annab H. Pöögelmann marksistliku hinnangu vene ja eesti kodanluse poliitikale I Riigiduumas.

¹⁰⁶ Sealsamas, lk. 41—45.

¹⁰⁷ H. Pöögelmann, Poliitilised parteid ja klassivõitlus. Elu ja võitlus, lk. 161.

¹⁰⁸ Sealsamas, lk. 168.

¹⁰⁹ Sealsamas, lk. 169—170.

¹¹⁰ Sealsamas, lk. 175—179.

¹¹¹ Edasi. Tööliste jõulualbum II, 1906, lk. 13—21.

Niisiis, H. Pöögelmanni eespool mainitud tööd näitavad, et rööbiti praktilise revolutsioonilise võitlusega Eestis tegeles ta ulatuslikult ka teoreetiliste küsimustega, mille selgitamisel ta lähtus ikka historilise printsiibist. Nagu nägime, ajas ta revolutsioonistaail tegelikult esimesi vagusid Eesti ajaloo marksistlikus historiograafias.

Hiljem seda tööpõldu viljeldes ei olnud ta enam üksi. V Kingissepp, J. Anvelt jt. andsid oma väärika panuse Eesti ajaloo marksistliku historiograafia rajamisel ja arendamisel.

Kogu aja H. Pöögelmann ei unustanud kasutamast ka luulelrelva töörahva revolutsiooniliste tunnete äratamiseks. Tema luuletustel, samuti kui tema poolt tõlgitud revolutsioonilistel lauludelgi, oli suur mõju ja levik rahva hulgas.

H. Pöögelmann aitas kaasa Tallinna Komitee illegaalse häälekandja «Sotsiaaldemokraat» ilmumisele 1906. a. sügisel.¹¹²

H. Pöögelmann leidis mahti osa võtta karskuskongressist, mis oli kokku kutsutud karskuse kuratooriumi poolt 1906. a. sügisel Tallinnas. Ta esines sõnavõtuga ning sidus alkoholismi vastu peetavat võitlust proletariaadi klassivõitluse ülesannetega. Ta näitas, et karskusliikumisel ei saa olla tõelist pinda, kui teda tahetakse isoleerida töörahva võitlusest, kui teda tahetakse endiselt hoida väikekodanlik-kirikliku mõtteviisi kammitsas.¹¹³

Tallinna revolutsioonilised töölised hindasid H. Pöögelmanni revolutsioonilist tegevust. VSDTP Tallinna organisatsioon tahtis esitada tema kandidatuuri II Riigiduma saadikuks talurahva kuurias. Nehatus osteti H. Pöögelmanni nimele isegi väike talukoht, kuid ostutehingu kinnitamine venis ja tsaarivalitsuse poolt kinnitatud valimisseadus ei võimaldanud seda mõtet teostada.¹¹⁴

1906. a. sügisel liikus H. Pöögelmann tihti Lõuna-Eestis, eriti Tartus, sest nagu eespool nägime, toimetas ta tegelikult tollal Tartus ilmuvat pahempoolset ajalehte «Homnik». Siin lõi ta tihedad sidemed VSDTP Tartu organisatsiooniga. Detsembris Tartus toimunud Põhja-Liivimaa organisatsioonide konverentsil viibis ta Tallinna organisatsiooni esindajana ning arvatavasti valiti VSDTP Põhja-Liivimaa Ringkonna Organisatsioonide Täitevkomitee liikmeks.¹¹⁵ Mainitud konverentsil viibis ka bolševike häälekandja «Proletaari» esindaja. See näitab, et H. Pöögelmanni sidemed partei keskusega olid tugevad. Kooskõlastatult partei keskusega viidi H. Pöögelmanni juhatusel veebruaris 1907 a. läbi Terijõe VSDTP Eestimaa organisatsioonide konverents, kus võeti vastu rida tähtsaid bolševistlikke otsuseid, mis ilmusid illegaalses ajalehes «Töoline» (aprillis 1907. a. Peterburis)¹¹⁶ ning

¹¹² J. Anvelt, H. Pöögelmann. «Klassivõitlus», 1925, nr. 71—72, lk. 4.

¹¹³ H. Pöögelmann, Karskus ja töölised. Mõtted I, Tallinn 1909.

¹¹⁴ «Klassivõitlus», 1935, nr. 12 (183), lk. 16.

¹¹⁵ ЕКР архив, ф. 24, н. 24—2, с. 1886, л-д 1 ja 3.

¹¹⁶ Vt. Революция 1905—1907 гг. в Эстонии. Сборник документов и материалов, Таллин 1955, lk. 542—547.

said Lenini kõrge hinnangu osaliseks.¹¹⁷ Võib oletada, et selle aja-
lehe ilmumisele aitas H. Pöögelmann innukalt kaasa, sest tollal
viibis ta enamasti Peterburis. Ta oli Tallinna tööliste poolt vali-
tud II Riigiduumaa saadiku P. Pärna korrespondendiks. On teada,
et tänu H. Pöögelmanni abile kujunes P. Pärn järjekindlaks bol-
ševikuks. Ka eesti talurahva saadikule Murtenile avaldas H. Pöö-
gelmann suurt mõju ja Murten toetas Duumas sotsiaaldemokraat-
likku fraktsiooni.¹¹⁸

Teise Riigiduumaa laialisaatmise järel arreteriti H. Pöögel-
mann juhuslikult. Tal oli pass võõra nimega ja politseil ei õnnes-
tunud tollal H. Pöögelmanni isikut kindlaks teha. Saanud vabaks,
sõitis ta 1907. a. Helsingi kaudu Pariisi, sealt Londoni. Sellega
lõppes H. Pöögelmanni 1905.—1907. a. revolutsiooni aegne tege-
vus ja algas uus pingerikas periood.

Nagu nägime, oli H. Pöögelmann möödunud sajandi lõpu-
aastail progressiivne ühiskonnategelane, kes tundis suurt huvi
rahva elu vastu ning püüdis oma tegevusega igati kaasa aidata
tema kultuurharidusliku taseme tõstmisele. Ta hakkas kirjutama
eesti töötava rahva raskest olukorrast, kuid väikekodanliku maa-
ilmavaate kandjana ei olnud H. Pöögelmann tollal veel suute-
line nägema seda teed, mis viib ekspluataatorliku korra kaota-
misele ja töörahva vabastamisele.

K. Marxi teoste uurimine ja tutvumine Saksa töölisliikumisega
õpingute ajal Leipzigis aitasid tal leida õige revolutsiooniteooria
ning rakendada seda 1905.—1907. aasta revolutsioonilises võit-
luses Eestis, mil ta oli väsimatu bolševik-propagandist ja revolüt-
siooniliste jõudude organisator.

H. Pöögelmann kasutas leninlikult esimese revolutsiooni koge-
misi oma järgnevas võitluses eesti töörahva vabastamise eest.
1905.—1907. a. revolutsiooni iseloomu ja konkreetsete sündmuste
hindamisel lähtus ta marksismi-leninismi teooriast ja taktikast.¹¹⁹
Ta andis otsustava hoobi neile, kes püüdsid selle revolutsiooni
iseloomu moonutada väikekodanliku maailmavaate seisukohalt,
nagu seda tegid P. Speek, J. Palvadre ja V. Võõlmann.¹²⁰ Ta
paljastas eesti kodanlike tegelaste katsed kasutada 1905. a. rev-
olutsiooni pärandit oma võimu kindlustamiseks ja näitas, kuidas
sootsid, oidermaad jt., võltsides ajalugu, püüdsid seda rev-
olutsiooni näidata rahvusliku revolutsioonina, mis pidi sellega
«. kaitsevalliks, nurgakiviks saama Pätsi-Laidoneri fašistliku
diktatuuri hoonel»¹²¹

H. Pöögelmann näitas julgelt ka neid vigu ja puudusi eesti

¹¹⁷ V. I. L e n i n, Teosed, 12. kd., lk-d 212 ja 214.

¹¹⁸ EKP arhiiv, f. 25, nim. 25—2, sü. 1301, 1. 20, samuti «Klassivõitlus»,
1935, nr. 12 (183), lk. 16.

¹¹⁹ 1905. aasta Eestis, Leningrad 1926, lk-d 6—16, 83—101.

¹²⁰ H. P ö ö g e l m a n n, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905.

¹²¹ H. P ö ö g e l m a n n, Marurahvuslased revolutsiooni päranduse kallal.
«Klassivõitlus», 1935, nr. 11, lk. 18.

bolševike tegevuses, mis esinesid 1905.—1907 aasta revolutsioonis Eestis. Bolševike organisatsioonid Eestis olid noored, neil oli vähe klassivõitluse kogemusi, neil puudusid peaaegu täielikult teoreetiliselt tugevad juhid,¹²² mistõttu esines tõsiseid eksimusi. «Nad olid nõrgad revolutsiooni kui kunsti oskuses, mis kokkuvõttes lõpuks proletariaadile lüüasaamise tõi.»¹²³ Ta näitas, et üheks oluliseks Tallinna organisatsiooni puuduseks oli mitte küllalt järjekindel võitlus menševike vastu, see on, nende mõju ei purustatud lõpuni. Tallinna organisatsioon oleks pidanud abistama teiste linnade organisatsioone bolševismi teele asumisel jne. Lõpuks H. Pöögelmann hoiatab, et need vead ja puudused ei anna kellelegi õigust rüvetada eesti töörahva kangelaslikku võitlust 1905.—1907. aastal.¹²⁴

ХАНС ПЕЭГЕЛЬМАН В РЕВОЛЮЦИИ 1905—1907 ГОДОВ

Проф., доктор ист. наук Х. Мосберг

Резюме

Более 30 лет своей жизни Х. Пеэгельман посвятил борьбе за интересы эстонских трудящихся. В прошлом его роль в революционном движении, особенно в революции 1905—1907 годов, или замалчивалась, или извращалась, поэтому задачей советских историков является восстановить правду об этом замечательном деятеле.

В настоящей статье автор делает попытку показать, как Х. Пеэгельман стал революционером и какую роль он играл в революции 1905—1907 годов в Эстонии.

Выходец из трудового крестьянства, став в 90-х годах народным учителем, он искренне стремился помочь своему народу просветительной работой. Занимаясь затем публицистической деятельностью, он проявил и свои поэтические способности. В 1903 году он уехал за границу и поступил в Лейпциге в высшую коммерческую школу. Здесь он наряду с учебой прошел замечательную школу революционного движения. Он жадно следил за борьбой немецкого пролетариата, присутствовал часто на рабочих собраниях, читал газету «Лейпцигер Фольксцейтунг» и стал изучать произведения К. Маркса и Ф. Энгельса. Х. Пеэгельман всей душой был на стороне немецких левых социал-демократов. Последние уделяли большое внимание русской ре-

¹²² Selles hinnangus ilmneb bolševik Pöögelmanni iseloomulik omadus — tagasihoidlikkus oma tegevuse näitamisel, mille mittemõistmine on viinud mõnigi kord temast kirjutajad ekslike järelduste tegemisele.

¹²³ H. Pöögelmanna, Enamlus ja vähemlus Eestis 1905, lk. 45.

¹²⁴ Sealsamas, lk. 51.

волюции. Еще до революции они писали, что революция начнет именно в России. Все это помогло Х. Пеэгельману осознать неизбежность революции в России. Летом 1904 г. он привозил из Германии для Таллинской организации РСДРП революционную литературу. В конце 1904 г. Х. Пеэгельман в стихотворении «Весенние ветры» выразил свою уверенность, что всюду зреет революция.

Когда началась революция, Х. Пеэгельман был еще в Лейпциге, он горячо призывал к революции. В Таллин он вернулся в конце октября 1905 г. Вступив в ряды РСДРП, он стал сразу же активно участвовать в революционной борьбе. Работая в редакции буржуазной либеральной газете «Театая», он добивался превращения этой газеты в легальный орган Таллинского комитета РСДРП. Он написал ряд статей о задачах РСДРП, разоблачал раскольническую деятельность эстонских федералистов, т. е. эстонских социал-демократов и др. Х. Пеэгельман часто выступал перед трудящимися города и деревни с пламенными речами, призывая к вооруженному восстанию.

В годы отступления революции он был вынужден скрываться, но продолжал активно участвовать в борьбе. Х. Пеэгельман писал много в газетах левого направления «Сынумед», «Хоммик» и др. по вопросам революции, о задачах трудящихся и последовательно разоблачал контрреволюционную политику эстонской буржуазии, самодержавия и немецких баронов.

В августе 1906 г. он руководил совещанием эстонских сельских организаций РСДРП, в декабре 1906 г. участвовал в работе конференции Северо-лифляндских организаций РСДРП, а в феврале 1907 г. Х. Пеэгельман руководил работой конференции эстонских организаций РСДРП. всюду были приняты большевистские резолюции.

В 1907 году он был вынужден уехать за границу. Однако, где бы он не был, он всюду продолжал участвовать в революционном движении.

После февральской революции Х. Пеэгельман вернулся в Эстонию и был одним из выдающихся руководителей эстонского пролетариата в борьбе за советскую власть.

HANS PÖÖGELMANN'S ROLLE IN DER REVOLUTION D. J. 1905—1907

H. Moosberg

Zusammenfassung

Hans Pöögelmann hat über 30 Jahre seines Lebens dem Kampfe für die Interessen der estnischen Werktätigen gewidmet. In den vergangenen Jahren wurde seine Rolle in der revolution-

nären Bewegung, besonders in der Revolution d. J. 1905—1907 verschwiegen oder falsch geschildert. Die Aufgabe der sowjetischen Historiker besteht in der Wiederherstellung der Wahrheit über diesen bemerkenswerten Revolutionär.

Der vorliegende Artikel ist ein Versuch der Verfasserin, zu beschreiben, wie H. Pöögelmann Revolutionär wurde und welche Rolle er in der Revolution d. J. 1905—1907 in Estland spielte.

H. Pöögelmann war Abkömmling einer Kleinbauerfamilie, wurde in d. 90 er Jahren Volksschullehrer, und mit seiner Arbeit auf dem Bildungsgebiet war er aufrichtig bestrebt, seinem Volke beizustehen. Später, bei seiner publizistischen Tätigkeit, entwickelten sich auch seine poetischen Fähigkeiten. Im Jahre 1903 reiste er ins Ausland und besuchte in Leipzig die höhere Kommerzschule. Neben dem Studium machte er hier die vortreffliche Schule der revolutionären Bewegung durch. Voll Interesse beobachtete er den Kampf des deutschen Proletariats, besuchte oft die Versammlungen der Arbeiter, las die «Leipziger Volkszeitung» und fing an, die Werke K. Marx und F Engels zu studieren. H. Pöögelmann hielt mit ganzer Seele zu den deutschen linken Sozialdemokraten. Letztere widmeten viel Aufmerksamkeit der russischen Revolution. Schon vor der Revolution verkündigten sie, daß die Revolution in Rußland bald beginnen wird. Das alles hat H. Pöögelmann geholfen die Unvermeidlichkeit der Revolution in Rußland zu begreifen. Im Sommer d. J. 1904 hat er aus Deutschland der Tallinnschen Organisation der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei Rußlands (SDAPR) revolutionäre Literatur mitgebracht. Ende d. J. 1904 hat H. Pöögelmann in dem Gedicht «Frühlingswinde» seine Überzeugung ausgedrückt, daß überall die Revolution heranreife.

Als die Revolution ausbrach, weilte H. Pöögelmann noch in Leipzig, wo er feurige Aufrufe zur Teilnahme an derselben schrieb.

Ende Oktober 1905 kehrte er nach Tallinn zurück. Er wurde Mitglied der SDAPR und betätigte sich sofort im aktiven revolutionären Kampf. Während seiner Arbeit in der Redaktion der bürgerlichen Zeitung «Teataja», strebte er danach, diese Zeitung in ein legales Organ des Tallinschen Komitees der SDAPR umzugestalten. Er schrieb mehrere Artikel über die Aufgaben der SDAPR, entlarvte die spaltende Tätigkeit der estnischen Föderalisten, d. h. der estnischen Sozialdemokraten und anderer. H. Pöögelmann hat den Arbeitern in der Stadt und in den Dörfern oft feurige Reden gehalten, hat sie aufgefordert, sich dem bewaffneten Aufstand anzuschließen.

In den Jahren des Zurückweichens der Revolution war er gezwungen sich zu verbergen, trotzdem aber hat er sich auch weiterhin aktiv an dem Kampf beteiligt. Er hat viel für die Zeitungen der linken Richtung «Sõnumed», «Hommik» u. a. über die Fragen der Revolution und der Aufgaben der Werktätigen

geschrieben und hat konsequent die kontrevolutionäre Politik der estnischen Bourgeoisie, der Selbstherrschaft und der baltischen Barone entlarvt.

Im August d. J. 1906 hat H. Pöögelmann die Versammlung der estnischen Landorganisationen der SDAPR geleitet, im Dezember 1906 hat er an der Arbeit der Nord-Livländischen Organisation der SDAPR teilgenommen und im Februar 1907 die Arbeit der Konferenz der estnischen Organisationen der SDAPR geleitet. In allen erwähnten Organisationen wurden die bolschewistischen Resolutionen angenommen. Im Jahre 1907 war H. Pöögelmann gezwungen, ins Ausland zu flüchten. Doch wo er auch weilte, überall hat er an der revolutionären Bewegung teilgenommen.

Nach der Februarrevolution kehrte H. Pöögelmann nach Estland zurück und war hier ein hervorragender Leiter des estnischen Proletariats im Kampf für die Sowjetmacht.

KULTUURKAPITALI OSAST KODANLUSE KULTUURI- POLIITIKAS JA EESTI RAHVUSLIKU KULTUURI ARENGUS A. 1920—1940

Ajalooead. kand. E. Plotnik

NSV Liidu ajaloo kateeder

Iga maa kodanluse kultuuripoliitika põhiliseks tendentsiks on püüd allutada rahvuskultuur täielikult oma huvidele, muuta see tema võimu kindlustamise tööriistaks. Oma eesmärgi saavutamiseks kasutab kodanlus nii demagoogia, äraostmise, toetamise kui ka vägivalla meetodeid olenevalt sellest, missugune neist meetodeist töötab antud olukorras suuremat efekti. Kodanliku korra tingimustes on üldiselt üks efektiivsemaid meetodeid majandusliku sõltuvusvahekorra loomine kodanliku riigi ja kultuuritegelaste vahel. See on mõjuvam kui vägivallameetod ega ole oma tulemustelt nii ebastabiilne kui demagoogia.

Eesti kodanluse kultuuripoliitikas omistati selline funktsioon kultuurkapitalile.

Eesti nõukogude ajaloo-, kirjandus- ja kunstiteadlaste poolt ei ole tänini kultuurkapitali tegevuse uurimisele pühendatud sellist tähelepanu, nagu see pälvib. Siin ja seal esineb vaid üksikuid põgusaid vihjeid. 1956. a. «Sirbi ja Vasara» veergudel toimunud diskussioonis rahvusliku kultuuri arengu küsimustest kodanliku diktatuuri perioodil mindi sellest küsimusest vaikides mööda.

Kultuurkapitali küsimusel peatub «Eesti kirjanduse ajaloo» 2. köites E. Sõgel, kuid tema vaatleb küsimust ainult kirjandusajaloo aspektist ja sedagi piiratud ulatuses.¹

Küsimusega lähem tutvumine on hädavajalik, sest kultuurkapital oli üheks küllaltki oluliseks teguriks nende objektiivsete tingimuste hulgas, milles arenes eesti rahvuslik kultuur kodanliku diktatuuri perioodil ja mis tema arengut paratamatult mõjutasid.

Ühtlasi võimaldab see näha, milline on kultuuri «vaba» arengu tegelik sisu, mida deklareerivad kõigi maade kodanlased ja mida deklareeris ka eesti kodanlus.

«Teadus, kunst ja nende õpetus on Eestis vaba,»² öeldi 1920. a.

¹ Eesti kirjanduse ajalugu, 2. kd., toim. E. Sõgel, Tallinn 1956, lk. 218.

² Eesti Vabariigi põhiseadus, Tallinn 1920, lk. 5.

vastuvõetud kodanliku Eesti põhiseaduse §-s 12. Tegelikult on see üks neist väidetest, millega kodanlus varjab oma klassipoliitikat.

Sellest ajast, kui on olemas Nõukogude Liit, on müüt kultuuri vabast arengust kapitalistlikes maades olnud üheks olulisemaks argumendiks nõukogude kultuuri ja tema arengu tingimuste vastu suunatud laimus. Kuid V. I. Lenin märkis juba 1905. a. kirjutatud artiklis «Parteioorganisatsioon ja parteiline kirjandus», et «kodanliku kirjaniku, kunstniku, näitleja vabadus on ainult maskeeritud (või silmakirjalikult maskeeritav) sõltuvus rahakotist, äraostmisest, elatise andmisest. Ja meie, sotsialistid, paljastame selle silmakirjatsemise»³

Seades oma eesmärgiks üldise iseloomustuse andmise kultuurkapitalile kodanlikus Eestis, ei ole autor taotlenud üksikute sihtkapitalide tegevuse ammendavat käsitlemist, mis peab jääma edasiste uurimuste objektiks. Enamikku sihtkapitalide materjale on kasutatud peamiselt näidete osas.

Töös on püütud vaadelda ja analüüsida kultuurkapitali subjektiivset ja objektiivset külge. Olles subjektiivselt eesti kodanluse kultuuripoliitika relvaks, etendas kultuurkapital objektiivselt küllaltki märkimisväärset osa eesti rahvusliku kultuuri arengus kodanliku diktatuuri perioodil. On endastmõistetav, et neid kahte külge ei saa teineteisest lahutada, et nad vastastikku teineteist mõjutasid ja olid teineteisest tingitud.

Eesti kodanluse kultuuripoliitikas üldse moodustab kultuurkapital ainult ühe lõigu, meie vaatlus ei haara kodanluse kultuuripoliitika teisi lõike (mida kajastavad riigieelarved jne.).

* * *

Kultuurkapitali ajalugu algab 1919. a., millal eesti kirjanike seas tekkis esmakordselt riikliku palga idee.⁴

Artiklis «Kunstide riiklik edendamine» püstitas F. Tuglas 1919. a. jaanuaris kunsti riikliku toetamise nõude. Ent sealsamas nägi ta ka sellise toetamise võimalikke tagajärgi, milleks on «majasteete, kapitalismi ja militarismi idealiseeriv kroonukirjandus ja kujutav kunst...»⁵ Seetõttu toetagu riik kunsti ilma vastuteeneid nõudmata, et saaks püsida vabaolemise illusioon, sest, lisab F. Tuglas, «nii vähe kui ka loov isik väljaspool oma aega ja olusid võib tegutseda, kuid vähemalt teoreetiliselt peab ta olema vaba, iseseisev, rippumatu».⁶ «Riigi võimsate» meelitamiseks või rahustamiseks arvas ta, et «haritud ja vabal maal» ei või ükski

³ V. I. Lenin, Teosed, 10. kd., Tallinn 1952, lk. 30.

⁴ Abirahade, auhindamiste jne. küsimused, küsimused kirjanike ja riigi vahekorras on siiski ka juba varem olnud päevakorras, vt. A. H. Tammsaare, Sic transit... Tartu 1924.

⁵ Fr. Tuglas, Aja Kaja, 1914—1919, lk. 109.

⁶ Sealsamas, lk. 109.

põhjendamatu ässitus riigivormile hädaohtlikuks saada.⁷ F Tuglase siiras soov vabastada selliselt kunst «maistest muredest» oli läbinisti utoopiline ja kapitalistliku riigi tegelikkus tõestas seda peagi.

Järgnevalt tõstatas sama küsimuse Eesti kirjanike I kongress, mis toimus 6. ja 7 septembril 1919. a. ning oli oma meeleoludelt mõnes suhtes tähelepandavalt opositsiooniline. Nii näiteks otsustati, et juhul, kui riik ei vabasta kirjanikke sõjaväeteenistusest, keelavad autorid oma tööde tõlkimise võõrkeelsete (saksa, prantsuse, inglise) antoloogiate jaoks, mis riigi poolt välja antakse, «sest kui riik tahab tarvitada kirjanikkude produktsiooni Eesti Vabariigi kasuks, siis ärgu kooritagu kirjanikelt kahte nahka teda kasarmusse määrates».⁸

Samal kongressil võeti ühel häälel vastu ka J. Semperi ettepanek nõuda riigilt kirjanikele palka tingimusega, et palgasaajal poleks riigi vastu mingeid kohustusi. Algajaile määraku riik samadel tingimustel stipendiumid, töövõimetuile paiukid.⁹ Otsustati enne mitte mingeid toetusi riigilt vastu võtta, kui palga küsimus on jaatavalt lahendatud. Kongressi otsuste täitmise järele pidi valvama samas valitud viieliikmeline keskkomitee, mille koosseisu kuulusid A. Alle, J. Semper, F Tuglas, H. Visnapuu ja E. Hubel.¹⁰ Kirjanikkude Keskkomitee koostas veel 1919. a. «Kirjanikkude, kunstnikkude ja teadlaste toetamiseaduse» eelnõu ja esitas selle Asutavale Kogule. Ent peagi ilmnis, et antud küsimuses puudus kirjanike hulgas üksmeel.

Nimelt määras kodanlik valitsus seejärel kolmeteistkümnele kirjanikule väikese toetuse — ja ühisrinne oligi rikutud. Tõsi küll, toetus oli naeruväärselt väike, võrreldes tolaeagse elukallidusega,¹¹ kuid osa kirjanikke (näit. A. Kitzberg, M. Metsanurk, M. Under, A. Adson, V. Ridala, K. Rumor-Ast jt.) otsustas selle vastu võtta ning rikkus seega kirjanike I kongressi otsuseid, mis tõenäoliselt oligi kodanluse taotluseks.

Sellele järgnes Kirjanikkude Keskkomitee protest, mis kannab A. Alle, F Tuglase, J. Semperi ja H. Visnapuu allkirja. Ühtlasi teatasid nad, et panevad kongressi otsuste rikkumise pärast oma volitused maha.¹²

Eeltoodust ilmneb, et võitlus kodanliku riigi ja demokraatlike kultuuritegelaste vahel, kes tõmbasid osaliselt kaasa ka teisi (näiteks H. Visnapuu, kes juba tollal oli kõige kroonupatriootlikum luuletaja), algas veel enne, kui kodanlik riik oli jõudnud

⁷ Fr. Tuglas, Aja Kaja, 1914—1919, lk. 109.

⁸ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 14, l. 12.

⁹ Sealsamas, l. 10 ja 11.

¹⁰ «Postimees» nr. 4, 6. jaan. 1920.

¹¹ Kõrgem toetuse määr oli 4000 marka, madalam — 2000 marka, samal ajal maksis korralik ülikond 2500 marka, paar kingi 750 marka, nael liha umbes 10 marka jne. («Postimees» nr. 29, 4. veebr. 1920).

¹² «Postimees» nr. 4, 6. jaan. 1920.

juriidiliselt vormistudagi.¹³ Ilmselt just majanduslike raskuste tõttu omandas see võitlus majandusliku vormi.

Selles seoses pakub erilist huvi jälgida Kirjanikkude Keskkomitee poolt väljatöötatud toetusseaduse eelnõu saatust. Asutav Kogu saatis selle Haridusministeeriumi, 1920. a. kevadel töötas Haridusministeerium eelnõu ümber ja saatis Asutava Kogu hariduskomisjonile, see töötas eelnõu omakorda ümber ja esitas seejärel Asutavale Kogule, kes eelnõu järgnevalt oma rahaasjanduskomisjonile läkitas. Kui Asutav Kogu oma tegevuse lõpetas,¹⁴ saatis viimasena nimetatud komisjon eelnõu valitsusele, kes suunas selle taas Haridusministeeriumi, kuhu ta «kalevi alla» lebama jäi.¹⁵ Oli ilmne, et kodanlusel polnud asjaga ruttu ja antud olukorras näis viivitus parima taktikalise võtena.

Umbes samal ajal tekkis kultuuritegelaste seas kultuurkapitali asutamise mõte. Mõningatel andmetel oli selle idee autoriks F Tuglas.¹⁶ Et Lätis oli sellal kultuurkapital juba asutatud,¹⁷ mis sai peamised sissetulekud 3%-lisest raudteepiletite maksust,¹⁸ siis leidis see idee kodanluse ringkondades rohkem tähelepanu. Oluline oli siin asjaolu, et see raha ei tulnud igatahes mitte kodanluse taskust. Sellel oli kodanluse jaoks kaaluv tähtsus.

1921. a. töötas Haridusministeerium välja Eesti rahvusliku kultuurkapitali seaduse eelnõu ja 8. juulil 1921. a. kehtestas valitsus seaduse kultuurkapitali asutamise kohta, mis deklareeris kultuurkapitali asutamise üldisi põhimõtteid.¹⁹

Kultuurkapitali seaduse ümber arenes äge võitlus. Kirjanike ja kunstnike riikliku toetamise vastased koondusid tolleaegse reaktioonilise haridusministri H. Baueri selja taha, kes Riigikogu istungil 1922. a. aprillis tähendas, et Eestis polevatki selliseid kirjanikke, keda toetada võiks, on ainult «lendavad sead».²⁰

Seejärel panid kirjanikud oma suled tööle. Lühikese ajaga tegi «Tarapita» radikaalne tiib Bauerile selgeks, et tema koht ei ole ilmselt mitte haridusministeeriumis, millele järgnes Baueri häädaldus, et kirjanikud muutuvad jesuiitlikult personaalseks.²¹ Kui K. Pätsi valitsus 1922. a. lahkus, avaldas G. Suits «Tarapitas»

¹³ Tartu rahu Nõukogude Venemaa ja Eesti kodanliku valitsuse vahel sõlmiti 2. veebruaril 1920. a.

¹⁴ Kodanlik Asutav Kogu tegutses 23. IV 1919 — 20. XII 1920.

¹⁵ «Vaba Maa» nr. 125, 1. juuni 1922.

¹⁶ «Üliõpilasleht» nr. 7, 31. mai 1926.

¹⁷ Lätis loodi kultuurkapitali fond 1919. a. Vt. История Латв. ССР, том III (макет). Рига, lk. 475.

¹⁸ «Päevaleht» nr. 251, 14. okt. 1922.

¹⁹ Vt. «Riigi Teataja» nr. 61, 22. juulil 1921, lk. 361—362.

²⁰ Viide A. Kivika laastudekogule «Lendavad sead» (1919. a.); vt. I Riigikogu, V istungjärk, protokoll nr. 110 (20), 1922. a., vg. 1041.

²¹ «Tarapita» nr. 6, vg. 174, 175, 176. «Tarapita» kohta vt. J. Käerner, Lehed tuulde, Tallinn 1958, lk. 332—354; H. Peep, Mõnda Barbarusest ja «Tarapitast» (1921—22). «Keel ja Kirjandus» 1958, nr. 11, lk. 642—648.

avalikult «kahetsust», et lahkub kangekaelsete tagurlaste paar, kes oli tekitanud nii palju leekivat sarkasmi.²²

Näib, et eesti kodanluse diktatuurivõim polnud veel küllalt tugev, kodanlus ei osanud veel kasutada kõiki oma võimuvahendeid ja opositsiooniline kirjanikkond kasutas selle võimaluse ära. Ent kodanlus õppis kiiresti.

1922. a. moodustatud J. Kuke valitsus, milles haridusministeriks oli A. Veidermann, pidas vajalikuks kompromissi otsida ning deklareeris loovate kunstnike ning teadlaste toetamise vajadust.²³ 27 ja 28. novembril 1922. a. korraldas Haridusministeerium Eesti rahvusliku kultuurkapitali seaduse eelnõu arutelu ja kutsus sellest osa võtma ka kirjanike, kunstnike, heliloojate ja näitlejate esindajad. Ajakirjanduses ilmus kirjutisi, mis püüdsid kiirendada seaduse valmimist.

Vahepeal tegeleski Haridusministeerium seaduse viimistlemisega. Ta ignoreeris kõiki kultuuritegelaste poolt 27 ja 28. novembri koosolekul tehtud märkusi, muuseas ka seda, et ei tule liita kultuurkapitali seaduse ja teadlaste, kunstnikkude ja sportlaste toetamise seaduse eelnõusid. Eelnõud liideti. 17. jaanuaril 1923. a. esinesid Eesti Helikunsti Selts, Eesti Kirjanikkude Liit, «Vanemuise», «Estonia» ja «Draamateatri» näitlejad, Eesti Kujutavate Kunstnikkude Keskühing ja kunstiühing «Pallas» protestiga selle vastu.²⁴ Ajakirjanduse lootusrikkasse tooni hakkas lisanduma skeptilisi hääli. «Vist vahetab jumalailm mitmed korrad oma näo, enne kui kõnesolevad seaduseelnõud mingisugusel kujul tõestuvad ja maksma hakkavad.»²⁵ kirjutas Milli Mallikas (H. Raudsepp). Kriitika suunas oma piigitera Haridusministeeriumi vastu, kes oli «värvipimedana kobanud kunstinäitustel ümber, istunud kurtummana kontsertidel, kvalifitseerinud kirjanikke privilegeeritud riigisantideks»²⁶

1923. a. algas majanduskriis ning tõi kaasa töötava rahva majandusliku olukorra kiire halvenemise. Sellistes tingimustes võitsid EKP poolt väljakuulutatud Tööraha Ühise Väerinde loosungid tööliiskonnas üha enam poolehoidu, koondasid teda EKP ümber. Seda kajastasid nii II Riigikogu valimised kui ka omavalitsuste valimised 1923. aastal. «Tööraha kiire koondumine EKP lipu alla ja kodanluse ühinemine kulakute ning suurkananluse partei — põllumeeste kogude — ümber, näitab klassivastuolude pidevat teravnemist kodanlikus Eestis»,²⁷ märgib H. Saarniit. Klassivastuolude areng oli sellise ilmega, et viis paratamatult vastu 1924. a. 1. detsembri relvastatud ülestõusule

²² «Tarapita» nr. 7, vg. 195.

²³ «Päevaleht» nr. 295, 29. nov. 1922.

²⁴ «Vaba Maa» nr. 13, 17. jaan. 1923.

²⁵ «Vaba Maa» nr. 16, 20. jaan. 1923.

²⁶ «Postimees» nr. 277, 17. okt. 1923.

²⁷ H. Saarniit, Eesti tööraha revolutsiooniline võitlus nõukogude võimu taaskehtestamise eest aastail 1920—1924, Tallinn 1956, lk. 26.

On tähelepanvää, et just 1924. a. hakati viitama kultuuri riikliku toetamise poliitilisele tähtsusele.²⁸ Tõenäoliselt analoogilistel motiividel muutis järsult oma suhtumist kultuurkapitali seadusesse ka kodanluse suurim ja mõjukaim partei — põllumeestekogud.²⁹ Mõningatel andmetel koostas riigivanem, kelleks 1923.—1924. a. oli põllumeestekogude liider K. Päts, 1924. a. veebruaris isiklikult kultuurkapitali seaduse uue eelnõu, mis seejärel anti tutvumiseks ja omapoolsete märkuste tegemiseks kultuuritegelastele.³⁰ Kuid nagu varem nii ka nüüd ei võetud kultuuritegelaste poolt tehtud märkusi ega täiendusi üldse arvesse, «isegi mõtet segav kirjutusviga, mis kunstide esindajate poolt ära sai parandatud, esines jälle omas endises õiguses.»³¹ kommenteeritakse «arutluse» tulemust «Päevalehes».

Et kultuurkapitali loomise initsiatiiv tuli kirjanike poolt, arendas valitsus näivat koostööd vaid kirjanike ja kunstnikega ning ignoreeris sealjuures täiesti teadlasi.

26. märtsil 1924. a. tulid Tartus kokku akadeemilistesse seltsidesse kuuluvate üliõpilaste esindajad ja nõudsid teaduse jaoks erilise «kapitali» asutamist³² ning valisid kolmeliikmelise toimkonna kultuurkapitali seaduse eelnõu redigeerimiseks.³³

1924. a. teise poole sündmused tõrjusid kultuuriküsimused ajutiselt tagaplaanile. Kodanlusel tuli koondada jõud võitluseks tööliste vastu, kes ähvardasid tema võimule lõpu teha.

Õiendanud relvade ja kohtute abil tööliklassiga veriselt arved, pöördus kodanlus tagasi ka kultuuriküsimuste lahendamise juurde. Vahepealsed sündmused olid sealjuures asjale andnud uue värvingu.

Eesti kultuurkapitali seadus võeti Riigikogu poolt vastu 1925. a. Selle vastuvõtmine oli kultuuritegelaste mitmeaastase visa võitluse tulemus. Kahtlemata kiirendasid kultuurkapitali seaduse vastuvõtmist 1) revolutsiooniline tööliikumine ning 2) kultuurielus pidevalt süvenev ummik. Viimasest rääkisid mitmed toleaja silmapaistvamad kultuuritegelased.

Näiteks kirjutas F. Tuglas 1926. a.: «Mingi kriisitunne ripub lakkamata õhus ja tuletab ennast alati meelde. See on jälginud meie kirjandust juba aastaid. See on nimelt kirjanduse enese sisemine kriis, mis äratub võõrdumist meil kirjanduse vastu.»³⁴ J. Kärner tähendas samuti mõned aastad hiljem, et kultuurkapitaliga loodeti just kriisist välja pääseda.³⁵

Ummik väljendus peamiselt kirjastamiskitsikuses ja kir-

²⁸ «Postimees» nr. 56, 26. veebr. 1924.

²⁹ Sealsamas.

³⁰ «Päevaleht» nr. 36, 7. veebr. 1924.

³¹ Sealsamas.

³² «Postimees» nr. 147, 1. juuni 1924.

³³ «Päevaleht» nr. 131, 17. mai 1924.

³⁴ F. Tuglas, Kriitika VII, Tartu 1926, lk. 113.

³⁵ J. Kärner, Jooni kirjandusliku mõtte liikumisest iseseisvuse ajal. «Looming», 1934, nr. 8, lk. 885—886.

jätkusturul. 21. augustil 1925. a. tunnistas Eesti Kirjanikkude Liit³⁶ oma kirjas riigivanemale, et kirjanike aineeline seisukord on kujunenud niivõrd katastroofiliseks, et võtab üldse igasuguse loomisvõimaluse.³⁷ Olukorrast ja töötingimustest kirjanduspöllum nendel aastatel annavad küllaltki selge pildi kirjanike isiklikud pöördumised Kirjanduse Sihtkapitali Valitsuse poole juba pärast selle asutamist 1925. a. Nii kirjutab näiteks A. Adson K. E. Söödile³⁸: «Seisukord on lihtsalt jõe. Teatriarvustustega ei teeni korteritki tasa, kohta saada pole mul õnnestunud. Kolin maale.»³⁹

Mõni aasta hiljem kirjutab R. Roht: «Ma olen praegu nii viletsas seisukorras, et tuleb hakata uulitsal kerjama, kui kustki natukene abi ei saa.»⁴⁰

Parem polnud olukord aga ka teistel kultuurialadel. Näiteks hakkas teatrikülastajate arv Tallinnas pidevalt vähenema alates 1920/21. a. hooajast⁴¹ ja 1926. aastaks oli olukord niikaugel, et «Estonia» andis oma esietendusi pooltühjale saalile, järgnevatel etendustel oli aga mõnikord ainult üksikuid äraeksinud vaatajaid.⁴² «Draamateatri» kohta märkis J. Kärner oma ülevaates, et laiemad rahvahulgad hakkasid teatrist vöörduma alates 1922. a., mil P. Pinna lahkumise järel dramaturgiks ja näitejuhiks tuli V. Mõttus ja laval pääses domineerima nn. moodne draama.⁴³

Kujutavate kunstnike kohta märkis sots. E. Joonas 1926. a. Riigikogus, et nende olukord olevat viimastel aastatel nii raske, müüdü teoste hulk nii väike, et saadud tasust ei jätku isegi värvide ostuks. E. Joonas põhjendas seda peamiselt publiku vaesumisega.⁴⁴

Albumis «Eesti kujutav kunst» märgitakse: «Kodanluse võimu kehtestamine viis rahvusliku kunsti 1920. aastate algul kriisiolukorda. Kosmopoliitiline modernistlik kodanlik kunst (kubism, konstruktivism jt. voolud, mis olid eriti moodsad 20-ndail aastail), lahti kistuna rahvuslikust pinnasest, eesrindlikest rahvuslikest traditsioonidest, degradeerus, avaldas negatiivset mõju ka parimatele kunstnikele.»⁴⁵

Eeltoodud mõningad andmed lubavad järeldada, et raske-

³⁶ Eesti Kirjanikkude Liit asutati 1922. a. Eesti kirjanike III kongressil.

³⁷ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 398.

³⁸ K. E. Sööt täitis tollal Kirjanduse Sihtkapitali Valitsuses laekuri kohuseid.

³⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 397, l. 53 ja 54.

⁴⁰ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 624, l. 53.

⁴¹ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 1094.

⁴² ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 394, l. 54.

⁴³ Eesti. Maa, rahvas, kultuur, Tartu 1926, lk. 1094.

⁴⁴ «Postimees» nr. 29, 21. märts 1926.

⁴⁵ Eesti kujutav kunst, Tallinn 1956, lk. 10. Tuleb lisada, et kirjanduse ja teatri ajalugu pole meil nendes küsimustes veel ammendavate seisukohavöötudeni jõudnud, kui selleks mitte arvata E. Sögele seisukohavöötü artiklis «Oktoobri-revolutsioon ja eesti kirjandus», «Rahva Hääl» nr. 37, 13. veebr. 1958, kus ta eitab igasuguse kriisi olemasolu 20-ndate aastate kirjanduses. Ei olevat olnud mingit kriisi, olnud vaid kodanluse hädakisa kriisist.

sed ja kriisinähtused Eesti kultuurielus väljendusid peamiselt selles, et kunst ja kirjandus kippusid jääma rahvahulkadele kaugeks nii majanduslikel kui ka ideelistel põhjustel, kuigi teist-suguses mõttes, kui sellest rääkis kodanlus.

Detsembriülestõus sundis kodanlust oma relvi tugevamini pihku haarama ja kultuur ei olnud tema arsenalis mitte viimasel kohal. Kultuurkapitalis nägi kodanlus kõigepealt vahendit kultuuri muutmiseks kapitalismi stabilisatsiooni tööriistaks. Eriti meeldiv oli kodanlusele asjaolu, et kõik see pidi sündima rahva kulul, aga metseeni aupaiste jääma temale.

Kui reaktsiooniliste kultuuritegelaste taotlused ühtisid enam-vähem kodanluse omadega, siis seevastu demokraatlikud kultuuritegelased võitlesid kultuurkapitali asutamise eest selleks, et kindlustada eksistentsi- ja arenguvõimalusi rahvusliku kultuuri demokraatlikule osale. Et see pidi sündima rahva kulul, sellesse suhtusid nad kui paratamatusse. Nende kahe vastandliku tendentsi võitlus ongi kultuurkapitali järgneva tegevuse peamiseks sisuks.

Ajalehtede andmetel valitses Riigikogus kultuurkapitali seaduse vastuvõtmisel peaaegu ükskõikne meeleolu.⁴⁶ Reaktsiooniline haridusminister pastor J. Lattik seletas mõni aasta hiljem üleolevalt, et valitsust olevat tüüdanud ukse peale koputajad, ainult seepärast avaldanud ta kultuurkapitali seaduse.⁴⁷

Kultuurkapitali heaks hakati makse võtma juba alates 1921. a. Et polnud seadust, mille järgi raha välja anda, andis valitsus seda oma äranägemisel laenudeks. «Postimehe» tõenäoliselt ebatäpsetel andmetel oli 1925. aastaks antud laene 17 miljonit marka, sellest üksnes spordi heaks 8 miljonit marka.⁴⁸

Seaduse kohaselt jäi kultuurkapitali ülesandeks toetada loovat kirjandust, teadust ja kunsti. Oma sissetulekud sai kultuurkapital: piirituse- ja viinamüügi puhastulust võetavast 2,5%-lisest maksust, trahvirahadest, mis võeti joobnud olekus avalikku kohta ilmujatelt, tubaka- ja tubakasaaduste 3%-lisest aktsiisimaksust, erilisest 5%-lisest trahteriasutuste maksust, kinode ja muude lõbustuskohtade 10%-lisest kultuurkapitalimaksust⁴⁹, 2-kroonisest maksust iga välispassi pealt ja riigieelarve korras määratud summadest.⁵⁰

Kultuurkapitali valitsemiseks loodi kultuurkapitali nõukogu, kes ühtlasi pidi valitsusele olema kõrgemaks nõuandvaks organiks kultuuriküsimustes. Kultuurkapitali nõukogu juhatajaks sai haridusminister, selle liikmeteks kaks esindajat iga sihtkapitali

⁴⁶ «Vaba Maa» nr. 48, 27. veebr. 1925.

⁴⁷ «Postimees» nr. 95, 6. apr. 1927.

⁴⁸ Sealsamas.

⁴⁹ Sellest maksust olid vabastatud nn. heategevad ja kultuurilised asutused. Nende hulka kaldus ennast arvama ka Kaitseliit, mille vastu on säilinud Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi protestikiri 4. sept. 1929.

⁵⁰ Seadused ja määrused teaduse, kunsti ja hariduse alal. Koost. A. Kurvits, Tallinn 1931, lk. 19.

poolt, kolm Riigikogu poolt, kaks Tartu ülikooli poolt ja üks Rahaministeeriumi poolt.⁵¹ Seega said kultuurkapitali nõukogus ilmse ülekaalu enda kätte sihtkapitalide esindajad.

Kultuurkapital jagunes kuueks sihtkapitaliks. Algul oli sihtkapitale ette nähtud viis: kirjanduse, helikunsti, kujutava kunsti, näitekunsti ja kehakultuuri alal. Kuues — ajakirjanduse sihtkapital — loodi Eesti Ajakirjanikkude Ühingu initsiatiivil viimasel minutil Riigikogus juurde, et kodanlike parteide häälekandjad ei jääks toetusest ilma.

Teaduse jaoks sihtkapitali ei loodud, kuigi, nagu eespool nägime, vastav initsiatiiv oli olemas. Seaduse kohaselt eraldati kultuurkapitali sissetulekutest $\frac{1}{5}$ (20%) valitsuse käsutusse. Selle osa eelarve koostas haridus- ja sotsiaalminister ning sellest pidi toetust saama peamiselt teadus. Sihtkapitalide eelarved koostasid sihtkapitalide valitsused, kes valiti vastava ala kultuuritegelaste poolt kaheks aastaks. Sihtkapitalide valitsused valisid endi seast üheks aastaks neljaliikmelised juhatused.⁵² Sihtkapitalide eelarved kuulusid kinnitamisele kultuurkapitali nõukogus, kes võis need ka kinnitamata jätta.

Kirjanikud nurisesid algusest peale kirjanduse sihtkapitali valitsuse koosseisu vastu, sest sinna kuulusid seaduse põhjal ka Eesti Kirjanduse Seltsi ja Akadeemilise Emakeele Seltsi esindajad,⁵³ mis tähendas eeskätt seda, et kirjanikel tuli kirjanduse sihtkapitali summasid jagada organisatsioonidega, kelle ülesandeks oli keeleuurimine, kirjastustegevus jne. «Teiste kunstide sihtkapitalide määrused on kokku seatud nii, et loovad kunstnikud on sihtkapitalide valitsustes täielikud peremehed . neil pole võistlemas mingit tuhandepealist võhikute seltsi »⁵⁴ kirjutas A. Adson sel puhul sapiselt.

Sellega oli kultuurkapital organisatsiooniliselt formeeritud. Kultuurkapitali nõukogu pidas oma esimese koosoleku 3. juunil 1925. a. haridusminister Rahamäe juhatusel ja siit algaski kultuurkapitali ametlik tegevus. Kultuurkapitalil oli tema tegevuse algul 57 565 398 marka.

Esimese tegevusaasta eelarve koostati pärast valitsuse poolt soovitud muudatuste sisseviimist⁵⁵ 18 816 750 marga suuruses, millest 6 521 350 marka arvati valitsuse käsutusse,⁵⁶ rikkudes sellega otsekohe kehtivat kultuurkapitali seadust. Valitsus määras

⁵¹ «Riigi Teataja» nr. 27/28, 1925, lk. 134.

⁵² ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 394, l. 46.

⁵³ Eesti Kirjanduse Seltsi esindasid 1925.—1926. a. A. Jürgenstein, Ed. Schönberg, K. E. Sööt, Akadeemilist Emakeele Seltsi — A. Saareste. «Postimees» nr. 299, 3. nov. 1926.

⁵⁴ «Postimees» nr. 95, 6. apr. 1925.

⁵⁵ Valitsuse nõudel vähendati nimelt toetust kirjanikele ja stipendiume kunstnikele ning jäeti ära ajakirjanike reisistipendiumid. Nende arvel suurendati toetusi «Estoniale» ja «Vene Teatrile» ning kehakultuuri sihtkapitalile tõrgete uurimiseks. Eesti kultuurkapitali aruanded, 1925/26, lk. 4.

⁵⁶ Eesti kultuurkapitali aruanded, 1925/26, lk. 5.

sellest summast toetusi teaduslikeks uurimusteks 4 848 200 marka ja laene 1 645 000 marka, viimasesst läks ligi 1/3, nimelt 500 000 marka, Tartu ülikooli kogudusele oreli muretsemiseks.⁵⁷

Kirjanduse sihtkapital jagas toetusi kirjanikele peamiselt kahes vormis — stipendiumidena ja pensionidena. Esimesi sai 21 kirjanikku, kusjuures arvestati loomingulist staaži, loomingu väärtust ja kirjaniku majanduslikku seisukorda.⁵⁸ Et toetamise printsiip oli niivõrd mitmekülgne, said kõrgemaid stipendiume ka väga erineva ilmega kirjanikud. Nii olid I kategooria stipendiaatideks A. H. Tammsaare ja H. Visnapuu, A. Alle ja M. Under, J. Kärner ja A. Kivikas jt.⁵⁹

Kunstnikud Ed. Viiralt ja A. Vardi said kultuurkapitalilt toetust välismaastipendiumide näol ja sõitsid end Pariisi täiendama.

Ent enne kui eelarveaasta jõudis lõpule, olid kõik kohad kiskära täis, et stipendiumide süsteemile tuleks eelistada auhindade süsteemi, millel on suurem propageeriv mõju, et toetuse andjad on ka toetuse saajad jne.

Ilmneb, et rahulolematusel oli õige lai kandepind, see haaras nii kodanluse kõige reaktioonilisemaid ringkondi kui ka progressiivseid kultuuritegelasi, kuid rahulolematuse põhjused ning eesmärgid olid erinevad.

«Vaba Maa» teatel pidi kujutava kunsti sihtkapitali valitsus kristliku rahvaerakonna häälekandja «Kodumaa Hääle» vastutusele võtma laimavate kirjutiste pärast.⁶⁰ «Päevalehes» võttis sõna skulptor J. Koort, taunides seadust, mis lubab raha jaotada ilma kindlaksmääratud ja teadliku eesmärgita, demoraliseerides nii kunstnikke ning tuues kaasa kunstimõistete ja -kriteeriumide languse.⁶¹

Seoses uue aastaelarvega tuli kultuurkapitali küsimus 19. märtsil 1926. a. ka Riigikogus arutusele. Ettekande selles küsimuses tegi sots E. Joonas, kes oli Riigikogu poolt valitud kultuurkapitali nõukogu liige. Siin ilmnis kohe, et kodanluse seas tekitas peamist pahameelt just nn. kultuurkapitali autonoomia, kultuuritegelastest aga August Alle looming, eriti tema «sapised lood» luuletuskogudes «Üksinduse saartele», «Carmina barbata» ja «Laul kleidist helesinisest ja roosast seelikust».⁶² Teisiti ei võinud see ollagi, sest Alle teatas, et tema, «Jaani ja Malle poeg August Alle » on «karistai, kes tulisulega märgib üles te nurjatud teod, rahaahned rasvased peod!»⁶³

Kõige valjema ja vihasema häälega esines Riigikogus kirik-

⁵⁷ Eesti kultuurkapitali aruanded, 1925/26, lk. 14.

⁵⁸ Stipendiume anti 130 000, 50 000 ja 30 000 marga suuruses. Eesti kultuurkapitali aruanded, 1925/26, lk. 14 ja 15.

⁵⁹ Sealsamas, lk. 10—15.

⁶⁰ «Vaba Maa» nr. 67, 20. märts 1926.

⁶¹ «Päevaleht» nr. 90, 1. apr. 1926.

⁶² «Üksinduse saartele» ilmus 1918: «Carmina barbata» 1921, «Laul kleidist helesinisest ja roosast seelikust» 1925. a.

⁶³ A. Alle, Valitud tööd, Tallinn 1954, lk. 89.

laste partei (kristlik rahvaerakond), kelle oraatorid nõudsid «kultuurkapitali nõukogu korrarekutsumist» ning isegi kõigi toetuste ülekandmist riigieelarvest kultuurkapitali arvele.⁶⁴

Selles küsimuses esines meile juba tuntud H. Bauer, kes märkis, et «kommisjonis, kus seda raha jaotatakse, on 12 liiget saajate hulgast⁶⁵ ja ainult 7 liiget andjate hulgast».⁶⁶ Kiriklasi toetasid põllumeestekogud, nõudes kultuurkapitali eelarve kärpimist, kuna aga «tööraha esindaja» sots M. Martna arvas melodramaatiliselt, et «siiski võib proletariaat ka mõnikord nende kirjutuste, luuletuste, muusika ja näitemängu juures vähekesekski elumõnu maitsta ja isegi neid raskusi ära unustada, mis tema peal lasuvad»⁶⁷ Seda «kõrget ülesannet» silmas pidades toetasid sotsid kultuurkapitali olemasoleval kujul.

Ajalehtedest lipsas läbi teade, et Tõnismäel ja Toompeal ei meeldi paljudele, et kultuurkapitalist saavad toetust mõned nooremad kirjanikud.⁶⁸

Täitusid A. H. Tammsaare poolt 1925. a. öeldud sõnad: «Tema (kultuurkapitali — E. P.) asutajaks ning loojaks on demokraatiline ühiskond ja riik aga ometi on ta määratud ebademokraatliste asjade soodustamiseks, mis ei kuulu ei tänasele päevale ega ka demokraatlisele hulgale. See vastuolo on iga kultuurkapitali nõrk külg, see on tema südameuss.»⁶⁹ Kuigi A. H. Tammsaare ei näi õigesti mõistvat kodanliku riigi osa selles, on siiski tähelepandav asjaolu, et ta mõistab kultuurkapitali põhivastuolu, mis hakkas avalduma selle tegevuse algusest peale.

Kuigi uus eelarve 1926/27. a. koostati 42 375 138,50 marga⁷⁰ suuruses, seega tunduvalt suuremana kui eelneval aastal, oli see küsimuse formaalne külg.

1926. a. toimus valitsuse vahetus, võimule tuli J. Teemandi valitsus, kus haridusministri funktsioonid läksid kristliku rahvaerakonna esindajale J. Lattikule. Viimane hakkas kultuurkapitali seadust järjekindlalt rikkuma.

«Valitsus viivitab, muudab, kinnitab osaliselt ning jätab vahel üldse kinnitamata kultuurkapitali eelarve, valitsus annab kultuurkapitali seaduse vastaselt kunstnikkude töötellimiste kontrolli haridusministri kätte, haridusminister käsib ilma Kirjanduse Sihtkapitali teadmata mainitud Sihtkapitali summadest väljamaksmisi teha, valitsus toetab rekordsporti ning hävitab Tartu konservatooriumi — see on 1926. a. kultuurkapitali lühike kroo-

⁶⁴ «Päevaleht» nr. 63, 5. märts 1926. Riigikogu reaktionäride «esteetilistele huvidele» reageeris F. Tuglas pamfletiga «Ivan Aho». F. Tuglas, Kriitika VII, Tartu 1926.

⁶⁵ Mõeldud on sihtkapitalide esindajaid.

⁶⁶ II Riigikogu protokollid, 10. istungjärg, Tallinn 1926, vg. 1937.

⁶⁷ Sealsamas, vg. 1951.

⁶⁸ «Päevaleht» nr. 94, 9. apr. 1926.

⁶⁹ «Vaba Sõna» nr. 5, 15. märts 1925.

⁷⁰ Eesti kultuurkapitali aruanded 1926/27. a.

nika ja martüürium,»⁷¹ kirjutati ajalehes «Vaba Maa». Kristlik rahvaerakond oli Haridusministeeriumi etteotsa saatnud ühe oma ägedamatest reaktioonäridest, pannes tema õlgadele kultuurkapitali seaduse muutmise missiooni, ja J. Lattik püüdis seda auga täita.

Reaktiooni pealetung kajastus ka kultuurkapitali summade jaotamises.

A. Alle oli 1926. a. juba III järgu stipendiaatide kategoorias. Peale tema taandati sinna küll ka A. Gailit ja A. Kivikas.⁷² Et stipendiaatide hulgas puudusid täiesti noored, algajad kirjanikud, tundsid need end solvatuna ja alustasid rünnakuid altpöolt. Esiimesena avas ägedalt suu «Üliõpilasleht», mille veergudel V Adams jaotas kirjanikud kultuurkapitalistideks ja «santlaagriteks»⁷³ ning tungis viimaste nimel raevukalt kallale «kirjanduse kaardiväe moonavoorile», mõeldes selle all kultuurkapitali.

On tähelepandav, et ka noorte ründajate sulg peksis eeskätt A. Allet, kellele omistati «kultuurkapitali palgalise» nimetus.⁷⁴ Tõsi küll, mõned löögid langesid ka A. Gailitile ja «Sänna trubaduurile» A. Adsonile.

Näib, et kultuurkapital on ka diletantide tähelepanu köitnud ja kutsunud esile isegi diletantismi elavnemise. Keegi J. Seera kirjutas kirjanduse sihtkapitali valitsusele, et kuigi ta on seni kõik oma kirjalikud tööd teinud ilma kultuurkapitalita, «. tahaksin ma vaadata, missugustele ideedele võib kultuurkapitaliga saada». kusjuures ta kavatses kirjutada töid teemal «Vene mõju Eestlaste peale ja missugune hinge laad võis selle vastu võistelda» ning «mõnede rahvaste, näituseks Juutide ja Eestlaste oma rahvusesse süvenemisest».⁷⁵ Ilmselt need kavatsused siiski paljutöötavad ei tundunud ja paluja ei saanud markagi.

Samal ajal kui kirjanduse sihtkapital keeldus pseudokirjandust toetamast, toetas valitsus oma osast heldelt pseudoteadust, kui see vaid teenis tema huve. Heaks näiteks selle kohta on tähelepanu, mida osutati eugeenika viljelejaile. 1926. a. määras valitsus genealoogiliste uurimuste teostamiseks 70 000 marka.⁷⁶ Nagu selgub Vaimuhaigete Kliiniku juhataja prof. Breskovski ja Tervishoiu Instituudi juhataja prof. Rammuli kirjast valitsusele 28. II 1926. a., oli selliste uurimuste eesmärgiks välja selgitada antisotsiaalseid elemente (kurjategijaid), vaimuhaigeid ja asotsiaalseid elemente (joodikuid, hulkureid, tööpõlgureid jne.). «Õigenistide ettepanekud on sihitud säärase rahvamajanduslikult hinnatud — ebaproduktiivsete isikute arvu vähendamisele ja kaotamisele»,⁷⁷ öeldi kirjas.

⁷¹ «Vaba Maa» nr. 197, 24. aug. 1926.

⁷² Eesti kultuurkapitali aruanded 1926/27, lk. 8 ja 9.

⁷³ «Üliõpilasleht» nr. 7, 31. mai 1926.

⁷⁴ «Üliõpilasleht» nr. 4, 1. apr. 1926.

⁷⁵ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 400, l. 30.

⁷⁶ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 404, l. 121 ja 129.

⁷⁷ Sealsamas, l. 157.

Loomulikult toetas valitsus kooskõlas seadusega ka tõelist teadust. Nii näiteks määrati 1926/27. a. kultuurkapitali eelarves 170 000 marka Tartu ülikooli Närvikliinikule, mille juhatajaks oli professor L. Puusepp, ajakirja «Folia Neuropathologica Estoniana» väljaandmiseks.⁷⁸

Nagu selgub professor Puusepa kirjust, teostas kliinik kultuurkapitali loomiseni 1925. a. ise oma uurimuste publitseerimist. Selleks asutati professor Puusepa initsiatiivil kliiniku juurde eriline teaduslik fond, mille summad saadi professori populaarteaduslike loengute sissetulekutest. Närvikliinik uuris tollal peamiselt sisesekreetsiooninäärmete tegevust, eriti nende näärmete ja närvikava vastastikuseid suhteid. Uurimused avaldati prantsuse, saksa ja inglise keeles «Folia Neuropathologica Estoniana» veergudel, mis oma peamiseks eesmärgiks oli seadnud «Eesti teaduse propageerimise välismaal»⁷⁹

Sellal, kui võeti vastu kultuurkapitali seadus ja Närvikliinik hakkas saama regulaarset toetust ajakirja väljaandmiseks,⁸⁰ oli see vahetusvahekorras juba 45 välismaa arstiteadusliku ajakirjaga,⁸¹ 1926. a. sügiseks juba 65 välismaa ajakirjaga,⁸² nende hulgas kuue Nõukogude Liidus ilmuva arstiteadusliku ajakirjaga.⁸³ Järgmiseks aastaks tõusis see arv veelgi — on nimelt andmeid, et 1927. a. oli «Folia» vahetusvahekorras 86 välismaa meditsiinilise ajakirjaga.⁸⁴

Nii kuulsusrikkast üritusest ei võinud kodanlus kõrvale jääda, see oleks tähendanud enese diskrediteerimist laiema avaliku arvamusel ees kui Eesti.

1926. a. sügisest aktiviseeris kultuurkapitali nõukogu oma tegevust kultuurielu sisulise suunamise osas ning võttis novembris oma koosolekul arutlusele teatrite ja ajakirjanduse olukorra riigis.⁸⁵ Otsustati, et «Estonia», kes suuremad toetussummad sai juba riigieelarve kaudu, kasutaks kultuurkapitalist saadavad summad sümfooniaorkestrile — rahvalike kontsertide ja sümfooniaõhtute korraldamiseks.⁸⁶

⁷⁸ Eesti kultuurkapitali aruanded 1926/27. «Folia» toimetajaks oli prof. L. Puusepp, ajakiri hakkas ilmuma 1923. a.

⁷⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 404, l. 153 ja 154, prof. L. Puusepa kiri.

⁸⁰ 1925/26. a. kultuurkapitali eelarvega määrati ajakirja toetuseks 100 000 marka. Vt. Eesti kultuurkapitali aruanded 1925/26. a., lk. 11.

⁸¹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 404, l. 153 ja 154.

⁸² Sealsamas, l. 281.

⁸³ Sealsamas, l. 156.

⁸⁴ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 469, l. 394.

⁸⁵ Olgu lisatud, et teatrite küsimus oli kultuurkapitali nõukogu koosolekute päevakorras kõigist muudest kultuurielu küsimustest kõige pidevamalt ka järgmistel aastatel.

⁸⁶ «Estonia» juhtkond on ilmselt seda otsust püüdnud täita, sest mõne aja pärast palus ta üle 2 miljoni margalist toetust 16 sümfoonia- ja rahvaliku kontserdi puudujäägi katteks, kuid sai summade vähesuse tõttu 360 000 marka. ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 31, l. 20.

Edasi otsustati, et Narva teatritest antakse toetust vaid Narva Ühendatud Teatrile, mitte «Võitlejale» ega «Ilmarisele».⁸⁷

Ajakirjanduse osas märgiti selle kultuurilise tasapinna mada-
lust ning võeti vastu otsus kasvatada kultuurkapitali abil kul-
tuurseid ajakirjanikke.⁸⁸

Samal ajal jätkus ja muutus järjest intensiivsemaks rünnak
senisele kultuurkapitali seadusele nii paremalt kui pahemalt poolt.
Initsiatiiv selles rünnakus oli siiski reaktsiooni käes.

Juba 1926. a. sügisel levisid kuuldused, et J. Lattik on välja
töötanud kultuurkapitali seaduse uue projekti. 1927. a. algul
ilmusid ajalehtedes kirjutised, et kultuurkapitali nõukogu, mis
koosneb peamiselt sihtkapitalide esindajatest, ei ole suutnud
täita oma kõige tähtsamat ülesannet ja kindlaks määrata kultuuri
arendamise sihtjooni, mistõttu ka ärajagatud raha eest pole
tegelikult midagi ära tehtud. Kultuurkapitali nõukogu ja siht-
kapitalide valitsused tuleks hoopis ära kaotada ja kultuurkapitali
valitsemine anda Riigikogu kätte. Samas kinnitati ka, et «kul-
tuur ei tunne parem- ega pahempoolsust. Tähelepanu väärib
ainult see, mis rahvale vastuvõetav»⁸⁹ Viimase all mõtles kodan-
lus muidugi iseennast. Kordusid kaebused, et kahe aasta jooksul,
mil kultuurkapital tegutses, polnud mingit tõusu kultuuris mär-
gata,⁹⁰ jne. Otsustades soodsat momenti ära kasutada, tegi põllu-
töominister ettepaneku, et asutataks uus, seitsmes sihtkapital põllu-
majanduse heaks, kuhu läheks 50% kõigist kultuurkapitali sum-
madest. Oma pretensioone põhjendas ta sellega, et kultuurkapital
sai peamised sissetulekud piiritusest, viimast tehakse aga kartu-
litest, mida kasvatavad põllumehed.⁹¹ Põllutöoministri kaudu siru-
tas kulaklus oma saagiahne käe kultuurkapitali summade järele.
Mingeid tulemusi sel üritusel polnud, sest Haridus- ja Sotsiaal-
ministeerium nägi selles solvavat vahelesegamist oma kompet-
tentsi. Haridusministeeriumi toetas kultuuritegelaste enamik,
ning kulakud pidid leppima lõpptulemusena siiski sellega, et neid
toetati kultuurkapitali valitsuse osa kaudu⁹², küll aga kallas see
algatus uut õli kultuurkapitali kaitsjate pahameeletulle. Ja see oli
üks väheseid kordi, kus progressiivsed kultuuritegelased
ja reaktsiooniline Haridusministeerium olid täiesti ühel
meelel.

Võib arvata, et kodanluse valitsevate ringkondade ärevus kul-
tuurkapitali ümber ei olnud juhuslik. Juba 1927. a. ilmsid kogu
kapitalistlikus maailmas, sealhulgas ka Eestis, töölisliikumise uue

⁸⁷ ORKA, f. 1108, nim. 9, sü. 30, l. 8.

⁸⁸ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 394, l. 56.

⁸⁹ «Päevaleht» nr. 25, 26. jaan. 1927.

⁹⁰ «Päevaleht» nr. 91, 2. apr. 1927.

⁹¹ «Postimees» nr. 34, 4. veebr. 1927.

⁹² Näiteks määrati 1927/28. a. eelarves Põllutöoministeeriumile 375 000
marka. ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 469, l. 46.

elavnemise sümptoomid⁹³, sellest siis ka kaebed, et kultuurkapital ei ole temale pandud lootusi täitnud.

1927. a. aprillis läbis ajalehti uus teade, et J. Lattikul on valmis uus kultuurkapitali seaduse eelnõu.⁹⁴

Saanud sellest teada, pöördus kirjanduse sihtkapitali valitsus viivitamatult valitsuse poole märgukirjaga, nõudes, et uue seaduse eelnõu väljatöötamisest kutsutaks osa võtma ka kirjanduse esin-dajaid.⁹⁵

Terav opositsioon J. Lattiku vastu tõrjus ajutiselt tagaplaanile kõik omavahelised lahkkelid ja 19. aprillil 1927 tuli Tartus täies relvastuses kokku Eesti Kirjanikkude Liidu erakorraline peakoos-olek. Pikema ettekandega teemal «Jooni läinud aasta kirjanduse elust» esines seal H. Visnapuu.⁹⁶ Tema ettekande kultuurkapitali käsitlev osa kajastas kirjanikkonna enamiku seisukohti. «Kirves on pandud kultuurkapitali tüvele ja nüüd hakatakse seda maha raiuma; erilist agarust selles asjas näitab meie haridusejuht pastor Lattik,»⁹⁷ ütles H. Visnapuu. «Postimees» märkis, et koosolekul ei leidunud ainsatki kirjanikku, kes oleks pooldanud J. Lattiku saladuslikku kultuurkapitali seaduse muutmise kava, sest isegi midu opositsioonilised noorkirjanikud deklareerisid selles küsi-muses avalikult oma solidaarsust «vanadega». Usalduse avaldu-sena valiti endine kirjanduse sihtkapitali valitsus (E. Hubel, H. Visnapuu, A. Adson, A. Alle) terves koosseisus tagasi.⁹⁸

Kirjanikud polnud ainukesed, kes kultuurkapitali seaduse muutmise vastu välja astusid.

15. aprillil toimus näitekunsti sihtkapitali valitsuse valijate-kogu koosolek, kus oli päevakorras sihtkapitali uue valitsuse valimine. Koosolek võttis seisukoha kultuurkapitali seaduse muut-mise vastu ning kohustas uut sihtkapitali valitsust võitlusse as-tuma sihtkapitali ja kultuurkapitali nõukogu autonoomsuse eest.⁹⁹

Ja kuigi meil pole andmeid näitekunsti sihtkapitali järgnevast sellealastest võitlustest ning ehkki koosoleku otsus näib omavat enam deklaratiivset iseloomu, ilmnevad selles siiski näitlejate hulgas valitsenud meeleolud.

Teised sihtkapitalid selliste ühiste avaldusteni ei jõudnud ning ka kirjanike ja näitlejate üksmeelel ei saanud olla pikka iga. Et reaktsioon pealetungil kehtivale kultuurkapitali seadusele apelleeris oma tõeliste taotluste maskeerimiseks just vastuoludele ja rahulolematusele kultuuritegelaste eneste hulgas, siis pakub erilist huvi jälgida nende vastuolude ja rahulolematuse põhjusi.

Kirjanduse sihtkapital kasutas 1927. a. esmakordselt auhinda-

⁹³ 1. mail toimus Tallinnas tööliste demonstratsioon, eesti tööliste delegat-sioonid külastasid Nõukogude Liitu jne.

⁹⁴ «Postimees» nr. 95, 6. apr. 1927; «Päevaleht» nr. 99, 10. apr. 1927.

⁹⁵ Sealsamas.

⁹⁶ H. Visnapuu oli kirjanduse sihtkapitali valitsuse liige.

⁹⁷ «Looming», 1927, nr. 5, lk. 482.

⁹⁸ «Postimees» nr. 105, 20. apr. 1927.

⁹⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 31, l. 33.

mise meetodit. Auhindamisele tulid kõik parimad ilukirjanduslikud teosed, mis olid ilmunud kodanliku diktatuuri algupäevist kuni 1926. aastani.

Auhindamiskomisjonis, mille määramisel valitsuse poolt öeldi jälgitavat põhimõtet, et see koosneks «erapooletutest», tähendab mittekirjanikest, domineerisid reaktsoonilised kultuuritegelased.¹⁰⁰ Auhindamise tulemused kujunesid vastavaiks auhindajatele, kuigi viimased teatasid, et hinnangute aluseks olevat võetud see, mis «meie kirjanduse arengus on pakkunud uut ja edasiviivat»¹⁰¹.

Auhinnad jagunesid üheksasse kategooriasse ja neid jagati välja 22 kirjanikule. Ainsa esimese auhinna sai A. H. Tammsaare, kelle kandidatuuri vastu oli vaid üks auhindamiskomisjoni liikmetest — Joh. Aavik.¹⁰² Teine auhind määrati M. Metsanurgale, kellele kolmanda auhinna saajatena järgnesid G. Suits ja M. Under, neljanda auhinna saajatena O. Luts, H. Visnapuu, F. Tuglas jne. J. Kärner arvati kõrvuti M. Mõtslasega seitsmendasse kategooriasse, A. Alle taandati isegi kaheksandasse kategooriasse ning J. Barbarus moodustas koos V. Adamsiga, kes oli tollal algaja kirjanik, üheksanda kategooria auhinnasaajate astmikus.¹⁰³

Vastukajad auhindamisele ei jäänud tulemata. 1927. a. juulis ilmus «Loomingu»¹⁰⁴ anonüümne artikkel «Üks imelik auhindamine». Selles avaldati arvamust, et komisjoni on tema tegevuses juhtinud küll enim iga muu motiiv kui teoste kirjanduslik väärtus. Artikkel väljendas rahulolematust just A. Alle, J. Barbaruse ja J. Kärneri auhindamise osas ning võrdles nende loomingu M. Mõtslase omaga, kellele see koosnes vaid «Hans Tohverist»¹⁰⁵ ja 1927. a. ilmunud «Liblika lennust» ning kelle puhul eitati iga muu «väärtuslikkuse» olemasolu peale selle, et ta kuulus põllumeestekogudesse.¹⁰⁶

27 septembril 1927. a. avaldas J. Barbarus «Avaliku kirja Kirjanduse Sihtkapitali Valitsusele ja kirjanduse auhindamise komisjonile». Tema «Avalik kiri. . .» on üks tähelepanuväärsemaid dokumente kogu kultuurkapitali, aga ka eesti demokraatliku kirjanduse ajaloos.

J. Barbarus nimetas auhindamist, mis kirjanikule määrab aasta kohta vallavaese paiukile vastava summa (1500 marka), avalikuks auhaavamiseks ning teatas, et tema on põhimõtteliselt ja maailmavaateliselt igasuguse auhindamise vastu, sest «ei taha,

¹⁰⁰ Auhindamiskomisjoni koosseis: A. Jürgenstein, J. V. Veski, A. Saareste, Joh. Aavik, Joh. Schwalbe.

¹⁰¹ «Postimees» nr. 259, 24. sept. 1927.

¹⁰² Sealsamas.

¹⁰³ «Looming», 1927, nr. 7, lk. 683.

¹⁰⁴ «Loomingu» tegevaks ja vastutavaks toimetajaks oli tollal J. Kärner.

¹⁰⁵ Mõtslase varasema perioodi «loomingut» on lühidalt iseloomustanud V. Kingissepp artiklis «Ilukirjandus uinutusabinõuna». Vt. V Kingissepp, Kultuuriküsimustest, Tallinn 1954, lk. 61—65.

¹⁰⁶ «Looming», 1927, nr. 7, lk. 684.

et minu looming kultuurkapitalile = E. Vabariigile, ükskõik kellele midagi võlgneks, nagu ta pole senini pennigi võlgnenud»¹⁰⁷

Nimetades toimunut «bürokraatlis ametlikuks kirjanduskultuuriliseks võllanaljaks», lükkas J. Barbarus oma auhinna tagasi. Sõltumatu ja kangekaelne Pärnu tohter ja kodanliku perioodi üks silmapaistvamaid demokraatlikke luuletajaid¹⁰⁸ jäi kuni kodanluse võimu lõpuni truuks oma nendele printsiiptidele.

Kirjanduse sihtkapital oli kolm aastat hädas tema 150-kroonise (pärast 1927 a. rahareformi) «aurahaga», kuni lõpuks 1930. a., ilmselt meeldetuletustest tüdinud J. Barbarus vastas uue kirjaga, teatades veel kord, et tema on põhimõtteliselt ja maailmavaateliselt selliste auhindamiste vastu ega saa seetõttu nimetatud auhinda mingil tingimusel vastu võtta. Ühtlasi avaldas ta soovi, et sellest rahast määrataks osa ühe luuletaja raskesti haige abikaasa kliinikuliseks ravirahaks, ülejäänud aga töötatöölise perekondade ja nälgivate laste jõulutoetuseks,¹⁰⁹ sest parajasti lähenesid 1930. a. jõulupühad.

Sellega katkesid ka kultuurkapitali ja J. Barbaruse suhted pikemaks ajaks. Teda ei püütud enam auhinnata.¹¹⁰ Ainult siis, kui tal jõudis lõpule viiekümnes eluaasta ja kultuurkapital 1939/40. a. teda kingitusega meelde tuletas, võttis ta selle kingituse vastu.¹¹¹

A. Alle lahkus 1927 a. auhindamise järel 5. oktoobril kirjanduse sihtkapitali valitsuse koosseisust.¹¹²

1927 a. auhindamine on üheks, ent mitte ainsaks näiteks sellest, kuidas kodanlus kultuurkapitali kaudu püüdis diskrediteerida demokraatlike kirjanike kõige võitlevamat tiiba. «Rahva rahaga on rahvale kõige parem pähe sülitada. .»¹¹³ ütles J. Barbarus. Kodanlus leidis reaktiooniliste kultuuritegelaste seast selle poliitika elluviimiseks külluses abilisi.

Näiteks järgmise aasta eelarves jäeti A. Alle (kuigi mitte tema üksi) isegi toetusesaajate nimekirja võtmata ettekäändel, et ta pole avaldanud selleks soovi. «Rahva Sõnas» ilmus aga teade, et Allele on määratud pension.¹¹⁴ A. Alle oli tollal ainult 37-aastane, seega oli teatel ilmselt solvav tagamõte.

Mõni aasta hiljem, 1933. a., artiklis «Joosepi unenägu kultuurkapitalist ehk .» peatus A. Alle kultuurkapitali kirjanike ja kunstnike inimväarikust ja kunstnikuväarikust alandaval küljel, mistõttu polevat eesti keeles ühtegi teist nii «halvamaigulist» sõna kui kultuurkapital. «Juuksed on vahepeal halliks läinud ja

¹⁰⁷ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 467, l: 79, J. Barbaruse «Avalik kiri. .»

¹⁰⁸ Just 1927. a. ilmus «Loomingus» tema poem «E. V-R».

¹⁰⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 402, l. 6.

¹¹⁰ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 511, l. 99.

¹¹¹ 1938/39. a. määrati talle ühekordseks toetuseks 500 kr. (ORKA, f. 1108, nim. 9, sü. 37, l. 77), kuid ka seda raha pole ta vastu võtnud.

¹¹² ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 397, l. 167.

¹¹³ «Rahva Sõna» nr. 54, 8. märts 1928.

¹¹⁴ Vt. «Postimees» nr. 105, 19. apr. 1928.

üpris hõredaks jäänud, kuid suure kultuurkapitali «saamamehe» nühmb on ikka pea ümber jäänud.»¹¹⁵

Kodanlus ei valinud vahendeid, kui oli vaja kultuuritegelasi enesele allutada, ning selles seoses muutub veelgi arusaadavamaks, miks A. Alle 1930. a. kirjutas oma «Ummiklained».

1927 a. sügisest hakkas kirjastus «Loodus» korraldama romaanimivõistlusi. Ehkki see üritus taotles sensatsioonilisust, mis oleks teeninud kirjastuse businessi, tuli just selle kaudu eesti kirjandusse rida noori jõude, kellest silmapaistvaim oli A. Jakobson. Ta tuli «Looduse» laureaadiks oma «Vaeste patuste aleviga» ja varjutas sellega algul raamatukogudes isegi A. H. Tammsaare «Tõe ja õiguse». M. Metsanurga väite kohaselt olevat algul isegi arvatud, «et see teos on eesti kommunistide juhi Eessaare Aadu kirjutatud»¹¹⁶.

Nagu näitavad avalike raamatukogude aruanded, oli viie aasta kestel (1928—1932) kõige loetavamateks raamatuteks A. H. Tammsaare «Tõe ja õiguse» I osa ja A. Jakobsoni «Vaeste patuste alev», nende kõrval püsis pidevalt kõige nõutavama raamatuna ka M. Metsanurga «Punane tuul».¹¹⁷

Nende aruannete põhjal koostas H. Mugasto (praeg. Johani) väärtusliku statistika, millest selgub, et A. H. Tammsaare lugejate hulgas olid esikohal õpilased, A. Jakobsonil ja M. Metsanurgal töölised, kes peale nende eelistasid veel E. Vildet ja J. Kärnerit, kuna aga näiteks A. Gailiti teoste lugejate hulgas oli vaid 9% töölisi. A. Gailit, A. Mälk, M. Mõtslane ja R. Roht olid nn. kutseta inimeste autoreiks.¹¹⁸

Seega tuli A. Jakobsoniga 1927 a. eesti demokraatlikku kirjandusse tõhus täiendus.

Me pidasime seda vajalikuks ära märkida, juhtinud eespool tähelepanu asjaolule, et demokraatlikest kirjanikest J. Barbarus asus kultuurkapitali senise tegevuse suhtes teravalt eitavale seisukohale ja hõivas üksikvõitleja positsiooni, A. Alle aga taandus ajutiseks ja tema meeleoludes süvenes resignatsioon.

Selge on, et kirjanduses ei saanud valitseda rahu ega üksmeelt.

Edasi näeme, et seda ei olnud ka helikunstis. Helikunsti sihtkapital oli oma tegevuse rajanud mõnevõrra teistsugustele printsiipidele kui teised sihtkapitalid. Tema ei andnud nimelt üldse laene ega toetusi¹¹⁹ vaid ostis valmis helitöid ja kirjastas neid¹²⁰. Üha sagedamini hakkas kostma hääli, et sel moel lähevad summad enamikus Tallinna Konservatooriumile ja selle õppejõudu-

¹¹⁵ «Kirjandus ja Kunst» nr. 16, 19. apr. 1933, lk. 61.

¹¹⁶ «Looming», 1927, nr. 10, lk. 954.

¹¹⁷ «Looming», 1934, nr. 2, lk. 182.

¹¹⁸ Sealsamas, lk. 185.

¹¹⁹ Nii näiteks keelduti 1927. a. E. Aavale laenu andmast, kes seda palus oma «Vikerlaste» lõpetamiseks. ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 31, l. 19.

¹²⁰ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 31, l. 19 ja 26.

dele, kel on isegi kõrged palgad, aga helitööd jäävad ka pärast kirjastamist orkestrite puudusel kappidesse seisma.¹²¹

Mis puutub kujutavasse kunsti, siis oli see ikka veel ilma ululusetä ning kunstnikud rändasid nende endi sõnade järgi ringi nagu igavesed ahasveerused, otsides näituste korraldamiseks ruume. Kord õnnestus neid leida Harjumäe vanas puubarakis, kord Pritsimajas, kord Börsisaalis jne.¹²²

Suhtumises kehtivasse kultuurkapitali seadusesse võib kunstnike seas tähele panna põhiliselt kolme rühma.

1. Äärmist pahempoolset esindas J. Koort. Tema astus ajakirjanduse veergudel kõige ägedamalt kehtiva seaduse vastu välja, leidis seaduse olevat vaid selleks, et anda toetust laiskadele, töövõimetutele ja andetutele. Raha raisati ära ja rahvuslikul kultuuril polnud sellest vähimatki kasu,¹²³ väitis J. Koort.

2. Mõõdukate seisukohta esindas A. Jansen¹²⁴, kes leidis, et seadus vajab küll muutmist, kuid seda tuleks teha «delikaatselt ja ettevaatlikult kõigi meie teaduse ja kunsti ringkondade kokkuleppel ja osavõttel valitsuse ja riigikogu poolt»¹²⁵.

3. rühm kaitses olemasolevat seadust, väites, et kultuurkapitali asutamisest peale on kunst näidanud tõusutendentsi.¹²⁶

Umbes samasugused rühmitused (meeleoludelt, mitte organisatsiooniliselt) kujunesid välja ka teistes sihtkapitalides.

Näiteks kirjanikest võtsid kehtiva seaduse vastu ajakirjanduses sõna K. A. Hindrey, K. Rumor-Ast, M. Metsanurk-Hubel, A. H. Tammsaare.¹²⁷

Nendel rühmitustel puudus ühine ideeline platvorm ning enamiku opositsioon suundus seaduse ühe või teise sätte vastu.

Vastuoludele sihtkapitalide sees lisandusid vastuolud erinevate sihtkapitalide vahel. Sihtkapitalide lahinguplatsiks olid tavaliselt kultuurkapitali nõukogu koosolekud. 5. mail 1927 a. toimunud kultuurkapitali nõukogu koosolekul nõudsid kirjanikud kunstnikele ateljeede ehitamiseks ja heliloojate tööde ostuks määratud summade kärpimist. Kunstnikud omalt poolt nõudsid heliloojate agaral toetusel kirjastamiseks minevate summade kärpimist. Ajakirjanikud ründasid nn. «kirjanike palku», s. o. toetusi, ja nõudsid aupreemiade sisseseadmist, mille peale kirjanikud võtsid arvustuse alla ajakirjanike välismaareiside stipendiumid jne.^{127a}

Ja kui me eespool püstitasime küsimuse rahulolematuse põhjustest ja eesmärkidest kultuurkapitali tegevuse suhtes, siis

¹²¹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 394, l. 96 ja nim. 9, sü. 31, l. 7; «Postimees» nr. 83, 25. märts 1927.

¹²² ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 470, l. 149.

¹²³ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 506, l. 6.

¹²⁴ A. Jansen oli kujutava kunsti sihtkapitali valitsuse esimeheks.

¹²⁵ «Postimees» nr. 34, 4. veebr. 1927.

¹²⁶ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 506, l. 6.

¹²⁷ Sealsamas, l. 13.

^{127a} «Postimees» nr. 291, 25. okt. 1927.

võime nüüd konstateerida, et kultuuritegelaste rahulolematuse üldiseks põhjuseks olid majanduslikud raskused, millele lisandus demokraatlike kultuuritegelaste rahulolematuse kodanluse kultuuripoliitikaga (reaktsioonilise ideoloogia pealetung) või kehtiva korraga üldse.

Halb oli see, et EKP-l, kes oli liiga hõivatud töölisliikumise juhtimisega ja võitlusega oma ridade tugevdamise eest, ei olnud võimalik juhtiva jõuna sekkuda võitlusse kultuuririndel ja koondata oma loosungite ümber kodanluse kultuuripoliitika suhtes kõige opositsioonilisemalt meelestatud elemente. Teist ühendavat jõudu aga polnud. Seetõttu jäid need üksikvõitlejateks (Koor, Barbarus), kellel pealegi puudus selge programm, ja nende võitlus oli viljatu. Klassiteadliku suunamise puudumise tõttu polnud nad võimelised eitamisest kaugemale minema.

Progressiivsete kultuuritegelaste opositsioon tervikuna oli killustatud, väikekodanlik, kõikuv ja lojaalne, see polnud võimeline välja astuma ega paljastama kodanluse kultuuripoliitikat tervikuna. Ta valis välja mõne selle konkreetsetest teostajatest (näit. Lattiku), kelle selja taga ei seisnud pealegi kõige tugevam kodanlik partei, ning paljastas selle tegevust ja sedagi piiratud ulatuses.

Et aga J. Lattik esindas valitseva kodanluse huve, siis kujunes see objektiivselt kogu kodanluse kultuuripoliitika paljastamiseks, kuigi vastuoluliseks ja piiratud paljastamiseks. Ühtlasi oli see võitlus demokraatliku rahvusliku kultuuri eluõiguste eest.

Valitseva kodanluse ja reaktsiooniliste kultuuritegelaste rahulolematuse põhjuseks oli asjaolu, et kehtestatud toetamissüsteem ei kindlustanud kodanluse ainuvalitsemist kultuurkapitali üle, jättes kodanluse arvates liiga suured võimalused kaasa rääkida ka demokraatlikel kultuuritegelastel. Need viimased võtsid toetuse vastu ega kiirustanud kodanluse sotsiaalse tellimuse täitmiseega.

Selline olukord tuli likvideerida ja selleks tuli kõigepealt muuta kehtiv kultuurkapitali seadus.

Uue seaduse eelnõu tuligi 12. oktoobril 1927 a. Riigikogu hariduskomisjonis arutlusele. Põllumeestekogude esindajad blokeerusid viivitamatult kristlastega¹²⁸ senise seaduse muutmise toetamiseks. Tööerakonna esindaja avaldas vaid oma kahtlust¹²⁹ ning hariduskomisjon hääletas ülekaalukalt muutmise poolt.

Uus kultuurkapitali seadus võeti Riigikogus vastu 1. novembril 1927 a. Selle poolt hääletas 37, vastu 30. Vastu olid peamiselt väikekodanlike parteide esindajad.

Tähtsamad muudatused, mis uus kultuurkapitali seadus enesega kaasa tõi, olid: 1) muudeti kultuurkapitali nõukogu koos-

¹²⁸ Kui tarvitada nende parteide hüüdnimesid, liitus «maaliit», «taevaliiduga» (põllumeestekogud, kristlik rahvaerakond).

¹²⁹ Vt. «Päevaleht» nr. 280, 14. okt. 1927.

seisu, 2) senise 20% asemel läks siitpeale 50% kultuurkapitali summadest valitsuse käsutusse.¹³⁰

Uue seaduse põhjal moodustati kultuurkapitali nõukogu kahest ministrist, keda nimetas valitsus oma koosseisust, neli liiget valis enda seast Riigikogu, neli liiget nimetas valitsus tuntud kultuuritegelaste seast, kes ei võinud aga olla sihtkapitalide valitsuste liikmed.

Sellega eemaldati sihtkapitalide valitsuste esindajad kultuurkapitali nõukogu koosseisust. Seletuskirjas uue seaduse eelnõu kohta öeldi, et see (uus seadus) ei taha «kaotada üksikute erialade autonoomsust, paneb neid aga suurema reguleeriva kontrolli alla kultuurkapitali poolt, kui seda seni seadus tegi.

Selleks muudab ka kultuurkapitali nõukogu oma funktsioonide ja koosseisu poolest erapooletuks, kõrgemaks instantsiks, kes ühes Vabariigi Valitsusega juhib kultuurkapitali summade kasutamist täies ulatuses»¹³¹

Isegi J. Tõnisson märkis Riigikogus, et see oli paljas suitsukate, ning pidas liialduseks, et kultuuritegelased faktiliselt eemaldati kultuuriküsimuste otsustamisest,¹³² sest seaduse kohaselt jäi kultuurkapitali nõukogu ülesandeks kultuurkapitali valitsemine, kultuuripoliitiliste küsimuste selgitamine ja rahvuskultuuri suuna määramine.

Mis puutub valitsuse osa suurendamisse kultuurkapitali summas, siis öeldi seaduses, et see osa tarvitatakse «üldkultuuriliste ülesannete täitmiseks, eestkätt teaduslikkudeks uurimisteks kõigil Eesti vabariigi maal ja rahvast puutuvatel aladel»¹³³.

Uue seaduse autoreiks, nagu märgiti ajakirjanduses, olid pastoriid J. Lattik ja L. Raudkepp. Neist esimene ütles Riigikogus, et kultuurkapitali seadus saab oma uuel kujul «otse meie kunstipere kaitseseaduseks. »¹³⁴

Tõsi, kultuuritegelaste seas puudusid vaimustuse sümptoomid.

Üks etapp võitlusest kultuurkapitali ümber oli seega läbi. See lõppes reaktsioonilise kodanluse võiduga — kultuurkapitali nõukogu läks täielikult valitseva kodanluse kätte ja kultuuri esindasid selles vaid 4 valitsuse poolt määratud kultuuritegelast, kes oma vähemuse tõttu olid nõukogule ainult sildiks. Pealegi määrati sinna puru-reaktsioonilisi kultuuritegelasi.

Uuteks kultuurkapitali nõukogu liikmeteks kuni 1929. aastani määrati valitsuse poolt K. Päts, A. Jürgenstein (kelle asemele tuli hiljem ülikooli rektor J. Kõpp), K. Konik ja M. Martna. Riigikogu poolt valiti: J. Hünerson, G. Schilling, A. Anderkopp ja E. Joonas.¹³⁵ Ülejäänud kaks liiget kultuurkapitali nõukogu koosseisus

¹³⁰ «Riigi Teataja» nr. 113, 1927, lk. 1231—1232.

¹³¹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 463, l. 19.

¹³² «Postimees» nr. 306, 10. nov. 1927, lk. 2.

¹³³ «Riigi Teataja» nr. 113, 1927, lk. 1232.

¹³⁴ «Postimees» nr. 301, 5. nov. 1927.

¹³⁵ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 392, l. 167

esindasid valitsust. Neist üks oli haridusminister (nõukogu esimehena) automaatselt ametikoha järgi (1927 a. oli haridusministriks A. Mõttus), kellele lisaks määrati keegi ministritest (1927 a. töö-hoolekandeminister M. Soonberg).

*
* *
*

Uus kultuurkapitali nõukogu asus agaralt tegutsema. Kõigepealt võttis ta vastu uue, 1928/29. a. eelarve ning seejärel nõukogu ajutise kodukorra. Kodukord nägi nõukogu kvoorumina ette viis liiget, kelledest üks pidi olema nõukogu juhataja, ülejäänud neljast vähemalt kaks Riigikogu esindajat ja kaks kultuuritegelast. § 11 määras ära sihtkapitalide esindajate osavõtu nõukogu tööst. Nad «võisid viibida nõukogu koosolekul seni, kuni nemad nõukogule seletusi annavad; küsimuste otsustamisel jäävad koosolekule ainult nõukogu liikmed. »¹³⁶

Oma 4., 5. ja 6. mail 1928. a. peetud koosolekul tunnistas kultuurkapitali nõukogu vajalikuks sihtkapitalide tegevuse sisulise kontrolli, mille teostamiseks otsustati välja töötada kindel kava.¹³⁷

Enne laialiminekut valis kultuurkapitali nõukogu kaks komisjoni:

1) kultuurpoliitilise komisjoni koosseisus haridusminister A. Mõttus, K. Päts, M. Martna ja J. Hünerson;

2) eelarve komisjoni koosseisus A. Anderkopp, A. Jürgenstein, E. Joonas, G. Schilling, töö-hoolekandeminister M. Soonberg ja Haridusministeeriumi¹³⁸ poolt G. Ney¹³⁹.

Kultuurpoliitiline komisjon oma koosolekul 21. mail 1928 võttis vastu otsuse nõuda maaomavalitsustelt maa rahvamajade võrgu kava väljatöötamist, mis oleks aluseks nii nende ehitamisele kui ka riikliku toetuse määramisele.¹⁴⁰

Kodanluse huvi rahvamajade ehitamise vastu selgitavad meile mõningad kirjad. 1928. a. augustist on säilinud Kunda Noorsoo Kasvatuse Seltsi esimehe kiri haridusministrile. Sellest loeme: «Et Kunda noorsugu väljaspool vabrikutööd, oma vabal ajal, ei leia endale mingisugust kasulikku ajaviidet ega kogumiskohta, kus ta võiks oma vaimlist tasapinda arendada, on võtnud maad, iseäranis alaealiste hulgas, laialdane ulakus, mis ka põhjust on annud ja pinda loonud äärmisele pahempoolsele poliitilisele kalduvusele, mille tagajärjed end lähemas minevikus mitmel korral on ilmutanud.»¹⁴¹

¹³⁶ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 510, l. 14 ja 15.

¹³⁷ Sealsamas, lk. 21.

¹³⁸ Muudetud seaduse põhjal koondus kogu kultuurkapitali asjaajamine Haridusministeeriumi, varem oli teostanud arvepidamist Riigikontroll. ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 508, l. 2.

¹³⁹ «Vaba Maa» nr. 105, 8. mai 1928, lk. 2.

¹⁴⁰ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 562, l. 4.

¹⁴¹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 514, l. 421.

Samas küsimuses on säilinud ka Petseri Kaitseliidu maleva pealiku kiri 19. oktoobrist 1928, milles öeldakse, et «kindlama sideme loomiseks Kaitseliidu ja seltskonna vahel ning omakaitse mõtte viimiseks igasse rahvakihti vajab Petseri hädasti suuremat seltsimaja»¹⁴²

Teise tähtsama üritusena alustas kultuurkapitali nõukogu teatrite reorganiseerimist, sest kõik andmed viitavad sellele, et teatrid olid 1928. a. endiselt suurtes majanduslikes raskustes. Näiteks teatas 17. aprillil 1928. a. «Vanemuise» esindaja näitekunsti sihtkapitali valitsuse koosolekul, et «Vanemuine» lõpetab 1. juulist lepingu Leopold Hanseni ja Anna Markusega, kes on üle 50 a. vanad ning «vähe tarvitavad». Analoogilise teatega esines ka «Estonia» esindaja.¹⁴³

Kõnelemata sellest, et nendest avaldustest kajab vastu kogu kodanliku korra barbaarsus, räägib see fakt ka teatrite majanduslikest kitsikustest. Sellest räägib ka fakt, et paljud teatrid kasutasid ühiseid näitlejaid.

Teatrite reorganiseerimise kava väljatöötamine tehti ülesandeks K. Pätsile, kes pidi kasutama Haridusministeeriumi vastavate eriteadlaste ja teatrite kaasabi. Kava pidi valmima 1929. a. kevadeks. Eesmärgiks seati luua Saksamaa eeskujul ühisteatrid. Esialgsete plaanide kohaselt pidid iseseisvate teatritena jääma tegutsema vaid «Estonia» ja «Vanemuine», kuna aga «Draamastuudio» ja «Rändteater» tuli ühendada üheks rändteatriks. «Töölister» pidi jääma tegutsema «kuni võimaluste loomiseni töölistkonnale teatrietenduste korraldamiseks teisel teel. .»¹⁴⁴

Seda kava asuti viivitamatult ellu viima. 1928. a. sügiseks olid «Draamastuudio» ja «Rändteater» ühendatud, «Estonia» ja «Vanemuine» kasutasid ühiseid lavajõude, kuna «Ugala», «Endla» ja Narva ühendatud teatrid teostasid edukalt oma elukutselise näitlejaskonna vähendamist kuni miinimumini.¹⁴⁵

Teatrite reorganiseerimist soodustas asjaolu, et eranditult kõik teatrid tegutsesid kas riigi või kultuurkapitali eelarve summadest saadud toetusrahadega¹⁴⁶, olles seega sõna otseses mõttes neist sõltuvad. Näiteks loetles Narva teater haridusministrile üksikasjaliselt oma nn. töölistendustel¹⁴⁷ esitatud repertuaari. Sellest selgub, et menukuselt oli esikohal operett «Meedi», mida oli ette kantud 12 korda, järgnesid draamad «Ordumeister»,

¹⁴² ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 514.

¹⁴³ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 512, l. 40a. Lugeja muidugi teab, et Leopold Hansen töötas 30 aastat hiljem nõukogude «Vanemuises» ning on neid rõõmustanud rea unustamatute lavakujudega.

¹⁴⁴ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 562, l. 3.

¹⁴⁵ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 563, l. 25.

¹⁴⁶ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 508, l. 61.

¹⁴⁷ Neid korraldati tavaliselt 10-sendise maksu eest, nn. tähtsatel päevadel ja riiklikel pühadel aga täiesti maksuta. ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 464, l. 55. On andmeid, et alates 1928. a. hakkas neid andma ka «Estonia». Vt. ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 563, l. 25.

«Kloostri müüride taga», «Sinimandria», «Kuidas köidan oma meest», «Teine noorus» ja samas vaimus edasi.¹⁴⁸

Samasugust aruannet oli haridusministril õigus nõuda ka igalt teiselt teatrilt. Narva töölisetenduste repertuaarist selgub ka selliste töölisetenduste mõte: need taotlesid kõike muud peale tööliste kunstilise kasvatamise, ideeliselt nad aga peamiselt laostasid tööliklassi.

Kirjanduse sihtkapitalil soovitas kultuurkapitali nõukogu õpetistipendiumide, täiendusrahade ja ühekordsete toetuste asemel sisse seada auhinnad ja preemiad, jagades need kahte liiki: vanemaile ja nooremaile kirjanikele.¹⁴⁹

Tegelikult jagati toetusi ja stipendiume ka 1928. a. Auhindamiskomisjoni moodustas seekord kirjanduse sihtkapitali valitus. Komisjoni koosseisu läksid: A. Alle, J. Kärner, J. Roos, G. Suits, Joh. Veski (viimane ainukesena eelmise auhindamiskomisjoni koosseisust). Auhindamisele kuulusid 1927 a. ilmunud kirjandusteosed.¹⁵⁰

Komisjon teatas, et esimesse kategooriasse loetakse need teosed, «mis oma sisulise ulatuse kui ka ainekäsitelu ja vormi poolest vastavad ühtlase kunstiteose nõuetele»¹⁵¹

Sellisteks arvati A. Kivika novellikogu «Punane ja valge», H. Raudsepa draama «Kohtumõistja Simson», M. Underi luuletuskogu «Hää! varjust» ja F. Tuglase monograafia «Juhan Liiv».

Teine auhind määrati teostele, «mis sisuliselt on laia ulatusega, uudsed ja omapärased, millel aga on kompositsioonilisi ja stiililisi puudusi»¹⁵²

Sellisteks arvati A. Gailiti novellikogu «Ristisõitjad», A. Jakobsoni «Vaeste patuste alev», M. Metsanurga novellikogu «Viimne päev», H. Visnapuu luuletuskogu «Maarjamaa laulud», J. Semperi kriitiliste teoste kogu «Meie kirjanduse teed».

Kolmas auhind määrati O. Lutsule jutustuse «Õpilane Valter» eest.¹⁵³

Siit näeme, et niisama mitmepalgeline, kui oli komisjon, niisama mitmepalgeliseks kujunes ka auhindamine. Nii hinnati näiteks võrdselt M. Metsanurka, kelle 1920-ndate aastate teise poole loomingu kohta eesti nõukogude kirjandusajalugu märgib, et see andis «olemasoleva elukorraldusega rahulolematuse mõtte ning asetas tähtsale kohale sellest korrast väljapääsu otsimise probleemi»¹⁵⁴ ja H. Visnapuud, kelle kohta märgitakse, et tema luules «on näha üha hoogsamat lähenemist kodanliku natsionalismi ideoloogia teenimisele»¹⁵⁵. Viimane ei jäänud varjule ka kaasaeg-

¹⁴⁸ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 464, l. 55.

¹⁴⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 510, l. 75.

¹⁵⁰ Ilukirjanduslikke teoseid ilmus 1927. a. eri raamatuina 56.

¹⁵¹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 393, l. 132.

¹⁵² Sealsamas, l. 132.

¹⁵³ «Looming», 1928, nr. 2, lk. 132.

¹⁵⁴ Eesti kirjanduse ajalugu, II, lk. 223.

¹⁵⁵ Sealsamas, lk. 225.

laste pilgu eest, sest 1930. a. kirjutas I. Reiman, et Visnapuu värsid «Maarjamaa lauludes» tunduvad propagandana põlevkivitööstusele ning on täis paatose koorevahtu.

Tõenäoliselt polnud juhuslik, et H. Visnapuu valiti 1928. a. kirjanduse sihtkapitali valitsuse esimeheks.¹⁵⁶

Tähtsamatest muudatustest, mis teostati kirjanduse sihtkapitali 1928. a. eelarves, tuleb nimetada kirjastamiseks minevate summade kärpimist¹⁵⁷ ning stipendiumide määramist välismaa-reisideks. Esimesteks stipendiaatideks olid F Tuglas, M. Metsanurk ja O. Luts.¹⁵⁸ Stipendiumiga kaasnes 6-kuuline välismaal viibimise kohustus.

Nagu selgub F Tuglase aruandekirjast, viibis ta 1928. a. kevad-talvel 4 kuud Sitsiilias, Tuneesias, Alžeerias ja Marokkos, mille tulemusena valmis «Teekond Põhja Aafrika». Ülejäänud kaks kuud tutvus ta Pariisis prantsuse kunsti- ja kirjanduseluga.¹⁵⁹ Seega kultuurkapital oma välisstipendiumidega mõningal määral soodustas eesti reisikirjelduse arengut kodanliku diktatuuri perioodil. Mõnevõrra paranesid kirjastuolud. Kultuurkapitalist saadud 500 000 margaga alustas kirjastustegevust Eesti Kirjanike Liit.¹⁶⁰

Alates 1927 a. hakkas valitsus kultuurkapitali kaudu toetama ka sotside Töölise Kirjastusühisust. Kultuurkapitali toetuse abil kirjastati esiteks K. Dannebergi «Töölisliikumine ja sotsialism» ja K. Kautsky «Sotsialismi põhimõtteid»,¹⁶¹ hiljem ka K. Marxi ja F Engelsi teoseid. Esimesed kaks olid saksa sotsiaaldemokraatia teoreetikud; mis puutub K. Marxi ja F Engelsisse, siis nende seisukohti trakteerisid sotsid sotsiaaldemokraatlikus vaimus, kuid nende teoste tõlkimine ja väljaandmine eesti keeles oli siiski märkimisväärse tähtsusega. Et kodanlus sotse selles ürituses toetas, näitab veel kord, et kodanluse ja sotside vahel polnud mingit vaenu, kodanlus usaldas sotse.

Kultuurkapitali nõukogu võttis seisukoha ka kujutava kunsti küsimustes, juhtides vastava sihtkapitali tähelepanu sellele, et kunstiajakirjad ja -albumid peaksid olema kunstiliselt väärtuslikumad ning seadma oma eesmärgiks laiemate rahvakihtide kunstimaitse arendamise ja kunsti propageerimise. Neil tuleks ka kasutusele võtta normaalkirjakeel ja oma kirjutiste sisulist väärtust tõsta.¹⁶²

Nagu näeme, sekkus kultuurkapitali nõukogu väga mitmekül-

¹⁵⁶ «Postimees» nr. 105, 19. apr. 1928. Seni oli sellel kohal E. Hubel, kellele eelnes F Tuglas.

¹⁵⁷ 1929/30. a. otsis A. Haava peaaegu pisarsilmil kirjastajat oma luuletuskogule «Siiski on elu ilus».

¹⁵⁸ O. Lutsu reis ei toimunud raha vähesuse tõttu. Samuti pole andmeid M. Metsanurga välismaareisi kohta.

¹⁵⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 401, l. 82.

¹⁶⁰ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 467, l. 65.

¹⁶¹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 512, l. 231.

¹⁶² ORKA, f. 66, nim. 16, sü. 1589.

selt sihtkapitalide kompetentsi, asudes reorganiseerima, soovitava, suunama, kärpima summasid jne.

1928. a. sügisel hakkas Põllumajandusministeeriumi asemel kultuuriküsimuste vastu huvi tundma Sõjaministeerium¹⁶³ ja avaldas oma «autoriteetse arvamuse», nimelt et kui seni on lõbustusmaksu summad läinud peamiselt «vaimu ja tunnete kultuuri» teenistusse, siis «praegusel ajal peaks kehakultuuri ja rahva tervishoiu peale kulutatama lõbustumaksust mitte vähem, kui 50%, sest rahva arv kahaneb»¹⁶⁴

Seega kodanluse pealetung kultuuri enesele täieliku allutamise suunas kestis. Seda märkis 1928. a. oma artiklis «Minu väitekirj» ka Joh. Barbarus: «kõigi juubelduste ja vabadusreklaami pääle vaatamata, sammub meie võimu-, kui ka vaimuvabariik järjekindlalt reaktsiooni rabalist rada, — suure «survesoo» suunas.

Üks vabadus teise järele variseb hauda, — reaktsioon ja tagakiusamine ei ole väiksem kui pääle 1905. a. konstitutsiooni-manifesti.»¹⁶⁵

J. Barbarus märkis ka, et kultuurkapital hakkab kaudselt mõjuma, loomingu suunda määrama, millena arvustus surub peale külarealismis täis asunikuelu idüllil ja «rahvuslikku omapära».¹⁶⁶ Muuseas teeb J. Barbarus selles seoses huvitava tähelepaneku 20-ndate aastate teisel poolel Eesti ühiskondlik-poliitilises ja kultuurielus toimunud nihkumiste kohta, märkides: «Kes on aidanud viimaseil aastail meie poliitilist reaktsiooni süvendada? Asunikud! Kes katsub viimasel ajal kõige uue tagasitõrjumisega kirjandusliku loomingu reaktsiooni ehk paigalolu, süvendada? Kirjanduslik asunik, ehk asuniku kirjanik!»¹⁶⁷

Olgu märgitud, et kodanlik agraarreform viidi selleks ajaks põhiliselt lõpule. J. Barbaruse tähelepanek viitab selle tagajärgedele, mis ulatusid kaugele väljapoole majanduse ja poliitika sfääri, olles üheks reaktsioonilise ideoloogia pealetungi süvenemise teguriks.

1928. a. lõpul asendas J. Tõnissoni valitsuse parempoolse sotsi A. Rei valitsus,¹⁶⁸ milles haridusministriks sai teine sots L. Johanson, kes ühtlasi sai ka kultuurkapitali nõukogu esimeheks.

Tagajärjeks oli, et toetused sotside juhtimise all olevatele ettevõtetele ja organisatsioonidele mõnevõrra suurenesid. Näiteks said toetust ka väljaspool Tallinna asuvad töölisteatrid, suurenes toetus Tööliste Kirjastuse Ühisusele ja Tööliisspordi Liidule.

Juba 1927 a. hakkas tolleaegne «Estonia» dramaturg P. Olak

¹⁶³ Ministriks oli N. Reek.

¹⁶⁴ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 568, l. 8.

¹⁶⁵ «Rahva Sõna» nr. 54, 8. märts 1928.

¹⁶⁶ Vt. «Rahva Sõna» nr. 55, 9. märts 1928 ja nr. 58, 13. märts 1928.

¹⁶⁷ «Rahva Sõna» nr. 58, 13. märts 1928.

¹⁶⁸ See oli esimene ja viimane sotside poolt juhitud valitsus kodanlikus Eestis.

kultuurkapitali nõukogu tähelepanu juhtima sellele, et Eesti oli peaaegu ainuke maa Euroopas, kellel puudus oma väliskorrespondentide võrk ning kes kasutas väljast saadetud kaastööd. P. Olaki järelendus, mis ta sellest faktist tegi, väärrib kõigiti tähelepanu. Ta ütles: «Niisugune välis-kaastöö ei ole enamal jaol juhustest muud, kui meie poolt kinnimaksetav teadlik või ebateadlik välispropaganda Saksamaale, Prantsusmaale, Inglismaale, teetasandamine nende välispoliitikale .»¹⁶⁹

Nii tema kui ka teiste kirjutistes kordusid kaebused eesti ajakirjanduse madala kultuurilise taseme üle.

10. juunil 1929. a. arutas kultuurkapitali nõukogu oma koosolekul ajakirjanike ettevalmistamise võimalusi, kuid mingi otsuseni ei jõutud.¹⁷⁰

Järgmisel päeval organiseeris kultuurkapitali nõukogu teatrite küsimuses nõupidamise, millest kutsuti osa võtma ka teatrite ja linnaomavalitsuste esindajad. Koosolek avaldas soovi, et 1) teatritele kindlustataks toetus ja 2) teostataks kontrolli teatrite majandusliku ning kunstilise tegevuse üle. Tööliseteatrite osas avaldati soovi, et need töötaksid vaid sellistes linnades, kus see on vajalik,¹⁷¹ üldse aga, et teatrid ei arvustaks oma etendustel teiste teatrite tegevust.¹⁷²

1929. a. sügisest otsustaski kultuurkapitali nõukogu töölisteatrite toetamise väljaspool Tallinna lõpetada.¹⁷³ Maanäitelavade tegevuse suunamiseks korraldas Eesti Haridusliit nende jaoks näidendite võistluse, kusjuures tingimuseks oli, et «võistlustele saadetavad näidendid arendaksid oma üldsihis meie maa- ja rahvaelu loomingu positiivset suunda»¹⁷⁴

Viimases punktis asus teatreid tõhusalt täiendama Eesti tarkav filmitööstus selliste filmidega nagu «Noored kotkad»¹⁷⁵, mida 1929. a. näidati Saksamaal, ja «Rootsi kuninga külaskäik»,¹⁷⁶ mida näidati Rootsis.¹⁷⁷ Ilmselt ei tundnud Eesti publik suuremat huvi nende vaimusünnituste vastu ja kodanlus kiirustas oma truulamlust demonstreerima nende ees, kellele see oli määratud.

Muusikaelus oli olukord kujunenud selliseks, et muusikateoste kirjastamine oli võimalik ainult kultuurkapitali abil. Nii läkski suurem osa helikunsti sihtkapitali summadest teoste ostmiseks ning kirjastamiseks, samuti kaeti suurem osa Tallinna Konservatooriumi eelarvest sellisel teel. Samal ajal Tartu Kõrgem Muusi-

¹⁶⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 470, l. 103.

¹⁷⁰ ORKA, f. 66, nim. 16, sü. 1870, l. 24.

¹⁷¹ Tallinna järel loodi töölisteatrid ka Narvas, Tartus ja Pärnus. Et viimases kahes oli tööliste arv võrdlemisi väike, ei tundnud kodanlus erilist vajadust nende jaoks spetsiaalseid teatreid ülal pidada.

¹⁷² ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 510, l. 124 ja 125.

¹⁷³ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 510, l. 178.

¹⁷⁴ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 569, l. 74.

¹⁷⁵ Süžee oli võetud kodusõjast.

¹⁷⁶ 1927. a. sooritas Rootsi kuningas külaskäigu Eestisse ja Lätti.

¹⁷⁷ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 570, l. 225.

kakool, kes esines pideva manguja osas, sai need palukesed, mis Tallinna Konservatooriumist üle jäid.

See ajendas Tartu muusikategelasi teravalt sõna võtma ja nii võime lugeda 1929. a. «Üliõpilaslehest», et kultuurkapitali ja riigi toetusel on operett Tartu muusikaelu lämmatanud ja et «laulu selts «Vanemuisest», kes kord kandis ette Haydni «Loomist» ja Mozarti «Requiem», on järele jäänud opereti ärikontor», sest seda nõuab tõusikluse maitse.¹⁷⁸

Kuid esines ka teistsuguse sisuga kirjutisi.

Juba 1927. a. algasid Eesti Kunstnikkude Liidust pöördumised kultuurkapitali nõukogu poole, kus juhiti tähelepanu sellele, et sihtkapitali valitsus ei tohiks koosneda kunstnikest, sest need on omavahel konkurendid, ning avaldati soovi, et kultuurkapitali valitseks täielikult Haridusministeerium.¹⁷⁹

1929. a. jätkusid Eesti Kunstnikkude Liidu läkitused samas vaimus. Erilist agarust selles osas ilmutas liidu abiesimees M. Maksolly¹⁸⁰, kes oma truualamlikes, hurraa-patriootlikes avaldustes märkis, et kunsti tootmiseks on raha üle 30 miljoni sendi ära tarvitatud, aga «Vabariigi 11 aasta kestusel kujutatud vabadussõda ja rahvusliku sisuga teosed on tekkinud kaugelt väljaspool kultuurkapitali toetuspiire»¹⁸¹ Eesti Kunstnikkude Liit hakkas Maksollyga eesotsas «rahva huvides» kunsti rahvuslikku ilmet taga nõudma ning jätkas kujutava kunsti sihtkapitali tegevuse revideerimise nõuet.¹⁸²

Tõde tunnistades peab siiski märkima, et seda laadi väljaastumised jäid haruldasteks.

Näiteks kirjanduse sihtkapitali valitsus ignoreeris kultuurkapitali nõukogu soovitud üle minna ainult auhindade süsteemile ja teatas 1929. a. elarve juurde lisatud seletuskirjas, et ta on otsustanud jääda senise korra juurde, sest enne, kui auhindama hakata, tuleb üldse võimaldada kirjanduslikku loomingut, pole «võimalik anda preemiaid ja auhindu, kui ei ole premeeritavaid töid»¹⁸³

Nii jäid püsima kõrvuti auhindadega ka toetused ja stipendiivid.

Zürii, koosseisus H. Visnapuu, J. Roos, J. Semper, F. Tuglas, G. Suits, määras 1929. a. kirjanduslikud auhinnad M. Underi luuletuskogule «Rõõm ühest ilusast päevast», A. Gailiti «Toomas Nipernaadile», M. Metsanurga «Punasele tuulele» ja K. Rumor-Asti novellikogule «Sammud kaduvikku».¹⁸⁴

1929. a. algav majanduskriis kajastus otsekohe sihtkapitali summade kärpimistes. Selle vastu astus välja Eesti kunstnike

¹⁷⁸ «Üliõpilasleht» nr. 5, 27. apr. 1929, lk. 83.

¹⁷⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 509, l. 158.

¹⁸⁰ Saksa päritoluga reaktsooniline kunstnik, hurraa-patriootiliste teoste autor.

¹⁸¹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 509, l. 144.

¹⁸² Sealsamas.

¹⁸³ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 566, l. 23 ja 24.

¹⁸⁴ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 509, l. 7.

kongress, mis toimus 15. ja 16. juunil 1929. a.¹⁸⁵, ning esines protestikirjaga ka kirjanduse sihtkapitali valitsus, ilma et kumbki oleks midagi saavutanud.¹⁸⁶

Seetõttu jäid kuulmata J. Schützi (Sütiste) korduvad ja tungivad palved toetuse saamiseks arstimise ja õppimise tarvis¹⁸⁷ ning jäi välisstipendiumist ilma O. Luts. Tõsi küll, välisstipendiume said A. Adson, M. Under ja ka K. Rumor-Ast, kuigi viimase looming mingiks auks eesti kirjandusele ei olnud. O. Luts nimetas tema toodangut selliseks, mida võib «kass saba otsas ära viia»¹⁸⁸.

28. septembril korraldas kultuurkapitali nõukogu nõupidamise, et välja selgitada raamatute kirjastamise ja levitamise võimalusi. Sellel nõupidamisel märkisid mitmed sõnavõtjad, et raamatute levitamisel on peamiseks takistuseks rahva vaesus ja raamatute kõrge hind. Nõupidamisest osavõtjad soovitasid paberitolle enam mitte tõsta ning võtsid vastu otsuse Soome eeskujul moodustada Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi juurde komisjoni, kes igal aastal valiks välja 20—25 paremat raamatut ilmunute seast ning järgnevalt kohustaks avalikke raamatukogusid neid riigi toetussummade abil ostma.¹⁸⁹

See otsus mõnevõrra pidurdas alaväärtusliku kirjanduse takistamatut voolu avalikesse raamatukogudesse ja sealt lugejate laiaesse hulkadesse, kuid et väärtusmöödupuu ise kodanlikus ühiskonnas oli ülimal määral problemaatiline, sõltudes määrarate maailmavaatest, siis erilisi tagajärgi sel otsusel ei saanud olla.

Väärtuse mõiste problemaatilisust demonstreerib näiteks 1929. a. «Looduse» auhindamine, kus esimene auhind määrati A. Kirsimäe romaanile «Puhastustuli», mille kangeline oli läbinisti patoloogiline, teos ise aga, isegi kaasaegse arvustuse sõnade kohaselt, oli «ideeliselt rikkiläinud teos»¹⁹⁰

Üldiselt võib «Looduse» romaanivõistluste kohta märkida, et see üritus läks kiiresti vastu langusele, mida näitas ka järgmise aasta auhindamine.¹⁹¹ Kui 1929. a. auhinnatud romaanide seas esines veel ükski eesti kirjanduse arengu seisukohalt märkimisväärne teos, R. Sirge «Rahu! Leiba! Maad!», siis 1930. a. sellist enam ei esinenud.

Täielik fiasko saabus 1931. a., mil ei leidunud ühtegi teost, millele oleks võinud välja anda auhinna. E. Hubel žürii esimehena märkis, et kokkutulnud teoste suurimaks puuduseks oli nende ideeline vaesus. Osatakse kirjutada, aga pole, mida öelda.¹⁹² Selles kajastus eesti kodanliku, reaktsioonilise kirjanduse ummik.

¹⁸⁵ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 509, l. 131.

¹⁸⁶ ORKA, sealsamas, l. 12.

¹⁸⁷ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 400, l. 20.

¹⁸⁸ «Postimees» nr. 301, 5. nov. 1929.

¹⁸⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 510, l. 136—137.

¹⁹⁰ «Looming», 1930, nr. 3, lk. 353.

¹⁹¹ Vt. «Looming», 1930, nr. 9, lk. 1034—1039.

¹⁹² «Looming», 1931, nr. 8, lk. 820.

1930. a. süvenev majanduskriis vähendas kultuurkapitali sissetulekuid¹⁹³ ning tõi kaasa võitluse elavnemise kultuuritegelaste seas kultuurkapitali ümber, mida küll tunduvalt pidurdas asjaolu, et kodanlus omalt poolt jätkas pealetungi kultuurkapitalile uue hooga, pärast seda kui A. Rei valitsuse 1929. a. juulis vahetas välja tööerakonna liidri O. Strandmanni valitsus. See oli koostisosa reaktiooni üldisest pealetungist.

4. juunil 1930. a. avaldas valitsus «Kultuurkapitali arvepidamise ja asjaajamise määruse», milles tuleb tähelepanu pöörata eriti kahele punktile: 1) on seal öeldud, et «kui Vabariigi Valitsus jätab sihtkapitali eelarve kava kinnitamata, siis antakse need kultuurkapitali nõukogule ümbertöötamiseks vastavalt Vabariigi Valitsuse seisukohtadele» ning rõhutati igati valitsuse domineerivat ja otsustavat osa selles küsimuses¹⁹⁴, 2) rõhutati, et Haridus- ja Sotsiaalministeeriumil on õigus korraldada nii sihtkapitalide valitsuste kui ka kõigi kultuurkapitalist toetust saavate ettevõtete revideerimist.

Üksikutest kultuuriharudest toimus olulisemaid muudatusi teaduse ja kirjanduse toetamise ja suunamise osas.

Nii oli kirjanduse sihtkapital sunnitud oma varasemaid seisukohti kirjanduse premeerimise osas siiski kultuurkapitali nõukogu soovil revideerimisele võtma, mille tulemuseks oli, et peatähelepanu pöörati toetuse andmise asemel premeerimisele. Kirjanduse sihtkapital sai omalt poolt küsimusest üle sellega, et määras arvukalt väikesesummalisi (200, 300, 500 ja 700 kr.) preemiaid ning premeerimisel arvestati lisaks loomingule ka kirjaniku majanduslikku seisukorda.¹⁹⁵

Premeeritud teoste seas olid H. Raudsepa «Mikumärdi» ja «Metsanurk ja tema aeg», H. Visnapuu «Puuslikud», O. Lutsu «Pankrott», P. Vallaku «Relvad vastamisi», J. Kärneri «Tormilüüra» jne.

Kirjanike omavaheline poleemika kultuurkapitali ümber kajastub tollal peamiselt «Olioni» ja «Kirjandusliku Orbiidi» veergudel, väiksemal määral ka «Üliõpilaslehes».¹⁹⁶ Selle avas 1930. a. Jaan Kärner oma artikliga «Lahti kirjanduspoliitikast!», kus ta kirjanike seas valitsevad vastuolud seostas peamiselt kultuurkapitali tegevusega.¹⁹⁷

Poleemika ei paku suuremat huvi oma tugevasti isikliku laadi tõttu, mille käigus eesti kirjanikkond andis külluses näiteid vastastikusest solvamisoskusest, objektiivselt kajastas see aga majanduslikke raskusi, killustatust ja ideelist segadust kirjanike hulgas.

¹⁹³ 1930/31. a. eelarve koostati 173 602,09 krooni suuruses. Eesti kultuurkapitali aruanded 1930/31, lk. 3.

¹⁹⁴ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 617⁴, l. 10.

¹⁹⁵ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 667, l. 70.

¹⁹⁶ Vt. «Olion», 1930, nr. 2, lk. 33; 1930, nr. 7, lk. 46; 1930, nr. 12, lk. 41. «Kirjanduslik Orbiit» nr. 6, 25. märts 1930, lk. 4 jne.

¹⁹⁷ «Olion», 1930, nr. 2, lk. 33.

Ja ka seekord kasutas kodanlus kirjanikevahelisi lahkkelisid osavasti ära oma huvides.

11. aprillil 1930. a. sai riigivanem Eesti Kirjanikkude Liidu juhatuselt kirja (Kirjanikkude Liidu juhatus koosnes tollal demokraatlikult meelestatud kirjanikest)¹⁹⁸, milles märgiti, et eraauhindamine on kujunenud peamiselt kirjastuse reklaamvõtteks, kultuurkapital aga oma piiratud ja kõikuvate summadega pole suutnud läbi viia korrapärast ja püsivat auhindamist. Kirjas paluti asutada iga-aastane suur riigivanema auhind kõige väärtuslikumaks arvatud ilukirjandusliku teose jaoks alates 1929. a. Samas küsimuses pöörduiti ka Haridusministeeriumi poole.¹⁹⁹

Kirjanikud lootsid sel teel oma majanduslikku olukorda kergendada, tõenäoline on aga, et initsiatiiv vastava auhinna asutamiseks tuli kodanluselt. Selle poolt räägib: 1) Kirjanikkude Liidu juhatuse koosseis, 2) valitsev kodanlus tuli liiga kiiresti ja liiga täielikult sellele soovile vastu ning 3) kodanlusele on iseloomulik sellistel juhtudel ikka tegutseda asjast huvitatute kaudu, et vajaduse korral oleks alati käepärast võimalus põhjendada oma samme demokraatlike motiividega.

Riigivanema kirjandusliku auhinna väljaandmise kord kinnitati 31. oktoobril 1932. a. Põhjenduses öeldi, et auhind asutatakse «sihiga, tuua ergutust Eesti elu ehitavale kirjanduslikule loominguks, aidates aineliselt kaasa parimaile kirjanikele nende võimsas rahvuslikus töös. .»²⁰⁰ Auhindamine toimus kord aastas, igal kevadel, arvestamisele tulid kahe eelneva aasta tööd.

1929. a. kaalus kultuurkapitali nõukogu Eesti teaduste asutuse ellukutsumise küsimust,²⁰¹ kes algataks, korraldaks, juhiks, koondaks, toimetaks ja toetaks uurimusi, eriti Eestisse puutuvatel aladel. Kavatsusest ei saanud asja ka seekord. Tõenäoliselt kardeti uusi väljaminekuid, kahtlemata mõjus aga kaasa ka Tartu ülikooli esindajate seisukoht — see oli teaduste asutuse suhtes kategooriliselt eitav²⁰² Alates 1930. a. kevadest lõpetas Haridus- ja Sotsiaalministeerium seoses sissetulekute kahanemisega teaduslike seltside rahalise toetamise oma eelarve kaudu ja see läks täiesti kultuurkapitali kompetentsi. Nagu võime lugeda Akadeemilise Emakeele Seltsi esimehe A. Saareste kirjast, oli selle vahetuks tulemuseks 1) toetuste vähenemine ja 2) seltside majandusliku seisundi ebastabiilsuse kasv²⁰³ See on täiesti mõistetav, sest kultuurkapitali võimalused sõltusid täiel määral maksude laekumisest ja 1930. a. näitas suurt tagasiminekut võrreldes 1929. aastaga.

¹⁹⁸ Sinna kuulusid E. Hubel, J. Semper, M. Jürna, P. Vallak, A. Alle.

¹⁹⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 624, l. 124.

²⁰⁰ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 746, l. 25.

²⁰¹ Seaduse teaduste asutuse, nagu tollal nimetati teaduste akadeemiat, ellukutsumisest võttis vastu juba Asutav Kogu 27. mail 1920. a.

²⁰² ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 510, l. 112.

²⁰³ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 668, l. 14.

1930. a. kevadel pöördus Rahvusvahelise Vaimlise Koostöö Instituut järelepärimisega Eesti Välisministeeriumi poole selle kohta, millised summad on Eesti 1930/31. a. eelarves määratud täppisteaduste uurimiseks. Välisministeerium pöördus andmete saamiseks Majandusministeeriumi poole ja pani viimase igati piinlikku seisundisse, sest see oli sunnitud konstateerima, et seal puudusid sellised summad üldse.²⁰⁴

Vastuses märgiti, et «eelarves on nähtud ette vaid väiksemad summad teaduslikkudeks otstarveteks, mis on riigile tarvilikud rahvamajanduslikust seisukohast»²⁰⁵ Näiteks 1930/31. a. oli Majandusministeeriumi eelarves nähtud ette 1000 kr. ehituskivide uurimiseks, Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi eelarves 5500 kr. veeolude uurimiseks.²⁰⁶

Et nende küsimustega tegelesid ka Tartu ülikool ja kultuurkapital, siis soovitas Majandusministeerium Välisministeeriumi pöörduda nende poole.

Vastavale järelepärimisele vastas Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi teaduse ja kunsti osakond, et kultuurkapitalist on 1930/31. a. esimesel poolel määratud Loodusuurijate Seltsile 500 kr. ja Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonnale 4000 kr. aastas.²⁰⁷ Kuigi meil ülikoolist vastavad andmed puuduvad, demonstreerivad eeltoodud ilmekalt, millisesse vaeslapse ossa olid jäetud kodanluse poolt täppisteadused. Aga ülikooli usu-teaduskond sai regulaarselt toetust kultuurkapitali kaudu (ülikooli ainukese teaduskonnana)²⁰⁸ Alates 1929/30. a. hakkas suuri summasid neelama kultuurpropaganda fond, mis asutati Eesti kultuurisaavutuste tutvustamiseks ja propageerimiseks välismaal.²⁰⁹

Järgmine, 1931. a. möödus kultuurkapitali tegevuses samuti süveneva majandus- ja kodanluse poliitilise kriisi tähe all.

Väljaminekute vähendamiseks vähendati 20% võrra kultuurkapitalist makstavaid pensione, välja arvatud need, mille suurus oli 60 krooni kuus või alla selle²¹⁰ Nii näiteks vähendati pensione A. Haaval, E. Vildel, M. Hermanil (Härma), A. Lätel jt.

Sellel aastal kirjanduse sihtkapital auhindu enam välja ei andnud, nähtavasti riigivanema auhinna cotuses, ja pöördus tagasi endise süsteemi, s. o. toetuste, pensionide ja stipendiumide juurde. Toetused jagunesid perioodilisteks ja ühekordseteks ning nende jagamisel arvestati: 1) teoste kirjanduslikku väärtust, 2) kirjaniku senist toodangut ja 3) majanduslikku olukorda.

²⁰⁴ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 667 (4), l. 350.

²⁰⁵ Sealsamas.

²⁰⁶ Sealsamas.

²⁰⁷ Sealsamas, l. 348.

²⁰⁸ Näiteks 1926/27. a. 120 000 marka, 1928/29 — 1000 krooni, 1929/30 — 800 krooni, 1930/31 — 300 krooni. Vt. Kultuurkapitali aruanded 1926/27—1930/31.

²⁰⁹ Ametlik asutamine ise toimus küll mõnevõrra hiljem, nimelt 1932. a. Vt. Eesti kultuurkapitali aruanded 1932/33.

²¹⁰ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 716, l. 3.

Perioodiliste toetuste saajateks määrati A. H. Tammsaare, H. Raudsepp, F. Tuglas, M. Under ja H. Visnapuu, ühekordsed toetused seostati nüüd konkreetsete teostega, näiteks anti ühekordne toetus J. Kärnerile «Unustatud Emajõe» eest, A. Allele «Ummiklainete» eest, A. Antsonile «Epigrammide» II osa eest jne.²¹¹ Et ühekordse toetuse saajate hulgas figureerisid säärased nimed, nagu J. Kärner, A. Jakobson, A. Alle, P. Vallak, A. Antson, E. Hiir, ja kuna J. Schütz sai sellel aastal kodumaise õppestipendiumi, siis tekib mulje, nagu oleks kultuurkapital hakanud erilist huvi tundma just demokraatlikult meelestatud kirjanike loomingu ja majandusliku seisundi vastu.

Seda muljet aitab süvendada kultuurkapitali valitsuse osa jaotamise jälgimine.

Nimelt selgub sealt, et toetused sotslikele töölisorganisatsioonidele tõusid järsult. Olid ehk sotsid taas pääsenud valitsuses mõjurikastele kohtadele? Mitte midagi taolist. Valitsuse eesotsas olid 1931. a. hoopis kaks vana kogenud demagoogi — K. Päts riigivanemana ja J. Tõnisson välisministrina, kultuurkapitali nõukogus asendas K. Pätsi J. Uluots. Kahtlemata avaldas nende tegevusele otsustavat mõju töölisliikumise tõus. 1931/32. a. määrati kultuurkapitali valitsuse osast 1100 krooni Tööliste Kirjastuse Ühisusele, 2500 kr Töölismuusika Ühingule, 5000 kr. «Töölis-teatrile» ja 500 kr. Töölisspordi Liidule.²¹² Lisaks tulid veel toetused Pärnu ja Tartu töölis teatrile. 10. aprillil 1931 korraldas Eesti Töölisühingute Keskliit Tallinnas Uleriikliku Maatööraha Ühisuse²¹³ kongressi. Ja et maakehvistu esindajail oli raskusi Tallinna sõiduga, siis paluti riigivanemalt nende sõidukulude katteks toetust ja ka saadi seda²¹⁴

Tööliste Kirjastuse Ühisus kirjastas kultuurkapitalist saadud toetusega H. Reimani raamatu «Eestlaste rassiline koostis»²¹⁵, mille järel Reiman palus uut toetust eestlaste rahvuspsühholoogia väljaselgitamiseks.²¹⁹

Näib, et süveneva majanduskriisi ja töölisliikumise tõusu tingimustes lootis kodanlus kõige enam äraostmise meetodilt ning võttis selle kasutamisele just sellistes kultuurilõikudes, mis seisid rahulolematutele rahvahulkadele lähemal.

Ent kõik ei läinud kaugeltki ettenähtud kavatsuste kohaselt. Nagu eelnevalt nägime, püüdis kodanlus kultuurkapitali nõukogu kaudu avaldada pidevat survet teatritele nii nende repertuaari valikul kui ka muis küsimustes.

2. ja 3. aprillil 1931. a. tuli Tallinnas kokku I Eesti teatritege-

²¹¹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 718, l. 4.

²¹² Eesti kultuurkapitali aruanded 1931/32, lk. 27.

²¹³ Kapitalismi ajutise stabilisatsiooni ajal lubas kodanlus ametiühinguid asutada ainult sotsidel, seetõttu olid ka Uleriikliku Maatööraha Ühisuse eesotsas sotsid, ühing ise kuulus aga Eesti Töölisühingute Keskliitu.

²¹⁴ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 624, l. 10.

²¹⁵ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 669, l. 50.

²¹⁶ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 669, l. 50 ja sü. 671, l. 3.

laste kongress. See otsustas, et teater on eeskätt kunstiasutus ja tema juhtimisel peab olema määrav kunstiline külg. Rõhutati, et teatrikunsti aluseks on ansamblikunst.²²⁰

Et senine tõlkerepertuaar jälgis ühekülgselt peamiselt Saksa teatrite repertuaari, siis peeti vajalikuks edaspidi suuremat tähelepanu pöörata teiste maade draamakirjandusele, eeskätt aga tõsta algupärandite osatähtsust repertuaaris. Kongress arutas rea muude küsimuste kõrval ka suuremate teatrite riigistamise või omavalitsuste valdusse võtmise küsimust.²²¹

Seega andis I Eesti teatritegelaste kongress kaudse vastulöögi kodanluse pretensioonidele teatrite osas.

1932. a. oli majanduskriisi sügavseisu aastaks, ühtlasi saavutas siin oma haripunkti kodanluse poliitiline kriis. Arvatavasti tuleb nende nähtustega seletada kultuuriprobleemide mõningat tagaplaanile nihkumist.

Üldjoontes aga jätkus valitsuse kultuuripoliitikas sama tendents, mis eelneval aastal.

1933. a. algul korraldas ajakiri «Nool» kultuuritegelaste hulgas ankeedi kultuurkapitali kohta. Ankeedi vastuste seas domineeris kritiseeriv toon. Nii kirjutas R. Kangro-Pool, et kultuurkapital asutati hoopis ideelisemate kavatsustega, nüüd on aga tema tarvitamine muutunud sageli kultuurist üpris kaugel seisvate inimeste äriliseks kombinatsiooniks. Kildkondlikku talitusviisi märkisid ka mitmed teised kultuuritegelased. E. Hubel oma vastuses tähendas, et «kultuurkapitali summad on mikroskoobilised selle kahju kõrval, mis jagati omal ajal kahtlastele ettevõtetele pankadest; on ka mikroskoobilised selle kõrval, mis on toonud rukkimonopoli eksperiment»²²²

Enamik nõudis jagamise süsteemi muutmist printsiiibil, et andjad poleks saajad, preemiate süsteemi kehtestamist, loova kultuuri tõhusamat toetamist.²²³

Süüdistused, nagu näeme, olid samad, mis kultuurkapitali algupäevadel, rahulolematuus kestis, sest püüsid selle allikad.

1933. a. tulid kodanluse kultuuripoliitikas ilmsiks uued nähtused. Tööliste Kirjastuse Ühisus, kes seoses K. Marxi 50-nda surmaaastapäevaga kavatses välja anda põhjalikumad teost Marxi eluloo ja tema teaduslike tööde kohta ning palus selleks 1000 krooni toetust, jäi krediitide vähesuse ettekäändel sellest ilma.²²⁴

Töölisspordi Liidule ettenähtud 1300-kroonise toetussumma jättis valitsus 31. mail 1933. a. kinnitamata ja andis selle oma otsusega s. a. 15. juunist kehakultuuri sihtkapitali käsutusse spordi arendamiseks eeskätt tööliste hulgas.²²⁵ Ilmselt ei täit-

²²⁰ Teatavasti rõhutas seda ka K. Stanislavski.

²²¹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 719, l. 63.

²²² «Nool» nr. 2, 24. veebr. 1933, lk. 7

²²³ Sealsamas.

²²⁴ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 721, l. 142 ja 143.

²²⁵ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 747, l. 499.

nud sotsid nendele pandud lootusi, nende eneste seas oli käimas kiire diferentseerumine, mis viis vastu pahempoolsete sotside lahkulöömisele parempoolsetest 1934. a. Selle asemel suurendas valitsus toetust ÜENÜ-le, tõstes selle varasemalt 1000 kroonilt 1400 kroonile, millele lisandus 200-kroonine toetus ÜENÜ võimlemisinstituudile,²²⁶ ja määras järjekordse toetuse ka Skautide Malevale²²⁷

Samal ajal sagesid just reaktsiooniliste kultuuritegelaste hulgas kaebed, et «rahvuslik kultuur lendab allamäge»²²⁸, ning selle kohta esitati rohkesti näiteid. P. Hamburg heitis «Päevalehes» kultuurkapitali nõukogule ette asjatundmatust ning ükskõiksust kultuuriküsimuste suhtes, pani kirjanduse sihtkapitalile süüks riikliku logelemise viljelemist kultuuri asemel.²²⁹ Ta pidas vajalikuks tungida samas kallale ka «Loomingule». Kunstielu küsimustel peatus kodanlik teatritegelane ja kunsti teadlane Hanno Kompus. 1929. a. oktoobrist kuni 1933. a. märtsini oli kujutava kunsti sihtkapital korraldanud 35 kunstinäitust. Neid külastas 22 145 inimest, kellest aga ainult pisut üle ühe kolmandiku oli täisealisi, kuna põhilise külastajate hulga moodustasid koolilaste ekskursioonid. H. Kompuse kirjutisest selgub, et rekordilise külastajate arvu saavutas Bogdanov-Belski külalishääl 5929 külastajaga, mis ületas isegi aasta ülevaatenäituste külastajate arvu,²³⁰ ja seda hoolimata «peredvižnikute vaimust», «realistliku argielu vaimust», mis H. Kompuse sõnade järgi oli vana juba 60 aastat (alates 1870. a.)²³¹

Nagu tema kirjutisest selgub, ilmneb sama «kuri nähe» ka teatripubliku juures, kes eelkõige vaatab repertuaari ja nõuab, et «teatrimäng olgu algupäraselt «elulähedane»»²³² Ilma et H. Kompus seda nii oleks mõelnud, andis ta sellega tegelikult kõrge tunnustuse rahva kunstimaitsele. H. Kompus tegi eeltoodud nähtustest järelduse, et kontakt kunsti ja publiku vahel on katastrofaalselt vähene ning seetõttu on kõige tähtsamaks ülesandeks seda kontakti tugevdada, rakendada kunst ühiskonna tegelikku ellu.²³³

1933. a. lõpul ja 1934. a. algul, mil erineva välispoliitilise orientatsiooniga kodanluse grupeeringute vahel võitlus võimu pärast jõudis haripunkti, kajastus see viivitamatult ka kultuurielus.

1934. a. algul korraldas «Looming» ankeedi kultuuripoliitilise välisorientatsiooni kohta. Tulemused kujunesid küllaltki huvitavateks ja tähendusrikkasteks, sest nendest ei ilmnenu eristatavaid vaimus-

²²⁶ Eesti kultuurkapitali aruanded 1933/34, lk. 14 ja 20.

²²⁷ Sealsamas, lk. 13.

²²⁸ «Päevaleht» nr. 94, 5. apr. 1933.

²²⁹ «Päevaleht» nr. 77, 19. märts 1933.

²³⁰ Kujutava kunsti sihtkapital korraldas iga aasta lõpul aasta ülevaatenäituse.

²³¹ «Kirjandus ja Kunst» nr. 18, 1. mai 1933, lk. 70.

²³² Sealsamas, lk. 71.

²³³ Sealsamas.

tust saksa orientatsiooni suhtes. Ühtlasi nähtub ankeedi vastustest, kuivõrd tugevad olid tegelikult välismõjud eesti kultuuris. Vaevalt see saigi teisiti olla majanduslikult ja poliitiliselt sõltuval maal, kus kodanlus pealegi omalt poolt igati kaasa aitas nende välismõjude tugevnemisele. Selles aspektist pakub meile kõige enam huvi G. Suitsu vastus «Loomingu» ankeedile. G. Suits, kes tähendas, et «ühemiljonilise šovinistliku eneseküllasusega ei saaks kaugele», astus ühtlasi teravalt välja saksiku ja baltisaksiku snobismi vastu, mis avaldus tema sõnade järgi näiteks selleski, et just «juhtivate isamaalaste ja vabadussõjalaste» lapsi oli saadetud õppima saksa kooli. Ja et 1922. a. väljaantud «Eesti avalikkude keskkoolide seadus» muutis saksa keele sunduslikuks võõrkeeleks, siis oli tulemuseks, et noorsoo hulgas domineeris teiste võõrkeelte seas saksa keel. Rahvusliku ülikooli rajamisel kutsuti sinna tööle saksa eriteadlasi, ja nii kaasus saksa keele domineerimine saksa teadusega ning prevaleeris üle muude välismõjude. Ja kui «keegi oma kutselise ettevalmistamise täiendamiseks Eestist matkab välismaile, siis suundub ta Saksamaale Nad tulevad tagasi, suu, silmad, kõrvad ja ajud täis saksa vaimu. »²³⁴

«Kirjutatud ja kirjutamata balti eriseadus kehtib edasi», ainult selle vahega, et kui varem oli tema kantsiks kirik, siis nüüd aitavad kino ja kirjandus levitada sellist vaimu,²³⁵ ütles G. Suits. Ühtlasi soovitas ta saksa keele õpetamist parajal määral ja vabatahtlikult, saksa ekspansiooni ettevaatamatu toetamise asemel aga teostada «teadlikumat läänelahtisust».²³⁶ Väärib tähelepanu, et G. Suits, kuigi mitte ainukesena, astus välja ka selle vastu, et «ühes leninismi levitava keelega on eesti koolidest kadunud ka Puškini ja Tolstoi keel», ning soovitas vene keele sisseviimist vabatahtliku õppeainena keskkoolidesse.²³⁷ «Otse valjut protesti tuleb aga avaldada, kui meil tahetakse vene keel täiesti välja tõrjuda koolidest ja kogu elust»,²³⁸ tähendas ka teine ankeedile vastaja B. Linde.

Vene keele tähtsust rõhutasid peamiselt progressiivsed kultuuritegelased ja need vanema põlve kultuuritegelased, kes oskasid ise vene keelt (Suits) ning tundsid vene klassikalise kultuuripärandi rikkusi. Kultuuritegelaste noorema põlvkonna reaktsiooniline osa, kes oma hariduse oli saanud kodanliku võimu päevil ning oli läbi immutatud lääne kultuuri mõjudest, et tundnud vene klassikalist kultuuri ja suhtus sellesse sageli üleoleva põlgusega nagu kõigesse, mis oli venepärane. Kodanlus kultiveeris natsionalistliku kasvatuse kaudu seda põlgust ja üleolekut, pidades sealjuures silmas oma klassihuve. Vanemad kultuuritegelased, kes astusid sellistes tingimustes välja vene keele kaitseks, ei

²³⁴ «Loomingu», 1934, nr. 1, lk. 112.

²³⁵ Sealsamas.

²³⁶ Sealsamas, lk. 113 ja 114.

²³⁷ Sealsamas, lk. 110.

²³⁸ Sealsamas, lk. 106 ja 107

tarvitsenud olla ega olnudki sageli (Suits, Linde) nõukogude kultuuri pooldajad, kuid nende eeliseks oli avaram silmaring võrreldes noorte, natsionalistlikust koolist tulnud reaktiooniliste kultuuritegelastega. Näiteks tähendas G. Suits 1939. a., pärast seda kui VOKS-i kutsel oli külastanud Nõukogude Liitu, et on paljas eelarvamus oletada, «nagu poleks oktoobripööre enesega kaasa toonud muud kui kultuuriväärtuste purustamist ja teadusliku töö langust»²³⁹

Muudes vastustes domineeris toon, mis nõudis suuremat valikuvabadust ja mitmekesisust kultuuris ning poliitilises välisorientatsioonis, milles faktiliselt kajastus kodanluse kõikumine.

1934. a. tehti kokkuvõtteid ka kultuurkapitali senisest tegevusest. Ajavahemikus 1921—1934 oli kultuurkapitali seaduse põhjal võetavatest maksudest üldse laekunud 3 980 000 krooni, millele lisandusid tulud protsentide näol. Kulutatud oli sama aja kestel 3 770 000 krooni, sellest kirjandusele 430 000 krooni. Kultuurkapitali osa kohta kirjanduse arengus oli kaks diametraalselt erinevat seisukohta. Ametliku seisukoha järgi «perioodilised toetused kirjanikele on suuresti kaasa aidanud meie kirjanduse tõusule»²⁴⁰. Osa progressiivseid kultuuritegelasi oli aga tollal erineval arvamusel. Nii märkis näiteks A. Alle: «Võib-olla oleks ilma selle toetuseeta meie vaimse kultuuri alal palju tegemata jäänud ja praegune tasapind saavutamata, kuid ühtlasi on ka selge, et see kallimeelne asutus on tublisti tagant järele aidanud meie kirjanik- ja kunstnikkonna vaimse nivoo allamäge minekul», sest tema tõttu on «ideeliste otsingute, kokkupõrgete ja võitluse asemel ainult alatine sagimine ja tuuseldamine kultuurkapitali kesise molli ümber.»²⁴¹ J. Kärner nägi kultuurkapitali viljakat mõju eelkõige selles, et kirjanduslik looming liikus elule lähemale ning saadi rohkem mahti ümber vaadata, mistõttu aegamööda taltus ka opositsiooniline vahekord kaasajaga.²⁴² See väide on aga vaevalt õige, sest just võimalus «ümberr vaadata» andis kõige vähem materjali opositsioonilisuse taltumiseks. Ja sellest ei räägi ei A. H. Tammsaare, M. Metsanurga, A. Jakobsoni, J. Sütiste, A. Antsoni, J. Barbaruse ega teiste demokraatlike kirjanike teosed. Vastupidi, nagu õigesti märgib eesti nõukogude kirjandusajalugu, «progressiivse kirjanduse arenemises võis märgata aastail 1930—33 silmapaistvat ideelist ja kunstilist tõusu, ja seda eeskätt luules»²⁴³, sest luule kui oma olemuselt kõige operatiivsem kirjandusvorm on alati rahutute ja pingeliste aegade kroonikaks. Kirjanduse progressiivse osa ideelist tõusu

²³⁹ «Looming», 1939, nr. 9, lk. 996.

²⁴⁰ Valitsusasutiste tegevus 1918—1934, Tallinn 1934, lk. 19.

²⁴¹ «Kirjandus ja Kunst» nr. 16, 19. apr. 1933, lk. 61.

²⁴² J. Kärner, Lehed tulude II. Esseid ja artikleid 1925—1937, Tartu 1937, lk. 70 ja 71.

²⁴³ Eesti kirjanduse ajalugu II, lk. 239.

neil aastatel ei saa pidada juhuslikuks nähtuseks. Just samal ajal toimus Eesti töölisliikumises uus elavnemine, mis kahtlemata mõjutas kirjandust.

J. Kärner juhtis tähelepanu aga ka kultuurkapitali tegevuse teisele küljele, nimelt, et ta «ühes reaktsioonilise aja mõjudega üksikute juures etendas kui mitte otse «kroonulist» mõtteviisi, siis vähemalt järeleandmist ülevõimu taotlevale «tervele ning positiivsele maaorientatsioonile»»²⁴⁴ Ning selles oli tal kahtlemata õigus. Seega nii A. Alle kui J. Kärner nägid juba tollal kultuurkapitali tegevuse kahesugust toimet. Ja üks räägi sellest A. H. Tammsaaregi oma «Elus ja armastuses» Majanduslikult ta kergendas mõningal määral kirjanike ja kunstnike olukorda, ideeliselt oli tal aga pigem laostav mõju ning oma ideelised võidud saavutas eesti kirjandus majanduskriisi perioodil mitte tänu kultuurkapitalile, vaid hoolimata kultuurkapitalist.

Muusikakultuuri arendamiseks oli kulutatud 391 000 krooni, sellest suur osa oli läinud helitööde ostmiseks. 1934. a-ni oli ostate 159 suuremat helitööd 45 000 krooni väärtuses. Nende kirjas-tamiseks loodi helitööde kirjastamise fond, mille abil oli selleks ajaks kirjastatud 24 tööd. Neid kanti peamiselt ette raadios ja sümfooniakontsertidel. Ka ehitati kultuurkapitali abil Tallinna Konservatooriumi hoone.²⁴⁵

Kujutavale kunstile oli samas ajavahemikus läinud 437 500 kr. Selle eest oli ostate 501 maali, skulptuuri ja graafilist tööd 86 000 kr. väärtuses, üheksa kunstnikku said laene ateljeede ehitamiseks, ostate maja «Pallasele» ja 1934. a. lõpetati ka Tallinna Kunstihoone ehitustööd; alates 1934. a. sügisest hakati seal korraldama pidevalt kunstinäitusi.²⁴⁶ Nendele lisandusid kultuurkapitali toetusel eesti kunsti välisnäitused, näiteks 1929. a. Pariisis, Lüübekis, Kielis, Königsbergis, 1930. a. Berliinis, Kopenhaagenis jne.²⁴⁷

Näitekunsti arendamiseks oli läinud 558 000 kr., millest 413 000 kr läks teatrite toetuseks peamiselt väikelinnades — Pärnus, Narvas, Viljandis, Võrus, Kuressaares.²⁴⁸ Suuremaid teatreid toetati riigieelarve kaudu. Kultuurkapitali toetus võimaldas ka reale lavajõududele süstemaatilise õppimise, mille tulemusena just ooper sai endale kindla aluspõhja.²⁴⁹

Kehakultuuri arendamiseks kulutati 350 000 kr. Selle eest ehitati staadione, näiteks Tartusse, Rakverre, Viljandisse, Paidesse, Võrru, Elvasse, Tallinna jm. Propageeriti ja organiseeriti spordi liikumist.²⁵⁰

²⁴⁴ J. Kärner, Lehed tuulde II, lk. 72 ja 73.

²⁴⁵ Valitsusasutiste tegevus 1918—1934, Tallinn 1934, lk. 20.

²⁴⁶ Sealsamas.

²⁴⁷ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 664.

²⁴⁸ Valitsusasutiste tegevus 1918—1934, Tallinn 1934, lk. 20.

²⁴⁹ «Teater» nr. 3(5), märts 1935, lk. 99.

²⁵⁰ Valitsusasutiste tegevus 1918—1934, Tallinn 1934, lk. 20.

Valitsuse käsutusse oli läinud 1 500 000 kr. Sellest oli ta ametlikel andmetel 1 230 000 kr kulutanud teaduslike uurimuste korraldamiseks ja nende trükis avaldamiseks, kusjuures peaarõhk asetati Eesti maad ja rahvast käsitleva teaduse arendamisele.

Eespool oli juba juttu toetusest Eesti Neuropatoloogilisele Sellile. 1927. a. teostas dr. T. Lippmaa kultuurkapitali toetusel uurimisreisi Lapimaale ja Põhja-Norrasse, et uurida tundrataimede pigmentidesisaldust. Nagu selgub dr. Lippmaa aruandest, selgitas ta oma uurimistöö tulemusena, et arktilised taimed ei vaja kogu neile langevat valgust ning et nendel on mitmeid kaitsevahendeid üleliigse valguse vastu.²⁵¹ Sellega kummutas ta seni valitsenud arvamuse. Ühtlasi tõi ta kaasa ülikooli botaanika-aiale kastitäre elavaid arktilisi taimi.²⁵²

Tartu ülikooli soome-ugri keelte prof. J. Mark viibis kultuurkapitali toetusel 4. XII 1928 — 6. II 1929 Nõukogude Liidus, kus ta töötas peamiselt Leningradis ja Moskvast, uurides mordva keelt. Tagasi tulnud, oli ta oma aruandes kultuurkapitali nõukogu sunnitud märkima,²⁵³ et «vastutulek Vene võimude ja teaduslike asutuste poolt oli kõigiti lahke ja mul ei olnud põhjust mingi üle nuriseda»²⁵⁴ Edasi selgub aruandest, et prof. J. Mark esines Leningradis ja Moskvast ettekannetega uraali keelte kohta ja tema ettekanded võeti väga soojalt vastu.²⁵⁵

Toetust sai ka prof. Paldrock, kelle uurimused tõid pöörde leeprahaigete ravimisse, sest ta selgitas välja süsihapperavi efektiivsed tagajärjed.²⁵⁶

Toetust sai Eesti Kirjanduse Selts ajakirja «Eesti Kirjandus», koguteoste «Eesti» ja «Eesti rahvalaulud» I ja II osa väljaandmiseks, Õpetatud Eesti Selts aastaraamatute, toimetiste, eritoimetiste väljaandmiseks, Akadeemiline Emakeele Selts ajakirja «Eesti Keel» väljaandmiseks, murdekogude korraldamiseks ja uurimiseks. Akadeemiline Ajaloo Selts sai toetust «Ajaloalise Ajakirja», «Eesti biograafilise leksikoni» ja «Eesti ajaloo bibliograafia» väljaandmiseks. Kultuurkapitali toetusel alustas selts alates 1923. a. ajaloolise traditsiooni ja arhiivmaterjalide kogumist ja registreerimist üle maa. Selleks saadeti välja stipendiaate.²⁵⁷ Regulaarselt sai toetust ka 1905. a. Selts. Kultuurkapitali summadega teostati 1905. ja 1906. a. eesti ajakirjanduses esineva andmestiku bibliograferimine, mille kohta koostati 1931. aastaks 16 000 sedeliga kartoteek. Koguti mälestusi revolutsioonilise liikumise ja karistussalkade tegevuse kohta ning valmistati ette arhiiv-

²⁵¹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 465, l. 132 ja 133, dr. Lippmaa kiri.

²⁵² Sealsamas.

²⁵³ Professor J. Margile olid võõrad sõbralikud tunded Nõukogude Liidu vastu.

²⁵⁴ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 569, l. 183—185.

²⁵⁵ Sealsamas, l. 185.

²⁵⁶ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 404, l. 160.

²⁵⁷ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 404, l. 17 ja 18.

dokumentide kogumiku väljaandmine.²⁵⁸ Kultuurkapitali toetusel koguti materjale ka rahvusliku liikumise kohta XIX saj., talurahvarahutuste kohta jne.²⁵⁹

Toetust said regulaarselt Akadeemiline Kirjandusühing ja Loodusuurijate Selts jt. Nende toetustega arendati edasi rahvuslikku teadust.

Kuid toetusesaajate hulgas kultuurkapitali valitsuse osast olid ka Tartu ülikooli usuteaduskond, eugeenika selts «Tõutervis»²⁶⁰ ja üksikud eugeenika harrastajad, Eesti Skautide Malev, mõned Kaitseliidu malevad, I Eesti Polgu Selts jt. reaktioonilised organisatsioonid ja üritused.

Sisuliselt kasutati valitsuse kompetentsi kuuluvat kultuurkapitali osa ja ajakirjanduse sihtkapitali kõige suuremal määral puhtreaktsioonilistel eesmärkidel.

1934. a. märtsis teostas Pätsi-Laidoneri klikk Eestis fašistliku riigipöörde ning kehtestas suurkodanluse avaliku terroristliku diktatuuri.

Tulnud toime kõige pakilisemate sisepoliitiliste ümberkorraldustega, hakkas fašistlik valitsus viivitamatult huvi tundma ka kultuuriküsimuste vastu. 13. septembril 1934. a. kutsuti riigivanema (Päts) kabinetis esmakordselt kokku riigivanema kirjanduslikku auhinda määrav auhindamiskomisjon, mis koosnes Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi, Eesti Kirjanikkude Liidu, kirjanduse sihtkapitali valitsuse, Eesti Kirjanduse Seltsi ja Akadeemilise Kirjandusühingu esindajatest. Komisjon koostas riigivanema isikliku kontrolli all auhindamise põhimääruse, mis seejärel kuulus riigivanema kinnitamisele.

Määrus nägi ette auhinnad 1500, 1000 ja 750 krooni suuruses,²⁶¹ auhindamine ise toimus igal aastal üks kord.

Järgmise sammuna avaldas valitsus 7 detsembril 1934. a. määruse, mis muutis senise sihtkapitali põhimääruse ja kehtestas sihtkapitalide valitsused ja esinduskogud.

Sihtkapitali valitsus koosnes viiest liikmest. Selle esimehe määras haridusministri ettepanekul valitsus kolmeks aastaks, 2 liiget määras haridusminister ja 2 valis esinduskogu. Viimane moodustati uue põhimääruse kohaselt kultuurkapitali nõukogu poolt tunnustatud asutuste ja kunstiorganisatsioonide esindajatest, kellede arvu määras samuti nõukogu. Otsustavaks organiks kujunes tegelikult sihtkapitali valitsus, mis moodustati ülimal määral ebademokraatlikel printsiipidel, esinduskogule jäi nõuandev tähtsus, mida sihtkapitali valitsus ei tarvitsenud arvestada.²⁶² Sisuliselt oli see demokraatlik rudiment määratud kultuuritegelaste rahustamiseks, et neid pole hoopis kõrvale jäetud.

²⁵⁸ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 671, l. 61.

²⁵⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 468, l. 15.

²⁶⁰ See sai pidevalt toetust ka kehakultuuri sihtkapitali kaudu.

²⁶¹ «Looming», 1934, nr. 7, lk. 651.

²⁶² «Riigi Teataja» nr. 104, 1934, lk. 1795—1796.

Sellega viis kodanlus oma pealetungi kultuurkapitali asutustele lõpule. Haaranud 1927. a. enda kätte kultuurkapitali nõukogu, hakkas ta seejärel avaldama pidevat survet sihtkapitalide valitustele ja sekkuma nende kompetentsi,²⁶³ kuni 1934. a. haaras enda kätte ka need, süvendades sellega veelgi enam kultuuri-tegelaste sõltuvust endast.

1934. a. toimus see kõik vaikselt. Puudus kisa-kära ajakirjanduse veergudel, puudusid teravatoonilised kirjutised poolt ja vastu, vaikis Riigikogu, sest ta oli laiali saadetud. «Kodurahu» huvides oli fašistlik valitsus kehtesinud riigis «vaikiva oleku» ja nii pidid vaikima ka kultuuritegelased.

Sellega lõppes teine etapp kultuurkapitali tegevuses ning algas kolmas, mis kulges fašistliku diktatuuri tingimustes.

Andmed kultuurkapitali kohta fašistliku diktatuuri perioodist on võrdlemisi napid, mis on tingitud peamiselt kahest asjaolust: 1) alates 1935. a. lakati publitseerimast kultuurkapitali aastaaruandeid, sest fašistlik valitsus ei pidanud sellist avalikku aruandlust enam vajalikuks; 2) «vaikiva oleku» tõttu lakkasid ajakirjanduses igasugused kritiseerivad kirjutised kultuurkapitali aadressil, sest kes nüüd veel kultuurkapitali vastu tahtis välja astuda, see pidi mõistma, et ta astub välja fašistliku valitsuse enese vastu. Ja ajakirjandus vaikib, vaikivad isegi kirjanikud avalikkuse ees.

See ei tähenda siiski, et kodanlus pühis esimeses täielikku triumfi, et võitlus demokraatliku ja reaktsioonilise kultuuri vahel oli lakanud. See jätkus, kuid toimus nüüd vähema käraga või vaikides, toimus teistes vormides. Olemasolevad napid andmed iseloomustavad seda üldjoontes.

11. jaanuaril 1935. a. määras valitsus oma otsusega E. Hubeli kirjanduse sihtkapitali valitsuse esimeheks.²⁶⁴ Fašistlik valitsus püüdis sellega kirjanikele tõendada, et tema soovib sama mis kirjanikudki, et tema on üpris nende oma valitsus. Ka oli tähtis, et uuekoosseisulise valitsuse eesotsas oleks kõigiti autoriteetne kirjanik ning et ta läheks kaasa Pätsi diktatuuriga.

Samal ajal hakkas fašism kirjandusse teed rajama värskest formeeritud Eesti Rahvuskirjanike Ühingu²⁶⁵ kaudu, kes esines oma tegevusprogrammiga 1935. a. algul. Ühingu asukohaks oli Tartu ning ta haaras hulgaliselt kaasa just Tartus asuvaid vähetuntud või algajaid kirjanikke ja kirjanduslikke diletante (näit. Voitk, Grünfeldt jt.). Väikesearvulise ja nõrga töölisklassi tõttu oli fašismi mõju Tartus intelligentsi seas tugevam kui näiteks tööstuskeskustes.

²⁶³ Selle vastu avaldasid korduvalt protesti nii Eesti Kirjanikkude Liit (vt. ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 623, l. 11) kui ka kirjanduse sihtkapitali valitsus, vt. ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 620, lk. 231 ja sü. 621, l. 10.

²⁶⁴ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 399, l. 93. E. Hubel oli tegelikult sellel kohal juba alates 1933. a., mil ta valiti sinna H. Visnapuu asemele. ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 393, l. 62 ja 63.

²⁶⁵ Eesti Rahvuskirjanike Ühingu asutati 1933. a. Vt. Eesti kirjanduse ajalugu, II kd., Tallinn 1956, nim. Rahvuskirjanike Liit.

Eesti Rahvuskirjanike Ühingu loosungite seas oli esikohal: «Eestlane eestlaseks!» Oma tegevuse eesmärgiks kuulutasid nad eestluse missiooni läbitöötamise, isamaalise rahvusteadvuse, Eesti heaks pühendatud vaimustuse, pühaliku hardumuse eestlusest jne. äratamise; positiivse, konstruktiivse, ülesehitava esiletõstmise kirjanduses, kõige nn. destruktiivse tagaplaanile jätmise.²⁶⁶

Et selliste ideedega «teed leida rahva südamesse», otsustati hakata välja andma almanahhe, milleks 1935. a. paluti kirjanduse sihtkapitalilt toetust. Nagu selgub Eesti Rahvuskirjanike Ühingu kirjust, oli «Looming» nendele täiesti suletud,²⁶⁷ sest Eesti Kirjanikkude Liit, «Loomingu» väljaandja, lükkas kõik Eesti Rahvuskirjanike Ühingu lähenemiskatsed tagasi ega võtnud vastu nende kaastööd.²⁶⁸

23. aprillil 1935. a. arutas kirjanduse sihtkapitali esinduskogu küsimust ning võttis vastu järgmise resolutsiooni:

«Kuna Rahvuskirjanike Ühingu liikmed nende senini ilmunud teoste kaudu ei taga esteetilises, eetilises ega rahvuslikus mõttes kirjanduslikku väärtust ja kuna Rahvuskirjanike Ühingu on senini peamiselt vaid demagoogiliselt esinenud ainult eitades seda, mis meie kirjanduses tänini väärt leitud olevat — peab Sihtkapitali Esinduskogu ebaloomulikuks määrata Rahvuskirjanike Ühingu teetust tema programmi pärast.»²⁶⁹

1934. a. «Looming» ei näinud palju väljagi tegevat «vaikivast olekust». Tema veergudel ilmusid kirjutised (näit. J. Gensilt), mis ilmse sümpaatiaga suhtusid Nõukogude Liitu või siis väljendasid (peamiselt luules) oma arvamust fašismi kohta sellises toonis, mis oli risti vastu valitseva kodanluse arvamusele.²⁷⁰ Ja nii tõmbas «Looming» enesele fašistliku valitsuse tähelepanu, kuigi 1935. a. «Loomingu» sisus on tunda teatavat ajale kohanemise püüdu.²⁷¹

17 detsembril 1935. a. võttis Eesti Kultuurkapitali Nõukogu vastu «Loomingu» ümberkorraldamise kava.²⁷² «Loomingut» kohustati: 1) lisaks senisele sisujaotusele sisse seadma erilise kodumaa ringvaate osa; 2) avaldama aeg-ajalt kultuuripropagandalisi ja publitsistlikku laadi artikleid, mis ergutaksid ja juhataksid laiemaid ringkondi; 3) viima kirjanikke rahvale lähemale ning selles seoses hoolitsema, et keel ei muutuks liiga erandlikuks, ning 4) hoiduma avaldamast seda, mis võiks haavavalt riivata riiki, rahvust või sündsustunnet jne.²⁷³

²⁶⁶ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 807, l. 18.

²⁶⁷ Sealsamas, l. 66.

²⁶⁸ Sealsamas, l. 17.

²⁶⁹ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 393, l. 19.

²⁷⁰ Näiteks A. Alle, Tänapäeva värsse. «Looming» 1934, nr. 5; J. Barbaruse luuletused 1934. a. «Loomingus».

²⁷¹ Ilmusid kirjutised tööeestlusest, rahvuslusest kirjanduses ja rahvuskirjandusest jne.

²⁷² Pikemalt peatub sellel küsimusel H. Peep artiklis ««Looming» ja trüki-vabadus», vt. «Edasi» nr. 202, 12. okt. 1958.

²⁷³ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 807, l. 91.

Ümberkorraldamise kava koosnes üheksast punktist, eespool loetletud olid neist olulisemad.

Nagu hiljem ametlikult konstateeriti, anti seega «ajakirjale kindel tegutsemissuund rahvuslik-ülesehitavas vaimus», mille tõttu ka ajakirja levik tõusnud 700-lt eksemplarilt 4000-le eksemplarile.²⁷⁴ Tegelikult tõsteti ajakirja levikut senisest suuremate toetussummadega kultuurkapitalist.²⁷⁵

23. aprillil 1936. a. märkis Eesti Kirjanike Liit oma vastuses kirjanduse sihtkapitali valitsusele, et temale kui «Loomingu» väljaandjale polnud need soovid uudiseks, et tema on neid korduvalt püüdnud ellu viia.²⁷⁶

Vastus oli läbinisti diplomaatlik ega kohustanud Eesti Kirjanike Liitu millekski.

Alates 1935. a. hakati välja andma riigivanema kirjanduslikke auhindu. Valitsev kodanlus seab enesele ilmse eesmärgi — kirjanike materiaalsel sõltuvust veelgi süvendada ja seda just parimate kirjanike osas, et seega tõhusamalt mõjutada nende loomingu.

Pealegi muudeti sellega «kunsti metseenlus», mis seni oli olnud kodanluse kollektiivseks tunnuseks, nüüd konkreetse subjekti — fašistliku diktaatori isiklikuks tunnuseks.

Tuleb otsekohe lisada, et ka see üritus kandis kodanlusele vaid poolikut vilja, sest 1) oli kirjanikke, kelle loomingu ei saadud auhindamisel mööda minna nende silmapaistva kunstilise taseme tõttu, kuigi ehk teos ideeliselt jättis kodanlusele soovida, ja 2) olenes auhindamine komisjoni koosseisust. Demokraatlikumad kultuuritegelased, kellel läks korda komisjoni pääseda, kandsid kahe kultuuri vahelise võitluse sellesse kodanluse kultuuripoliitika ühte kõige kõrgemasse instantsi.

Esimene auhind määrati 1932. ja 1933. a. ilmunud töödest A. H. Tammsaare «Tõe ja õiguse» IV ja V osale, kolmas auhind K. A. Hindrey «Valkvalgusele» ja «Armastuskirjale», kuna teine auhind jäi välja andmata.

1935. a. omistati esimene auhind M. Metsanurga ajaloolisele romaanile «Ümera jõel», teine — J. Semperi «Armukadedusele» ja kolmas A. Mälgu ajaloolisele romaanile «Surnud majad». Kahtlemata mõjus riigivanema auhind selleks suuresti kaasa, et alates 1935. a. hakkas jõudsalt kasvama nn. «vabadussõja»-aineliste romaanide hulk.

1936. a. sai esimese auhinna M. Underi luuletuskogu «Kivi südamest», peale selle anti välja kaks teist auhinda — J. Sütistele «Päikese ootel» ja «vabadussõja»-ainelise poemi «Noored partisanid» eest ning A. Mälgule «Õitseva mere» eest.

1937. a. määrati teine auhind A. Kivika «vabadussõja»-aine-

²⁷⁴ Valitsusasutiste tegevus 1935/36. a., Tallinn 1936, lk. 14.

²⁷⁵ «Loomingu» jaoks eraldati kirjanduse sihtkapitali summast stabiilselt 13 000 krooni.

²⁷⁶ ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 807, l. 73.

lisele romaanile «Nimed marmortahvlil», mispuhul esimene auhind jäi talle vaid selle tõttu välja andmata, et Tallinna linn oli tema romaanile juba varem määranud 500-kroonise auhinna.²⁷⁷ Teine auhind määrati F Tuglase «Kriitika» I—VIII eest, kuna kolmas auhind kroonis K. A. Hindrey minevikku idealiseerivat, aristokraaditsevat, natsionalistlikku ajaloolist romaani «Urmas ja Merike», aga ka J. Semperi fašismivastast luuletuskogu «Tuuleratas».²⁷⁸

Seoses uue põhiseaduse kehtima hakkamisega, mis seadis sisse presidendi instituudi, asendas 1938. a. riigivanema auhinna presidendi auhind. Presidendi esimese auhinna sai 1938. a. M. Metsanurga romaan «Kutsutud ja seatud», II auhinna said H. Visnapuu värssromaan «Saatana vari» ja J. Parijõe «Teraspoiss».²⁷⁹ 1940. a. sai esimese auhinna A. Jakobsoni näidend «Viirastused» ja novellikogu «Mälestusi laulvast kuldnokast», teise auhinna A. H. Tammsaare «Põrgupõhja uus vanapagan» ja M. Metsanurga «Tuli tuha all».²⁸⁰ Võttes aluseks eeltoodud, kaugeltki mitte täielikud andmed, näeme, et kuigi auhinnati ka demokraatlikku kirjandusse kuuluvaid teoseid (A. H. Tammsaare «Tõde ja õigus», «Põrgupõhja uus vanapagan», J. Semperi «Tuuleratas», A. Jakobsoni «Viirastused» jne.), olid auhinnatute seas ülekaalus kodanlikku natsionalismi propageerivad teosed, nagu A. Kivika «Nimed marmortahvlil», H. Visnapuu «Saatana vari», J. Sütiste «Noored partisanid», ajalooliste romaanide osas K. A. Hindrey ja A. Mälgu teosed. Eriti hindas fašistlik kodanlus selles osas demokraatlike kirjanike panuseid (näit. J. Sütiste)

Võita demokraatliku kirjanduse parimad esindajad enda poole ning nende abil luua kõrgetasemeline kodanlik-natsionalistlike ideid levitav kirjandus — selline oligi presidendi auhinna eesmärk.

Selle eesmärgi saavutamisel tuli valitsusele appi kogu suurdodanlus. 1935. a. alates hakkasid auhindu jagama ka aktsiaseltsid «Eesti Pank», «Eesti Paber», Kreenholmi Manufaktuur, Balti Puuvilla Ketrus- ja Kudumisvabrik ning rea linnade — Tallinna, Tartu, Narva, Pärnu, Viljandi jt. omavalitsused.

Kirjanduse sihtkapital jagas toetusi ühekordsete ja perioodiliste toetustena, nendest viimased jagunesid omakorda kolme (500, 400 ja 300 kr.) või kahte (500 ja 360 kr.) kategooriasse.

Toetuste saajate järjestus ise kujunes võrdlemisi stabiilseks. Nii oli luuletajatest ainsana püsivalt I kategoorias M. Under, kuna A. Alle, J. Kärner, J. Sütiste olid niisama püsivalt II kategoorias. Stabiilselt kuulusid I kategooriasse ka A. H. Tammsaare, H. Raudsepp, F Tuglas, alates 1937/38. a. O. Luts ning juba päris

²⁷⁷ Vt. «Eesti kroonika» 1937. Tartu 1938, lk. 62.

²⁷⁸ Vt. «Eesti kroonika» 1934, 1935, 1936, 1937

²⁷⁹ «Looming», 1938, nr. 5.

²⁸⁰ «Looming», 1940, nr. 5, lk. 559.

Selle auhinna määramisel kuulusid presidendi auhindamiskomisjoni ka A. Alle ja R. Sirge.

kodanliku diktatuuri lõpul — 1939/40. a. tõsteti sinna ka A. Gailit ja K. A. Hindrey

II kategooriasse kuulus enamik ülejäänud tuntud kirjanikest, kuna ühekordsed toetused määrati tavaliselt mingi konkreetse teose eest, kodanliku diktatuuri lõpuaastail tavaliselt noortele kirjanikkudele (Alver, Talvik, Viiding).²⁸¹

«Vaikiva oleku» tõttu pole meil säilinud materjalidest võimalik kuigi suurel määral ammutada andmeid kirjanike eneste suhtumise kohta sellisesse jaotusse. On näiteks teateid, et 1935. a. sügisel püüti A. Mälku kirjanduse sihtkapitali esinduskogu koosolekul viia I kategooria toetuse saajate hulka, kuid see üritus ei saanud vajalikku häälteenamust.²⁸² 1936. a. sügisel seda katset korrati ning uuesti tagajärjetult.²⁸³ 1937. a. valis kirjanduse sihtkapitali esinduskogu oma esimeheks J. Semperi, mida võib mõista kui tunnustust «Tuuleratta»²⁸⁴ autorile, kelle sules juba võib aimata tulevase «Ei vaikida saa» autorit. Eeltoodud faktidest võib lugeja iseseisvalt teha mõningaid järeldusi. Samal ajal valitsev kodanlus hindas A. Mälgu loomingut selliselt, et 1937. a. anti talle riigivanema poolt auhinnaks Õismaa talu.²⁸⁵

Kirjanduse kõrval tundis fašistlik valitsus kõigist kunstiharudest enam huvi teatrikunsti vastu. Siin pidid suunda andvaiks kujunema 1935. a. 17 ja 18. aprillil korraldatud teatripäevad, kus programmiliste kõnedega esinesid diktaator K. Päts ise ning tema lähemad abilised — peaministri asetäitja ning haridus- ja sotsiaalminister. «Teie (s. t. teatrid) olete need, kes rahvale rasketel minutitel elu teisena ette kujutate, teie näete mitte niisugust elu, mille all ta kannatab, vaid mis vaimu abil loodud, mis paremaks ja kõrgemaks teeb. See on teie suur kasvatustöö meie seltskodanlikus elus,»²⁸⁶ ütles K. Päts. Faktiliselt suunati teater sellega realismi printsiipidest loobumisele, ideelise reaktsiooni teenistusse. Kodanluse reaktsiooniliste taotluste vastu astusid välja progressiivsed teatritegelased A. Lauter ja P. Põldroos. Kaitstes realismiprintsiipe teatrikunstis, väitis viimane, et tõeliselt rahvusliku teatri loomiseks on vaja, et «autorid ja näitlejad astuksid elule lähemale»²⁸⁷

Tegelikult kujunes olukord selliseks, et vaatamata fašistliku kodanluse taotlustele ei pääsenud teatripäevadel domineerima teatri rahvuslikkuse probleem, mille kaudu teatrit püüti muuta valitseva kodanluse ideeliseks tööriistaks — kodanliku natsionalismi propageerijaks, kuigi valitsust selles ürituses toetasid ka mõned kultuuritegelased, näiteks H. Visnapuu²⁸⁸, H. Kompus.

²⁸¹ Vt. ORKA, f. 1108, nim. 9, sü. 37, l. 53—86 ja nim. 5, sü. 54, l. 99.

²⁸² ORKA, f. 1108, nim. 5, sü. 393, l. 18.

²⁸³ Sealsamas, l. 15.

²⁸⁴ 1936. a. ilmus J. Semperilt fašismivastane luuletuskogu «Tuuleratas».

²⁸⁵ Vt. «Eesti kroonika», 1936, Tartu 1937.

²⁸⁶ «Päevaleht» nr. 107, 17. apr. 1935.

²⁸⁷ «Päevaleht» nr. 109, 19. apr. 1935.

²⁸⁸ «Looming», 1935, nr. 4, lk. 445 ja 446.

Kohale oli tulnud hulgaliselt maalavade esindajaid ja neid huvitas eelkõige teatrikunsti materiaalne ja kunstiline külg. «Ja sellest tulebki, et teatri rahvuslikkuse probleemi asemel maaesindajaid huvitab enne kõike, kuidas leida oludele vastavaid vahendeid maalavade kunstiliseks ja aineliseks edasiarendamiseks»,²⁸⁹ konstateeris üks teatripäevade kommentaatoreist — J. Schütz.

Järgmisel, 1936. a. korraldati osalt nende nõudmiste rahuldamiseks 160 näitleja osavõtul üleriigiline teatritegelaste seminar. Ka hakati korraldama Tallinnas provintsiteatrite etendusi. Eesti Haridusliit korraldas igal aastal nn. võidupühaks näidendite võistlusi, kusjuures näendid pidid olema kirjutatud «isamaalises vaimus».

1935. a. avaldatud riigivanema dekreediga kohustati kõiki kujutavaid, heli-, näite- ja balletikunstnikke, kes soovivad saada riigilt või kultuurkapitalilt materiaalselt toetust, end registreerima Haridusministeeriumi kutseoskuse osakonnas. Registreerimiseks nõuti vastava erialase õppeasutuse lõpudiplomit. Dekreet kujunes sisuliselt kurioosseks, sest real vanema põlve silmapaistvaimail kujutavail kunstnikel puudus diplom. Näiteks puudus diplom A. Laikmaal, Kr. Raulal, N. Triigil jt.²⁹⁰ Üldiste protestide tõttu see menetlus likvideeriti, kuid alles 1. märtsil 1940. a.²⁹¹

Kunstiteadlane V. Erm märkis õigusega 1940. a., et suure osa kujutava kunsti sihtkapitali summadest neelas Kunstihoone ehitusvõla tasumine Pikalaenu Pangale,²⁹² millele lisandusid sihtkapitali valitsuse ja Kunstihoone administratsiooni kulud.²⁹³

Neid väljaminekuid kompenseeriti kunstnike arvel. Eelnimetatud dekreet aitas selleks tõhusalt kaasa. Ometi, nagu sellele viitavad või lausa ütlevad mitmed käsitlused, just 30-ndail aastail, reaktsiooni pealetungi perioodil, hakkas realism eesti kujutavas kunstis uusi positsioone vallutama²⁹⁴ ning ka kultuurkapitali materjalid viitavad aktiivsusele ja elavnemisele kujutavas kunstis. Näiteks korraldati 1936/37. a. Eestis kaks väliskunsti näitust, üks eesti kunsti näitus Riias,²⁹⁵ järgmisel aastal korraldati seitse kunstinäitust, nendest neli väliskunsti näitust ja eesti kujutava kunsti näitus Kaunases jne.²⁹⁶

See paneb mõtlema, eriti kui me «Eesti kirjanduse ajaloost» loeme, et samal ajal «ilukirjanduse kogumassi seisukohalt toimus

²⁸⁹ Vt. «Teater», 1935, nr. 8 ja 9.

²⁹⁰ «Võim ja vaim», EUS «Veljesto» väljaanne, Tartu 1940, lk. 69.

²⁹¹ Sealsamas, lk. 70.

²⁹² Umbes 11 000 krooni aastas. Vt. sealsamas, lk. 75. Kujutava kunsti sihtkapitali eelarve oli näit. 1940/41. a. 40 090 kr. Vt. «Päevaleht» nr. 127, 15. mail 1940, lk. 2.

²⁹³ «Võim ja vaim», lk. 65.

²⁹⁴ Vt. Eesti NSV ajalugu, Tallinn 1957, lk. 503; Realistlik kunst Eestis, Tallinn 1956, lk. 9; Выставка Эстонского изобразительного искусства, Москва 1956, lk. 7; Eesti kujutav kunst, Tallinn 1956, lk. 12.

²⁹⁵ Valitsusasutiste tegevus 1936/37, Tallinn 1937, lk. 12.

²⁹⁶ Valitsusasutiste tegevus 1937/38, Tallinn 1938, lk. 13.

tähelepanud kirjanduslik-kunstilise taseme allakäik»²⁹⁷ ja «kõige raskemaks hoobiks aga oli ilukirjanduses avalduv ideeline langus»²⁹⁸ Tõsi küll, sama autor märgib edasi, et «enamuse tuntud nimega kirjanikke ei asunud reaktsoonilise kodanluse taotluste kirjanduslikule teenimisele»²⁹⁹ ja jäid põhiliselt truuks realismile. See käib niisiis tuntud nimede kohta. Kujutavas kunstis on aga lugu teisiti, seal näivad realismi võidud seostuvat just uue põlvkonna tulekuga, kelle nimed ei saanud kuidagi moodi olla tuntud.

Me ei pretendeeri kaugeltki selle probleemi lahendamisele, kuid oletame, et mõningane mõju võis siin olla kultuurkapitalil. Kirjanduse ja kujutava kunsti sihtkapitali summad olid: 1935/36. a. eelarves — 32 700 ja 26 500 krooni³⁰⁰, 1936/37. a. eelarves — 32 130 ja 28 720 krooni³⁰¹, 1937/38. a. eelarves — 36 300 ja 34 430 krooni³⁰² 1938/39. a. eelarves — 40 010 ja 40 715 krooni³⁰³ ja 1940/41. a. eelarves 44 280 ja 40 090 krooni³⁰⁴ Summade erinevus, nagu näeme, polnud eriti suur, välja arvatud 1935/36. a., kuid kujutavas kunstis puudus riigivanema (resp. presidendi) auhind.

Küll aga otsustati selline auhind sisse seada helikunsti valdkonnas. Nimelt töötati 1936. a. välja «Riigivanema muusikaauhinna määrus»³⁰⁵ Aasta hiljem teatatakse, et «härra riigihoidja kõrge kaitse all» korraldati kantaatide võistlus ja et auhindadeks oli temalt saadud tuhat krooni; kuid kokkutulnud kantaatidest ei leidnud žürii ühtegi auhinna väärilist ja neljale autorile määrati ergutuspreemiad.³⁰⁶

1. jaanuaril 1938. a. hakkas Eestis kehtima uus fašistlik põhi-seadus. Valitsemise koondas enda kätte president, kelle juures uue põhiseaduse alusel valitud Riigikogu etendas demokraatliku peibutuse osa, mille ülesandeks oli rahvast eksiteele viia kehtiva diktaatori iseloomu suhtes.

Vangerdused poliitilises elus kajastusid ka kodanluse kultuuri-poliitikas. 9. II 1938. a. muutis fašistlik diktaator järjekordselt oma dekreediga kultuurkapitali seadust. Nimelt suurendati kultuurkapitali nõukogu koosseisu, ilma komplekteerimisprintsipi muutmata. Nüüdsest peale kuulusid kultuurkapitali nõukokku esindajatena valitsuse poolt haridusminister ja majandusminister, Riigivolikogu juhatuse poolt üks esindaja, Riiginõukogu poolt üks esindaja, ülikooli ja Teaduste Akadeemia³⁰⁷ poolt kokku

²⁹⁷ Eesti kirjanduse ajalugu, II kd., Tallinn 1956, lk. 250—251.

²⁹⁸ Sealsamas, lk. 251.

²⁹⁹ Sealsamas, lk. 253.

³⁰⁰ Vt. Valitsusasutiste tegevus 1935/36, Tallinn 1936, lk. 15.

³⁰¹ Vt. Valitsusasutiste tegevus 1936/37, Tallinn 1937, lk. 12.

³⁰² Vt. Valitsusasutiste tegevus 1937/38, Tallinn 1938, lk. 12—13.

³⁰³ Vt. Valitsusasutiste tegevus 1938/39, Tallinn 1939, lk. 27—28.

³⁰⁴ Vt. «Päevaleht» nr. 127, 15. mail 1940, lk. 2.

³⁰⁵ Valitsusasutiste tegevus 1936/37, Tallinn 1937, lk. 12.

³⁰⁶ Valitsusasutiste tegevus 1937/38, Tallinn 1938, lk. 13.

³⁰⁷ 28. I 1938 kehtestati riigihoidja dekreediga Eesti Teaduste Akadeemia seadus.

kolm esindajat ning presidendi kinnitamisel viis tuntud kultuuri-tegelast³⁰⁸

6. mail 1938. a. kinnitas president kultuurkapitali nõukogu uue kodukorra. Senise kahe — kultuuripoliitilise ja eelarvekomisjoni asemele loodi üks alatine komisjon, kelle kompetentsi kuulusid nüüd juba kahe eelnimetatud komisjoni ülesanded. Nn. «vabariigi valitsuse» osa kultuurkapitali eelarvest hakati 1938. a. nimetama «vabariigi presidendi» osaks.³⁰⁹

Samal aastal suurendati tunduvalt kultuurkapitali summasid, nimelt kasvas kultuurkapitali eelarve 349 250 kroonilt 1937/38. a.³¹⁰ 446 000 kroonile 1938/39. a.³¹¹ millega loomulikult kasvasid ka rahva maksud. Ent tulemused kultuurielus kujunesid kodanlusele adekvaatseteks tulemustega sisepoliitilises elus.

25. V — 2. VI 1938. a. korraldati kodanliku Vabariigi kahekümnenda aastapäeva tähistamiseks Tallinnas teatripidustused³¹² millest võtsid osa ka provintsiteatrid. Tallinna Töölister teater esitas teatripidustustel E. Tammlaane «Raudse kodu».

1938. a. septembris korraldas peaminister isiklikult Eesti Kirjanike Liidu liikmeile ekskursiooni Põhja-Eesti tööstuspiirkonda, millest võttis osa kolmkümmend kaheksa kirjanikku. Ekskursioon korraldati kõigiti ettenägelikult ja läbimõeldult ning pidi kirjanikke inspireerima ülistusi laulma fašistlikule valitsusele ning Eesti majanduslikule võimsusele, mis oli arenenud tema targal juhtimisel. Selleks otsustati kirjanikele näidata ainult masinaid ja kätiste juhtivat personali, hoida neid aga võimalikult kaugemale töölistest. E. Krusteni sõnade järgi soovitas insener Differt lõunalauas avameelselt kirjanikele «tööstustöölise elu kirjeldades mitte nurisejaid näha»³¹³ Ent see kavatsus kukkus kodanlusel mürinal läbi, sest Tallinna tagasijõudnud kirjanikud teatasid «Loomingus», et nemad tundsid endas ärkavat ebamugavate küsimuste hulka.³¹⁴ P. Krusten tõi oma masendavaima muljena esile «Narvas kõrvalise isiku suust kuuludud asjaolu, et kõik need tööliised, kes on saamas viiskümmend aastat vanaks, vallandatakse aegsasti töölt, et tööandjail ei oleks vaja koormata kätist ja oma südametunnistust tülika kohustusega maksta vanale tööliisele pensioni»³¹⁵ J. Sütiste aga kirjutas saadud inspiratsiooniga «Tuhas ja tules».

Nagu karistuseks muutis kultuurkapitali nõukogu 1939. a. algul kirjanduse sihtkapitali esinduskogu koosseisu. Sealt eemaldati Akadeemilise Emakeele Seltsi ja Eesti PEN-klubi esindajad ning Eesti Kirjanduse Seltsi esindajate arvu vähendati ühe võrra.

³⁰⁸ Valitsusasutiste tegevus 1937/38, Tallinn 1938, lk. 12.

³⁰⁹ Sealsamas, lk. 27 ja 28.

³¹⁰ Sealsamas, lk. 12 ja 13.

³¹¹ Valitsusasutiste tegevus 1938/39, Tallinn 1939, lk. 27.

³¹² Midagi tänapäeva festivali taolist.

³¹³ «Looming», 1938, nr. 9, lk. 1044.

³¹⁴ «Looming», 1938, nr. 8, lk. 930—936.

³¹⁵ «Looming», 1938, nr. 9, lk. 1043.

Nende kohad anti Autorikaitse Ühingu, o.-ü. «Kultuurkoondise» ja Näitekirjanike Ühingu esindajaile.³¹⁶ PEN-klubi³¹⁷, Eesti Kirjanike Liidu ja Eesti Kirjanduse Seltsi protestid, mis viitasid 1934. a. vastuvõetud põhimääruse³¹⁸ rikkumisele, jäid tulemuseta. Ent tähelepanav on, et üldse protestiti. See protest on nagu kauge vastukaja kodanliku diktatuuri algaegadest ning ühtlasi on ta uute aegade sümptomiks.

1940. a. juunipöördega kukutati fašistlik valitsus, võim läks Eestis töötava rahva kätte.

Sellest peale hakkas Eestis arenema mitte silmakirjalikult vaba, vaid tõeliselt vaba kunst ja kirjandus, mis on avalikult seotud proletariaadiga. Ta on vaba sellepärast, et teenib «miljoneid ja kümneid miljoneid töotajaid, kes moodustavad maa paremiku, selle jõu ja tuleviku» ning «viljastab inimkonna revolutsioonilise mõtte viimast sõna sotsialistliku proletariaadi kogemuste ja elava tööga. .»³¹⁹

*
* *
*

Eeltoodust nägime, et kultuurkapitali loomise mõte tekkis demokraatlike kultuuritegelaste seas ning realiseeriti nende väga pingelise võitluse tulemusena valitseva kodanlusega.

Kodanlus omandas selle idee siis, kui selgus, et ta vajab kultuurimeistrite seast endale liitlasi töötava rahva vastu.

Kultuurkapital koguti kaudsete ja otsete maksudena peamiselt töötava rahva käest ning tema jaotamises said esimestel aastatel kaasa rääkida kodanluse kõrval ka demokraatlikud kultuuritegelased. Ent peagi veendus kodanlus, et nende osavõtt nürisatab kultuurkapitali kui kodanluse kultuuripoliitika relva, ning asus demokraatlikke kultuuritegelasi kultuurkapitali valitsemisest ja jagamisest kõrvale tõrjuma.

See protsess kulges pingelises võitluses demokraatlike kultuuritegelastega, kellest rõhuv enamik nägi kultuurkapitalis eelkõige eeldust eesti rahvusliku kultuuri eksisteerimiseks ja arenguks.

Kultuuritegelased ei olnud suhtumises kultuurkapitalisse üksmeelsed, vaid jagunesid üldjoontes kolme rühma. Äärmise parempoolse rühma moodustasid reaktsioonilised kultuuritegelased, kes asusid valitseva kodanlusega identsetel seisukohtadel, äärmise pahempoolse rühma moodustasid kultuurkapitali absoluutsed eitajad (näit. Barbarus), kuna enamik ja koosseisult kõige kirjum hulk kultuuritegelasi suhtus pooldavalt kultuurkapitalisse ning võitles valitseva kodanliku kliki vastu, kultuurkapitali autonoomia eest.

³¹⁶ «Päevaleht» nr. 76, 17. märts 1939, lk. 6.

³¹⁷ Kirjanike rahvusvaheline organisatsioon, asutati C. A. Dawson Scotti ja Galsworthy poolt Londonis 1922. a. Eestis asutati PEN-klubi Tartus 1928. a.

³¹⁸ Vt. «Riigi Teataja» nr. 104, 1934.

³¹⁹ V. I. L e n i n, Teosed, 10. kd., lk. 30.

See rühmitus täiendas enda hulgast nii nihilistlikku opositsiooni (Koort) kui ka kodanluse apologetide ridu (Visnapuu) ning produtseeris kirjutisi nii apologetilises kui opositsioonilises vaimus. Demokraatlikel kultuuritegelastel puudus ühine ideeline platvorm.

Seega oli kultuurkapitalil kaks külge, kaks funktsiooni: 1) kultuurkapital kui kodanluse reaktioonilise kultuuripoliitika tööriist ja 2) kultuurkapital kui tegur rahvusliku kultuuri arengus.

Kodanlus püüdis kultuurkapitali muuta täielikult oma reaktioonilise kultuuripoliitika tööriistaks ja tema kaudu rakendada oma teenistusse kogu rahvuslikku kultuuri, nii tema reaktioonilist kui progressiivset osa, kuna aga demokraatlikud kultuuritegelased võitlesid selle eest, et seda kodanluse taotlust nurja ajada, võitlesid kultuurkapitali sõltumatuse eest, võitlesid loominguvabaduse eest.

Nende kahe vastandliku tendentsi võitlus moodustaski kultuurkapitali tegevuse sisu, selles kajastus kahe kultuuri võitlus, objektiivselt klassivõitlus eesti rahvuslikus kultuuris.

Kuigi küsimuse uurimise praegune staadium ei võimalda kaugeltki ammendavat iseloomustust, veel vähem hinnangut anda selle võitluse tulemustele, püüame seda teha olemasolevate võimaluste piires.

Kahe eelnimetatud tendentsi võitluses kultuurkapitali ümber võime eraldada järgmisi etappe.

1. Võitlus kultuurkapitali loomise eest 1919—1925. Ründajaks pooleks olid demokraatlikud kultuuritegelased, kes tõmbasid kaasa kultuuritegelaste suure osa. Võitlus lõppes kompromisiga — Eesti kultuurkapitali seaduse vastuvõtmisega Riigikogus.

2. 1925—1927 Kodanlus alustas rünnakut ja haaras juhtivad, otsustavad positsioonid kultuurkapitalis kultuurkapitali nõukogu näol täielikult enda kätte.

3. 1927—1934. Reaktsiooni pealetung kultuurkapitalile süvenes. Kultuurkapitali nõukogu kaudu sekkus kodanlus pidevalt sihtkapitalide kompetentsi ning kitsendas nende tegevusvabadust. 1934. a. haaras kodanlus riigivanema dekreediga ka sihtkapitalide valitsused enda kätte.

4. 1934—1938. Reaktsiooni pealetung süvenes ja mitmekesisus. Suuremal määral kui iial varem funktsioneeris kultuurkapital sellel perioodil valitseva kodanluse kultuuripoliitika relvana.

5. 1938—1940. Et petta avalikku arvamust, viis fašistlik valitsus kultuuripoliitikas läbi samasuguse vangerduse kui sisepoliitikas ja laiendas 1938. a. presidendi dekreediga kultuurkapitali nõukogu koosseisu oma kliki meestega. See pidi kultuurkapitali nõukogule looma rahvahulkade silmis vajaliku demokraatliku näilisuse.

Ent just sellel perioodil hakkasid «vaikivast olekust» läbi kostma protestihääled.

Seega kahe tendentsi vahelises võitluses oli võidukam esimene.

Kodanluse valitsemise tingimustes ei saanudki tulemused olla teistsugused. Seetõttu muutus kultuurkapitali osatähtsus progressiivse rahvusliku kultuuri arengus üha piiratumaks, süvenes tema demokraatliku kultuuri arengut takistav tendents, kuid sealjuures ei saa väita, et see tendents oleks absoluutselt valitsema pääsenud. Ka fašistliku diktatuuri perioodil etendas kultuurkapital, olenemata tema valitsejate taotlustest, teatud osa demokraatliku kultuuri arengus. Näiteks seostatakse realismi tugevnemist eesti kujutavas kunstis 30-ndatel aastatel noore põlvkonna esindajate tulekuga. Need said oma hariduse «Pallases», viimane sai aga toetust kultuurkapitalist. A. H. Tammsaare sai kultuurkapitalist toetust ning ta kirjutas fašistliku diktatuuri ajal «Kuningal on külm» ja «Põrgupõhja uus vanapagan», presidendi auhinnad langesid osaks ka demokraatlikele kirjandusteostele jne.

Nagu igal muulgi ühiskondlikul nähtusel on ka kultuuri arengul olemas oma objektiivsed seaduspärasused, mis ei ole kogu ulatuses allutatavad kodanluse subjektiivsetele taotlustele, sest kultuur on eelkõige objektiivset olukorda, maa majanduslikku ja sotsiaalset korda peegeldav nähtus. Püüdes kultuuritegelasi endast majanduslikult võimalikult suuremal määral sõltuvaks teha, kergendas kodanlus sellega tahtmatult mõnevõrra nende majanduslikku seisukorda. Vastutasuks pidid kultuuritegelased oma loominguks objektiivset tegelikkust kujutama kodanluse huvidele vastavalt, s. o. moonutatult. Osa kultuuritegelaste juures kodanlus seda saavutaski kas lühemaks või pikemaks ajaks. Selles avaldus kultuurkapitali ideeliselt laostav mõju. Ideelises mõttes oleks kultuurkapitali mõju võinud olla ainult negatiivne, kui poleks olnud eesti töötavat rahvast ja kui Eestis poleks olnud klassivõitlust, mis ideestasid demokraatlikku kultuuri ning andsid kultuuritegelastele jõudu võidelda kodanluse süveneva majandusliku ja ideoloogilise surve vastu. Demokraatlikel kultuuritegelastel õnnestus osaliselt oma huvides ära kasutada kodanluse taotlusi ja kodanluse demokraatlikku demagoogiat, ent kodanlus omalt poolt kasutas ära oma huvides nende loominguks selle, mis seda võimaldas.

Kuid demokraatlikul rahvuslikul kultuuril oli kahtlemata suuri teeneid ka eesti töötava rahva kasvatajana. Ta õpetas rohkem nägema, kuni tuli aeg ja töölikklass pööras uue lehekülje nii eesti rahva kui ka rahvusliku kultuuri arenguloos.

О РОЛИ КУЛЬТУРНОГО КАПИТАЛА В ПОЛИТИКЕ ЭСТОНСКОЙ БУРЖУАЗИИ И РАЗВИТИИ ЭСТОНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ В 1920—1940 гг.

Канд. ист. наук Э. Плотник

Резюме

Испытывая материальные затруднения, демократические деятели эстонской культуры уже в начальный период буржуазной диктатуры повели борьбу за назначение им государственной заработной платы. В эту борьбу была втянута значительная часть деятелей культуры.

Буржуазия вначале относилась к этому требованию полностью отрицательно. Однако ей пришлось изменить свое отношение, так как выявилась необходимость приобрести более надежных союзников среди интеллигенции для борьбы против трудящихся.

В 1925 г. был принят «Закон о культурном капитале», на основе которого был организован особый фонд для оказания государственной поддержки деятелям науки и искусства.

Средства для организации этого фонда доставлялись прямыми и косвенными налогами главным образом на трудовое население и должны были использоваться в целях идеологического перевоспитания масс в духе, угодном буржуазии.

Для того, чтобы деятели культуры в достаточной мере ощущали свою экономическую зависимость от буржуазии, вместо государственных окладов, которых они добивались, им стали выплачиваться пособия и премии.

В процессе упорной борьбы между буржуазией и демократическими деятелями культуры буржуазия захватила в свои руки все руководящие должности в совете культурного капитала, оттеснив демократических деятелей.

Буржуазия пыталась полностью превратить культурный капитал в орудие своей политики, но этому оказывали сопротивление демократические деятели, большинство которых видело в культурном капитале прежде всего средство для развития эстонской национальной культуры.

Борьба этих двух тенденций и составляет основное содержание деятельности культурного капитала, в чем отражалась классовая борьба в области эстонской национальной культуры.

Может быть выделено несколько этапов в борьбе этих тенденций:

1. Борьба за создание культурного капитала в 1919—1925 гг. Наступающей стороной являлись демократические деятели культуры; борьба закончилась компромиссом — принятием «Закона о культурном капитале» в Государственной Думе.

2. В период 1925—1927 гг. наступление вела буржуазия.

которой удалось захватить в свои руки руководящие позиции в совете культурного капитала.

3. В период 1927—1934 гг. усиливается наступление реакции на культурный капитал. Через совет культурного капитала буржуазия постоянно вмешивается в компетенцию капиталов особого назначения, ограничивая свободу их использования. В 1934 г. на основе президентского декрета буржуазия захватила в свои руки и правления капиталов особого назначения.

4. В период 1934—1938 гг. наступление реакции еще более усилилось, причем культурный капитал в эти годы больше, чем когда-либо, играет роль орудия культурной политики буржуазии.

5. Период 1938—1940 гг. Для обмана общественного мнения фашистское правительство в 1938 г. декретом президента расширило состав совета культурного капитала — это должно было придать совету демократическую внешность. Однако при этом в совет вошли главным образом представители господствующей фашистской клики. Все же именно в этот период сильнее раздаются голоса протеста со стороны демократических деятелей.

В борьбе двух тенденций более сильной, как мы видели, оказалась первая тенденция — культурный капитал функционировал главным образом как орудие буржуазной политики, так как буржуазии удалось захватить в нем все господствующие позиции.

Однако полностью превратить культурный капитал в орудие своей политики буржуазии не удалось. Борьба демократических деятелей культуры, черпавших свои силы в классовой борьбе трудового народа, привела к тому, что культурный капитал в известной мере способствовал развитию эстонской национальной культуры.

ÜBER DEN ANTEIL DES KULTURKAPITALS IN DER KULTURPOLITIK DES BÜRGERTUMS UND IN DER ENTWICKLUNG DER ESTNISCHEN NATIONALEN KULTUR IN DEN JAHREN 1920—1940

E. Plotnik

Zusammenfassung

Unter wirtschaftlichen Schwierigkeiten leidend, begannen die estnischen demokratischen Kulturschaffenden schon am Anfang der bürgerlichen Diktatur einen Kampf um staatliche Besoldung. Die demokratischen Kulturschaffenden zogen zu diesem Kampf einen großen Teil der Kulturschaffenden heran.

Das Bürgertum, das davon nichts wissen wollte, änderte sei-

nen Standpunkt, als es ihm klar wurde, daß es unter den Kulturmeistern Verbündete gegen das arbeitende Volk braucht.

Im Jahre 1925 wurde «Das Gesetz des Kulturkapitals» angenommen, damit gründete man einen besonderen Fond der staatlichen Unterstützung der Wissenschaften und Künste.

Das Geld dazu wurde durch direkte und indirekte Abgaben hauptsächlich von den Werktätigen einkassiert, und es sollte zur ideologischen Umerziehung im Interesse des Bürgertums verwendet werden.

Um den Kulturschaffenden ihre wirtschaftliche Abhängigkeit besonders fühlbar zu machen, begann man statt der staatlichen Gehälter, die die Kulturschaffenden erstrebten, Unterstützungen und Prämien zu geben.

Im heftigen Kampf zwischen dem Bürgertum und den demokratischen Kulturschaffenden riß das Bürgertum alle leitenden Stellen im Kulturkapital an sich und beseitigte daraus die demokratischen Kulturschaffenden.

Das Bürgertum versuchte das Kulturkapital zur Waffe ihrer eigenen Kulturpolitik zu machen. Gegen dieses Bestreben kämpften die estnischen demokratischen Kulturschaffenden, von denen die meisten im Kulturkapital vor allem die Voraussetzung zur Entwicklung der nationalen Kultur sahen.

Der Kampf zwischen diesen beiden Tendenzen bildete den Inhalt der Tätigkeit des Kulturkapitals; darin widerspiegelte sich der Kampf zweier Kulturen, der objektiv ein Klassenkampf in der estnischen nationalen Kultur war.

Im Kampfe der obengenannten Tendenzen im Kulturkapital lassen sich folgende Etappen unterscheiden:

1. Der Kampf für die Gründung des Kulturkapitals in den Jahren 1919—1925; die Angreifer waren die demokratischen Kulturschaffenden; der Kampf endete mit einem Kompromiß — mit der Annahme des «Kulturkapitalgesetzes» im Parlament des damaligen Estlands.

2. Die Jahre 1925—1927. Den Angriff begann das Bürgertum und riß die leitenden und maßgebenden Positionen im Vorstände des Kulturkapitals vollständig an sich.

3. Die Jahre 1927—1934. Der Angriff der Reaktion auf das Kulturkapital vertiefte sich. Durch den Vorstand des Kulturkapitals mischte sich das Bürgertum beständig in die Kompetenz der verschiedenen Abzweigungen des Kulturkapitals ein und schränkte dessen Tätigkeit ein. Im Jahre 1934 riß das Bürgertum mit einem Dekret des Staatsoberhauptes auch die Verwaltungen der Abzweigungen des Kulturkapitals an sich und beseitigte daraus die demokratischen Kulturschaffenden.

4. Die Jahre 1934—1938. Die Reaktion vertiefte sich und wurde mannigfaltiger. In dieser Periode funktionierte das Kulturkapital mehr denn je als kulturpolitische Waffe des herrschenden Bürgertums.

5. Die Jahre 1938—1940. Um die öffentliche Meinung zu hintergehen, gebrauchte die faschistische Regierung in der Kulturpolitik dieselbe Taktik wie in der Innenpolitik und erweiterte im Jahre 1936 durch ein Dekret des Präsidenten den Bestand des Kulturkapitalvorstandes mit Leuten aus ihrer eigenen Clique. Das mußte dem Vorstande des «Kulturkapitals» in den Augen der Volksmassen den Schein des Demokratischen geben. Aber gerade in dieser Periode begannen aus dem «Stillschweigen» immer lautere Proteststimmen zu erschallen.

Wir sehen, daß im Kampfe zwischen den zwei Tendenzen die erste Tendenz die siegreichere war. Das Kulturkapital funktionierte überwiegend als Werkzeug der bürgerlichen Kulturpolitik. Das war das Resultat der herrschenden Position des Bürgertums.

Aber dem Bürgertum gelang es doch nicht, das Kulturkapital nur in sein Werkzeug zu verwandeln. Das vereitelte der Kampf der demokratischen Kulturschaffenden gegen das Bürgertum, der seine Kraft aus dem Klassenkampfe des werktätigen Volkes schöpfte und das Kulturkapital teilweise zu einem Faktor verwandelte, der die Entwicklung der Kultur förderte.

MÕISA JA TALU PÖLLUMAJANDUSE ARENGU TASEMEST JA TENDENTSIST EESTIMAAL XVIII SAJANDIL

Oigustead. kand. I. Sildmäe

Riigi- ja haldusõiguse kateeder

XVIII sajand on eesti rahva ajaloos seni üks nõrgemalt läbiuuritud perioode. Põhjuseks ei ole mitte allikmaterjalide vähesus ega oluliste nähtuste-sündmuste nappus, vaid peaaesjalikult poliitilised motiivid on nii balti-saksa kui ka kodanlike ajaloouurijaid juhtinud eemale selle sajandi juurest.

Tegeldes XVIII sajandi juriidiliste probleemidega, sundis vastavate monograafiate puudumine meid üksikasjalisemalt uurima majandusalaseid küsimusi. Siin tuli ilmsiks aga vastuoluarhiivis leiduvate materjalide ja rea balti-saksa ning kodanlike majanduse ajaloo uurijate poolt traditsioonilisteks muudetud seisukohtade vahel.

Uheks selliseks küsimuseks on mõisa ja talu põllumajanduse arengu tase ja tendentsid XVIII sajandi jooksul. Balti-saksa, samuti aga ka kodanlike majandusajaloolaste töid läbib põhi-tees, et XVIII sajandil toimus meie maa põllumajanduses üldine paigaltammumine ja isegi tagasimine. See üldsõnaline seisukoht pidi aitama tõestada kas eelnenud «kuldset Rootsi aega» või Venemaaga ühinemise negatiivset mõju muuhulgas ka Eestimaa põllumajandusele. Opereerides formaalselt adramaade arvuga, esitab H. Sepp seisukoha¹ et adramaade arv jõudis alles XVIII sajandi lõpuks Rootsi aja lõpu tasemele, ning laseb siit teha järelduse, et seega vaid XVIII sajandi lõpuks saavutati Eestimaa põllumajanduses rootsiaegne tase. J. Vasar arvab rootsiaegse taseme saavutamise ajaks küll XVIII sajandi kuuekümnendate aastate keskpaiga², kuid siit edasi ei näe ta enam mitte talu-voja majanduse arengut, vaid allakäiku, vaesumist³. Ilma konk-

¹ H. Sepp, Majandusolud Eestis XVIII sajandil, Tartu 1934, lk. 98.

² Eesti majandusajalugu I, toimet. H. Sepp, O. Liiv, J. Vasar, Tartu 1937, lk. 266.

³ Sealsamas, lk. 337; A. W. Hupel, Topographische Nachrichten von Lief- und Ehstland, Bd. II, Riga 1777, lk. 121 jj.

reetset faktilist materjali esitamata eitab H. Sepp⁴ talupõldude suurenemist XVIII sajandi jooksul⁵ ja on seisukohal, et kogu tehtav uudismaa läks mõisapõlluks.⁶ A. Gernet, viidates A. Hueckile, eitab üldiselt majanduslikku tõusu Eestimaa XVIII sajandil⁷ jne.

Käesoleva artikli ülesandeks on XVIII sajandi Eestimaa põllumajanduse ulatuslikust probleemistikust vaadelda ja võrrelda leivavilja kogutoodangu ja ühele tööjõulisele mehele langetava rukkikülvi hulka mõisa- ning talupõldudel XVII sajandi viimastel aastakümnetel ja XIX sajandi esimestel aastatel, et sellel teel selgitada, kas XVIII sajandil toimus Eestimaa põllumajanduses külvide kasvu, kas see toimus ainult mõisapõllul või ka talupõldudel ja millisel teel see saavutati. Vaadeldes sajandi piirimaid, jäävad käsitlemata sajandisisised sündmused. Olgu seepärast siinkohal märgitud, et esitatud andmetega ei taheta väita, et toodud kasv jaguneb ühtlaselt kogu XVIII sajandile, et sajandi viimastel aastakümnetel ei olnud feodaal-pärisorjuseliku mõisamajanduse kriisinähtusi jne. Tahetakse näidata vaid sajandi jooksul aset leidnud sündmuste tulemusi, nii nagu need ülalnimetatud küsimustes peegelduvad XIX sajandi alguse materjalides, s. t. vahetult enne esimesi suuri XIX sajandi talurahvaseadusi Eesti- ja Liivimaa kubermangus. Territoriaalselt käsitletakse probleeme toleaegse Eestimaa kubermangu piirides.

Rootsi võimu viimastel aastakümnetel esinenud olukorra kirjeldamiseks võtame aluseks Eestimaa reduktsioonikomisjoni käsul 1686.—1688. a. koostatud mõisate inventuuriaktid ja neile lisatud vakuraamatud. Nimetatud materjalid on kõige viimased ülekubermangulised süstemaatilised sellelaadilised meie käsutuses olevad andmed Rootsi aja lõpuaastate kohta ja peegeldavad rootsi võimu saja-aastase poliitika tulemusi Eestimaa põllumajanduses. 1696. a. revisjoni andmed on osaliselt mõjutatud ikaldustest ja suurest näljahädast.⁸ Et vaadeldavates küsimustes viimasel Põhjasõja-eelsel aastakümnel ei toimunud mingit erilist murrangut, mis pilti radikaalselt oleks muutnud, vaid areng jätkus seni esinenud tendentsides, siis rahuldavad 1686.—1688. a. andmed ajaliselt täielikult. Eriti väärtuslikuks teeb neid asjaolu, et suure hulga mitmesuguste inventari näitajate kõrval sisaldavad nad ulatuslikult andmeid mõisa ja talupoegade külvide kohta. Toleaegse põllumajanduse põhiosa — teraviljatoodangu — kindlaksmääramisel on tegelike külvidega opereerimine palju täpsem

⁴ H. Sepp, *Majandusolud Eestis XVIII sajandil*, lk. 95.

⁵ Eesti majandusajalugu I, lk. 328.

⁶ Kaudselt on need seisukohad ruumi leidnud ka «Eesti NSV ajaloo» I köite (Tallinn 1955) veergudel, näiteks lk. 433, 434, 503 ja mujal.

⁷ A. Gernet, *Geschichte und System des Bäuerlichen Agrarrechts in Estland*, Reval 1901, lk. 42.

⁸ Selle revisjoni originaalmaterjalid, nagu teada, hukkusid transportimisel Stokholmi 1697. a. sügisel. ENSV RAKA. f. 1, nim. 1, sü. 756, l. 276.

ja ka ülevaatlikum kui põllupindade võrdlemine. Seda sellepärast, et kogu ülesharitud maa ei olnud pidevalt kasutusel (esineb kõnnumaad, mille kasutamise astet on raske kindlaks määrata; on tühje talusid, mille põllud seisavad tavaliselt söödis jne.), suure hulga põllupeenarde tõttu ei läinud suur protsent põllupinnast külvi alla, külvitihedus oli erinevates maakondades ja erinevates mõisates erinev, samuti oli see erinev mõisa- ja talupõldudel jne. jne.

Kõigepealt vaatleme, milliseks oli kujunenud mõisa- ja talukülvide suurus ja nende omavaheline suhe XVII sajandi lõpus. Säilinud andmed näitavad, et mõisa ja talupoegade külvi omavaheline suhe oli maakonniti erinev. Harju- ja Järvamaal näivad olevat talupoegade külvid 1,5 kuni 2,5 korda mõisakülvidest suuremad (vt. tabel 1). Tervel real juhtudel on nad aga ka peaaegu võrdsed. Läänemaal on nendevaheliseks tüüpiliseks suhteks 1 : 1,5, üksikjuhtudel 1 : 2. Virumaa kohta on meie kasutuses seni liiga vähe külviandmeid, et nende järgi lõplikku järeldust teha. Kaudsete andmete⁹ põhjal võib aga arvata, et suhe oluliselt ei erinevud Järvamaa omast.

Nõustades O. Liivi poolt esitatud seisukohaga, et Rootsi ajal toimus ulatuslik mõisapõldude laiendamine, ei saa nõustuda selle tendentsi ulatuse iseloomustamiseks toodud väitega, et mõisa- ja talupõldude suhe XVII sajandi jooksul muutus vaid nii vähe — 1:4 sajandi esimesel poolel ja 1:3 sajandi lõpul.¹⁰ Revisjonide materjalidest ja mõisate arhiividest ei ole me seni leidnud ühtegi juhtu, kus mõisa ja talude külvide suhe ulatuks 1:3-ni. Mõisapõldude laiendamine toimus XVII sajandi jooksul väga intensiivselt, ja nagu näitavad eeltoodud andmed, oli mõisa- ja talupõldude suhe XVII sajandi lõpul juba palju kaugemale arenenud (1:1,5 — 1:2). Mõis oli peamine kaubavilja tootja ja sai valdava osa sellest, tänu XVII sajandi jooksul aset leidnud mõisapõldude laiendamisele, just mõisa enese põldudelt. Talupoegadelt natu-

⁹ Seal, kus puuduvad otsesed andmed talupoegade külvi suuruse kohta, võib kaudsete andmete saamiseks lähtuda põhimõttest, et talupoegade naturaalkohustus mõisale rukkis oli Rootsi aja lõpus ligikaudu niisama suur kui talupoegade rukkikülv. Seda kinnitab nii talupoegade rukkikülvi ja naturaalkohustuse suuruste võrdlemine neis mõisates, kust mõlemad need andmed on olemas, kui ka otsesed sõnaselged sellekohased viited inkvisitsiooniraamatutes. Näiteks Nõmmküla mõisa vakuraamatus on otseselt öeldud, et talupoja rukkikoormis võrdub talupoja rukkikülviga, ja märgitakse, et $\frac{1}{2}$ adramaa talu külvab rukkist 4 tündrit ja vastavalt maksab mõisale rukkikoormist 4 tündrit (f. 1, nim. 1, sü. 942). Vaatluste aluseks on võetud rukkikülv seepärast, et rukkis oli peamine toiduteravili ja kolmeväljasüsteemi juures on rukkipõld $\frac{1}{3}$ kogu põllupinnast.

¹⁰ O. Liiv, Eesti majandusajalugu, lk. 206—207; A. Soom, Der Herrenhof in Estland im 17. Jahrhundert, Lund 1954, lk. 45—57. Autor rõhutab ja toob suure hulga näiteid, mis kinnitavad ulatuslikku mõisapõldude kasvu XVII sajandi jooksul. Kahjuks ei käsitle autor küsimuse teist poolt, s. o. talu põllumaade suurust ja dünaamikat ning satub seetõttu mõisa- ja talumaade suhte küsimuses väärale järeldusele. Ilma võrdlევად andmeid esitamata peab ta O. Liivi poolt toodud suhtarvu umbkaudseks, kuid ligilähedaselt siiski õigeks.

raalmaksuna saadav rukis moodustas tavaliselt $\frac{1}{5}$ kuni $\frac{1}{3}$ üldisest mõisale laekuvast rukki kogusest.¹¹

Talupoja kasutada oli XVII sajandi lõpus väga vähe põllumaad. Keskmiselt moodustas talu rukkikülv (s. t. külv ühele väljale) ühe adramaa kohta Harjumaal 4—6 tündrit, Järvamaal 6—8 tündrit (vt. tabel 1). Kahjuks on otseseid andmeid Viru- ja Läänemaa kohta meie kasutuses vähem, kuid kaudsed andmed lasevad oletada, et Läänemaal oli olukord sarnane Harjumaaga, Virumaal lähedasem Järvamaale¹² Valdavalt oli talu suuruseks tol ajal $\frac{1}{2}$ adramaad ja sellel elas tavaliselt 4—6 tööjoulust inimest¹³ Kui teha sellise talu teravilja bilanss, siis kujuneb see järgmiseks: rukkikülv 3 tündrit, saak (maksimaalselt 4 seemet) 12 tündrit; makstud mõisale ja tollivili 3—3,3 tündrit, seemnevil 3 tündrit; jääk 5,7—6 tündrit rukist. Niisiis ühe tööjoulise inimese kohta ligikaudu üks tünder rukist (ca 130 liitrit).¹⁴ Loomulikult esines sellest keskmisest kõrvalekaldumisi mõlemale poole, rohkem siiski küll halvema poole. Kahjuks ei ole käesoleva artikli raamides võimalik peatuda territoriaalsetel ja talu suurusest tingitud erinevustel. Võib aga täie veendumusega öelda, et XVII sajandi viimastel aastakümnetel oli talu viljatoodang ühe talus elava inimese kohta kogu Eestimaa kubermangus väga väike, võimaldades vaid vaevalist äraelamist. Siin peitub üks põhjustest, miks just 1695.—1697 a.

¹¹ Hoopis teistsugused suhted esinevad sada aastat varem, s. o. XVI sajandi teisest poolest pärinevates andmetes (vt. ENSV RAKA, f. 854, nim. 1, sü. 229; f. 1, nim. 1, sü. 930 jm.).

¹² Samasugused külviandmed esitab ka A. Soom, viidatud teos, lk. 184.

XVII sajandi viimastel aastakümnetel koostatud mõisate kaartidelt näeme, et pinnamõõdus väljendatuna tuli 1 adramaa kohta tavaliselt 20—30 tündrimaad talupoegade põllumaad (kolm välja kokku) [1 tündrimaa = 14 000 rootsi ruutküünart].

O. Liiv, Die wirtschaftliche Lage des Estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts, Tartu 1935, lk. 152 ja mujal samastab tündri kui külvi-mõõdu ja tündrimaa kui pinnamõõdu ning tuleb seetõttu talupoja külvi suuruse küsimuses täiesti vääradele seisukohtadele. Tegelikult kasutasid talupojad oma põldudel ühe tündri rukki külviks alati rohkem põllupinda kui ühe tolleagese tündrimaa. Et meil sellel perioodil on erinevates maakondades tegemist erineva suurusega tündriga ja et tündreid täideti omakorda erinevalt (kord triiki, kord kuhjaga), siis on raske määrata täpset suhet. Ligikaudu võib aga öelda, et Harjumaal külvati talupõllule rukist ühele tündrimaale (14 000 rootsi ruutküünart) 0,5 kuni 0,7 tallinna tündrit (vrd. inkvisitsiooniraamatuid ja rootsiaegseid mõisate kaarte). 1696. a. säilinud maamõõtja toimikus Kūti (Kurküllil) mõisa kohta on maamõõtja enese poolt tehtud mäрге, et 1696. a. sügiskülvil tehtud kontrollimise järgi külvatakse tünder rukist 19 000 ruutküünrale (s.o. ühele tündrimaale 0,73 tündrit).

Ka Hupeli poolt toodud andmetel (Ökonomisches Handbuch für Lief- und Ehstländische Gutsherren. Th. I, Riga 1796, lk. 51) kasutasid talupojad ühe tündri rukki külviks veel XVIII sajandi teisel poolel rohkem kui 1 tündrimaa. See tündrimaa oli aga juba tunduvalt suurem kui XVII sajandi kaartidel kasutusel olnud tündrimaa.

¹³ Järvamaa mõisates, kus külv adramaale oli suurem, elas adramaal ka rohkem tööjoulisi inimesi.

¹⁴ Rukki vähesusest tingituna tarvitati tollal kõige muu kõrval toiduks ka suvivilja saadusi.

ikaldused tekitasid kohutava näljahäda ja töid kaasa maaelanikkonna massilise hävinemise.

Mida tõi siis XVIII sajand uut? Ruumipuudus ei võimalda käsitleda sajandi jooksul toimunud muudatuste käiku, olgugi et selle kohta on olemas rikkalik statistiline materjal. Arengu tulemused peegelduvad aga küllalt selgelt XVIII ja XIX sajandi vahetusest pärinevates andmetes. Nimelt on suure hulga mõisate kohta säilinud nn. Eestimaa vahekohtu fondides mõisnike poolt 1803. a. esitatud ankeedid ja koostatud vakuraamatud.¹⁵ Nende andmete kontrollimiseks ja võrdlemiseks on kasutatud maamõõtjate poolt Eestimaa kubermangu valitsusele 1797 a. esitatud topograafilisi teateid¹⁶, 1795. a. hingede revisjoni andmeid¹⁷, mõisate arhiivides leiduvaid majapidamisraamatuid ja mõisate kaarte.

Nagu kõik need andmed kinnitavad, on XVIII sajandil toimunud külvide tunduv kasv nii mõisa- kui ka talumaade osas. Et sajandi jooksul peaaegu kõikide mõisate piirid muutusid, siis ei saa kasvu ulatust täpselt kindlaks määrata. On aga ilmne, et kõikjal, kus ei ole tegemist mõisa jagunemisega, on mõisakülv Järvamaal kasvanud peaaegu kahekordseks (100%) (vt. tabelid 2 ja 2a). Real juhtudel on see kasv veelgi suurem, kuid võib arvata, et siin on tegemist mõisa välispiiride laiendamisega. Teistest maakondadest ei ole kahjuks säilinud külviandmeid, mis võimaldaksid otseselt võrrelda olukorda samades mõisates XVII ja XVIII sajandil. Küll on aga XVII sajandi lõpust säilinud hulgaliselt andmeid mõisapõldude suuruse kohta tündrimaades. On teada, et tollal külvati mõisapõldudele natuke tihedamalt kui talupõldudele. Võttes aluseks keskmise külvitiheduse 0,8 tündrit tündrimaale, võime välja arvestada mõisakülvi oletatava suuruse XVII sajandi lõpul. Nagu näitavad need andmed, oli ka teistes maakondades mõisakülvide kasv XVIII sajandi jooksul õige tunduv (vt. tabel 2b). Ülemaaliselt oli mõisate külvide kasv veelgi suurem, sest paralleelselt mõisapõldude laiendamisega loodi sajandi jooksul juurde ka uusi mõisaid.¹⁸

Ka t a l u d e külvid kasvasid XVIII sajandi jooksul suuresti. Järvamaa osas on selle kohta hulgaliselt otseselt võrreldavaid

¹⁵ ENSV RAKA, f. 864, Eestimaa vahekohus.

¹⁶ ENSV RAKA, f. 30, nim. 406, sü. 1141.

¹⁷ ENSV RAKA, f. 1864, nim. 1.

¹⁸ 1797. a. topograafilised teated näitavad samuti üldist põldude kasvu, kuid rea mõisate kohta väiksemat kui 1803. a. andmed. Nende (s. t. 1797. a.) materjalide täpsus jätab aga väga palju soovida (säilinud on Järvamaa kohta puhas eksemplar, Harju- ja Läänemaa kohta mustandid). Nagu näitab nende ülesehitus, ei ole nad suunatud mitte põllupindade ja külvide täpsele kindlakstegemisele, vaid sisaldavad mitmesuguseid üldisi majanduslikku laadi andmeid. Pindade osas ei ole aluseks võetud mitte kohapeal teostatud mõõtmised, vaid väikesemõõduline kreisi topograafiline kaart. Mõisate ja talude põllupinnad on sageli esitatud ümardatult sadades ja poolsadades tessatinides jne. Ka mõisate arhiivides säilinud andmed XVIII sajandi lõpu kohta, mis on mõisnike poolt koostatud n. ö. oma tarviduseks, mitte ametlikuks esitamiseks kõrgemale poole, samuti mõisate kaardid kinnitavad 1797. a. andmete ebatäpsust.

külviandmeid aastatest 1686 ja 1803 (vt. tabel 2). Teiste maakondade osas, kus meil otseselt võrreldavad andmed (s. t. talupoegade külvid samade mõisate kohta aastail 1686 ja 1803) puuduvad, lähtume eeldusest, et Rootsi aja lõpus oli talupoegade naturaalmaks mõisale rukkis enam-vähem võrdne talupoegade rukkikülvi suurusega. Kui sellisel teel väljaarvestatud talupoegade külve 1686. a. võrrelda XIX sajandi esimeste aastate andmetega, siis näeme, et ka teistes maakondades oli juurdekasv sajandi jooksul suur (vt. tabel 2c).

Rukkikülvide kasvamine peegeldab enam-vähem õiges suhtes põllupindade kasvu. XIX sajandi esimestest aastatest pärinevatelt mõisate kaartidelt näeme, et mõisate põllupind tündrimaades oli kasvanud suhteliselt niisama palju kui külvid tündrites ja ka talude põllupinnad olid vastavalt muutunud.¹⁹ Adramaa suuruseks oli Järvamaal nüüd juba 50—65 tündrimaad²⁰ (kolm välja kokku).

Külvide ja külvipindade ulatuslikku kasvu XVIII sajandi jooksul kinnitavad eeltoodud andmete kõrval ka mõisate arhiivides säilinud arveraamatud, milledes on fikseeritud külvid, saagid, talupoegadelt saadud maksud ja muud majanduslikud näitajad²¹

Kui lõpuks veel võrrelda kogu Eestimaa kubermangu rukkisaaki Rootsi aja lõpul ja XVIII sajandi viimastel aastatel, siis näitab see samuti tunduvat kasvu. Üle-eestimaalised otsesed andmed rukkisaagi suuruse kohta XVII sajandist puuduvad. Ligikaudselt on aga võimalik seda välja arvestada. Nagu nägime, oli talupoja rukkikylv adramaa kohta XVII sajandi lõpul Harju- ja Läänemaal 4—6 tündrit, Järva- ja ka teatud osas Virumaal 6—8 tündrit. Mõisapõldu oli 1,5—2 korda vähem kui talupõldu, seega oli rukkikylv adramaa kohta mõisapõldudel 2—3 tündrit. Kokku mõisa- ja talupõldudel oli rukkikylv adramaa kohta seega Harju- ja Läänemaal 6—9 tündrit, Järva- ja Virumaal 9—12 tündrit. 1696. a. oli Eestimaal ca 8300 adra-

¹⁹ Külvitihedus XVIII sajandi jooksul oluliselt ei muutunud. Samuti säilis kolmeväljasüsteem, kus rukis võttis endiselt oma alla ühe kolmandiku kogu põllumaast.

²⁰ ENSV RAKA, f. 2072 «Kaardikogu», vt. Tapa mõisa atlas, Karkuse mõisa kaart, Saage mõisa kaart, Kuru (Kurro) mõisa atlas jne.

Pindade võrdlemisel ei tohi samanimelisi pinnaühikuid XVII ja XVIII sajandil suuruselt samastada. Nii näiteks oli tündrimaa suurus väga erinev. Kui võtta aluseks üldiselt käibel olnud seisukoht, et 1 rootsi küünar on võrdne kahe vene jalaga, siis 1 rootsiaegne tündrimaa (14 000 ruutküünart) on võrdne 1142,8 ruutsüllaga. Kui aga võrrelda XVII sajandi lõpu ja XIX sajandi esimeste aastate mõisate kaartidel kindlaid vahemaid, siis näeme, et 1 rootsi küünar võrdub 1,9 vene jalaga. Sellise suhte puhul on 1 rootsi tündrimaa suuruseks ligikaudu 1040 ruutsülda. Olgu märgitud, et ka rüütelkond, vaieldes vastu nn. regulatiivi tündrimaa suurusele, väitis, et XVII sajandil olevat tündrimaa suuruseks olnud 1042^{31/38} ruutsülda. Regulatiivi tündrimaa suuruseks võeti 1377^{24/29} ruutsülda. Käibel oli ka veel teistsuguseid tündrimaa suurusi.

²¹ Vt. Sagadi mõis (f. 1324, nim. 1, sü. 53a ja 206); Triigi (Ottenküll) mõis (f. 1687, nim. 1, sü. 1, 104, 108 jj.); Tagavere mõis (f. 1339, nim. 1, sü. 1, 30); Ungru (Linden) mõis (f. 1423, nim. 1, sü. 21) jne. jne.

maad (sellest Harju- ja Läänemaal ning saartel 4900 adramaad, Järva- ja Virumaal 3400 adramaad), mis annab kogu rukkikülvi ca 65 000 tündrit. Võttes keskmiseks saagiks 3,5—4 seemet²², saame Eestimaa rukki kogusaagiks ca 230 000—260 000 tündrit.²³

XVIII ja XIX sajandi vahetusel oli Eestimaa kroonupalati andmetel keskmiseks aasta rukkisaagiks ca 663 500 tündrit.²⁴ Nii annavad siis need andmed rohkem kui kahekordse juurdekasvu rukki kogusaagiks. Loomulikult ei tule kogu see juurdekasv külvipindade kasvust, osa langeb viljakuse tõusule. A. Hupeli andmetel oli rukkikülv Eestimaal 1787 a. 101 000 tündrit, s. t. keskmine saak ligi 4,5 seemet. Viljakuse juures viis seemet vastab kroonupalati poolt toodud rukkisaagile (663 500) ligikaudu 135 000 tündrit külvi.

Et võrdluste aluseks on võetud Põhjasõja-eelne aeg, siis on meil toodud juurdekasvude näol tegemist mitte ainult sõja laastamiste taastamisega, vaid juurdekasvuga rootsiaegsele põllupindade kulminatsioonile. Seejuures on eriti oluline rõhutada, et toimus nii mõisa- kui ka talupõldude ulatuslik laienemine.²⁵ Nii ei saa me XVIII sajandi kohta kõnelda põllumajanduse üldisest stagneerumisest, nagu seda teeb H. Sepp,²⁶ vaid mõisa ja talu põllumajanduse ulatuslikust laienemisest. Suur nõudmine vilja järele nii Vene (peamiselt Peterburi) kui ka Rootsi turul juba XVIII saj. esimestel aastakümnetel²⁷ võimaldas toodetavat vilja kergesti realiseerida ja mõjus omakorda stimuleerivalt põllumajanduse arendamisele.

Külvide ulatuslik kasv XVIII sajandi jooksul on tingitud nii tööjõuliste inimeste üldarvu kasvust kui ka nende ekspluateerimise kasvust.

Tabelis 3 toodud andmetest näeme, et Järva maa mõisates, mille kohta on olemas 1686. a. ja 1803. a. külviandmed, on ühe tööjõulise mehe²⁸ kohta mõisa- ja talukülvide kasv küllalt suur.²⁹

²² Keskmine saak 3,5 seemet vastab rootsiaegsetes mõisate arveraamatutes toodud andmetele.

²³ O. Liiv, Eesti majandusajalugu, lk. 218 jj., toob Hagemeisteri arvestused ja jõuab järeldusele, et Eestimaa üldine viljasaak Rootsi aja lõpul kõikus 360 000 — 480 000 tündrini, millest umbkaudselt pool oli rukis.

²⁴ ENSV RAKA, f. 178, nim. 1, sü. 4220. A. Hupeli andmetel oli juba 1787. a. rukkisaak Eestimaa kubermangus 445 000 tündrit. (Die Gegenwärtige Verfassung der Rigischen und Revalschen Stadthalterschaft, Riga 1789, lk. 591.)

²⁵ Loomulikult ei välista see üldsund talupoegade väljatõrjumist parematelt maadelt halvamatele, mis kohati näib olevat küllalt levinud.

²⁶ H. Sepp, Põllumajanduse teoreetiline käsitus Liivimaal XVII ja XVIII s., Tartu 1934.

²⁷ ENSV RAKA, f. 3, nim. 1, sü. 191, 192.

²⁸ Ühe tööjõulise mehe all mõistetakse 15—60 aasta vanust põllutõoga tegelevat meessoost isikut (excl. mõisateenijad). Mõiste «tööjõuline mees» on võetud arvestuste aluseks seepärast, et XVII ja XVIII saj. statistilistes andmetes on omavahel võrreldavad vaid tööjõuliste meeste arvud (XVII saj. puuduvad andmed nii naiste, vanade kui ka laste arvu kohta). 1686. a. andmete õigsuses meeste arvu osas erilist põhjust kahelda ei ole (sest maksustussüsteem ei olnud

Kui ühe tööjõulise mehe kohta 1686. a. tuleb rukkikülvi (s. t. külv ühele väljale) mõisa põllul valdavas osas mõisates tunduvalt alla ühe tündri, siis 1803. a. on see arv enamikul juhtudel üle ühe ja ulatub üksikutes mõisates isegi üle kahe tündri.³⁰ Talu rukkikülvi tuleb 1868. a. ühe tööjõulise mehe kohta ligikaudu 1 ja üksikutel juhtudel 2 tündrit, 1803. a. aga on kaks tündrit juba sagedaseks nähtuseks. Mõisa ja talu rukkikülvide kasv kokku ühe tööjõulise mehe kohta on üks tünder, üksikjuhtudel enamgi. Kahjuks ei ole meil teistes maakondades ühtede ja samade mõisate kohta kasutada selliseid võrdlevaid andmeid 1686. ja 1803. aastast. Küll on aga nendest aastatest olemas külvandmed erinevate mõisate kohta. Kui võrrelda neid andmeid, siis näeme, et 1686. a. tuli ühe tööjõulise mehe kohta mõisa rukkikülvi Harju- ja Läänemaal ca 0,5 tündrit, rukkikülvi talupõllul ligi 1 tünder. Otseseid külvandmeid Virumaa kohta on meie kasutuses 1686. a. väga vähe, kuid kaudsete andmete põhjal jääb mulje, et olukord põhilises Virumaa osas oli lähedane Järvamaa omale. 1803. a. tuleb rukkikülvi ühe tööjõulise mehe kohta mõisa põldudel Harju- ja Läänemaal umbes 1 tünder, tervel real juhtudel aga rohkemgi; Virumaal näib see arv õige natuke suurem olevat. Rukkikülvi talupõldudel Harju- ja Läänemaal on ligi 1,5 tündrit, kusjuures esineb kõikumisi mõlemale poole; Virumaal — 1,5—2 tündrit. Rukkikülvi kasv ühe tööjõulise mehe kohta mõisa- ja talupõldudel kokku on Harju- ja Läänemaal ligikaudu 1 tünder, Virumaal natukene rohkem.

Eeltoodu tähendab, et XIX sajandi alguses oli talupoja töö hulk nii mõisa- kui ka talupõllul tunduvalt suurem kui XVII sajandi lõpus. Asjaolu, et ühele tööjõulisele mehele langes mõisapõllul vähem külvi kui talupõllul, ei näita meile õiget proportsiooni ühele inimesele langeva mõisa- ja talutöö hulga ja raskuse vahel, sest külvi kõrval suurendas talupoja tööd mõisas tunduvalt mitmesuguste tööde kasv, mis olid seotud karjakasvatuse, viinapõletamis jne. arenguga mõisas XVIII sajandil. Selgemini avaldub mõisapoolse ekspluateerimise kasv ühele tööjõulisele inimesele langevas töökoormiste kasvus tööpäevades, mille kohta saame ülevaate XVIII sajandi vakuraamatutest ja teistest revisjonimaterjalidest. Mitmesuguste mõisakoormiste liikide dünaa-

seotud meeste arvuga). 1803. a. andmetes toodud meeste arvu õigsust kinnitab nende võrdlemine 1795. a. hingede revisjoni andmetega. Arvestused ühe tööjõulise mehe kohta ei taotle olla arvestuseks ühe tootja kohta, sest tootmisprotsessist võttis rohkem inimesi osa kui ainult tööjõulised mehed. Küll võimaldavad need arvud aga näidata arengu tendentse ja olla aluseks ka mitmesuguste kaudsete arvestuste tegemisel.

²⁹ Siinkohal tuleb veel kord rõhutada, et võrreldes omavahel 1686. a. ja 1803. a. andmeid, ei puudutata XVIII saj. sisest liikumist ja 1803. a. andmete esitamisega ei taotleta kasvu kõrgseisu peegeldamist, vaid kõigepealt XVIII saj. tendentside näitamist.

³⁰ Loomulikult on see abstraktne keskmine, millest iga mõisa piirides konkreetselt esineb olulisi kõikumisi.

mika on aga omaette suur küsimus, millel siinkohal pikemalt peatuda ei ole võimalik. Küll aga võib öelda, et töökoormiste dünamika kinnitab eelöeldut.

Võrdluseks naabruses asuvate Vene kubermangudega olgu märgitud, et vastavalt N. Rubinsteini³¹ andmetele oli ühe töajõulise mehe kohta Venemaa põhjarajoonides (siia on arvatud ka Baltikum) ligikaudu 2 tessatini põldu.³² See on tunduvalt vähem kui vaadeldavates Eestimaa mõisates. Kesk-Venemaal tuli ühe töajõulise mehe kohta 3 tessatini põldu, samuti loeti ka tolaeagses kirjanduses 3 tessatini põldu ühe töajõulise mehe kohta normaalseks. Paljudes Eestimaa mõisates ületas ühele töajõulisele mehele langev osa need normid. Võrreldes N. Rubinsteini poolt toodud külvivandmetega, tuleb Eestimaal külvi ühe töajõulise mehe kohta niisama palju kui Venemaal 3-tessatiniilise normi puhul. Vahe külvide ja pindade vahel on tingitud sellest, et N. Rubinstein opereerib ülevenemaalise keskmise külvi-tihedusega,³³ mis on tunduvalt suurem kui Eestimaal tegelikult kasutusel olnud külvi-tihedus.³⁴

Olukorrad Eestimaal ja selle naabruses asuvates Vene kubermangudes erinesid ka külvipinna jagunemises mõisa- ja talupõllu vahel. Üldisest külvist talupoegadele kuuluv külviosa (s. t. külvi talude põllul) näib naaberkubermangudes olevat olnud suurem kui Eestimaa kubermangus.³⁵

Niisiis võib olemasolevate andmete põhjal konstateerida, et eesti talupoja ekspluateerimine balti-saksa mõisnike poolt oli XVIII sajandi lõpus Eestimaa kubermangus tunduvalt suurem kui naabruses asuvates Vene kubermangudes ja suurem, kui see oli olnud XVII sajandi lõpus. XVIII sajand tõi niisiis koos põllupindade laienemisega kaasa talupoegade töö hulgalise kasvu nii mõisa- kui ka talupõllul.

Kui on mõistetav mõisnike püüd laiendada mõisapõlde talupoegade ekspluateerimise suurendamise teel, siis võib tekkida küsimus: miks leidis aset talukülvide kasv, eriti ühe töajõulise inimese kohta võetuna? Üksikasjalist käsitlemist leiab see küsimus eri artiklis. Märgame siinkohal vaid niipalju, et talukülvide suurenemise põhjuseks ei ole loomulikult mitte balti parunites järsku ärganud hoolitsus talupoja eest, vaid majanduslikud tegurid ja traditsioonid, mis seovad talupõldude laienemise kõige tihedamalt

³¹ Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в., Москва, 1957, lk. 232.

³² S. o. ca 4 tündrimaad talu- ja mõisakülvi kolmes väljas kokku; ühel väljal seega 1,3 tündrimaad.

³³ Н. Л. Рубинштейн, viidatud teos, lk. 238.

³⁴ N. Rubinstein võtab aluseks 1 tessatiniile rukkikülvi 2 tšetvertit; Eestimaal külvati aga veel XVIII sajandi lõpus ühele tündrimaale vähem kui üks tünder rukist, s. t. ühele tessatiniile ligikaudu üks tšetvert (vt. XIX sajandi alguse mõisate kaardid, ENSV RAKA; Hupel jt.).

³⁵ Н. Л. Рубинштейн, viidatud teos, lk. 164; П. К. Алифиренко, Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30—50-х годах XVIII века, Москва, 1958, lk. 30.

mõisapõldude laienemisega. Esialgse võimaluse talupõldude laiendamiseks lõi vabade põllumaade olemasolu peale Põhjasõja lõppu. Nimelt näitavad andmed, et juba XVIII sajandi esimestel aastakümnetel oli talupoja rukkikülv nii adramaa kui ka ühe tööjõulise mehe kohta XVII sajandi lõpuga võrreldes kasvanud. Teatud mõju talupõldude laiendamise võimaluse loomisel oli ka XVIII saj. kehtetatud uuel maksusüsteemil. Nimelt olid Rootsi ajal maksud ja samuti ka rent riigile sõltuvad mõisa piirides talupoegade kasutuses oleva külvimaa suurusest (s. t. adramaade arvust mõisas). Mõisniku huvides ei olnud seetõttu mitte talukülvide suurendamine, mis tõi kaasa adramaade arvu suurenemise, vaid minimaalselt väikese talumaade hulgaga maksimaalselt suurte mõisapõldude ülesharimine. XVIII sajandil kehtinud maksustamissüsteemi puhul ei sõltunud maksud riigile talupoegade kasutuses oleva maa hulgast, vaid tööjõuliste meeste arvust mõisas. Seetõttu ei olnud mõisnikud otseselt huvitatud talupoegade põllumaa maksimaalsest vähendamisest. Ja kuna praktika näitas, et selline väike talupoja külvihulk ühe inimese kohta, nagu see oli olnud Rootsi aja lõpus, ei suuda toita ega ülal pidada järjest kasvavateks mõisa töödeks vajalikku tööjõulist talu (s. t. inimesi ja veoloomi), siis toimus XVIII sajandil nii absoluutne talupõldude kasv kui ka kasv ühe tööjõulise mehe kohta.³⁶

Ühe tööjõulise mehe kohta langeva külvi suurenemine talupõllul on aga just eelduseks kaubalis-rahaliste suhete tekkimisele ja arengule talumajapidamises. Seda soodustas veel üks XVIII sajandi arengu iseärasus. XVII sajandil esines massiliselt talude poolitamisi, mille tulemusel talu keskmine suurus adramaades ja vastavalt sellele ka külv järjest vähenesid (1-adramaalised jagunesid $\frac{1}{2}$ -adramaalisteks, need omakorda $\frac{1}{4}$ -adramaalisteks)³⁷ XVIII sajandil sellist nähtust massiliselt ei esine. Tabelist 4 näeme, kuidas mõisates, kus talude arv on jäänud enam-vähem endiseks, on külvid XVIII sajandi jooksul oluliselt kasvanud, s. t. külv iga üksiku talu kohta on suurenenud. Taluadramaade summa aga on samal ajal vähenenud. Nähtus, et talupoja adramaade väiksema arvu taga peitub XVIII sajandi lõpus suurem külv ja põllupind kui suurema adramaade arvu taga XVII sajandi lõpus, esineb üle kogu Eestimaa kubermangu. XVII sajandi lõpul oli valdavaks taluks $\frac{1}{2}$ -adrik, mille põllupind oli keskmiselt 10—15 rootsiaegset tündrimaad (kolm välja kokku); XVIII sajandi lõpus on $\frac{1}{4}$ adramaa talu põldude suurus 12—15 regulatiivi tündrimaad. Palju sagedamini kui Rootsi ajal täisadratalusid (20—30 tündrimaad) esineb XVIII sajandi lõpus $\frac{1}{2}$ -

³⁶ Ei saa seepärast nõustuda J. Vasara poolt «Eesti majandusajaloos» lk. 275 antud veneaegse maksustussüsteemi ainult negatiivse iseloomustusega. Mõlemal süsteemil, nii rootsi- kui ka veneaegsel, olid oma positiivsed kui ka negatiivsed küljed.

³⁷ Rüütelkonna kiri Karl XI 1696. a. revisjoni puhul (ENSV RAKA, «Paberürikud»).

adrikuid (suurusega 25—30 regulatiivi tündrimaad).³⁸ Siin on üks põhjustest, mis on viinud eksiteele neid, kes põllumajanduse taseme võrdlemiseks on võrrelnud vaid adramaade arve, nägemata nende arvude taga seisvaid reaalseid suurusi.³⁹

Nimelt hoidis mõisnikkond nn. talupoegade adramaade arvu kunstlikult madalana, kartes Rootsi revisjonimeetodi rakendamist, mis võttis maksustamisel aluseks talu adramaade arvu. Teiselt poolt ei soodustatud ka talude killustamist, sest väike talu oli tavaliselt veoloomade poolt nõrgem, uute hoonete ehitamine oli kulukas ja tõi kaasa mõneks aastaks maksudest vabastamise. Mõisnikel oli väiksema arvu tugevamate peremeestega tööd lihtsam organiseerida kui suure hulga nõrkadega, sest peremees kujunes siin juba teatud ulatuses abistavaks vahelülks mõisniku ja töötajate-sulaste vahel.

Tehes XVIII sajandi lõpu $\frac{1}{4}$ adramaa talu rukkibilanssi, kujuneb see hoopis teistsuguseks kui rootsiaegsel $\frac{1}{2}$ adramaa talul. $\frac{1}{4}$ -adramaalise talu külv oli keskmiselt 3—5 tündrit, saak (tagasihoidliku arvestusega 4 seemet) 12—20 tündrit, maksud 2—2,5 tündrit,⁴⁰ seemnevili 3—5 tündrit, jääk 7—12,5 tündrit. Tavaliselt elas niisuguses talus 3—4 tööjõulist inimest, seega tuleb siis tööjõulise inimese kohta 2,3—3,1 tündrit rukist.⁴¹ See on ligikaudu kaks korda rohkem kui XVII saj. lõpus. Ka talu veoloomade, lehmade ja muu karja osas toimus XVIII sajandil, arvestatuna ühe tööjõulise mehe kohta, mõningane kasv (vt. tabel 5).

Taalise külvi ja kariloomade arvu suurenemise esiletoomisega ühe tööjõulise mehe kohta ei taheta väita, et talupoeg muutus rikkaks, et ühtlaselt paranes kõigi — nii peremeeste, sulaste ja

³⁸ Vt. ENSV RAKA kaardikogu.

³⁹ Nii näiteks võrdleb H. Sepp eelnimetatud teoses XVII sajandi lõpu adramaid XVIII sajandi revisjonidel saadud adramaadega kui võrdseid suurusi. Need on aga täiesti erineva suurusega mõisted, mida omavahel võrdsustada ei saa. XVII sajandi lõpu adramaa, nagu nägime, sisaldas 4—8 tündrit talupoja rukkikülvi omal põllul ja ligikaudu 3 tündrit mõisakülvi, kokku keskmiselt 7—11 tündrit adramaa kohta. XVIII sajandil arvestati revisjonide adramaaks 5 tööjõulist meest. Võttes toodud tabelitest külviandmed ühe tööjõulise mehe kohta (2,5—3 tündrit), saame revisjoni adramaa külviks 12,5—15 tündrit. Niisiis on üks adramaa teisest külvi poolst peaaegu kaks korda suurem. XVII sajandi lõpu adramaade arvu mittesaavutamise isegi XVIII sajandi viimase maarevisjoni (1774. a.) ajaks ei tähenda niisiis mitte seda, nagu oleks külv Eestimaal siis olnud veel väiksem kui Rootsi aja lõpul. Tuleb arvestada veel ka asjaolu, et mõisad, kus revisjoni adramaade arv saavutas rootsiaegse taseme, revisjoni alla enam ei kuulunud ja arvestati rootsiaegse adramaade arvuga. Juba 1750. a. oli 5302 revisjoni adramaast 1718 adramaad sellistes mõisates. Küsimus mitmesuguste adramaade («vanade» rootsiaegsete, talupoja, revisjoni, veneaegsete) mõistest, nende taga seisvatest reaalistest väärtustest, aga samuti ka põllumajanduses rootsiaegse taseme saavutamise ajast XVIII saj. on omaette probleemid ja nõuavad eri käsitlust. Olgu siinkohal vaid märgitud, et meie arvates saavutati rootsiaegne karja- ja teraviljakasvatuse tase XVIII saj. varem, kui seda esitavad kodanlikud autorid.

⁴⁰ Naturaalmaksude osa s u h t e l i s e l t talupoegade külviga XVIII sajandi jooksul mitte ei kasvanud, vaid vähenes, võrreldes XVII sajandi lõpuga.

⁴¹ Maakonniti on erinevused nendes arvudes küllaltki suured.

vabadike olukord, ega ka seda, et kogu XVIII sajandi jooksul toimus talupoegade majandusliku olukorra paranemine. Niisama vää r kui on kogu XVIII sajandi kujutamine põllumajandusliku stagnatsioonina, oleks ka tema kujutamine pideva kasvuna. Sajandi viimastel aastatel sai alguse ja arenes feodaal-pärisorjusliku mõisamajanduse kriis kõigi sellest tulenevate majanduslike raskustega talupojale. Toodud käsitlusega püüti vaid näidata, et kriisile eelnes tootlike jõudude kiire areng, mis oli üheks põhjuseks, miks feodaal-pärisorjusliku mõisamajanduse kriis tekkis Eestimaal suhteliselt nii varakult.

T a b e l i
Rukkikülv mõisa- ja talumaal 1686. aastal
(ühele väljale tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Rukki- külv mõi- samaal	Rukkikülv talumaal	
		rukkikülv 1 adramaal	rukki- külv ko- gu talu- maal
1	2	3	4
H a r j u m a a			
Kohatu (Kohhat), Hageri kih.	23	5	40
Kivila (Fegfeuer), Harju-Jaani kih.	72	4—5	76,5
Perila (Pergel)	58	4,6—6	96
Vaida (Wait), Jüri kih.	48	4	48
Harku (Hark), Keila kih.	61	6—8	147
Hüüru (Hüer)	24	4,6—6	66
Joa (Fall)	19	4—4,6	31,5
Jõgise (Jõggis)	30	4—5	38
Jälgimäe (Jelgimäggi)	32	5,5—6	33
Keila (Kegel)	91	3—4	213,5
Kopelmanni (Koppelmann)	13	4—6	13
Lihula (Lehholala)	21	2,6—3	18
Valingu (Walling)	40	4—6	90
Äasmäe (Essemäggi)	79	4	104
Uksnurme (Uxnorm)	24	4	24
J ä r v a m a a			
Keravete (Kerrafer), Ambla kih.	65	6	63
Moe (Muddis)	72	6—8	115
Prümli (Heidemetz)	29	10	50
Resna (Resna)	36	7	36
Purdi (Noistfer), Anna kih.	82	7	126
Metstaguse (Metztacken), Järva-Jaani kih.	24	6—8	72

Tabel 1 (järg)

1	2	3	4
Orina (Orgena)	36	6—7	90
Roosna-Halliku (Kaltenbrunn)	79	10	255
Ageri (Aggers), Järva-Madise kih.	41	6	46
Ahula (Affel)	25	6	43
Kurisoo (Kurrisal)	48	8	72
Karinu (Kardina), Maarja-Magdaleena kih.	96	8	132
Preedi (Sitz)	151	10	217
Raigu (Raik)	26	8	20
Varangu (Warrang)	38	4	38
Kirna (Kirna), Türi kih.	85	4—5	108
Laupa (Laupa)	47	5	95
Tori (Torri)	33	5—5,5	26

L ä ä n e m a a

Engemäe küla, Kullamaa kih.	6
Kasenuurme küla	4
Väikse Kalju küla	6
Hüüdenurme küla, Lihula kih.	6
Kasti (Kasty) Märjamaa kih.	4

M ä r k u s 1. Andmed on võetud Harjumaa osas ENSV RAKA f. 1, nim. 1, sü. 940, Järvamaa osas f. 1, nim. 1, sü. 942 ja Läänemaa osas f. 1, nim. 1, sü. 941.

2. Lahtris 2 on võetud kolme välja keskmine rukkikülv. Et väljade suurus oli erinev, siis võib mõisal konkreetse aasta rukkikülv sellest keskmisest mõningal määral erineda.

3. Lahtris 4 on talupoegade kogu rukkikülv saadud arvutuse teel (1 adramaa rukkikülvi korrutis adramaade arvuga).

4. Nii selles kui ka järgnevates tabelites ei ole mõisate suhtes teostatud mingit erilist valikut, vaid esitatud on kõik või enamik mõisatest, millede kohta vajalikud andmed on säilinud ja olnud meil kasutada.

5. Mõisate saksakeelsed nimed ja mõisate paigutus kihelkondade järgi on antud käesolevas ja järgnevates tabelites sellisel kujul, nagu nad esinevad vastavates allikmaterjalides.

Võrdlevaid andmeid rukkikülvi suuruse kohta
mõisa- ja talumaal 1686. ja 1803. aastal (tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Rukkikülv mõi- samaale		Rukkikülv talu- maale	
	1686	1803	1686	1803
1	2	3	4	5
H a r j u m a a				
Rapla kih.				
Kehtna (Kechtel)	92	140	201	251
Odenkotz	42	70	68	77
J ä r v a m a a				
Ambla kih.				
Jootma (Jotma)	19	35	14	29
Jäneda (Jendel)	72	90	69	176
Keravete (Kerrafer)	65	90	63	182
Koigi (Koik) Aruga	48	86	103	122
Kukuvere (Kuckofer)	36	71	40	98
Kuru (Kurro)	28	65	45	104
Linnapää (Linnapäh)	37	75	45	98
Moe (Muddis)	72	129	115	137
Nõmmküla (Nõmküll)	61	55	112	84
Raka (Rackamois)	36	65	30	76,5
Järva-Jaani kih.				
Orina (Orgena)	36	100	90	153
Türi kih.				
Kerevere (Kerrefer)	26	58	53	60
Kirna (Kirna)	85	185	108	163
Laupa (Laupa)	47	120	95	246
Mäo (Mexhof)	84	160	300	259
Münti (Müntenhof)	31	56	20	70
Piometsa (Piometz)		52	44	54
Rõa (Rõal)	28	60	80	100
Tori (Torri)	33	45	26	81
L ä ä n e m a a				
Märjamaa kih.				
Kasti (Kasty)			127	138

Märkus: Andmed on võetud 1686. a. kohta Harjumaa osas ENSV RAKA f. 1, nim. 1, sü. 940, Järvamaa osas f. 1, nim. 1, sü. 942 ja Läänemaa osas f. 1, nim. 1, sü. 941 ning 1803. a. kohta f. 864.

Võrdlevaid andmeid mõisate rukkikülvi
suuruse kohta 1686. ja 1803. aastal (tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Mõisa rukkikülv 1686. aastal	Mõisa rukkikülv 1803. aastal
I	2	3
L ä ä n e m a a		
Hanila kih.		
Vaisti (Waist)	12	27
Virtsu (Werder)	96	165
Karuse kih.		
Matsalu (Matzal)	48	150
Piwarots	20	45
Saastna (Sastama)	74	245
Tuudi (Tuttomäggi)	24	95
Vatla (Wattel)	50	120
Kullamaa kih.		
Koluvère (Lohde)	72	371
Suure Kalju (Gr. Kaljo)	18	60
Lääne-Nigula kih.		
Palivere (Pallifer)	38	100
Seliküla (Sellenküll)	36	100
Martna kih.		
Suure Rõude (Gr. Ruhde)	39	65
Väikse Lähtru (Kl. Lechtigall)	31	72
Väikse Rõude (Kl. Ruhde)	42	54

M ä r k u s: Andmed on võetud 1686. aasta kohta ENSV RAKA, f. 1, nim. 1, sü. 941 ja 1803. aasta kohta f. 864.

Võrdlevaid andmeid mõisate rukkikülvi suuruse kohta
aastail 1680—1690 ja 1803 (tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Mõisa rukkikülv aastail 1680—1690	Mõisa rukkikülv aastal 1803
1	2	3
L ä ä n e m a a		
Kullamaa kih.		
Jõgise (Jõggis ja Idowa)	54—67	100
Päri (Kattentack ja Turpel)	27—33	100
Martna kih.		
Kurevere (Kurrefer)	44—55	65
Suure Rõude (Gr. Ruhde)	32—41	65
Väikse Rõude (Kl. Ruhde)	26—33	54
Märjamaa kih.		
Limandu (Limmat)	22—27	70
Haimre (Heimar) } Mõisaküla (Moisenküll) }	69—86	125
V i r u m a a		
Viru-Jaagupi kih.		
Küti (Kurküll)	62—78	180
Väike-Maarja kih.		
Kaarma (Karmann)	54—67	50—75

Märkus: Andmed on võetud 1680.—1690. aasta kohta üksikute mõisate rootsiaegsetest kaardikirjeldustest ja 1803. aasta kohta ENSV RAKA, i. 864.

Võrdlevaid andmeid talupoegade rukkikülvi suuruse kohta 1686. ja 1803. aastal (tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Oletatav talupoegade rukkikülv 1686. aastal	Talupoegade rukkikülv 1803. aastal
1	2	3

L ä ä n e m a a

Vaisti (Waist), Hanila kih.	20	42
Matsalu (Matzal), Karuse kih.	107	244
Piwarotz	30	60
Saastna (Sastama)	174	295
Tuudi (Tuttomäggi)	27	87
Vatla (Wattel)	52	270
Vanamõisa (Wanamois), Kirbla kih.	41	241
Koluvere (Lohde), Kullamaa kih.	151	569
Kuie (Kuijõggi)	18	63
Leevri (Lewer)	28	40
Maidla (Tockumbeck)	41	110
Suure Kalju (Gr. Kaljo)	28	72
Kurevere (Kurrefer), Martna kih.	24—36	38
Suure Rõude (Gr. Ruhde)	34	80
Väikse Lähtru (Kl. Lechtigall)	50—75	93
Väikse Rõude (Kl. Ruhde)	13—20	81
Palivere (Pallifer), Nigula kih.	40—60	87
Seliküla (Sellenküll)	35—50	100
Salaja (Sallajõggi), Noarootsi kih.	12	84
Keblaste (Kebbei), Ridala kih.	11	42

V i r u m a a

Aamõis (Haakhof), Jõhvi kih.	81	104
Ohakvere (Ahagfer)	36	120
Jõhvi (Jewwe)	129	330
Konju (Raustfer)	44	102
Kurina (Kurtna)	44	144
Ontika (Ontika)	62	114
Peite (Peuthof)	48	111
Pühajõe (Pühajõggi)	60	33
Uhtna (Uchten), Rakvere kih.	65	210
Põllula (Poll), Viru-Jaagupi kih.	270	270
Kunda (Kunda), Viru-Nigula kih.	144	320
Porkuni (Borkholm), Väike-Maarja kih.	290	366

Märkus: Andmed on võetud 1686. aasta kohta Läänemaa osas ENSV RAKA f. 1, nim. 1, sü. 941 ja Virumaa osas f. 1, nim. 1, sü. 945, l. 203 jj. ning 1803. aasta kohta f. 864.

Mõisa ja talupoegade rukkikülv 1 töøjõulise mehe kohta 1686. ja 1803. aastal (tündrites)

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Külv 1 töøjõulise mehe kohta mõisapõllul		Külv 1 töøjõulise mehe kohta talupõllul		Külv mõisa- ja talupoegade põllul kokku 1 töøjõulise mehe kohta	
	1686	1803	1686	1803	1686	1803
1	2	3	4	5	6	7
H a r j u m a a						
Kehtna (Kechtel), Rapla kih.	0,6	0,9	1,2	1,6	1,8	2,5
Odenkotz	0,5	1,1	0,8	1,3	1,3	2,4
J ä r v a m a a						
Jootma (Jotma), Ambla kih.	0,8	2,3	0,6	1,9	1,4	4,2
Jäneda (Jendel)	1,1	1,4	1,4	2,1	2,5	3,5
Keravete (Kerrafer)	0,9	1,3	0,9	2,7	1,8	4,0
Koigi (Koik) Aruga	0,5	1,1	0,9	1,6	1,4	2,7
Kukuvere (Kuckofer)	0,9	1,3	2,0	2,0	2,9	3,3
Kuru (Kurro)	0,5	1,2	0,8	1,9	1,3	3,1
Linnapää (Linnapäh)	1,4	1,9	1,8	2,5	3,2	4,4
Moe (Muddis)	0,9	2,2	1,3	2,4	2,2	4,6
Nõmmküla (Nõmmküll)	0,8	1,7	1,2	2,6	2,0	4,3
Resna (Resna)	0,8	1,8	0,8	1,2	1,6	3,0
Orina (Orgena), Järva-Jaani kih.	0,5	1,4	1,1	2,1	1,6	3,5
Kerevere (Kerrefer), Türi kih.	0,9	1,3	0,7	2,2	1,6	3,5
Kirna (Kirna)	0,7	1,1	0,9	1,0	1,6	2,1
Laupa (Laupa)	0,4	0,9	0,9	1,7	1,3	2,6
Mäo (Mexhof)	0,3	1,0	1,0	1,6	1,3	2,6
Münti (Müntenhof)	1,4	1,4	1,0	1,7	2,4	3,1
Rõa (Rõall)	0,8	0,9	1,5	2,1	2,3	3,0
Tori (Torri)	1,5	1,2	1,2	2,1	2,7	3,3

Märkus: Andmed on võetud 1686. aasta kohta ENSV Riikliku Ajaloo Keskarhiivi fondidest: Harjumaa osas f. 1, nim. 1, sü. 940, Järvamaa osas f. 1, nim. 1, sü. 942 ning 1803. aasta kohta f. 864.

Talude arv ja rukkikülv 1686. ja 1803. a.

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Mõisa ja talu- poegade rukkikülv kokku tündrites		Talude arv		Adramaade arv		Talude arv üksikutes adramaasuurustes	
	1686	1803	1686	1803	1686	1803	1686	1803
1	2	3	4	5	6	7	8	9
J ä r v a m a a								
Ambla kih.								
Jänedä (Jendel)	141	266	24	32	$8\frac{2}{3}$	9	$11 \times \frac{1}{2}$, $12 \times \frac{1}{4}$, $1 \times \frac{1}{6}$	$4 \times \frac{1}{2}$, $28 \times \frac{1}{4}$
Koigi (Koik) Aruga	156	208	40	33	$12\frac{7}{8}$	$7\frac{5}{8}$	$12 \times \frac{1}{2}$, $24 \times \frac{1}{4}$, $7 \times \frac{1}{8}$	$28 \times \frac{1}{4}$, $5 \times \frac{1}{8}$
Kukuvere (Kuckofer)	76	169	12	21	6	$8\frac{1}{6}$	$12 \times \frac{1}{2}$	$14 \times \frac{1}{2}$, $7 \times \frac{1}{6}$
Kuru (Kurro)	73	169	26	27	8	$6\frac{7}{12}$	2×1 , $1 \times \frac{2}{3}$, $6 \times \frac{1}{2}$, $1 \times \frac{1}{3}$, $8 \times \frac{1}{4}$, 8×0	$25 \times \frac{1}{4}$, $2 \times \frac{1}{6}$
Linnapäa (Linnapäh)	82	173	15	20	$7\frac{1}{2}$	$9\frac{3}{4}$	1×1 , $12 \times \frac{1}{2}$, $2 \times \frac{1}{4}$	$19 \times \frac{1}{2}$, $1 \times \frac{1}{4}$
Moe (Muddis)	187	266	28	21	$15\frac{11}{12}$	$5\frac{1}{4}$	8×1 , $1 \times \frac{2}{3}$, $7 \times \frac{1}{2}$, $9 \times \frac{1}{3}$, $3 \times \frac{1}{4}$	$21 \times \frac{1}{4}$
Nõmmküla (Nõmküll)	169	137	46	20	$13\frac{13}{24}$	$6\frac{2}{3}$	$20 \times \frac{1}{2}$, $4 \times \frac{1}{3}$, $11 \times \frac{1}{6}$, $3 \times \frac{1}{8}$, 8 saunikut	$12 \times \frac{1}{2}$, $4 \times \frac{1}{6}$, 4 saunikut
Järva-Jaani kih.								
Orina (Orgena)	126	253	31	33	$15\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{4}$	$31 \times \frac{1}{2}$	$29 \times \frac{1}{3}$, $1 \times \frac{1}{4}$, $3 \times \frac{1}{6}$
Türi kih.								
Laupa (Laupa)	142	366	35	38	19	$18\frac{5}{6}$	6×1 , $26 \times \frac{1}{2}$, 3×0	$37 \times \frac{1}{2}$, $1 \times \frac{1}{3}$
Mäo (Mexhof)	384	419	92	67	39	$18\frac{1}{6}$	3×1 , $53 \times \frac{1}{2}$, $38 \times \frac{1}{4}$	$7 \times \frac{1}{2}$, $27 \times \frac{1}{4}$, $22 \times \frac{1}{3}$, $2 \times \frac{1}{6}$, $3 \times \frac{1}{12}$
Tori (Torri)	59	126	8	14	5	$6\frac{3}{4}$	2×1 , $6 \times \frac{1}{2}$	$13 \times \frac{1}{2}$, $1 \times \frac{1}{4}$

M ä r k u s: Andmed on võetud ENSV RAKA f. 1, nim. 1, sü. 942.

Tabel 5

Härgi, hobuseid ja lehmi 1 tööjõulise mehe kohta 1686. ja 1803. aastal

Maakond, kihelkond, mõisa nimi	Loomi 1 tööjõulise mehe kohta					
	Härjad		Hobused		Lehmad	
	1686	1803	1686	1803	1686	1803
1	2	3	4	5	6	7
H a r j u m a a						
Rapla kih.						
Odenkotz	0,8	0,9	0,5	0,8	0,7	0,8
J ä r v a m a a						
Ambla kih.						
Jootma (Jotma)	0,5	1,0	0,4	0,9	0,6	0,9
Jänedä (Jendel)	0,5	0,6	0,5	0,8	0,6	0,7
Koigi (Koik) Aruga	0,5	0,7	0,5	0,8	0,5	0,7
Kukuvere (Kuckofer)	0,4	0,6	0,5	0,8	0,5	0,7
Kuru (Kurro)	0,3	0,7	0,4	0,9	0,4	0,9
Linnapää (Linnapäh)	0,6	0,9	0,6	1,0	0,6	0,9
Nõmmküla (Nõmküll)	0,8	0,8	0,5	0,8	0,4	0,7
Järva-Jaani kih.						
Orina (Orgena)	0,7	0,8	0,5	0,7	0,6	0,7
Türi kih.						
Kerevere (Kerrefer)	0,5	0,6	0,4	0,9	0,6	0,6
Kirna (Kirna)	0,7	0,6	0,6	0,9	0,9	1,2
Laupa (Laupa)	0,8	1,0	0,7	1,0	0,8	1,3
Piometsa (Piometz)	0,7	0,3	0,6	0,8	0,8	0,9
Rõa (Rõal)	0,9	0,5	0,7	0,8	0,9	0,9
Tori (Torri)	0,8	0,9	0,5	0,9	1,0	1,0
L ä ä n e m a a						
Kullamaa kih.						
Kuie (Kuijõggi)	0,9	1,5	0,3	0,5	0,8	1,2
Leevri (Lewer)	1,6	1,5	0,6	0,7	1,2	0,9
Lääne-Nigula kih.						
Pallvere (Pallifer)	0,7	1,3	0,3	0,7	0,6	0,8
Seliküla (Sellenküll)	0,3	1,4	0,3	0,7	0,6	0,7

1	2	3	4	5	6	7
Martna kih.						
Kurevere (Kurrefer)	0,7	0,9	0,1	0,7	0,6	0,9
Suure Rõude (Gr. Ruhde)	0,9	1,2	0,4	0,8	0,7	0,9
V. Lähtru (Kl. Lechtigall)	0,9	1,0	0,4	0,7	0,7	0,8
V. Rõude (Kl. Ruhde)	1,0	0,8	0,4	0,8	0,6	0,7
Noarootsi kih.						
Salaja (Sallajõggi)	0,9	1,3	0,4	0,7	0,6	0,8
Ridala kih.						
Keblaste (Kebbel)	1,2	0,9	0,4	0,7	0,7	0,7

Märkus: Andmed on võetud ENSV RAKA fondidest: 1686. aasta kohta Harjumaa osas f. 1, nim. 1, sü. 940, Järvamaa osas f. 1, nim. 1, sü. 942 ja Läänemaa osas f. 1, nim. 1, sü. 941 ning 1803. aasta kohta f. 864.

Saabus 10. VII 1959

ОБ УРОВНЕ И ТЕНДЕНЦИЯХ РАЗВИТИЯ ПОМЕЩИЧЬЕГО И КРЕСТЬЯНСКОГО СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В XVIII ВЕКЕ В ЭСТЛЯНДИИ

Канд. юрид. наук И. Сильдмяэ

Резюме

У прибалтийских немецких и буржуазных эстонских историков, занимавшихся вопросами экономической истории страны, стал традиционным взгляд, будто в продолжение всего XVIII века в сельском хозяйстве Эстляндии господствовал полный застой или даже имел место известный упадок по сравнению с предыдущим столетием.

Из обширного круга проблем, касающихся сельского хозяйства Эстонии в XVIII веке, в настоящей статье рассматривается вопрос о валовой продукции зерна, а также о количестве посева ржи, приходившегося на трудоспособную душу крестьянского населения мужского пола как на помещичьих, так и на крестьянских землях в последние десятилетия XVII века и в первые годы XIX века, чтобы таким способом выяснить, произошел ли в сельском хозяйстве Эстляндии в XVIII веке рост посевов, про-

изошел ли он только на помещичьих землях, или также у крестьян, и каким образом он был достигнут. Статья подробно не рассматривает внутренних сдвигов, имевших место во все продолжение XVIII столетия, а показывает лишь результаты этих сдвигов в том виде, как они представляются нам непосредственно перед большими крестьянскими реформами, имевшими место в Эстляндии и Лифляндии в начале XIX столетия. Территориальное рассмотрение вопроса ограничивается пределами бывшей Эстляндской губернии.

Материалом для изучения экономического положения в конце XVII столетия послужили главным образом инвентаризационные акты, составленные в 1686—1688 годах по поручению редуccionной комиссии, и приложенные к ним вакенбухи. Из этих материалов явствует, что соотношение барской и крестьянской пашни к концу XVII века было 1 : 1,5 — 1 : 2. Помещичьи хозяйства были преимущественными производителями торгового зерна, а преобладающее количество этого зерна они получали с собственной запашки, которая в XVII веке постоянно расширялась. Рожь, получаемая имением в виде натурального оброка крестьян, составляла лишь от $\frac{1}{5}$ до $\frac{1}{3}$ всего количества ржи, находившегося в распоряжении имения. Количество пашни, находившейся в конце XVII века в пользовании крестьянина, было весьма ограниченным (см. табл. 1). Соответствующие подсчеты показывают, что на трудоспособную душу крестьянского населения приходилась примерно 1 бочка ржи (приблизительно 130 литров). Здесь кроется одна из причин, почему именно неурожай 1695—1697 гг. вызвали страшный голод, повлекший за собой массовую гибель сельского населения.

Положение сельского хозяйства в первые годы XIX столетия освещается на основе анкет и вакенбухов 1803 г., сохранившихся среди материалов так называемой Эстляндской средней инстанции, топографических справок, представленных землемерами в 1797 году Эстляндскому губернскому правлению, ревизских сказок 1795 года, хозяйственных книг и мызных карт, находившихся в личных архивах помещиков.

Все эти источники показывают, что в XVIII веке произошел значительный рост посевов как на помещичьих, так и на крестьянских землях (см. таблицы 2, 2^a, 2^b, 2^c). Высев ржи во всей Эстляндской губернии составлял в последние десятилетия XVII века 65 000 бочек, а сто лет позже — приблизительно 135 000 бочек. Таким образом, не может быть речи о всеобщей стагнации сельского хозяйства Эстляндии в XVIII веке, а, наоборот, приходится констатировать значительное расширение как помещичьего, так и крестьянского хозяйства за это время.

Значительное расширение посевов в XVIII веке было обусловлено как ростом общей численности трудоспособных людей, так и усилением эксплуатации их. Рост высева ржи на трудоспособную

мужскую душу¹ имел место как на помещичьих, так и на крестьянских землях и составлял в Харьумааском и Ляанемааском уездах почти 1 бочку, а в Ярвамааском и Вирумааском уездах немного больше (см. табл. 3). Также и в отношении рабочего и продуктивного скота можно отметить известный рост (см. табл. 5).

На основании имеющихся данных можно констатировать, что эксплуатация эстонского крестьянина со стороны прибалтийских баронов была к концу XVIII века значительно сильнее, чем эксплуатация русских крестьян в соседних внутренних губерниях, и была также сильнее, чем в конце XVII века. Таким образом, XVIII столетие, наряду с ростом посевных площадей как на помещичьих, так и на крестьянских землях, вызвало рост крестьянского труда на этих землях.

Вопрос о том, почему имел место наряду с ростом помещичьей запашки и рост крестьянской запашки, в частности на трудоспособную мужскую душу, освещается в настоящей статье кратко, так как этот вопрос будет подробно рассмотрен в особой статье.

Рост посевов, приходившихся на трудоспособную мужскую душу на крестьянских землях, являлся предпосылкой возникновения и развития денежно-товарных отношений в крестьянском хозяйстве в XVIII веке.

Показывая рост посевов и увеличение поголовья скота на трудоспособную мужскую душу крестьянского населения, автор отнюдь не утверждает, что крестьянин стал богатым и что в одной и той же мере улучшилось положение хозяина, батрака и бобыля, как и не утверждает, что улучшение положения крестьянина происходило непрерывно во все продолжение XVIII века.

Представление о XVIII веке, как о периоде непрерывного роста и развития сельского хозяйства в Эстонии, было бы столь же неправильным, как и представление о нем, как о периоде полной стагнации сельского хозяйства. В последние годы XVIII века возник и стал развиваться в Эстляндии кризис феодально-крепостнического помещичьего хозяйства со всеми тяжелыми последствиями для крестьянина.

В статье делается попытка доказать, что кризису предшествовало быстрое развитие производительных сил, что было одной из причин, почему кризис феодально-крепостнического помещичьего хозяйства наступил в Эстляндии сравнительно рано.

¹ Под трудоспособной душой мужского пола понимается лицо в возрасте 15—60 лет, занимающееся земледелием (за исключением дворовых людей). Понятием трудоспособной мужской души мы оперируем в статье по той причине, что среди статистических данных XVII и XVIII веков о численности крестьянского населения, единственными данными, которые могут быть сравниваемы между собой, являются данные о трудоспособных мужских душах (от XVII века отсутствуют данные о численности женщин и детей).

VON DEM STAND UND DEN ENTWICKLUNGSTENDENZEN DER HOFS- UND BAUERNWIRTSCHAFT IM 18. JAHRHUNDERT IN ESTLAND

I. Sildmäe

Zusammenfassung.

Bei deutsch-baltischen Schriftstellern und bei estnischen Wirtschaftshistorikern wurde die traditionelle Ansicht verfochten, als wäre die Landwirtschaft in Estland im 18. Jahrhundert in Stockung geraten oder es wäre sogar eine rückgängige Entwicklung eingetreten.

Von den zahlreichen Problemen im Zusammenhang mit der Landwirtschaft Estlands im 18. Jahrhundert wird im vorliegenden Aufsatz die Frage erörtert, wie groß die Roggenernte in Estland im ganzen war und wieviel Roggenaussaat in den letzten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts und in den ersten Jahren des 19. Jahrhunderts auf Guts- und Bauernfeldern auf einen arbeitsfähigen Mann kam, um festzustellen, ob in Estland im 18. Jahrhundert ein Zuwachs der Saatfläche stattgefunden hat, ob dieser Zuwachs der Saatfläche sich nur auf Hofsfelder beschränkte oder sich auch auf Bauernfelder ausdehnte, und in welcher Weise dieser Zuwachs hervorgerufen worden war.

Da der Aufsatz sich auf die Behandlung der dem 18. Jahrhundert unmittelbar vorangehenden Jahrzehnte und ihm folgenden Jahre beschränkt, werden die im Verlauf des Jahrhunderts stattgefundenen Änderungen nicht erörtert und nur ihre Ergebnisse, wie sie sich in der Zeit unmittelbar vor dem Inkrafttreten der großen est- und livländischen Bauerngesetze des 19. Jahrhunderts zeigen, dargestellt. Räumlich beschränkt sich der Aufsatz auf das ehemalige estländische Gouvernement.

Die Lage der Landwirtschaft zum Schluß des 17. Jahrhunderts wird hauptsächlich auf Grundlage der im Namen der Reduktionskommission verfaßten Untersuchungsakten und ihnen beigelegten Wackenbücher erörtert.

Aus diesen Materialien geht hervor, daß das Verhältnis zwischen den Hof- und Bauernfeldern am Ende des 17. Jahrhunderts 1:1,5—1:2 betrug. Die Hofswirtschaft war der hauptsächlichste Produzent des Handelskorns und die größere Menge dieses Kornes kam von Hofsfeldern. Der Gerechtigkeitsroggen der Bauern machte nur $\frac{1}{5}$ bis $\frac{1}{3}$ der gesamten Roggenmenge des Gutes aus. Zum Schluss des 17. Jahrhunderts stand dem Bauern eine ziemlich beschränkte Saatfläche zur Verfügung (siehe Tabelle 1). Diesbezügliche Berechnungen zeigen, daß auf eine arbeitsfähige Person ungefähr 1 Tonne (ca 130 Liter) Roggen kam. Hier steckt eine der Ursachen, warum die Mißernten der Jahre 1695—1697 eine so grausame Hungersnot hervorrie-

fen, die ein massenweises Umkommen der Landbevölkerung zur Folge hatte.

Zur Schilderung der Lage in den ersten Jahren des 19. Jahrhunderts sind in den Materialien der sogenannten estländischen Mittelinstanz aufbewahrte Enqueten und Wackenbücher, von Landmessern im Jahre 1797 der estländischen Gouvernementsverwaltung erstattete Berichte, Seelenrevisionslisten vom Jahre 1795 und in Privatarchiven der Gutsbesitzer befindliche Wirtschaftsbücher und Gutskarten hinzugezogen worden.

Alle diese Quellen zeigen, daß im 18. Jahrhundert ein bedeutender Zuwachs der Aussaat sowie auf Hofsfeldern als auch auf Bauernfeldern stattgefunden hat (siehe Tabelle 2, 2a, 2b, 2c). Die Roggenaussaat im ganzen estländischen Gouvernement betrug in den letzten Jahrzehnten des 17. Jahrhunderts 65 000 Tonnen, ein Jahrhundert später aber betrug sie ungefähr 135 000 Tonnen. Also kann von einer Stockung der Landwirtschaft Estlands im 18. Jahrhundert keine Rede sein, vielmehr muß man einen beträchtlichen Zuwachs der Saatfläche auf Hofs- sowie auf Bauernfeldern in dieser Periode feststellen.

Die bedeutende Ausweitung der Saatfläche sowie auf Hof als auch auf Bauernfeldern im 18. Jahrhundert wurde durch den allgemeinen Zuwachs der arbeitsfähigen Bevölkerung sowie durch ihre wachsende Ausbeutung bedingt. Der Zuwachs der Roggenaussaat auf einen arbeitsfähigen Mann¹ findet sowie auf Hofs- als auch auf Bauernfelder statt und beträgt in Harrien und Jerwen 1 Tonne, in Wiek und Wierland etwas mehr (siehe Tabelle 3). Ebenso kann man in betreff des Zugviehs und der Herde einen gewissen Zuwachs verzeichnen (siehe Tabelle 5). Auf Grund der zur Verfügung stehenden Daten kann man feststellen, daß die Ausbeutung des estnischen Bauern durch baltische Gutsbesitzer zum Schluß des 18. Jahrhunderts beträchtlich stärker war als die Ausbeutung des russischen Bauern in den russischen Nachbargouvernements und auch stärker war als im 17. Jahrhundert. Folglich brachte das 18. Jahrhundert mit der Ausdehnung der Saatfläche auf Hofs- und Bauernfeldern eine Vergrößerung der bäuerlichen Arbeit sowie auf Hofs- als auch auf Bauernfeldern.

Die Frage der Erweiterung der bäuerlichen Saatfläche auf einen arbeitsfähigen Mann neben der Erweiterung der Hofsfelder wird in diesem Aufsatz nicht ausführlich behandelt, da ihr ein besonderer Aufsatz gewidmet wird.

¹ Unter einem arbeitsfähigen Mann versteht man eine in der Landwirtschaft beschäftigte Mannsperson von 15—60 Jahren (ausgenommen Hofslute). Man war benötigt bei Ausrechnungen den Begriff des arbeitsfähigen Mannes anzuwenden, da die Angaben über arbeitsfähige Männer die einzigen Angaben sind, die in den statistischen Materialien des 17. und 18. Jahrhunderts sich vergleichen lassen (im 17. Jahrhundert fehlen Angaben über Weiber, Alte und Kinder).

Das Wachstum der Saatfläche auf Bauernfeldern in bezug auf einen arbeitsfähigen Mann ist nämlich die Voraussetzung zur Entstehung und Entwicklung der geld- und warenwirtschaftlichen Verhältnisse im Bauernhof im 18. Jahrhundert.

Mit der Hervorhebung des Wachstums der Aussaat und des Viehs in bezug auf einen arbeitsfähigen Mann will man keineswegs behaupten, daß der Bauer dadurch reich wurde oder daß die Besserung der Lage des Wirts, des Knechts und des Lostreibers in gleicher Weise und ununterbrochen im Verlauf des ganzen Jahrhunderts vor sich ging. Das 18. Jahrhundert als eine Periode der ununterbrochenen Entwicklung und des Wachstums der Landwirtschaft in Estland hervorzuheben wäre ebenso falsch wie der Versuch, es als eine Periode der allgemeinen Stockung in der Landwirtschaft darzustellen.

Im Aufsatz wird nur der Versuch gemacht, zu zeigen, daß der Krise eine schnelle Entwicklung der Produktivkräfte vorausging, die eine der Ursachen war, warum die Krise der feudalen Gutswirtschaft in Estland verhältnismäßig so früh eintrat.

SISUKORD — ОГЛАВЛЕНИЕ

V Trummal. Slaavi-vene elemendid Kagu-Eesti materiaalses kultuuris (kuni XIII sajandi alguseni)	3
B. Труммал. Славяно-русские элементы в материальной культуре юго-восточной Эстонии (до начала XIII в.). Резюме	37
V. Trummal. Slawisch-russische Elemente in der materiellen Kultur Südostestlands (in der Zeit bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts). Zusammenfassung	39
V. Vaga. Tallinna keskaegne elamu	41
B. Вага. Средневековые жилые дома Таллина. Резюме	85
V. Vaga. Mittelalterliche Wohnhäuser in Tallinn. Zusammenfassung	87
J. Konks. Talurahva võitlus feodaalse rõhumise vastu Põhja-Eestis a. 1805	89
Я. Конкс. Антифеодальная борьба крестьян в Эстляндии в 1805 г. Резюме	112
J. Konks. Der antifeudale Kampf der Bauern im Jahre 1805 in Estland. Zusammenfassung	112
L. Loone. Lisandeid talurahva pärisorjusest vabastamise uurimisele Eestis	114
Л. Лооне. К изучению вопроса об освобождении крестьян от крепостной зависимости в Эстонии. Резюме	133
L. Loone. Zur Frage der Befreiung der estnischen Bauern aus der Leibeigenschaft. Zusammenfassung	135
B. Egorov. Новые данные о тартуских студентах периода 1860-х гг.	136
B. Jegorov. Uusi andmeid Tartu üliõpilaste kohta 1860-ndaist aastait. Resüme	144
B. Jegorov. Einige neue Angaben über Tartuer Studenten in den 60 ger Jahren des XIX. Jahrhunderts. Zusammenfassung	145
H. Moosberg. Hans Pöögelmann 1905.—1907. a. revolutsioonis	146
Х. Мосберг. Ханс Пезгельман в революции 1905—1907 годов. Резюме	165
H. Moosberg. Hans Pöögelmanns Rolle in der Revolution d. J. 1905—1907. Zusammenfassung	166
E. Plotnik. Kultuurkapitali osast kodanluse kultuuripoliitikas ja eesti rahvusliku kultuuri arengus a. 1920—1940.	169
Э. Плотник. О роли культурного капитала в политике эстонской буржуазии и развитии эстонской национальной культуры в 1920—1940 гг.	220

E. Plotnik. Über den Anteil des Kulturkapitals in der Kulturpolitik des Bürgertums und in der Entwicklung der estnischen nationalen Kultur in den Jahren 1920—1940	221
I. Sildmäe. Mõisa ja talu põllumajanduse arengu tasemest ja tendentsist Eestimaal XVIII sajandil	224
И. Сильдмязэ. Об уровне и тенденциях развития помещичьего и крестьянского сельского хозяйства в XVIII веке в Эстляндии. Резюме	244
I. Sildmäe. Von dem Stand und den Entwicklungstendenzen der Hofs- und Bauernwirtschaft im 18. Jahrhundert in Estland. Zusammenfassung	247

Тартуский государственный университет
г. Тарту, ул. Юликооли, 18

Вопросы истории Эстонской ССР

На эстонском, русском и немецком языках

*

Toimetaja K. Siilivask

Korrektorid E. Uuspõld ja L. Braimann

Ladumisele antud 6. V 1959. Trükkimisele antud
20. VI 1960. Paber 60 × 92, 1/16. Trükipoognaid 15,75.

Trükiarv 1000. MB-04716. Tellimise nr. TK-1603
Hans Heidemanni nim. trükkikoda. Tartu, Ülikooli
tn. 17/19. II

Hind rbl. 9.45